

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications de la Société Royale Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2014

deel 150

Inhoud

Woord vooraf	7
H. Stoepker, H. Vanneste, S. Ostkamp. De motte van Breust en zijn omgeving	9
Inleiding	9
Het historisch kader	14
Het landschap	19
De eerste bewoning in het oostelijk deel van het plangebied	21
Volmiddeleeuwse bewoningssporen	24
De motte van Breust	28
Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd	31
Materiële cultuur en voedselvoorziening	32
Voedseleconomie	34
Het westelijk deel van het plangebied	36
Mottes en de materiële cultuur van de Volle Middeleeuwen	40
Conclusie	47
Literatuur	51
 Hans van Hall Steden in de Nederlandse provincie Limburg gedurende de Middeleeuwen sedert ca. 1200	 53
Wat is een stad in de Middeleeuwen?	54
Onderscheid in middeleeuwse steden	55
De Limburgse steden	58
Luikse, Brabantse, Valkenburgse en Monschause invloedssferen	58
Maastricht	58
Sint Pieter	64
Eijsden	67
Valkenburg	70
Heerlen	72
Sittard	76
Susteren	80
Gelderse en Kesselse invloedssferen	81
Roermond	81
Nieuwstadt	85
Echt	87

<i>Linne</i>	89
<i>Venlo</i>	90
<i>Montfort</i>	94
<i>Kessel</i>	95
<i>Wanssum en Geysteren</i>	96
Hornse en overige invloedssferen	96
<i>Wessem</i>	96
<i>Weert</i>	99
<i>Gennep</i>	102
<i>Urmond, Arcen, Venray, Neeritter en Thorn?</i>	104
Conclusie	106
Afkortingen	108
Literatuur	109

Paul Janssenswillen

Het katholieke opvoedingsproject in het middelbaar onderwijs voor jongens in Belgisch Limburg, 1878-1970	117
--	-----

De schoolidentiteit : de ziel van de opvoeding	118
De ziel van de opvoeding : de opvoeding van de ziel ?	127
De jaarkring	127
De godsvrucht	131
De reinheid en tucht	143
De ijver	152
Geluiden na de schoolbel	157
De traditie in de kering: het opvoedingsproject uit balans	161
In dezelfde lijn	165
Alles wordt anders	172
Besluit	176

Marion Aarts, Béatrice de Fraiture, Karen Jeneson, Leo Verhart Archeologische Kroniek van Limburg over 2013	179
--	-----

Nico Nelissen

<i>Habets-lezing 2014</i> Limburg moet ook in de toekomst geschiedenis schrijven!	231
---	-----

De historische kracht van ruimtelijke kwaliteit	231
Centrale these	231
Wat is ruimtelijke kwaliteit?	233

Wat zijn de ruimtelijke kwaliteiten van Limburg?	234
Veelheid, dichtheid, variëteit en importantie	234
Ruimtelijke kwaliteit bevordert de (goede) regionale economie	236
De Limburgse identiteit	236
Ruimtelijke kwaliteit in veelvoud	237
Maakt Limburg elke dag geschiedenis?	239
Aantastingen in veelvoud	239
Oorzaken aantasting ruimtelijke kwaliteit	241
De vermaledijde O's	241
De reddende O's	242
Neuzen in dezelfde richting	243
Wet van de transformatie	243
Ruimtelijke kwaliteit een luxe vraagstuk?	244
Ruimtelijke kwaliteit in een globaliserende wereld	244
Wie zet zich in Limburg in voor ruimtelijke kwaliteit?	245
Aandacht voor architectuur in Limburg	246
Onze kennis over de architectuur in Limburg	247
Is er sprake van Limburgse architectuur?	247
Architectuur van de twintigste eeuw in Limburg	248
Generaties Limburgse architecten	249
Toch een beetje Limburgse architectuur?	250
Euregionaal tintje?	251
Limburg schrijft ook in de toekomst geschiedenis!	251
Literatuur	252

Henk Slechte

Boekbespreking

Peter Nissen, Hein van der Bruggen, <i>Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners</i>	255
--	-----

Personalia van de auteurs

267

Henk Boersma

Verslag van het Genootschap over 2014

269

Régis de la Haye

Register van plaatsen, eigennamen en zaken

347

Colofon

357

Woord vooraf

Tijdens de jubileumviering vorig jaar, op 21 juni 2013, in aanwezigheid van Prinses Beatrix, herdacht ons Genootschap zijn 150-jarig bestaan. In hetzelfde jaar verkreeg het LGOG het predicaat “koninklijk”.

En nu, een jaar later, verschijnt het 150e deel van de *Publications de la Société Archéologique et Historique dans le Limbourg*, die voortaan dus ook in de mooie historische Franstalige titel van ons jaarboek het predicaat “royale” mag gaan voeren.

Dit 150e nummer van de *Publications* bevat wederom een gevarieerde keur aan studies die heel de provincie Limburg bestrijken, en zelfs onze tweelingprovincie Belgisch Limburg.

In dit nummer komt archeologie breed aan bod. Wanneer archeologen niet alleen het bodemarchief onderzoeken en uitwerken, maar er ook de resultaten van historisch onderzoek bij betrekken, dan ontstaat een veel vollediger beeld van de historische werkelijkheid. Henk Stoepker, H. Vanneste en S. Ostkamp hebben bij het onderzoek naar de motte van Breust niet alleen de archeologie betrokken, maar ook eerder verricht historisch onderzoek, met name dat van Jan Hartmann.

Provinciedekkend is het overzichtsartikel van Hans van Hall over steden in Limburg, in verkorte vorm verschenen in *Limburg. Een geschiedenis*. De vaak geuite bewering dat er een bepaalde groep rechten dé stadsrechten zijn, is niet zo duidelijk en verder er zijn plaatsen die men terecht stad kan noemen, terwijl er andere zijn die als een soort “mini”-stad gefungeerd hebben.

Een excursie naar onze tweeling-provincie Limburg biedt de studie van Paul Janssenswillen over het vormingsproject op de katholieke internaten in Belgisch Limburg, die niet alleen goed onderwijs verzorgden, maar ook – een vooral – de leerlingen beoogden te vormen tot goede katholieken. Net als in Nederland kwam ook daar de grote kentering in de jaren 1960/1970.

Terug in Nederlands Limburg leidt de Archeologische Kroniek van Limburg over 2013 ons langs de belangrijkste opgravingsresultaten in heel de provincie.

Het is traditie de Habetslezing zo mogelijk in de *Publications* te publiceren, en wel onder verantwoordelijkheid van het Hoofdbestuur. Zij werd op 26 juni 2014 uitgesproken door prof. dr. Nico Nelissen en werd een kritische kijk op de manier waarop men in Limburg is omgegaan – en nog altijd omgaat – met de ruimtelijke kwaliteit, en zij gaf een prikkelende visie op de toekomst.

De redactie van de *Publications* heeft onlangs besloten om in ons jaarboek ook wetenschappelijke boekbesprekingen op te nemen. Deze moeten dan wel meer uitgebreid zijn

en dus ook dieper op de materie ingaan. Henk Slechte werd bereid gevonden het boek *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners*, van Peter Nissen en Hein van der Bruggen, op deze manier te recenseren.

Jammer genoeg heeft de redactie het aantal artikelen moeten beperken vanwege het eenmalige minder aantal pagina's dat aan de redactie werd toegewezen.

Extra ruimte in dit nummer van de *Publications* voor het Jaarverslag van het Genootschap over 2014, aangevuld dit maal met de volledige ledenlijst.

Per 1 juli 2014 beëindigde drs. E.P. (Emile) Ramakers, na de gebruikelijke twee termijnen, zijn lidmaatschap van de redactie van de *Publications*, en met ingang van dezelfde datum werd dr. E.W.G. (Eric) Lemmens als lid van de redactie benoemd. We zijn Emile veel dank verschuldigd voor zijn inzet en deskundigheid. Dr. Dries Lyna heeft vanwege drukke werkzaamheden zijn lidmaatschap na een termijn in oktober 2014 moeten beëindigen. Ook hem danken wij voor zijn inzet. Als zijn opvolger is dr. Chris Dols benoemd per 1 jan. 2015.

De redactie van de *Publications*

De motte van Breust en haar omgeving

H. Stoepker, H. Vanneste, S. Ostkamp.

Door de toename van archeologisch onderzoek zijn tegenwoordig van veel in de Middeleeuwen en Nieuwe tijd bewoonde locaties naast geschreven bronnen ook door opgravingen verkregen gegevens voorhanden. Deze laatste bestaan uit objecten en uit waarnemingen van structuren in de bodem. Voor archeologen en historici is het een uitdaging om te onderzoeken in welke mate geschreven en archeologische bronnen elkaar aanvullen, bevestigen of tegenspreken.

Een locatie waarover door recent archeologisch onderzoek nieuwe gegevens beschikbaar zijn gekomen, is het centrum van Breust, thans onderdeel van Eijsden, in de gemeente Eijsden-Margraten. Hier is dicht bij de parochiekerk van Breust een motte (kasteelheuvel) uit de Volle Middeleeuwen opgegraven, die door van de helling afgespoelde lössgrond overdekt was, samen met andere bewoningssporen uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd.

Op grond van geschreven bronnen is aangenomen dat het centrum van de heerlijkheid Breust tot de 14^e eeuw ten noorden van het huidige centrum lag. Het archeologisch onderzoek heeft dit beeld bijgesteld (afb. 1).

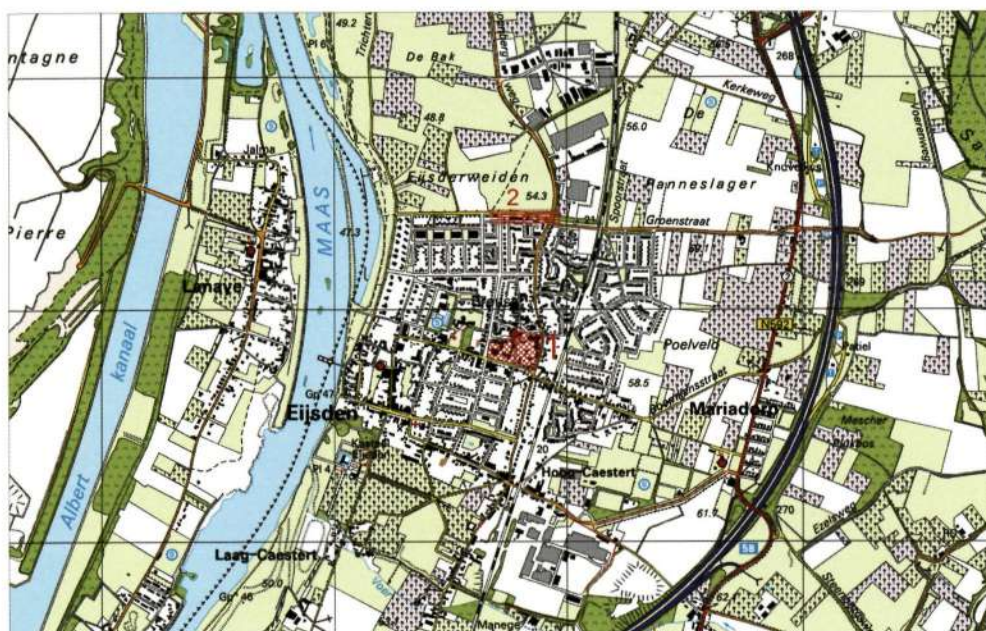
Inleiding

De geschreven bronnen over de heerlijkheid Breust zijn onderdeel geweest van de studie van Hartmann uit 1986.¹ Zijn publicatie geeft essentiële informatie over de geschiedenis van Breust in de Middeleeuwen. Helaas werd zijn boek bij het begin van het archeologisch onderzoek in 2006 over het hoofd gezien, waardoor het middeleeuwse potentieel van Breust aanvankelijk werd onderschat en in het gebied rond de parochiekerk, de Martinuskerk, vooral resten van het 17^e-eeuwse kasteel Bakvliet werden verwacht. In latere fasen van het onderzoek is de studie van Hartmann intensief geraadpleegd en is ook meermalen met de auteur contact geweest.² Toen heeft ook de opsporing van resten van middeleeuwse bewoning centraal gestaan in de doelstelling van het archeologisch onderzoek.

De noodzaak tot archeologisch onderzoek kwam aan de orde, toen door de gemeente het 'Centrumplan Breust' werd ontwikkeld. Dit is een plan om op een 2,5 ha groot terrein ten zuiden van de kerk bestaande bebouwing te slopen en te vervangen door nieuwbouw,

¹ Hartmann 1986.

² De auteurs danken Dr. J. Hartmann voor de, zowel tijdens het schrijven van dit artikel als tijdens het uitwerken van de opgraving van 2008/2009, verschaftte aanvullende informatie.

Afb. 1. Breust bij Eijsden (gemeente Eijsden-Margraten). 1: opgravingsterrein; 2: vermoedelijke ligging van de Vroenhof van vroegmiddeleeuws Breust; (tekening H. Stoepker op de ondergrond van de topografische kaart van Nederland schaal 1:25.000).

o.a. door een nieuw (in 2010 gereed gekomen) verzorgingstehuis, de Bron, en een in 2014 te realiseren winkelcentrum. Het terrein wordt begrensd door de Breusterstraat in het zuiden, de Kennedylaan in het westen, het Von Geusauplein en de Sint-Martinusstraat in het noorden en de Emmastraat in het oosten (afb. 2). Het terrein meet van oost naar west circa 220 meter en van noord naar zuid circa 125 meter.

In 2006 uitgevoerde boringen gaven de indruk dat de ondergrond verstoord was.³ Thans wordt algemeen ingezien dat het gebruik van boringen in historische stads- en dorpskernen snel kan leiden tot onjuiste conclusies. Hierdoor werd mede wegens de op de resten van kasteel Bakvliet gefixeerde verwachting archeologische begeleiding van sloopwerkzaamheden geadviseerd. Archeologische begeleiding van bouw- en sloopwerkzaamheden is een methode die in sommige gevallen zeker zinvol is, maar die het risico heeft dat er spanning ontstaat tussen de noodzaak tot goed onderzoek en de voortgang van de bouwwerkzaamheden. Bij een hoog risico op een archeologische vindplaats is vroegtijdig 'preventief' proefsleufonderzoek de beste methode om te voorspellen wat er in de bodem zal worden

3 Hensen 2006.

Afb. 2. Overzicht van het tussen 2008 en 2012 in het 'Centrumplan Breust' uitgevoerde archeologische onderzoek (tekening H. Stoepker m.b.v. door de gemeente, BAAC en ADC Archeoprojecten verstrekte gegevens).

aangetroffen en om te kunnen schatten hoeveel tijd er met een opgraving gemoeid is, zodat de planning van de bouwwerkzaamheden daarop afgestemd kan worden. Omdat intussen de kans op het aantreffen van oudere middeleeuwse sporen hoog ingeschat was, koos de toenmalige gemeente Eijsden in 2008 gelukkig toch voor proefsleuvenonderzoek en zoals al snel bleek was dat een wijs besluit.

Het onderzoek had eerst plaats op het noordoostelijke deel van het plangebied, een terrein van circa 100 x 100 meter, dat nadien werd aangeduid als 'Breusterhof'.⁴ Hier werd - als vervolg op het verkennend booronderzoek van 2006 - in de zomer en het najaar van 2008 door archeologisch bureau Synthegra een proefsleuvenonderzoek en de begeleiding van het uitgraven van een vijver uitgevoerd. Hierbij bleek dat op het terrein zeer waardevolle archeologische resten aanwezig waren. In het bijzonder leek het te gaan om een middeleeuwse kasteelheuvel (motte). Deze was bedolven onder van de hellingen afgespoelde lössgrond (colluvium). Omdat deze motte door de bouw van het nieuwe

4 Het zuidoostelijk deel van het plangebied is op grond van het verkennend onderzoek vrijgegeven voor bouwwerkzaamheden zonder verder archeologisch onderzoek.

Afb. 3. Overzicht van het proefsleuvenonderzoek en de opgraving in het noordoostelijk deel van het plangebied met het mottelichaam en de mottegracht, de structuren A en B en de vuursteenfundering in werkput 23 en de funderingen van huis Bakvliet in werkput 24 en 26 (tekening ADC Archeoprojecten).

zorgcentrum ernstig zou worden beschadigd, besloot het gemeentebestuur aan de bouwvergunning de voorwaarde te verbinden, dat voorafgaande aan de bouw een opgraving moest plaats vinden. Dit heeft geleid tot een opgraving met een totaaloppervlak op het maaiveld van 2277 m², die in de winter van 2008/2009 is uitgevoerd, waarbij inderdaad een motte, andere sporen van middeleeuwse bewoning en funderingen van het 17^e-eeuwse Kasteel Bakvliet zijn aangetroffen.⁵ Niet het gehele terrein is daarbij ontgraven, maar alleen dat deel (23 % van het oppervlak) waar door de bouwputten en dicht op elkaar staande funderingspalen de archeologische resten zouden worden beschadigd of in de toekomst niet meer bereikbaar zouden zijn. Hierdoor is geen compleet overzicht verkregen. In de rest van het terrein zijn dus nog aanzienlijke delen van een waardevol 'bodemarchief' aanwezig. Sommige daarvan liggen op een diepte van 2,5 meter onder het maaiveld (afb. 3).

Het archeologisch onderzoek is in fase 2 van het Centrumplan van Breust voortgezet. Op het aangrenzende perceel ten westen van het verzorgingshuis, een terrein van 90 x 110 meter, is in 2011 en in 2012 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd (afb. 23).⁶ Daarbij werden op de oostelijke helft van het perceel resten uit (vooral) de Middeleeuwen gevonden, zij het in mindere mate dan op het motteterrein. Omdat in 2014 bleek dat nieuwe bouwwerkzaamheden de archeologische vindplaats zouden verstoren, werd de vindplaats geheel opgegraven. Er werden bewoningssporen aangetroffen uit de 11^e tot 13^e eeuw, die het beeld van het onderzoek uit 2011 en 2012 aanvulden. Dit onderzoek is bij het schrijven van dit artikel nog niet gepubliceerd.

Het archeologisch onderzoek in het centrum van Breust heeft veel aspecten. Het verschaft kennis over de geschiedenis van Breust die in verband kan worden gebracht met de op geschreven bronnen gebaseerde conclusies van Hartmann, maar het verschaft ook kennis over de landschappelijke gesteldheid zonder welke de bewoningsgeschiedenis niet ten volle begrepen kan worden. Het onderzoek vergroot de kennis over het fenomeen motte en over de materiële cultuur van de Volle Middeleeuwen in Zuid-Nederland. Tenslotte levert het onderzoek een bijdrage aan het onderzoeksthema 'dorpskernarcheologie'. Dit thema is nationaal en internationaal van groot gewicht, omdat over het ontstaan van de hedendaagse dorpen nog maar weinig archeologische gegevens bestaan, terwijl het bodemarchief in de dorpskernen in hoog tempo erodeert.⁷

Dit artikel geeft de bevindingen van de drie genoemde archeologische onderzoeken weer en plaatst ze in het door de publicatie van Hartmann verschaft historische referentiekader.

5 Vanneste & Ostkamp 2013.

6 Van Campenhout 2012; Van Horssen 2012.

7 Stoepker 2014; Arts e.a. 2007, hoofdstuk 3.5.3.; Valais 2012, 11.

der.⁸ Ook worden de onderzoeksresultaten in een wat breder verband van de materiële cultuur van de Volle Middeleeuwen geplaatst. Na het historisch kader en het landschappelijk overzicht worden eerst de resultaten van het onderzoek in 2008 en 2009 in het oostelijk deel van het plangebied, bij de motte, besproken en daarna die van het onderzoek in 2011 en 2012 in het westelijk deel. Voor meer details over de opgravingen en vondsten kunnen de onderzoeksrapporten in de digitale bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed on-line geraadpleegd worden.

Het historisch kader

Weinig is bekend over de bewoning te Breust in de prehistorie en de Romeinse tijd. Ten oosten van Breust zijn op het Poelveld nederzettingssporen uit de IJzertijd aangetroffen en een grafveld uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd.⁹ In de Romeinse tijd zou een *villa* gelegen hebben nabij het St. Geertruiderveld en in Oost-Maarland op circa 500 meter afstand van de plaats waar – zoals hieronder toegelicht wordt – volgens Hartmann het vroegmiddeleeuwse centrum van het domein van St. Martinus lag. Gegevens uit gravend archeologisch onderzoek zijn er niet over deze villalocaties. De aanwijzingen voor Romeinse bewoning bestaan uit aan de oppervlakte gevonden slooppuin, fragmenten van dakpannen en scherven van Romeins aardewerk. Ook is een terrein bekend op ongeveer 300 meter ten oosten van de Breusterhof, waar oppervlaktevondsten uit de Romeinse tijd zijn gedaan. Een kleinschalig proefsleuvenonderzoek heeft hier echter geen resultaat gehad, maar mogelijk is niet diep genoeg (tot onder het middeleeuws colluvium) gegraven.¹⁰ In een rioolsleuf nabij de kerk van Breust werd in 1970 Romeins bouwpuin (dakpannen) waargenomen tezamen met mergelblokken en (waarschijnlijk) middeleeuws en postmiddeleeuws aardewerk. Dit werd door een inwoner van Breust aan de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek gemeld.¹¹

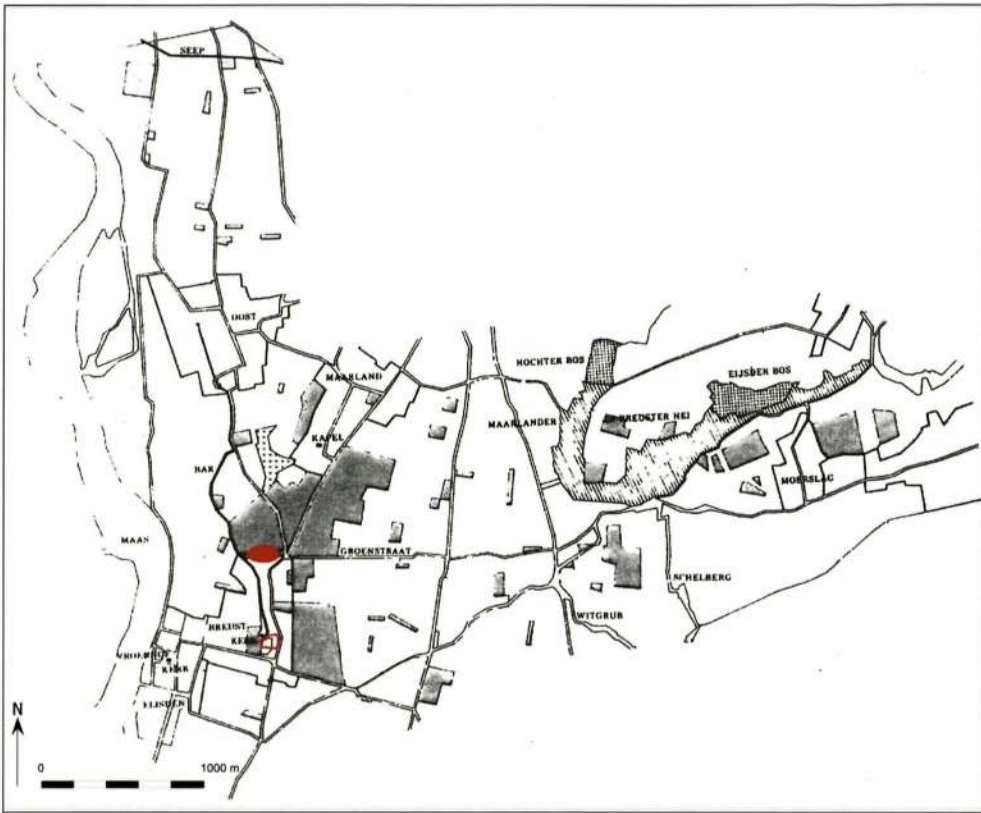
Van het middeleeuwse Breust wordt aangenomen dat het teruggaat op een Karolingisch domein dat deel uitmaakte van een omvangrijk koningsgoed met als centrum 's Gravenvoeren. Op 3 juni 965 schonk Eracles, bisschop van Luik, Breust aan het door hem opgerichte kapittel van Sint Martinus te Luik. De schenkingsakte was mede ondertekend door Otto I (912-973) en Otto II (955-983), hetgeen doet vermoeden dat de Duitse keizers invloed op de schenking hebben gehad en dat de kerkelijke bezittingen in Breust en Eijsden

8 Feitelijk zijn er vijf onderzoeken uitgevoerd. Het Syntheegra-onderzoek uit 2006 is echter niet relevant meer en het Syntheegra-onderzoek uit 2008 is verwerkt in de rapportage van het ADC-onderzoek uit 2008/2009.

9 Van der Veken 2007, 23.

10 ARCHIS-waarnemingsnummer 16240 en 27778.

11 Archis-waarneming 39040.

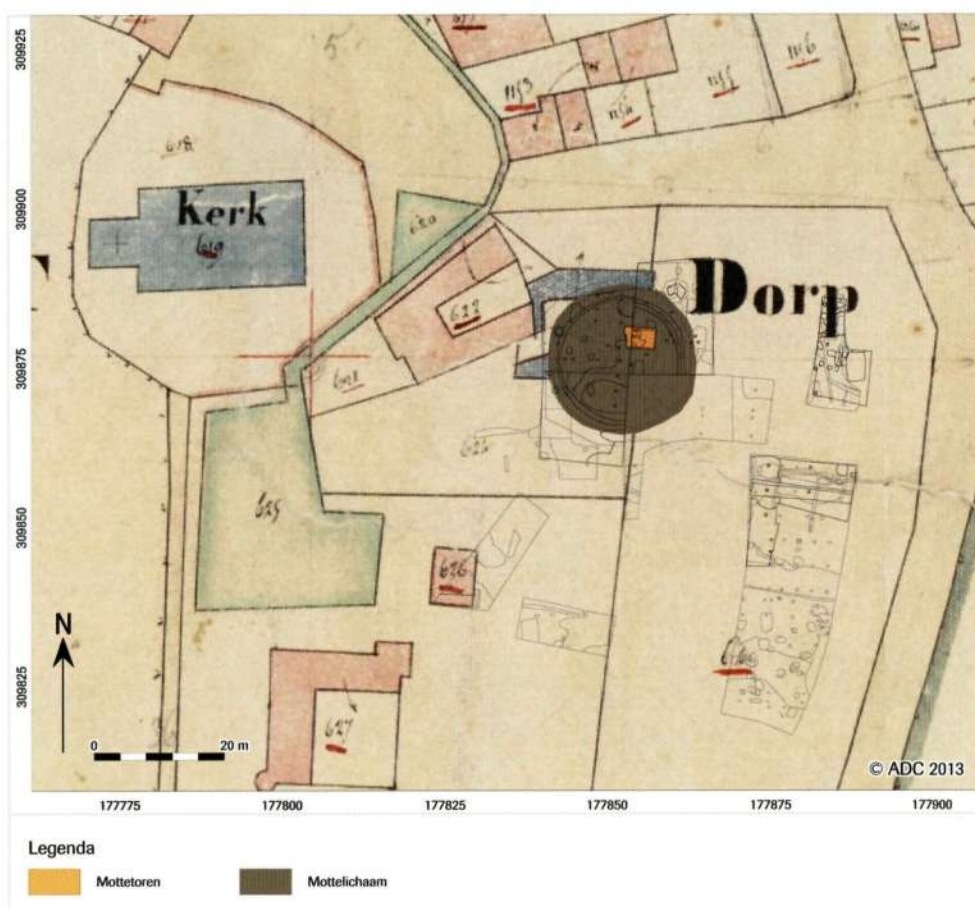

Afb. 4. De goederen van St. Martinus in 1619 met in rood kader het plangebied. De rode ellips geeft de door Hartmann veronderstelde plaats van de Vroenhofaan (tekening H. Stoepker op basis van Hartmann 1986, 294).

op rijksgoed teruggaan.¹² Breust werd aangeduid als *villa* (in de betekenis van landgoed, nederzetting, hof) *cum ecclesia*. Blijkens de oorkonde hebben aan dit domein tevens een molen, bebouwd en onbebouwd land, lijfeigenen (*mancipia*) en een vronhof (*mansus indominicatus*) toebehoord. Tot de opheffing van het kapittel in de Franse tijd hoorde Breust tot de belangrijkste inkomstenbronnen van het Luikse St. Martinuskapittel.

De kern van dit vroegmiddeleeuwse domein Breust zou volgens Hartmann ongeveer 500 meter ten noorden van het huidige centrum hebben gelegen nabij een concentratie van goederen van St. Martinus (afb. 2 en 4). Hartmann baseert zich op een door hem gereconstrueerde kadastrale opname van de heerlijkheid Breust uit 1619 en op landmetingen

¹² Hartmann 1986, 285-297.

Afb. 5. Kadasterkaart uit 1828 met daarop ingetekend de opgraving van de motte op de plaats van de latere pastorie ten oosten van de kerk. Ten zuiden van de kerk ligt een grote vijver en daaronder kasteel Bakvliet (tekening ADC Archeoprojecten).

van het bezit van St. Martinus uit 1311 en 1323. Nederzetting, kerk en hof van St. Martinus zouden volgens hem in de 14^e eeuw zijn verplaatst naar het gebied bij de huidige kerk.¹³

De eerste getekende kaart van het gebied rond de kerk is het kadastrale minuutplan dat in 1828 is vervaardigd.¹⁴ Hierop is het herenhuis van Breust, ook wel kasteel Bakvliet genoemd, aangegeven als een L-vormige structuur (nr 627) (afb. 5). Volgens Hartmann lag

¹³ Hartmann 1986, 153.

¹⁴ Boersma 2012a, 27; Boersma 2012b, sectie D3-ad 1 en D3-ad 11

hier in 1619 “een versterkt en door grachten omgeven gebouw, dat in de bronnen sinds 1500 de Motte wordt genoemd”.¹⁵ Uit de landmetingen van het bezit van St. Martinus uit 1311 en 1323 blijkt echter dat de kapittelhof in de 14^e eeuw grensde aan de wegen naar Maarland en Oost en aan grote blokken land van het kapittel rond Breust. Hieruit is door Hartmann afgeleid dat de hof oorspronkelijk ten noorden van Breust gelegen heeft en dat de hof in de loop van de 14^e eeuw is verplaatst naar het gebied ten zuidoosten van de huidige kerk en dat waarschijnlijk ook de kerk naar zijn huidige locatie verplaatst is. Deze veronderstelling wordt ondersteund door het gegeven dat de tuin die het kapittel in 1619 in het noorden van Breust bezat, in de 15^e en 16^e eeuw als ‘Vroenhof’ wordt aangeduid, hetgeen wijst op het centrum van een domein (vergelijk de Vroenhof in Eijsden). Het gaat hierbij om de percelen 570 en 571 op de kadastrale minuutkaart van Eijsden, sectie B2, uit 1828.¹⁶ Deze percelen liggen ter hoogte van de tegenwoordige J.S. Bachstraat, de Groenstraat en de rotonde met de Emmastraat in de richting van Maarland, op de rand van het terras dat beide dorpen verbindt (afb. 1, locatie 2.)

De reden voor de verplaatsing zou zijn dat Breust en Eijsden en andere dorpen in de omgeving in de 13^e en 14^e eeuw zwaar te lijden hebben gehad van oorlogshandelingen en meermalen zijn platgebrand. Op een zeker moment zou men bij de heropbouw van het dorp voor een meer strategische ligging hebben gekozen. De nieuwe hof zou met het oog op de watervoorziening zijn gebouwd bij de bron van de Bak, een beekje dat bij de kerk ontspringt.

Bij zijn veronderstelling dat de hof in de 14^e eeuw verplaatst is, wijst Hartmann er op dat het nog bestaande kerkgebouw van Breust ook tot de 14^e eeuw teruggaat.¹⁷ De huidige kerk bestaat uit een 16^e-eeuwse toren, een 18^e-eeuws driebeukig schip en een 19^e-eeuws koor.¹⁸ De zuilen tussen schip en zijbeuken bevatten kapitelen die door Marres en Van Agt op stilistische gronden in de tweede helft van de 14^e eeuw gedateerd zijn. Ze nemen aan dat de kerk bij een brandschatting van het dorp in 1393 verwoest zal zijn en merken op dat er aanwijzingen zijn voor “een vergroting der kerk (vooral de oostelijke travee), die mogelijk (ook?) eerst na de brand van 1393 tot stand is gekomen.”¹⁹ Daarmee bevestigen zij overigens niet dat de huidige kerk te Breust tot 1393 of eerder in de 14^e eeuw teruggaat. Ze wijzen erop dat de bestaande toren uit de eerste helft van de 16^e eeuw stamt, maar dat de onderzijde van de toren een 12^e-eeuwse kern kan hebben.²⁰ Boven de doorgang tussen de toren en het schip van de kerk bevindt zich een herplaatste Romaanse latei. Deze is uit een afgebroken kerk afkomstig, die dus zowel op de plaats van de huidige kerk als elders gestaan kan hebben.

15 Hartmann 1986, 153.

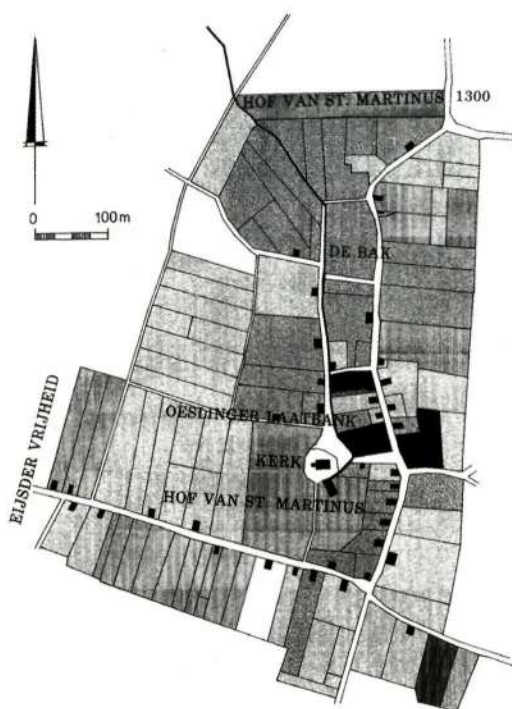
16 Opgave van deze perceelsnummers door J. Hartmann in een e-mail aan H. Stoeper.

17 Hartmann 1986, 153.

18 Marres & Van Agt 1962, 103-105

19 Marres & van Agt 1962, 105.

20 Marres & van Agt 1962, 103.

Afb. 6. Breust, kadastrale reconstructie anno 1619 (Hartmann 1986, kaartbijlage 8a).

Opmerkelijk is dat de hof van Breust in de 15^e en 16^e eeuw als 'de motte' wordt aangeduid. De eerste akte die melding maakt van de aanwezigheid van een motte in Breust is een oorkonde van 21 januari 1475.²¹ In deze akte staat dat de schepensbank vergaderd is "*opter motten in Breust*". Een andere vermelding komt uit de 16^e-eeuwse cijnsregisters van Oost, waarin staat dat de hof van St. Martinus, de motte, een jaarlijkse cijns aan de laathof van Oost betaalt.²² De relatie met de laathof van Oost kan daarom ook met de verplaatsing te maken hebben. In 1619 blijkt de grond in het centrum van Breust grotendeels tot de laatgoederen van de hof van Oost te horen en de hof van St. Martinus was hier een afhankelijke partij (afb. 6). De goede-

ren van Oost in Breust gaan terug op een laathof waaruit de hof van Oost sinds 1400 was gegroeid, namelijk de burcht van de sinds de 12^e eeuw vermelde ridders van Oost. Deze burcht van Oost lag ten noordwesten van het gelijknamige dorp. Hiervan resteert nog een vermoedelijk 13^e-eeuwse woontoren, die mogelijk op een motte was gebouwd.²³

Voor de 15^e en 16^e eeuw is het zeker dat het kapittel van St. Martinus de protectie van naburige adel kocht. Het kapittel kan al eerder lokale machthebbers bij de bescherming van het dorp betrokken hebben en het belang van de heren van Oost in het centrum van Breust zou bij de verplaatsing van de hof naar de omgeving van de kerk een rol kunnen hebben gespeeld. Over de vraag wie in de Late Middeleeuwen op de hof te Breust kan hebben gewoond, doet Hartmann geen uitspraak. Volgens Olde Meierink was in de Late Middeleeuwen steeds een van de kapittelheren voogd en deze verbleef zeker vanaf de 14^e eeuw op het kasteel in Breust, dat volgens hem als (buiten)verblijf van het Sint-Martinuskapittel diende.²⁴

21 Hartmann 1986, 154.

22 Hartmann 1986, 153.

23 Hupperetz, W., B. Olde Meierink & R. Rommes 2005, 501.

24 Hupperetz, W., B. Olde Meierink & R. Rommes 2005, 494.

Het centrale gebouw van de hof van St. Martinus werd volgens Hartmann kort na 1619 afgebroken en vernieuwd. Het ging dienst doen als woonhuis voor de drossaard, die namens het kapittel de heerlijkheid bestuurde en ook de pastoor van Breust zou er in 1658 gewoond hebben.²⁵ Later was er echter een aparte pastorie. Deze pastorie bestond al in 1828, want hij is afgebeeld op het kadastrale minuutplan en ligt precies op de plek van de opgegraven motte (afb. 5).

Volgens Olde Meierink zou het kasteel onderdak hebben geboden aan de rijproost van het kapittel. Hij merkt op dat de kapittels in Luik en Maastricht vanaf de Late Middeleeuwen een 'rijproost' hadden die het omvangrijke grootgrondbezit controleerde.²⁶ De woning van de drossaard of rijproost zou later als kasteel of huize Breust of Bakvliet worden aangeduid. Na de secularisatie van het St. Martinuskapittel in 1793 werd het kasteel verkocht aan een Maastrichtse patriciër die het omgrachte huis gebruikte als buitenverblijf. Aan het eind van de 19^e eeuw werd het beschikbaar gesteld aan een kloosterorde. Na een gebruik als verpleeghuis werd het kasteel in 1971 afgebroken en vervangen door het in 2008 gesloopte bejaardenhuis. Ook de pastorie is in 1971 gesloopt.

Het landschap

Bij het archeologisch onderzoek heeft het landschap ruime aandacht gehad. Hierdoor zijn nieuwe inzichten verworven in de dynamiek van het landschap en de invloed daarvan op de bewoningsmogelijkheden. Bij het begin van het onderzoek was het beeld van het onderzoeksgebied dat het om een vlak terrein ging aan de rand waarvan de kerk stond. Tijdens de opgraving bleek echter dat er sprake was van een uiterst gecompliceerde situatie en van een landschap dat in de laatste duizend jaar in uitzonderlijke mate is veranderd.

De onderzoekslocatie, waar de middeleeuwse motte aangetroffen is, ligt oorspronkelijk in een depressie, die sinds de Volle Middeleeuwen met een dik pakket verspoelde löss (colluvium) opgevuld is (afb. 7). De depressie komt vanaf de rand van een hoger gelegen terras enkele honderden meters ten oosten van het onderzoeksgebied en buigt via het onderzoeksgebied om naar het noorden. Op 30 meter ten zuiden van de kerk, 40 meter ten westen van de motte, ontspringt in de depressie een artesische bron, die voeding geeft aan een waterloop, de Bak, die het bronwater naar het noorden en uiteindelijk naar de Maas voert.²⁷ Op een diepte van 3,4 meter onder het maaiveld is in de depressie grind van laatglaciale oorsprong aangetroffen. Op dit grind lag een pakket leem van circa 50 cm dikte. Dit kan door overstromingen van de Maas of lokale beken afgezet zijn, maar ook een

²⁵ Hartmann 1986, 147.

²⁶ Olde Meierink 2012, 244.

²⁷ Een artesische bron is een bron waaruit het water vanuit een ondergronds bekken door druk naar boven wordt gestuwd.

Afb. 7. Aanzicht vanuit het zuidoosten op de Martinuskerk en de door colluvium (geel) begraven motte (zwart). De archeologen staan op een uitgegraven kwart van het mottelichaam (foto ADC Archeoprojecten).

gevolg zijn van colluviatie als gevolg van de eerste ontbossingen. Op de leemlaag bevond zich een nederzettingshorizont uit de Volle Middeleeuwen. Tot deze nederzettingshorizont hoorde ook een akkerlaag (afb. 8). Een OSL-datering uit de bovenkant van de akker gaf een datering in de 10^e eeuw (1060 ± 175 in jaren voor 2010).²⁸ Aardewerkvondsten in deze laag dateerden uit de 11^e en 12^e eeuw. De nederzettingshorizont werd afgedekt door een maximaal 2 meter dik pakket van colluviumlagen. De onderkant van het colluvium is met OSL gedateerd in de eerste helft van de 13^e eeuw (770 ± 90 in jaren voor 2010). Op de colluviumlagen zijn antropogene ophogingslagen en nederzettingenresten uit de 14^e tot 16^e eeuw aangetroffen. Na latere ophogingen werd het huidige maaiveld op circa 54,00 m + NAP bereikt.

De neerslag van afgespoelde löss, colluvium genoemd, heeft dus in hoge mate het huidige landschapsbeeld bepaald, waarbij gebleken is dat onder dikke pakketten colluvium archeologische resten veilig bewaard kunnen blijven. De oorzaak van colluviumafzetting moet gezocht worden bij ontbossingen en bij agrarisch grondgebruik. Als gevolg van ontginning kunnen lössdeeltjes niet meer door de wortels van de vegetatie worden vastgehouden. Na heftige regenval stroomt de

löss in een modderstroom de helling af. Vooral in het voorjaar als de akkers net geploegd en ingezaaid zijn, is de gevoeligheid voor erosie zeer groot. Omdat erosiebeperkende maatregelen tijdens de Romeinse tijd en de Middeleeuwen beperkt waren en pas na verloop

²⁸ OSL is de afkorting van *Optical Stimulated Luminescence*. Dit is een natuurwetenschappelijke methode waarmee de ouderdom van afzettingen kan worden bepaald (Nationale Onderzoeksagenda Archeologie, hoofdstuk 5; www.noaa.nl).

van tijd graften ontstonden, zijn vooral in de Volle en Late Middeleeuwen grote hoeveelheden löss weggespoeld en op lager gelegen delen van het landschap afgezet. Voor de omgeving van Breust zijn van de ontginningen van de plateaus historische gegevens voorhanden, waaruit blijkt dat ook de inwoners van Breust hierbij actief betrokken waren.²⁹ Uit tijdens de opgraving uitgevoerd pollenonderzoek is gebleken dat de ontbossing vooral omstreeks 1250 vrij snel plaats heeft gevonden.

In het westelijk deel van het terrein, waar in 2011 en 2012 onderzoek is gedaan, was de situatie in de ondergrond wezenlijk anders. Het maaiveld lag hier tijdens de Middeleeuwen niet veel lager dan tegenwoordig. De bij de motte aangetroffen akkerlaag ontbrak hier en het colluviumpakket was veel dunner. De omgeving van de kerk bevond zich dus buiten de bovengenoemde depressie. Omdat in een strook tussen het westelijk en oostelijk deel van het plangebied geen opgraving heeft plaats gehad, is niet bekend waar precies het middeleeuwse loopvlak daalde van het niveau bij de kerk tot op het niveau bij de motte.

Afb. 8. Zwarte akker- en nederzittingslaag aan de onderzijde van het westprofiel van werkput 23 (foto ADC Archeoprojecten).

De eerste bewoning in het oostelijk deel van het plangebied

De menselijke activiteiten in het oostelijk deel van het plangebied, dat nu de straatnaam 'Breusterhof' heeft, zijn begonnen in de Romeinse tijd. Voor oudere bewoningsactiviteiten zijn geen aanwijzingen aangetroffen. Het Romeinse loopvlak lag oorspronkelijk op het niveau van de genoemde volmiddeleeuwse akkerlaag, maar door het bewerken van deze laag in de Middeleeuwen zijn grondsporen en vondsten uit de Romeinse tijd opgenomen in deze akkerlaag en in grondsporen uit de Middeleeuwen. Slechts één spoor bevatte uitsluitend Romeins materiaal. Het betreft een nog 16 cm diepe greppel in het grind onder de motte (afb. 3 en 9). In de vulling bevonden zich fragmenten van *tegulae* (dakpannen) en van ruw-wandig aardewerk uit de 3e eeuw na Christus. Van het Romeinse aardewerk uit middel-

²⁹ Hartmann 1986, 313.

Afb. 9. Romeinse dakpanfragmenten in een greppel onder de motte (foto ADC Archeoprojecten).

eeuwse contexten, bestaande uit *terra sigillata*, ruwwandig aardewerk, Bataafs grijs en geveerde waar, variëren de dateringen van het begin van de jaartelling tot circa 270 na Chr. Het is onzeker of men in de Romeinse tijd ook daadwerkelijk hier gewoond heeft, maar de aanwezigheid van vondstmateriaal wijst er op dat er in ieder geval in de buurt Romeinse bewoning heeft plaatsgevonden. Mogelijk zijn de vondsten afkomstig van het eerder genoemde terrein op 300 meter ten oosten van de Breusterhof, waar diverse vondsten uit de Romeinse tijd zijn gedaan.

In het midden van de 10^e eeuw kwam Breust in het bezit van het pas opgerichte St. Martinuskapittel te Luik. Deze vermelding is slechts weinig ouder dan de oudste bewoningssporen die tijdens de opgraving in Breust zijn aangetroffen. Deze oudste

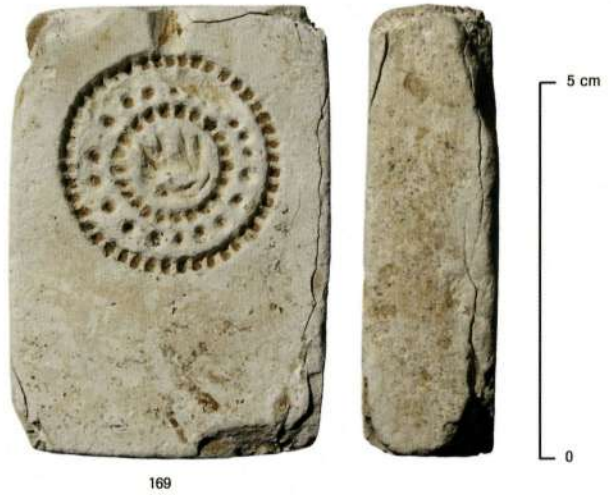
sporen bestaan uit de genoemde, omstreeks 1000 gevormde akkerlaag en 11^e- en 12^e-eeuwse (paal)kuilen. Ook zijn er enkele vondsten aan de oudste bewoningsperiode toe te schrijven.

De oudste vondst heeft een bijzonder karakter en wijst, hoewel hij uit een secundaire vondstcontext afkomstig is, op een vroegmiddeleeuwse datering van de bewoning in Breust. Het gaat om een mal voor het gieten van een schijffibula (een ronde sierspeld), die uit de bovenste vulling van de gracht rond de motte tevoorschijn kwam (afb. 10). De mal is gemaakt van gebakken klei en de schijffibula die er na het gieten uit tevoorschijn kwam, bevatte de schematische afbeelding van een dier, dat met het hoofd naar de staart is gekeerd. De mantelspeld wordt omgeven door een dubbele parelrand met ertussen een rand van losse parels. Dergelijke schijffibulae met een diermotief komen maar zelden voor. Zij zijn uitgevoerd in zilver, een koperlegering of een lood-tinlegering. Vaak is er een vierpotig dier afgebeeld dat met de kop naar de staart kijkt. Bij de minder gestileerde exemplaren lijkt het om een draak- of leeuwachtig dier te gaan. Dit type wordt in de 9^e en het begin van de 10^e eeuw gedateerd. Het is veelvuldig gevonden in Zuidoost-Engeland, maar het komt ook voor in Scandinavië, Duitsland, en Frankrijk.³⁰ Aanwijzingen voor de productie van dergelijke vroege fibulae zijn in Nederland zeldzaam, hetgeen deze vondst zeer bijzonder maakt.³¹

30 Frick 1992-1993, 296, 299, 435, 434, kaart 9, Tafel 10, nrs. 31 e.v. (type 1, variant 1).

31 In Spijkenisse zijn verschillende schijffibulae gevonden, waarvan een aantal in stukken is gesneden, waarschijnlijk om te versmelten (van Trierum e.a. 1988, 65).

De aanwezigheid van deze mal wijst er op dat er in de laat-Karolingische tijd bewoning in Breust aanwezig is geweest, hetgeen overeenkomt met de geschreven bronnen. De exacte plaats van de bewoning blijkt echter niet uit deze vondst. De mal is afkomstig uit meervoudig verplaatste grond, namelijk de bovenste vulling van de gracht van de motte. De bovenste vulling van de gracht bestaat waarschijnlijk uit grond die in de Volle of Late Middeleeuwen vanuit het mottelichaam in de gracht is beland. Het mottelichaam bestaat op zijn beurt weer uit grond die bij het graven van de mottegracht is opgeworpen op het terrein binnen de mottegracht. Deze grond is afkomstig uit de vaste grond (de B- en de C-horizont), de akkerlaag en de daarop gelegen nederzetting. Het is daarom mogelijk dat de mal afkomstig is uit een nederzetting, gelegen op of bij de plaats waar later de motte is aangelegd. Het feit dat er geen andere Karolingische vondsten bij de motte gevonden zijn, sluit deze mogelijkheid niet uit, maar ondersteunt haar ook niet. Van het nog te bespreken westelijk deel van het plangebied komen wel enige vondsten uit de Karolingische tijd, maar geen concrete nederzettingssporen. Herkomst van de gietmal van een wat grotere afstand, zoals de plaats waar Hartmann de kern van het Karolingisch domein aan de noordzijde van het tegenwoordige Breust situeert, is niet te sluiten. Daarbij moet bedacht worden dat ambachtelijke activiteiten zich in een perifere zone van het domein kunnen hebben afgespeeld. Ambachtelijke activiteiten kunnen zeker verwacht worden in een domaniaal hof. Een dergelijk hof vervulde namelijk niet alleen een functie als agrarisch bedrijf, maar bezat ook gespecialiseerde ambachtlieden, zoals een smid, een metaalbewerker, een leerlooier, een schoenmaker, enzovoort. Zij voorzagen in de behoefte van de domeinbewoners aan hun producten, maar konden ook aan de omgeving leveren. Op deze wijze konden sommige hoven uitgroeien tot een centrum van economische activiteiten.³²

Afb. 10. Gietmal voor schijffibulae (foto ADC Archeoprojecten).

³² Van Bavel 2010, 147.

Volmiddeleeuwse bewoningssporen

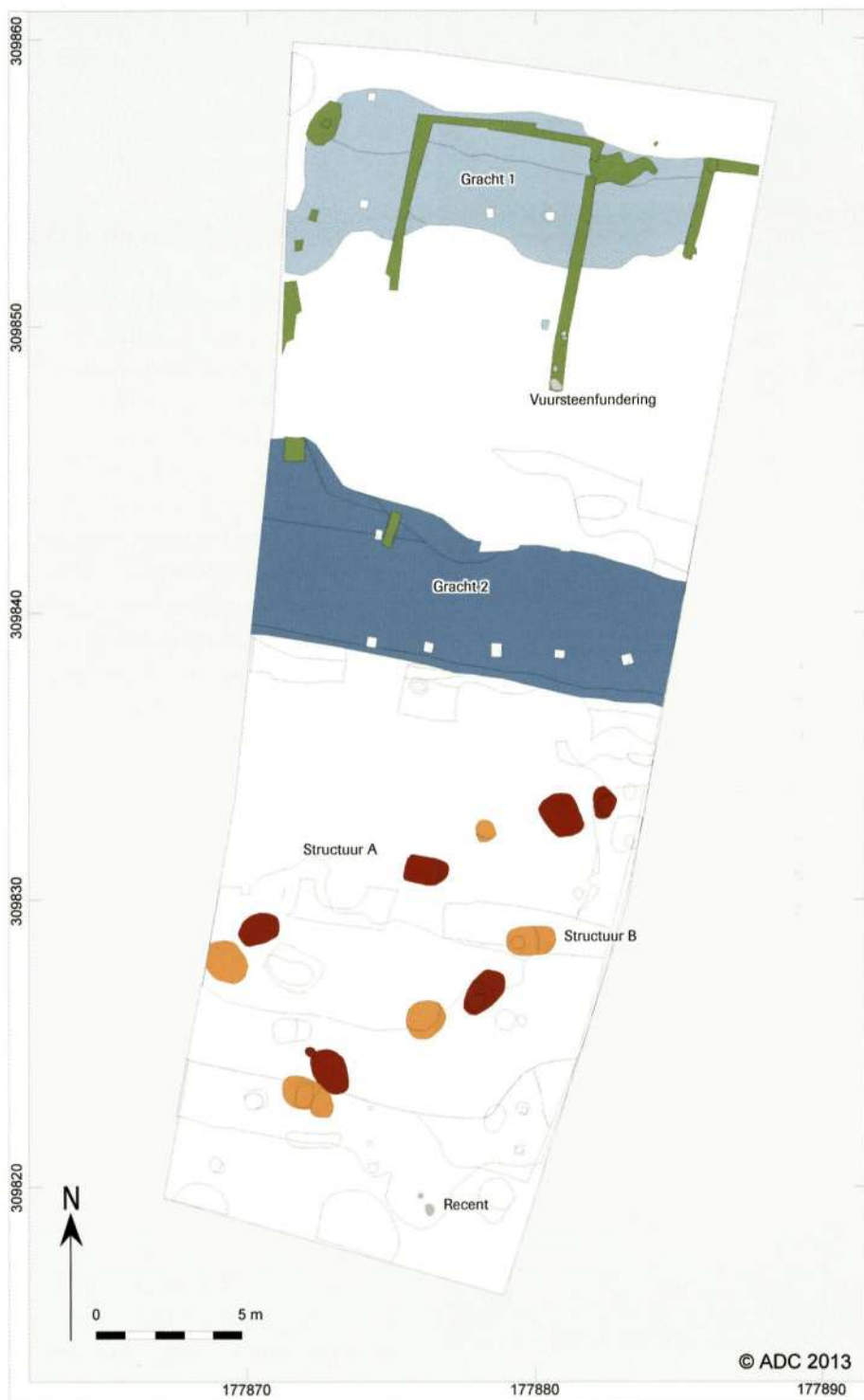
Veertig meter ten zuidoosten van de motte werd op een diepte van ruim 2,5 meter onder het maaiveld de al eerder genoemde akkerlaag aangetroffen, die blijkens een OSL-datering rond 1000 in gebruik was. Hierin bevonden zich bewoningssporen en aardewerkvondsten uit de late 10^e, 11^e en 12^e eeuw. De aardewerkvondsten zijn kenmerkend voor deze regio. Pingsdorf-aardewerk uit het Rijnland dateert uit de late 10^e eeuw of de eerste helft van de 11^e eeuw (afb. 21). Van Zuid-Limburgse herkomst is aardewerk uit de eerste helft of het midden van de 12^e eeuw (afb. 22). Het merendeel van het aardewerk uit deze laag is echter afkomstig van potten, die in het Maasland ten zuiden van Luik geproduceerd zijn. De oudste exemplaren daarvan betreffen kook- of tuitpotten uit de late 11^e of vroege 12^e eeuw. De meeste scherven zijn echter van kook- of tuitpotten uit de periode 1125-1175, zoals die ook in de basis van de motte aangetroffen zijn (afb. 18). De jongste vondst uit de akkerlaag betreft een randscherf van een kan uit de laatste decennia van de 12^e eeuw.

In de nederzettingshorizont zijn twee elkaar oversnijdende structuren herkend: structuur A en B (afb. 11). Beide structuren zijn waarschijnlijk restanten van schuren of bijgebouwtjes. Hoewel ze op basis van de bijbehorende vondsten ongeveer even oud zijn, moet op grond van de oversnijdingen structuur B ouder zijn dan structuur A. Men moet hierbij bedenken dat dit soort gebouwen meestal na 30 jaar al vervangen moest worden, omdat de ingegraven staanderpalen waren weggerot (afb. 12).

Structuur A had een rechthoekige plattegrond, waarvan in totaal nog zes paalsporen aanwezig waren in het vlak. De vermoedelijke breedte was 5 meter bij een minimale lengte van 12,75 m. In de paalsporen zijn fragmenten van Rijnlands Pingsdorf-aardewerk, van roodbeschilderd aardewerk uit Zuid-Limburg en witbakkend Maaslands aardewerk aangetroffen. Op basis van de aanwezigheid van het Rijnlandse Pingsdorf-aardewerk zou de structuur in de late 10^e eeuw of in de eerste helft van de 11^e eeuw gedateerd kunnen worden. Wegens de aanwezigheid van het andere aardewerk en wegens de versnijding van structuur B ligt een 12^e-eeuwse datering echter meer voor de hand. In dat geval zou het oudere aardewerk als opspit uit de akker in het paalgat kunnen zijn beland.

Structuur B bestond uit zes grondsporen en had een minimale lengte van 10,2 m en een breedte van circa 5 meter. In alle grondsporen van structuur B is dateerbaar vondstmateriaal aangetroffen. Uit deze grondsporen kwam roodbeschilderd aardewerk uit Zuid-Limburg, witbakkend Maaslands aardewerk en blauwgrijs aardewerk van het Elmpt-type tevoorschijn. De vondsten dateren deze structuur tussen 1125 en 1175.

In de akkerlaag was een oost-west georiënteerde gracht ingegraven met een breedte van 4,5 meter in het vlak (gracht 1; gracht 2 is uit de 16^e eeuw). Op grond van het in de vulking van de gracht gevonden aardewerk is te concluderen, dat de gracht is gedempt in de tweede helft van de 12^e eeuw. Boven op de gedempte gracht 1 werd een gedeelte van een rechthoekige fundering met een breedte van 30 tot 40 cm gevonden, bestaande uit een rij

Afb. 11. Structuren A en B (12^e eeuw), gracht 2 (16^e eeuw), gracht 1 (12^e eeuw), vuursteenfundering (late 12^e eeuw); (foto ADC Archeoprojecten).

Afb. 12. Paalkuil met paalkern; de paalkern is de aftekening van een weggerotte staanderpaal van structuur B (foto ADC Archeoprojecten).

Afb. 13. Fundering van vuursteenknollen vanuit het oosten gezien (foto ADC Archeoprojecten).

tegen elkaar geplaatste vuursteen knollen van Rijckholt-vuursteen (afb. 3, 11 en 13). Deze fundering hoorde bij een groot gebouw of enkele kleinere, samenhangende gebouwen. De fundering was op sommige plaatsen onderbroken en bovendien is de structuur niet geheel opgegraven, waardoor een interpretatie moeilijk is. Er zijn twee interpretaties mogelijk. De eerste is dat er twee of drie gebouwen met een vuurstenen fundering naast elkaar hebben gestaan. Degene waarvan het meest bewaard was, had een afmeting van 6 bij circa 20 meter. De tweede interpretatie is dat deze structuren kamers waren in een gebouw van circa 20 x 20 meter. De ingang of een van de ingangen bevond zich in het noorden van de oostzijde van het centraal gelegen funderingsrestant. Hier was een opening zichtbaar van ongeveer 0,7 meter breed. Op deze plaats was de grond keihard, wat wijst op veelvuldige betreding.

Het op de vuursteenknollen gefundeerde gebouw of gebouwencomplex was waarschijnlijk opgetrokken in vakwerkbouw, een bouwwijze die vanaf de Romeinse tijd tot in onze tijd is toegepast. De wanden bestonden uit vlechtwerk, dat bestreken was met leem, waarvan tijdens de opgraving ook restanten zijn aangetroffen. De vuursteenfundering diende ervoor om de onderste balklaag boven de grond te verheffen om zo te voorkomen dat het hout vochtig werd en snel zou gaan rotten.

De bouw van het huis of het complex met de vuursteenfundering kan rond 1200 geplaatst worden wegens de aanleg op de in de tweede helft van de 12^e eeuw gedempte gracht. Een latere datering is niet

waarschijnlijk, omdat de afdekking door colluvium in de 13^e eeuw begonnen is en er ook geen jongere vondsten zijn die met de vuurstenen fundering in verband kunnen worden gebracht. Het vakwerkcomplex lijkt daarmee wat jonger te zijn dan de houten gebouwen A en B, maar een gelijktijdigheid met structuur A is wegens de onzekerheidsmarges in de dateringen niet uitgesloten.

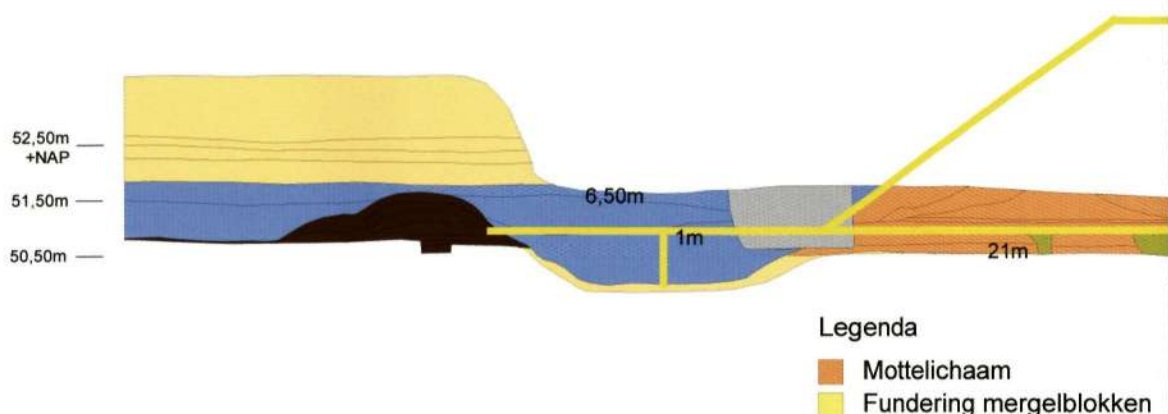
Het is goed mogelijk dat de vakwerkconstructie in dezelfde tijd is gebouwd als de motte. Van de motte wordt aangenomen dat de aanleg begonnen is in de tweede helft van de 12^e eeuw of in de vroege 13^e eeuw. Wegens de grootte van het gebouw of het gebouwencomplex en de relatieve duurzaamheid van de vakwerkconstructie kan aan een residentiële functie worden gedacht en aan een bewoner met enig aanzien. Het complex met de vuursteenfunderingen kan samen met structuur A en B deel hebben uitgemaakt van een bij de motte behorende en ongeveer gelijktijdig daarmee geconstrueerde voorburch of voorhof. Deze voorburch ontstond kennelijk nabij een akker die al sinds circa 1000 in gebruik was en waarbij blijkens de vondsten al in de 11^e eeuw gewoond werd. De beperktheid van het opgravingsareaal laat een verder gaande conclusie niet toe.

Het residentiële complex op de voorburcht kan als zodanig gefungeerd hebben naast de meer defensieve functie van het gebouw op de motte, dat hieronder besproken zal worden. In beperkte mate kan het residentiële complex op de voorburcht vergeleken worden met een vroeg kasteeltype, de zaalbouw. Zaalbouwen dateren net als mottekastelen in hoofdzaak uit de 11^e, 12^e en vroege 13^e eeuw, een periode met veel territoriale machtsstrijd en de opkomst van lagere adel. De functie van de zaal was de heer zijn gezag te laten uitoefenen en recht te laten spreken, bestuurlijke zaken te regelen en bezoekers te ontvangen. Deze kasteeltypes hebben grote rechthoekige of vierkante zaaltorens, meestal 12 bij 20 tot 30 meter, minimaal 12 tot 14 meter in het vierkant. Voorbeelden van zaalbouwen zijn niet talrijk, maar uit Maastricht, Valkenburg en Kessel kennen we in de regio enkele voorbeelden.³³ Wanneer we deze vergelijken met de in Breust aangetroffen resten, is het echter niet waarschijnlijk dat de vuursteenfundering ooit tot een echte zaalbouw behoorde. De muurdikte van deze structuur steekt met maximaal 30 cm wel erg schril af tegen de genoemde voorbeelden, waarvan de muurdikte tot twee meter kan oplopen.

Afb. 14. Doorsnede door een 12^e-eeuwse haardkuil
(foto ADC Archeoprojecten).

33 Janssen & Hupperetz 2005, 46-57.

Afb. 15. Doorsnede en reconstructie van de motte (tekening ADC Archeoprojecten).

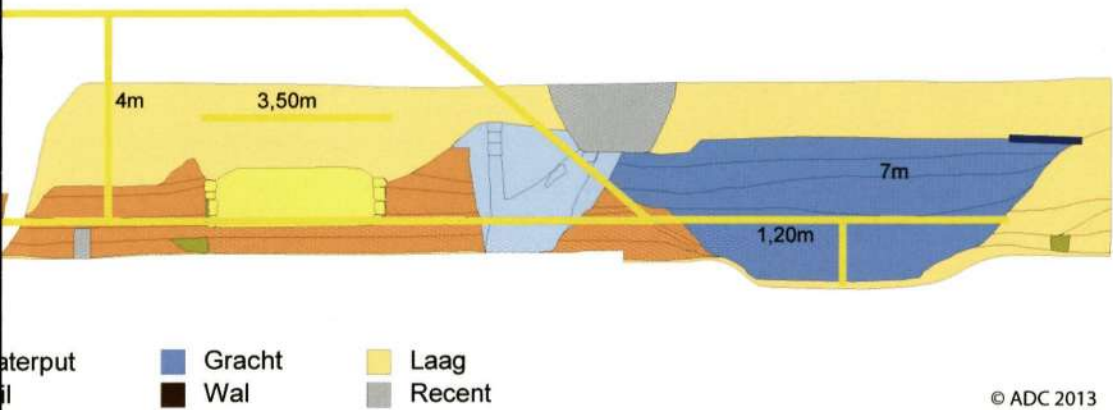
Andere grondsporen in dit onderzochte gebied aan de zuidzijde van de motte en de mottegracht betreffen greppels en een haardkuil (afb. 14). Dit laatste spoor had een diameter van 85 cm. Uit het spoor kwam een scherf 12e-eeuws Zuid-Limburs aardewerk. Met behulp van een ¹⁴C-datering is de haardkuil gedateerd tussen 1100 en 1160 (gekalibreerde datering).

De motte van Breust

Een motte is een kasteeltype bestaande uit een omgrachte, met uitgegraven grond opgeworpen heuvel met op de top, meestal binnen een palissade, een toren of een of meer gebouwen, meestal van hout gemaakt. Hoewel de oudste mottes al zijn ontstaan in de 10^e eeuw, gaan de meeste in onze streken niet verder terug dan de 12^e eeuw. Als kasteeltype met een defensieve functie raken ze in de loop van de 13^e eeuw in onbruik. De meeste mottes waren niet meer dan enkele meters hoog en dat gold ook voor de motte die in Breust gevonden is.

Dat in het plangebied een motte aanwezig zou zijn, kon afgeleid worden uit de door Hartmann vermelde historische gegevens. Hieruit blijkt niet of men in de 15^e- en 16^e-eeuwse bronnen met 'de motte' het restant van de nu opgegraven motte bedoelde of een voorganger van het stenen kasteel Bakvliet. In de proefsleuven werd de gracht en de rand van de motte aangesneden en bij de opgraving bleek een ronde heuvel aanwezig te zijn op een afstand van circa 50 meter ten zuidoosten van de kerk (afb. 2 en 3). De basis van de heuvel had een doorsnede van 20 meter en lag op 2,5 meter onder het maaiveld. De heuvel moet

50m

© ADC 2013

circa 3 meter hoog zijn geweest met hellingen van 45° . Het platform was ongeveer 11 tot 12 meter breed (afb. 15). Ten behoeve van de bouw van de pastorie (vóór 1828) is het plateau afgetopt en zijn grondsporen op het motteplateau verloren gegaan (afb. 5).

Het mottelichaam was omgeven door een gracht met een breedte van 6,5 tot 7 meter en een diepte tot 1,5 meter onder de basis van de motte (afb. 16). Hoogstwaarschijnlijk heeft men bij het opwerpen van de motte het beekje De Bak, dat ontsprong uit de bron ten westen van de motte, omgeleid, zodat de gracht van stromend water werd voorzien. De verwachting op het aantreffen van vondsten in de gracht was groot. Bij het doorgraven bleek de vulling van de gracht echter 'schoon' te zijn. Uit de verstoorde vulling van de gracht kwam de bovenbesproken laat-Karolingische mal voor het gieten van een schijffibula tevoorschijn. Aan de noord- en oostzijde werd buiten de gracht nog een wal teruggevonden. Het betreft waarschijnlijk een wal die tot doel had de motte extra te versterken.

In het mottelichaam bevond zich - excentrisch in het noordoostelijk kwadrant - een kelder van 3,2 bij 4 meter, gebouwd van mergelblokken met een vloertje van Maaskeien (afb. 17). De kelder was gebouwd op de akkerlaag onder de motte. De constructie van de kelder gebeurde waarschijnlijk gelijktijdig met het uitgraven van de gracht. Het heuvellichaam werd om de kelder heen opgeworpen. Deze methode wordt met een Duitse term '*einmotten*' genoemd. De kelder maakte deel uit van een constructie die op het motteplateau was gebouwd.

Gezien de op het plateau beschikbare ruimte zou op de motte van Breust een vakwerkbouw of houten toren (althans een gebouw met een verdieping) van hooguit 8 x 8 meter gestaan kunnen hebben, waarvan het noordoostelijk deel dus onderkelderd was. Het ge-

Afb. 16. Doorsnede van de gracht van de motte
(foto ADC Archeoprojecten).

Afb. 17. Kalkstenen kelder in het mottelichaam
(foto ADC Archeoprojecten).

bouw zou zowel een woonfunctie als een defensieve functie gehad kunnen hebben, maar gezien de afmetingen moet de woonfunctie beperkt zijn geweest. De aanwezigheid van zowel een gracht als een omwalling wijst er op dat de motte in ieder geval een verdedigbare functie heeft gehad. Bij Birgelen in het Duitse Rijnland is in 1953-1954 de motte de Hoverberg opgegraven. Hier stond op een plateau van 14 meter doorsnede een gebouw van 5,6 x 5,2 meter.³⁴

Aardewerk uit de basis van het lichaam dateert uit circa 1150 - 1200, waaruit afgeleid kan worden dat de motte in de tweede helft van de 12^e eeuw of het begin van de 13^e eeuw opgeworpen is (afb. 18). De motteheuvel leverde vrijwel geen vondsten op die jonger zijn dan de 13^e eeuw. Een in de grond van de heuvel aangetroffen hoefijzer is van een type dat na 1300 gebruikt werd (afb. 19).

Kort na de aanleg van de motte begon een proces van afdekking door van de hellingen in het oosten afgestroomd colluvium als gevolg van grootschalige ontginningen op het plateau. De onderkant van het colluvium is met OSL gedateerd in de eerste helft van de 13^e eeuw (770 ± 90 in jaren voor 2010). Hierbij verdween de motte geleidelijk aan in het colluviumpakket, terwijl ook de grachten werden opgevuld. De top van de motte kwam op maaiveldhoogte of iets daarboven te liggen. De kelder in het mottelichaam en waarschijnlijk ook het bijbehorende bovengrondse gebouw, waren zeker nog tot in de 15^e eeuw in ge-

34 Friedrich 2002a, 96-112; Jansen & Hupperetz 2005, 49.

bruik, getuige enige verbouwingssporen en met baksteen (afmeting 5 x 10 x 20 cm) vernieuwde vloeren. Het oorspronkelijke houten gebouw zal nadat het mottelichaam door inklinking van de opgeworpen grond voldoende draagkracht had gekregen, door een stenen gebouw vervangen zijn. Wegens deze continuïteit tot in de 15^e eeuw is het goed mogelijk dat de in de eerder genoemde bron uit 1475 genoemde plaatsaanduiding 'de motte' als synoniem voor het hoofdgebouw van de hof van St. Martinus daadwerkelijk betrekking had op het motterestant en niet op de plaats van het latere kasteel Bakvliet.

Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Vondsten uit de 13^e en 14^e eeuw zijn schaars, maar wijzen op enige continuïteit. Vanaf de 14^e eeuw neemt de bewoning toe. Aan de oostzijde van het terrein, langs de Emmastraat, is het restant van minstens vier opeenvolgende huizen aangetroffen, bestaande uit een, een meter dik, pakket van lemen vloeren met ingedrukte balkresten, brandlagen en veldkeien, die vermoedelijk ter ondersteuning van een balkenraamwerk gediend hebben. Het begin van deze bewoning lijkt in de 14^e eeuw te moeten worden geplaatst. Zuidelijk grenzend aan de huisresten zijn ophogingslagen met verbrande leem en aardewerk uit de 14^e tot en met 17^e eeuw aangetroffen. Deze bewoning is waarschijnlijk een onderdeel van de nederzettingstructuur die op het vroeg-19^e-eeuwse kadastrale minuutplan nog te herkennen is en die volgens de reconstructie van de kadastrale situatie in 1619 door Hartmann ook in dat jaar aanwezig was (afb. 6). De huizen van Breust lagen langs twee noord-zuid gerichte veldwegen met enkele dwarsverbindingen. Het grote terrein ten zuiden van de kerk, het huidige plangebied, is in de reconstructie van 1619 opvallend leeg op het herenhuis van de hof van St. Martinus na, dat door Hartmann ten zuidzuidoosten van de kerk gesitueerd is, ongeveer tussen de motte en het latere kasteel Bakvliet in. Hier mogen echter geen topografische conclusies uit getrokken worden. De huizen zijn ingetekend binnen het kadastrale perceel en zijn binnen de grenzen van dat perceel niet verder lokaliseerbaar. Ze zijn in het algemeen aan de wegzijde getekend.³⁵

Op de kadastrale kaart van 1828 ligt op 100 meter ten zuiden van de St. Martinuskerk kasteel Breust of Bakvliet. Dit is, zoals boven al opgemerkt, volgens Hartmann kort na 1619 gebouwd ter vervanging van het eerdere kasteel of herenhuis. Gezien de uitkomsten van de opgraving is het waarschijnlijk dat dit eerdere herenhuis het restant van het gebouw op de motte was, waarin nog bijeenkomsten "op de motte" waren gehouden. Dat er tussen de motte en kasteel Bakvliet nog een ander herenhuis gelegen heeft, is om die reden niet aannemelijk. Er zijn geen sporen van aangetroffen en tussen kasteel Bakvliet en de mottegracht was de ruimte beperkt.

35 Mededeling van J. Hartmann aan H. Stoepker, d.d. 3 september 2013.

Afb. 18. Pot met manchetrand van witbakkend Maaslands aardewerk uit de basis van de motte, datering 1125-1175, (foto ADC Archeoprojecten).

Kasteel Bakvliet bestond in 1828 uit een L-vormig gebouw. Op een van de hoeken was een vierkante toren geplaatst. In het begin van de 19^e eeuw bezat het gebouw blijkens de Tranchotkaart (hier niet afgebeeld) aan de zuidzijde nog een derde vleugel en was het omgeven door een gracht. Van het kasteel zijn de funderingen van het noordelijke deel opgegraven (afb. 3, 5 en 20). De muren waren van baksteen, afgewisseld met lagen mergel. Deze bouwwijze was in deze streek niet ongebruikelijk in het begin van de 17^e eeuw. De toepassing van baksteen gaf aan dat de fundamente niet van voor circa 1600 zullen dateren. Een oudere bouwphase is bij de opgraving niet aangetroffen, al moet daarbij worden aangetekend, dat de onderzijde van de fundering niet bereikt is en dat het zuidelijke deel en de westvleugel niet ontgraven zijn. Bij de opgraving is er nu eenmaal voor gekozen om het onderzoek van het motteterrein voorrang te geven.

Materiële cultuur en voedselvoorziening

Het aantal vondsten dat bij de motte werd aangetroffen, is vrij beperkt en ook de variatie is gering. De 748 scherven uit de Volle Middeleeuwen zijn grofweg te dateren tussen 1000 en 1200 en onder te verdelen in drie bakselgroepen. Met 64 % van het totaal is het witbakkende

Maaslandse aardewerk de belangrijkste bakselgroep (afb. 18), gevolgd door het roodbeschilderde aardewerk van het Pingsdorf-type (33 %). Het blauwgrijze aardewerk van het Elmpt-type (uit Duitsland, net ten oosten van Roermond) is met 3 % een te verwaarlozen restgroep.

Afb. 19. Laatmiddeleeuws hoefijzer uit het mottelichaam (foto ADC Archeoprojecten).

Het Pingsdorf-aardewerk valt uiteen in een vroege groep, 'het Pingsdorf-aardewerk in engere zin' (15 scherven), vervaardigd in het Duitse Rijnland (afb. 21), en een groep die afkomstig is uit Zuid-Limburg (231 scherven) (afb. 22). Deze groep wordt meestal aangeduid als 'Zuid-Limburgs aardewerk' of 'Brunssum-Schinveld-aardewerk'. De eerste groep is grofweg voor 1050 te plaatsen, terwijl de tweede groep in het midden van de 11e eeuw is ontstaan, hoewel steeds meer de vraag wordt gesteld of de Zuid-Limburgse productie al niet in de 10e eeuw begonnen is. Ovens waarin het Zuid-Limburgse aardewerk gebakken is, zijn gevonden in Schinveld, Brunssum en Nieuwenhagen. In korte tijd groeide deze productie uit tot een bovenregionale industrie, die potten en kannen vervaardigde voor grote delen van het huidige Nederland en België en het aangrenzende deel van Duitsland (afb. 32). De producten uit het Rijnland verdwenen in dit gebied vrijwel volledig van de markt.

Onder de aanwezige vondsten is de sterke component van aardewerk uit het Maasland, en daarmee wordt hier de streek ten zuiden van Luik bij Huy en Andenne bedoeld, opvallend. In vormgeving is er tussen de Rijnlandse en de Maaslandse producten een sterk verschil. Wanneer we de aardewerkvondsten uit Breust vergelijken met die uit enkele Duitse mottes valt het verschil op.³⁶ In het Duitse Rijnland vinden we vooral Pingsdorf-aardewerk, proto-steengoed en blauwgrijs aardewerk. De belangrijkste elementen binnen de vormgeving van deze groepen zijn kogelronde potten (zogenaamde kogelpotten) en geknepen standringen. Bij de Maaslandse producten zien we vrijwel uitsluitend lensbodems. De belangrijkste reden voor het verschil in vormgeving is dat het Rijnland deel uit maakt van het Duitse cultuurgebied, terwijl het Maasland deel uit maakt van het Franse cultuurgebied. De bolle potten met een lensbodem en een zogenaamde manchetrand die in de Belgische Maasvallei zijn gemaakt, laten zich op grond van hun vorm nauwelijks onderscheiden van in het Noord-Franse Beauvais vervaardigde potten.

We kunnen de vraag stellen of de dominantie van het Maaslandse aardewerk zich laat verklaren vanuit de relatie van Breust tot het kapittel in Luik. Er wordt namelijk vaak

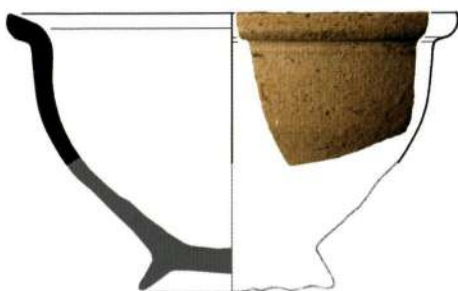

Afb. 20. Fundering van de noordgevel van kasteel Bakvliet (foto ADC Archeoprojecten).

³⁶ Friedrich 2002b.

Afb. 21. Rand van pot van Rijnlands Pingsdorf-aardewerk (970-1050); Vanneste & Ostkamp 2013, cat. nr. 8, (foto en tekening ADC Archeoprojecten).

Afb. 22. Kom van Zuid-Limbursg aardewerk (1150-1200); Vanneste & Ostkamp 2013, cat. nr. 3, (foto en tekening ADC Archeoprojecten)..

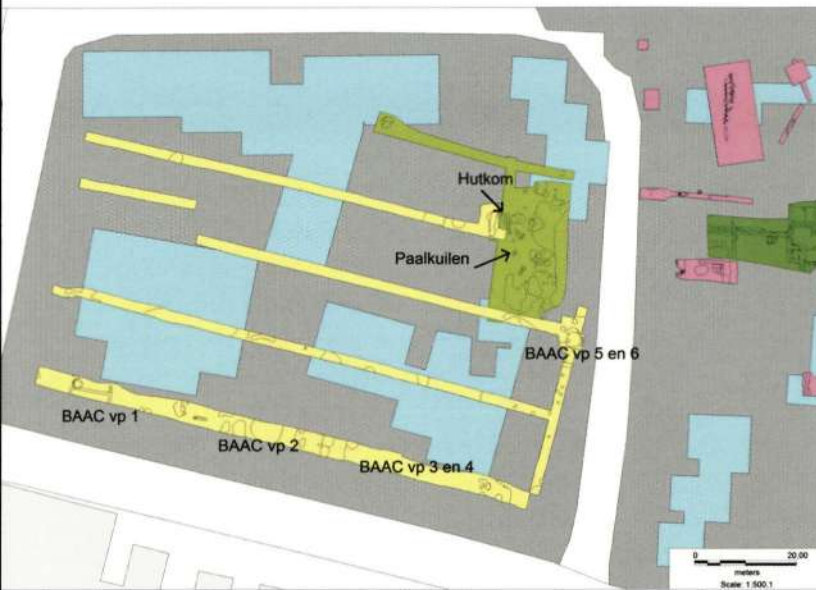
van uitgegaan dat aardewerkvoorziening mede wordt bepaald door domaniale eigendomsverhoudingen. De pottenbakkerijen in Andenne, de belangrijkste productieplaats van het witbakkende Maaslandse aardewerk, zouden eigendom geweest zijn van de bisschop van Luik. Het is goed denkbaar dat het kapittel van St. Martinus of de bisschop er voor zorgde dat Maaslandse potten binnen de hof in Breust werden gebruikt. Het gegeven dat ongeveer een derde deel van het gebruiksaardewerk uit de Zuid-Limburgse pottenbakkerijen afkomstig is, laat overigens wel zien dat het systeem niet waterdicht was. Er was blijkbaar ook ruimte voor een meer lokale handel.

Ook in later tijd bleef de oriëntatie op het zuiden bestaan, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de vondst van een 17^e-eeuws bord van witbakkend Maaslands aardewerk, dat qua vormgeving geheel past in de traditie van het Franse loodgeglazuurde aardewerk. Het betreft een groep waar we in Nederland maar zelden scherven van aantreffen. Overigens zijn er onder de latere

vondsten ook verschillende stukken aardewerk die wijzen op lokale herkomst. Een voorbeeld daarvan zijn laatmiddeleeuwse kookkannen (grapen) en andersoortige voorwerpen van roodbakkend Maaslands aardewerk. Dit soort voorwerpen is onder meer gemaakt door pottenbakkers in Roermond en Maastricht, maar ze zullen zeker ook in het aangrenzende deel van België in productie zijn geweest. De vondsten laten zien dat de bewoners van Breust zowel in de Volle Middeleeuwen als daarna in lokale en bovenlokale handelsnetwerken actief zijn geweest.

Voedseleconomie

De grote hoeveelheid verschillende plantensoorten die in Breust is gevonden, geeft inzicht in een deel van de lokale voedseleconomie in en om de motte. Zowel de botanische macroresten als het pollen zijn goed geconserveerd door de zuurstofarme omgeving waarin ze

Afb. 23. Overzicht van het in 2011 en 2012 uitgevoerde onderzoek in het westelijk deel van het plangebied (tekening H. Stoepker m.b.v. door de gemeente, BAAC en ADC Archeoprojecten verstrekte gegevens).

bewaard bleven of door het verkolingsproces dat veel gebruiksplanten zoals granen hebben ondergaan. In de omgeving van de motte waren bemeste akkers aanwezig, waarop rogge, gerst, boekweit en emmer- en broodtarwe werden verbouwd. Voorts hebben op het terrein moestuinen gelegen waarin groenten als erwten, pastinaak en eventueel peen verbouwd werden. Daarnaast zijn er in de pollenassociaties bewijzen gevonden voor de aanwezigheid van walnoot, waarvan het pollen in groten getale is aangetroffen. Ook is pollen gevonden van *Prunus* (dit kan kersen of pruimen geweest zijn), braam en appel. Daarnaast waren er op of nabij het terrein oliehoudende gewassen aanwezig, zoals kool- of raapzaad, maanzaad, lijnzaad en hennep. Hennep wordt ook wel geroemd vanwege zijn medicinale werking. Dit geldt eveneens voor hop, dat net als hennep in het pollenspectrum is terug te vinden. Hop werd evenals gerst zowel gebruikt voor geneeskundige doeleinden als voor bierbrouwerij. Ook veeteelt speelde een belangrijke rol in de omgeving van het terrein. Er zijn verschillende mestindicatoren gevonden, zoals melganzenvoet en sporen van schimmels die leven op mest van grote herbivoren, evenals resten van grassen, zowel pollen als zaden, die wijzen op de aanwezigheid van graslanden in de directe nabijheid van de onderzoekslocatie. Er zijn verschillende veevoedergewassen aangetroffen, waaronder veel resten van voederwikke. Voederwikke is wellicht op de akkers aangeplant na de graanoogst. Ook gerst kan als veevoer zijn gebruikt.

De rol van de veeteelt was niet af te leiden uit de resten van dierlijk bot. Hiervoor was het aantal bewaarde botresten te gering. Het soortenspectrum is vergelijkbaar met het

algemene soortenspectrum uit deze periode. Rund is het best vertegenwoordigd, gevolgd door varken. Ondanks de geringe omvang van het vondstcomplex is dit onderzoek van de dierlijke botresten van belang. Het is namelijk het eerste in Nederland uitgevoerde archeozoölogische onderzoek van een motte.

Het westelijk deel van het plangebied

Het onderzoek dat in 2011 en 2012 tijdens en na de sloop van bestaande bebouwing en kelders in het westelijk deel van het plangebied is uitgevoerd, was inventariserend van karakter. Het was de bedoeling om inzicht te verkrijgen in de bodemopbouw en in de aanwezigheid, aard en gaafheid van vindplaatsen.

Het ADC-onderzoek richtte zich op de oostrand van het terrein. Bij het onderzoek door BAAC werden sleuven over de gehele breedte aangelegd, waarbij bleek dat de sporen en vondsten zich in het zuidoostelijk deel concentreerden (afb. 2, 23).

Zoals in de paragraaf over de bodemopbouw vermeld is, was de bodemgesteldheid hier anders dan in het oostelijk deel van het plangebied rond de motte. In het westen ontbrak de akkerlaag, lag de vaste grond veel hoger en was slechts een vrij dun (30 tot 60 cm dik) coluviumpakket aanwezig. Dit bestond uit een licht humeuze leemlaag, waarvan de afzetting met behulp van een OSL-datering met helaas een grote foutenmarge is gedateerd tussen 612 en 1212 AD, waarbij gezien de archeologische context een datering aan het eind van deze range het meest waarschijnlijk is. Hierin zijn diverse aardewerkscherven uit de Late Middeleeuwen aangetroffen. In het oostelijke deel van het terrein heeft dit pakket archeologische sporen uit de Romeinse tijd en de Volle Middeleeuwen afgedekt. Aan de basis van het profiel lag een leemlaag die volgens een OSL-datering rond 15.000 v. Chr. was afgezet. In deze laag bleken scherven uit de IJzertijd en Romeinse tijd aanwezig te zijn. Ook zijn vier niet dateerbare fragmenten vuursteen aangetroffen, zodat het terrein mogelijk al in het Neolithicum bewoond werd.

Uit de Romeinse tijd zijn vondsten van aardewerk aangetroffen die wijzen op bewoning in de tweede helft van de 1e eeuw en de 2e eeuw. De meeste Romeinse scherven zijn aangetroffen in middeleeuwse grondsporen. Op één plek (afb. 23, BAAC-vindplaats 4) bevond zich een rij van vier mogelijke paalsporen. Uit één van de paalsporen werd een fragment Romeins aardewerk geborgen. Uit een nabijgelegen kuil is ook één fragment Romeins aardewerk gekomen, zodat ook deze kuil een datering in de Romeinse tijd kan hebben. Hoewel de aanwijzingen gering zijn, kan worden aangenomen, dat in de Romeinse tijd in de directe omgeving van het plangebied, en mogelijk ook in het plangebied zelf, werd gewoond. Deze conclusie was ook al bij het onderzoek in de omgeving van de motte getrokken.

In het westelijk onderzoeksgebied zijn – net als in het oostelijke – geen grondsporen uit de Vroege Middeleeuwen aangetroffen. Bij het BAAC-onderzoek zijn zeven scherven uit de Vroege Middeleeuwen gevonden, die in jongere grondsporen beland waren. Daarvan zijn er drie als Merovingisch en vier als Karolingisch herkend (afb. 24, 25). Bij het ADC-onderzoek zijn een scherv van Karolingisch grijs aardewerk en een scherv van Karolingisch Badorf-aardewerk gevonden. Ook voor het westelijk deel van het gebied kan dus geconcludeerd worden dat vroegmiddeleeuwse, in het bijzonder Karolingische, bewoning in de nabijheid moet zijn geweest, maar dat er geen overtuigend bewijs is dat die ter plekke aanwezig was.

In de Volle Middeleeuwen werd het westelijk terrein kennelijk bewoond als perifere zone van de nederzetting rond de motte. De bij de motte aanwezige akkerlaag en gracht zijn niet waargenomen. Grondsporen en vondsten uit de 11^e en 12^e eeuw zijn wel aangetroffen. Onder de vondsten bevinden zich tal van scherven van witbakkend Maaslands aardewerk (afb. 26) en Pingsdorf-aardewerk uit het Duitse Rijnland en roodbeschilderd aardewerk uit Zuid-Limburg. Het betreft vooral vroege vormen, die wijzen op een datering in de 11^e eeuw. Onder de door het ADC gevonden scherven zijn enkele scherven zelfs mogelijk uit de 10^e eeuw. Op een voor wat zijn baksel betreft tot het Zuid-Limburgse aardewerk te rekenen wandscherv van een kogelpot bevindt zich een indruk van een kruisvormig rozetstempel, dat we veelvuldig tegenkomen op 10^e-eeuws kogelpotaardewerk uit de categorie van het Zuid-Nederlands handgemaakt aardewerk (afb. 27). De vondsten lopen door tot in de late 12^e eeuw en het vondstmateriaal laat zich dus in grote lijnen vergelijken met dat van de bewoning op het oostelijk terrein.

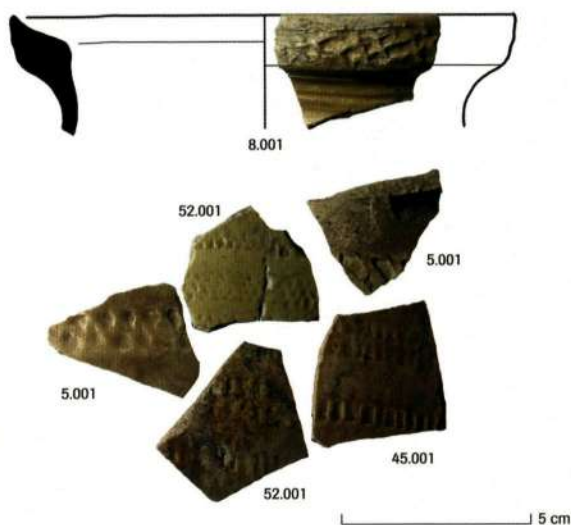
Deze vondsten kwamen uit een hutkom, een deel van een bootvormige gebouwplattengrond van minimaal 10 m lang en 6 m breed en uit enkele verspreide kuilen aan de

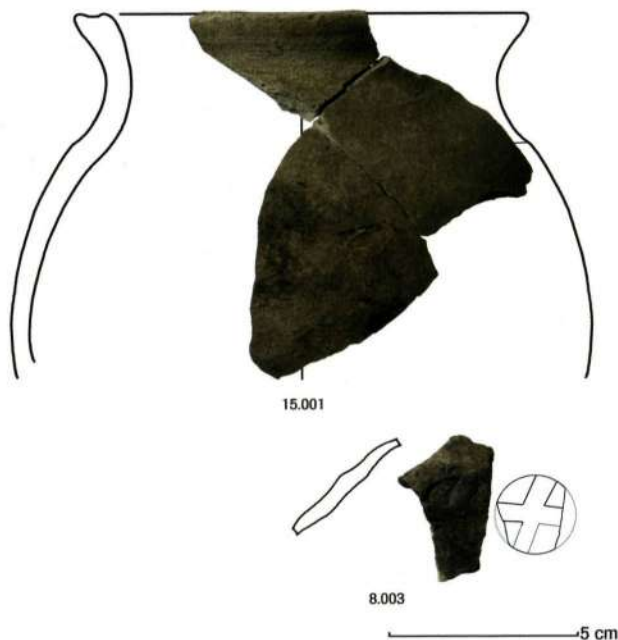
Afb. 24. Randfragment van (vermoedelijk) Merovingisch aardewerk (Van Horssen 2012, afb. 3,9; V43; foto BAAC).

Afb. 25. Vroeg-Karolingisch wandfragment van 'Gittermuster'-aardewerk (Van Horssen 2012, afb. 3,9; V21; foto BAAC).

Afb. 26. Maaslands aardewerk uit het westelijk deel van het plangebied (Van Campenhout 2012, afb. 12; foto ADC Archeoprojecten).

Afb. 27. Zuid-Limburgs aardewerk uit het westelijk deel van het plangebied (Van Campenhout 2012, afb. 11; foto ADC Archeoprojecten).

oostzijde van het westelijk deel van het terrein (afb. 23). Hoewel deze uit dezelfde periode dateren als de bijgebouwen A en B bij de motte, kan men gezien de grote afstand niet spreken van eenzelfde erf. In de bootvormige huisplattegrond zijn twee fasen te herkennen, waarbij de eerste fase plaats vond tussen 950 en 1100 na Chr. In deze periode was ook de hutkom in gebruik. Een tweede fase vond plaats rond 1200 na Chr.

Een hutkom is een in de grond ingegraven gebouwtje, waarbij het dak op het maaiveld rustte of net daarboven stak en gedragen werd door palen langs de binnenrand van de kuil. Hutkommen hadden een functie als halfondergrondse werkplaats of opslagplaats. De hutkom lag ten noordwesten van de huisplattegrond. In het vlak tekende het spoor zich af als een rechthoekige kuil van ca. 5,5 meter bij ca. 4,5 meter (afb. 28). De onderkant van de kuil was vlak en bevond zich op een diepte van 1,20 m beneden het vlak. Tijdens het uitgraven van de hutkom zijn aan de oostzijde twee paalsporen aangetroffen. Elke paalkuil stond op de hoek van de hutkom. Ouderdomsbepaling met behulp van de ^{14}C -methode leidde tot een datering van rond 1000 na Chr. Blijkens de aanwezigheid van een brandlaag maakte een brand een einde aan de hutkom. In de hutkom zijn aardewerkfragmenten, enig bouw materiaal, botanische resten en een mes aangetroffen (afb. 29). De onderzochte macrobotanische monsters bestaan voor een groot deel uit verkoold afval van graan, kafdeelen en onkruiden. Hieruit kan gecon-

cludeerd worden dat broodtarwe, rogge, spelttarwe en erwt op het menu hebben gestaan. Eenzelfde conclusie was bij het onderzoek van de motte en zijn omgeving getrokken.

Dertig meter ten zuidoosten van de hutkom werden in een proefsleuf sporen en vondsten uit de Volle Middeleeuwen aangetroffen (afb. 23, BAAC-vindplaats 5). De vindplaats bestaat uit een enigszins ronde kuil met een diameter van circa 3 meter, omringd door enkele grote paalkuilen, twee greppels en een cluster kleinere paalkuilen. De hoeveelheid paalsporen en de geringe onderlinge afstand maken het waarschijnlijk dat de proefsleuf één of twee gebouwplaattegronden heeft doorsneden. De grote kuil kan in pandig hebben gelegen en een kelderachtige functie hebben gehad. Om een hutkom met in de kuil geplaatste palen gaat het niet. Het complex lijkt op grond van het aardewerk mogelijk vanaf het midden van de 11e eeuw, maar zeker vanaf het begin tot het einde van de 12^e eeuw in gebruik zijn geweest. Ook hier lijkt het om een perifere zone van een middeleeuws erf te gaan dat zich verder naar het oosten uitgestrekt heeft. In westelijke richting houden de sporen op. De afstand tot de contemporaine gebouwen bij de motte bedraagt circa 110 meter. Als het hier zou gaan om een landelijke nederzetting met een lineaire structuur, zoals in Haagsittard het geval was, waar meerdere erven met een afmeting van 50 x 50 meter naast elkaar lagen, zou de in 2011 en 2012 gevonden bebouwing aan kunnen sluiten op de bewoning bij de motte.³⁷ Binnen een voorburcht ligt een dergelijke structuur echter minder voor de hand, zodat we voorzichtig moeten zijn met uitspraken over de omvang en aard van de bebouwing ten westen van de motte. In het tussenliggende deel hebben enige opgravingsputten rond het latere kasteel Bakvliet gelegen. Hierin zijn echter geen volmiddeleeuwse grondsporen aangetroffen. De opgraving bij deze fundering is echter niet diep ge-

Afb. 28. Hutkom, rond 1000 n. Chr., aangetroffen in het westelijk deel van het plangebied (foto ADC Archeoprojecten).

derachtige functie hebben gehad. Om een hutkom met in de kuil geplaatste palen gaat het niet. Het complex lijkt op grond van het aardewerk mogelijk vanaf het midden van de 11^e eeuw, maar zeker vanaf het begin tot het einde van de 12^e eeuw in gebruik zijn geweest. Ook hier lijkt het om een perifere zone van een middeleeuws erf te gaan dat zich verder naar het oosten uitgestrekt heeft. In westelijke richting houden de sporen op. De afstand tot de contemporaine gebouwen bij de motte bedraagt circa 110 meter. Als het hier zou gaan om een landelijke nederzetting met een lineaire structuur, zoals in Haagsittard het geval was, waar meerdere erven met een afmeting van 50 x 50 meter naast elkaar lagen, zou de in 2011 en 2012 gevonden bebouwing aan kunnen sluiten op de bewoning bij de motte.³⁷ Binnen een voorburcht ligt een dergelijke structuur echter minder voor de hand, zodat we voorzichtig moeten zijn met uitspraken over de omvang en aard van de bebouwing ten westen van de motte. In het tussenliggende deel hebben enige opgravingsputten rond het latere kasteel Bakvliet gelegen. Hierin zijn echter geen volmiddeleeuwse grondsporen aangetroffen. De opgraving bij deze fundering is echter niet diep ge-

Afb. 29. 11^e-eeuws mes uit de hutkom (foto ADC Archeoprojecten).

³⁷ Stoeper 2014.

gaan, zodat eventuele volmiddeleeuwse sporen niet bereikt zijn, zo ze al intact zouden zijn gebleven.

Uit de 13^e eeuw zijn slechts enkele scherven aangetroffen, maar in de 14^e eeuw blijkt er aan de zuidrand van het westelijk plangebied bewoning te zijn. In het zuidoosten werden enkele kuilen met aardewerk uit de eerste helft van de 14^e eeuw aangetroffen (afb. 23, BAAC vindplaats 3). In deze tijd of kort daarna werd hier ook het tweede pakket colluvium afgezet. Iets verder naar het westen is in de late 14^e eeuw of 15^e eeuw een erf ingericht (afb. 23, BAAC vindplaats 2). Hier bevonden zich de resten van twee gebouwen van mergelblokken en enkele kuilen met een mogelijke omgrachting. De muurresten en de kuilvullingen zijn op basis van enkele aardewerkscherven in de 14^e tot 16^e eeuw te dateren. Weer iets verder naar het westen is een onderkelderde woning met waterput gevonden. De bouwdatum is bij gebrek aan vondsten onbekend, maar op de kadastrale minuut uit 1828 is het pand nog afgebeeld.

Hoewel de vondstgegevens fragmentarisch zijn, lijkt het er op dat het terrein ten westen van de motte en kasteel Breust in de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd onbebouwd was, terwijl langs de nog bestaande wegen geleidelijk aan huizen en erven verschenen. Dat was ook ten oosten van de motte waar te nemen, waar langs de Emmastraat lemen vloeren van 14^e-16^e-eeuwse huizen gevonden werden.

Mottes en de materiële cultuur van de Volle Middeleeuwen

Mottekastelen komen voor in geheel West- en Midden-Europa en in grote delen van Noord- en Zuid-Europa. Het is het meest gangbare kasteeltype in de 11^e en 12^e eeuw. Bekend is de afbeelding van een motte op het Tapijt van Bayeux, dat kort na de daarop verbeelde veldtocht van Willem de Veroveraar tegen Engeland in 1066 is vervaardigd (afb. 30).

In het Duitse Rijnland zijn meer dan 300 mottes bekend.³⁸ In het middeleeuwse graafschap Loon, dat grotendeels samenvalt met de huidige provincie Belgisch Limburg zijn er 18 geteld.³⁹ In Nederland is een inventarisatie gemaakt door Besteman, die daarbij op 20 in Limburg komt.⁴⁰ Janssen en Hupperetz noemen een aantal van 25 voor Limburg, maar merken op dat er veel meer moeten zijn geweest. Deze aantallen zijn bij benadering. Niet alleen omdat er veel mottes verloren zijn gegaan door afgraving en egalisatie, maar ook omdat het soms twijfelachtig is of we daadwerkelijk met een middeleeuwse kasteelheuvel van doen hebben. Janssen en Hupperetz volgen een definitie die een motte omschrijft als "een heuvel die geheel of gedeeltelijk kunstmatig is, een regelmatige vorm heeft met steile

38 Friedrich 2002b.

39 De Meulemeester 1993, 9.

40 Besteman 1981, 55.

Afb. 30. Tapijt van Bayeux (kort na 1066); soldaten van Willem de Veroveraar vallen een motte aan
(bron Wikimedia Commons).

kanten, gewoonlijk omringd door een droge of natte gracht. De constructie heeft tot doel de fortificaties, die op het gehele oppervlak van het bovenste platform zijn aangebracht, effectiever te kunnen verdedigen en de omgeving te kunnen domineren. Een lager gelegen voorburcht is meestal met de motte verbonden”.⁴¹ Mottes van dit soort zijn volgens hen minimaal 3 meter hoog; daarmee valt de motte van Breust nog net onder de definitie. Het voordeel van een motte was dat hij goed te verdedigen en snel opgeworpen was. De meeste mottes werden aangelegd in drassige gebieden of in een beekdal.⁴² Dat versterkte de verdedigbaarheid, terwijl water uit de beek naar de mottegracht kon worden geleid. De gracht, een met doornen beplante steile helling en een palissade maakten dat de verdedigers alleen onmiddellijk gevaar liepen als ze uit de hoogte met pijl en boog beschoten werden. Meer dan een houten verdedigingsstoren kon er in het begin niet opgezet worden, omdat de heuvel nog niet stabiel was (afb. 31). Het dagelijks leven speelde zich op de voorburcht af. Pas als de grond gestabiliseerd was kon op de motte een stenen gebouw worden geplaatst.

⁴¹ Janssen en Hupperetz 2005, 49.

⁴² De Meulemeester 1993, 8.

Afb. 31. Reconstructietekening van een motte (tekening © Kelvin Wilson).

Bij de motte of de stenen opvolger kon een nederzetting ontstaan en zelfs konden mottes de kern gaan vormen van een stad, waarvan Sittard een voorbeeld is.⁴³ Niet op alle mottes werd echter de houtbouw door een stenen gebouw vervangen en veel mottes bleven maar kort in gebruik. Na enige tijd verdween dan de voorburcht en de heuvel bleef verlaten achter. In zo'n geval werd vaak na enige tijd elders een stenen kasteel gebouwd, zoals in Gulpen gebeurd is, waar de motte aan de ene kant van het dorp ligt en het stenen kasteel Neubourg aan de andere kant. De motte van Gulpen is een mooi voorbeeld van een prominente motte, maar ook van deze heuvel is historisch noch archeologisch iets bekend. Tussen de motte en de kerk was mogelijk de voorburcht gelegen. Deze ligt op de uitloper van een heuvel, heeft steilkanten en is door een doorgraving afgesneden van de motte (afb. 32, 33).

Hoewel mottes al vroeg de interesse wekten van archeologen en historici zijn er maar weinig onderzocht. Het is vooral in Duitsland en in enige mate ook in België dat er opgravingen in mottes zijn verricht. Tot de opgraving in Breust was er in Nederland in geen enkele van de kleine mottes onderzoek verricht.⁴⁴ In Limburg zijn in de grote mottes van Stein en Kessel wel

43 Van Luyn 1993, 39.

44 Janssen & Hupperetz 2005, 49.

Afb. 32. Motte de Burggraaf in Gulpen vanuit het westen (bron: Wikimedia Commons)

opgravingen uitgevoerd.⁴⁵ Dat er nauwelijks opgravingen zijn gedaan is vooral een gevolg van het feit dat mottes bovengronds goed herkenbaar zijn en tot de eerste beschermde archeologische monumenten gingen horen na de invoering van de Monumentenwet in 1961.

Het grote aantal mottes heeft alles te maken met de opkomst van de lage adel in de Volle Middeleeuwen en het ontstaan van tal van kleinere heerlijkheden. Vaak ook door usurpatie van kerkelijk bezit, waarover kerkelijke instellingen hun gezag niet konden handhaven. Deze heren hadden behoefte aan snel en goedkoop te construeren versterkingen om hun machtsbasis te consolideren. Mottekastelen konden ook een steunpunt zijn bij ontginningen. De ligging van de motte de Vossenbergh bij Schinveld midden in een gebied dat in de 11^e-12^e eeuw ontgonnen werd, wijst op een dergelijke functie.⁴⁶

De bouw van kastelen, de stichting van steden en de groei of stichting van dorpen valt in de 12^e eeuw samen met een toename van de bevolking, van voedselproductie, handel en muntcirculatie en met tal van culturele ontwikkelingen. De ontwikkelingen in de materiële cultuur zijn archeologisch goed waar te nemen, zolang als het om gebruiksgoederen gaat.

⁴⁵ Renaud 1989, Oldenmenger 2010, Lohof 1999, Dijkstra 2000.

⁴⁶ Stoepler 2011.

Afb. 33. Motte de Burggraaf in Gulpen vanuit de lucht met tussen motte en kerk de mogelijke plaats van de voorburch (bron Google Earth).

Luxe goederen zijn meestal niet in de bodem bewaard gebleven. Kenmerkend voor Zuid-Limburg is de expansie van de aardewerkproductie van Brunssum, Schinveld en Nieuwenhagen in de 12^e eeuw.⁴⁷ Het aardewerk dat hier vervaardigd werd, was in eerste instantie vooral voor dagelijks gebruik bestemd en bestond uit kogel- en tuitpotten, bekers en later ook uit kannen (afb. 34). Het werd tot ver buiten Zuid-Limburg geëxporteerd.

In de loop van de 12^e eeuw zien we dat de Zuid-Limburgse pottenbakkers hun productie-assortiment uitbreiden met nieuwe vormen zoals olielampen en rammelaars. Omstreeks 1200 ontstaan naast de eenvoudige met roodbakkende slib beschilderde potten ook potten of kannen die van een uitgebreide decoratie zijn voorzien of een antropomorfe vorm hebben (afb. 35).

Het gebruik van nieuwe vormen en het versieren van voorwerpen vormt een aanwijzing voor het ontstaan van een nieuwe groep van consumenten. Zij zijn in staat om producten te kopen, die in zekere zin wedijveren met de voorwerpen waarmee zich tot dan toe alleen de adel en de hoge geestelijkheid kon omringen. Het versieren van de nieuwe vormen is

47 Ostkamp 2012.

een extra inspanning van pottenbakkers om deze producten extra glans te geven. In veel gevallen is het nauwelijks mogelijk om na te gaan of er aan deze nieuwe aardewerkvormen voorbeelden in andere materialen ten grondslag hebben gelegen. Een olielamp van omstreeks 1200 - 1250 uit de bodem van Venlo lijkt eerder aan de fantasie van de pottenbakker te zijn ontsproten dan dat een bestaand metalen voorbeeld is gevolgd (afb. 36).

In andere gevallen is duidelijk dat metalen voorwerpen de bron van inspiratie vormden voor het ontstaan van in aardewerk uitgevoerde varianten. Overigens passen de aardewerken uitvoeringen van metalen voorwerpen in een bredere stroom van producten in een goedkopere uitvoering. Zo is een in lood-tin uitgevoerde kandelaar uit de nederzetting Haagsittard kennelijk een imitatie van grotere en duurere bronzen exemplaren, die echter niet overgeleverd zijn (afb. 37).⁴⁸

Helaas is het aantal vondsten uit Breust te gering om een gedetailleerd beeld te krijgen van de op en rond de motte gebruikte objecten. Toch zullen ook deze onderdeel zijn geweest van een wooncultuur waarin hang naar luxe en status toenam. Voor Breust geldt daarbij dat men het aardewerk vooral betrok uit de Belgische Maasvallei, een gebied waar in de Volle Middeleeuwen ook veel koperen en bronzen objecten van hoge kwaliteit werden vervaardigd, waarvan het aannemelijk is dat zij op de Hof van St. Martinus gebruikt zijn.

Afb. 34. Tuitpot van Zuid-Limburgs aardewerk (circa 1125-1175), bodemvondst uit Brunssum, collectie provinciaal depot voor bodemvondsten, Maastricht (foto S. Giezenaar).

Afb. 35. Antropomorfe kan (circa 1175-1225), bodemvondst uit Schinveld, collectie provinciaal depot voor bodemvondsten, Maastricht (foto S. Giezenaar).

⁴⁸ Stoeper 1993.

Afb. 36. Antropomorfe olielamp van witbakkend Maaslands aardewerk (1200-1250), bodemvondst uit Venlo, collectie provinciaal depot voor bodemvondsten, Maastricht.

Afb. 37. Kandelaar van een lood-tinlegering met mens- en dierfiguren (1200-1250) uit de middeleeuwse nederzetting Haagsittard, hoogte 9,5 cm, collectie provinciaal depot voor bodemvondsten, Maastricht (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Conclusie

Dankzij het tussen 2008 en 2012 uitgevoerde archeologische onderzoek in de nabijheid van de kerk van Breust kan de tot dusver uitsluitend op geschreven bronnen gebaseerde kennis van de geschiedenis van Breust worden aangevuld.

De aanname van Hartmann dat de oorspronkelijke hof van St. Martinus als onderdeel van of synoniem voor de in 965 voor het eerst vermelde *villa Brusti cum ecclesia* ten noorden van het tegenwoordige Breust gelegen zou hebben, bij de twee percelen die in de 19^e eeuw nog als 'Vroenhof' zijn aangeduid, is door het archeologische onderzoek niet weerlegd, maar wel genuanceerd. Er zijn geen harde aanwijzingen dat er ter plekke van de motte en de voorburcht vroegmiddeleeuwse bewoning is geweest. In het opgegraven gebied bij de motte en op het in het westen aangrenzende terrein zijn weliswaar vondsten uit de Karolingische tijd en de 10^e eeuw gedaan, maar daarmee te verbinden grondsporen in de vorm van (paal)kuilen zijn niet aangetroffen. Omdat echter slechts een deel van het 2,5 hectare grote gebied ten zuiden van de kerk opgegraven is, is dat geen definitief bewijs van afwezigheid. De vondsten duiden er in ieder geval op dat in de nabijheid bewoning in de Karolingische tijd is geweest. Of de herkomst van de vondsten op de door Hartmann bedoelde locatie te zoeken is, is de vraag. Het gaat om een aanzienlijke afstand van enkele honderden meters. Eerder moet er rekening mee worden gehouden dat een Karolingisch domein verspreid liggende bewoningselementen kan hebben gehad. De door horigen voor eigen gebruik bewerkte landerijen met bijbehorende boerderijen hoeven niet perse om of naast het herenhuis te hebben gelegen. Ook ambachtelijke activiteiten kunnen door een perifere ligging gekenmerkt zijn geweest. Dat kan de verklaring zijn voor de aanwezigheid van de gietmal uit de 9^e of vroege 10^e eeuw in de bij de motte uitgegraven grond.

Zeker is dat rond het jaar 1000 op 100 meter ten zuidoosten van de kerk een akker heeft gelegen. Archeobotanisch onderzoek heeft informatie gegeven over de verbouwde gewassen; zaken waarover in West-Europa voor deze periode weinig geschreven bronnen zijn. Op en bij de akker is in de 11^e en 12^e eeuw gewoond. Er zijn sporen van gebouwen gevonden, van greppels, een haardkuil en er is ook een waterloop geweest, die in de 2^e helft van de 12^e eeuw gedicht is. Vondsten uit de akkerlaag kunnen ook van niet opgegraven gebouwen uit de omgeving afkomstig zijn. Deze gebouwen kunnen al tot de late 10^e eeuw teruggaan en daarmee tot de tijd van de eerste vermelding van Breust in 965. De bewoning zal in de late 12^e eeuw uitgegroeid zijn tot de neerhof of voorburch van een motte, een omgrachte, opgeworpen heuvel met daarop een houten gebouw met een stenen kelder. Motte en voorburcht samen hadden een residentiële en representatieve functie. De motte was verdedigbaar en mogelijk ook (of althans later) residentieel. Op de voorburcht stond op de gedichte waterloop een groot gebouw of een complex van enkele kleinere gebouwen met een stenen fundering. Dit gebouw of complex onderscheidde zich in representativiteit en duurzaamheid in een tijd dat gewone boerderijen nog met ingegraven palen werden geconstrueerd.

Als bewoner kan gedacht worden aan iemand die het domein en de heerlijkheid bestuurde. De steenbouw kan aan de ernaast opgeworpen motte vooraf zijn gegaan, maar kan er ook gelijktijdig mee zijn geweest. De volmiddeleeuwse bewoning strekte zich uit tot circa 130 meter ten westen van de motte, waar sporen van gebouwen, kuilen en een hutkom werden gevonden. De begrenzing in het noorden, oosten en zuiden is onbekend.

De archeologische bevindingen lijken af te wijken van de conclusie van Hartmann dat pas in de 14^e eeuw hof, kerk en dorp naar het zuiden werden verplaatst. Voor de bewoning langs de veldwegen kan deze conclusie correct zijn. Ten aanzien van de hof staat echter vast dat rond 1200 een militair en daarmee ook bestuurlijk centrum ontstond in de vorm van een motte en voorburcht op 500 meter ten zuiden van de gelokaliseerde 'Vroenhof'. Dat hoeft niet perse te betekenen dat de Vroenhof toen al compleet verlaten werd. Motte en voorburcht kunnen als een nieuw centrum ontstaan zijn in een tijd dat het traditionele Karolingische domeinsysteem verviel en vervangen werd door een meer indirect geëxploiteerd grootgrondbezit.⁴⁹ Uit de landmetingen van het bezit van St. Martinus uit 1311 en 1323 blijkt volgens Hartmann dat de kapittelhof in de 14^e eeuw nog grensde aan de wegen naar Maarland en Oost. Hierbij kan het echter om resterende bedrijfs- of beheersgebouwen zijn gegaan, die bij het agrarisch grondbezit gelegen waren. Nadat deze in onbruik waren geraakt, bleef de motte in de 14^e eeuw als enig centrum van de hof over.

Anders dan Hartmann denkt is het ons inziens wel aannemelijk dat de kerk al rond 1200 op de plaats van het huidige gebouw stond en, als het vroegmiddeleeuwse kerkgebouw inderdaad bij de 'Vroenhof' gelegen heeft, dus al eerder verplaatst is. Tegen de hypothese van een 14^e-eeuwse verplaatsing zijn diverse argumenten aan te voeren.

Allereerst is er de observatie van Marres en Van Agt dat de kerktoren mogelijk een 12^e-eeuwse kern heeft.⁵⁰ Verder moet bedacht worden dat kerken – zeker vanaf het gangbaar worden van steenbouw in dorpskerken in de Volle Middeleeuwen – zeer plaatsvaste elementen zijn. Pas bij zeer zwaarwegende omstandigheden werden kerken verplaatst.⁵¹ In Roermond werd de parochiekerk afgebroken, omdat deze in het verstedelijkingsproces buiten de stadsmuur was komen te liggen. Rond 1410 werd binnen de muren een nieuwe kerk gebouwd. Dit was echter een van de weinige uitzonderingen.

Kerkverplaatsingen worden complexer naarmate er een langere begrafenisstraditie is en naarmate het gebouw duurzamer is geconstrueerd. Tot de 11^e eeuw waren dorpskerken nog van hout en gingen de gebouwen niet langer dan enkele tientallen jaren, hooguit een eeuw, mee. Daarna werd steenbouw gangbaar. Zelfs oorlogsschade en brand waren zelden zo desastreus dat muurrestanten en funderingen niet gebruikt konden worden om een stenen kerk op dezelfde plaats te herstellen. Als de kerk van Breust pas in de 14^e eeuw

49 Van Bavel 2010, 88.

50 Marres & Van Agt 1962, 103.

51 Stoeper 1990, 206-210.

verplaatst zou zijn, betekent dit dat graven en stenen funderingen in de grond achter zijn gebleven. Het is moeilijk denkbaar dat een dergelijke betekenisvolle plaats geen sporen in veldnamen heeft achtergelaten, terwijl het oudere 'Vroenhof' wel tot in de 16^e eeuw als plaatsaanduiding bleef bestaan. Ook het bij ploegen aantreffen van funderingen en skeletten pleegt de herinnering levendig te houden, wat hier niet het geval is.

Een ander argument is dat er – althans bij eigenkerken – een sterke band is tussen de plaats van de kerk en de plaats van het herenhuis. Kerk, motte en voorburcht kunnen als een soort 'drie-eenheid' beschouwd worden, die zowel tezamen als ieder afzonderlijk omgracht kunnen zijn, zoals met betrekking tot Sittard wordt aangenomen.⁵²

Hoewel het zonder gravend onderzoek niet bewezen kan worden, is het daarom aannemelijk, dat als de Karolingische kerk en het herenhuis allebei eerst in het noorden hebben gelegen en als het bestuurlijk centrum van de hof in de 12^e eeuw naar het zuiden verplaatst is, dat dan ook de kerk in de 12^e eeuw verplaatst is. Dat er – waar ook maar – een 12^e-eeuwse stenen kerk in Breust gestaan heeft, kan afgeleid worden uit de herplaatste latei boven de doorgang naar het schip.

Voorzover het terrein waar de Karolingische hof gelegen zou moeten hebben nog onbebouwd is, zou de aanwezigheid van funderingen van een stenen kerk vrij eenvoudig, bijvoorbeeld door middel van grondradar of weerstandsmeting, geverifieerd kunnen worden. Binnen de huidige kerk, zou, indien de ondergrond niet te verstoord is, met een beperkt onderzoek de aanwezigheid van een ouder gebouw aangetoond kunnen worden. Het is daarom van belang is dat bij eventuele grondwerkzaamheden in de kerk en bij de 'Vroenhof' archeologisch onderzoek plaats vindt.

De vraag waarom en in wiens opdracht de motte gebouwd is, kan niet door archeologisch onderzoek beantwoord worden. Verschafte het kapittel, mogelijk tegen wil en dank, een fysieke machtsbasis aan een lokale edelman wiens protectie het nodig had; een edelman die zijn eigen locatie uitkoos voor zijn kasteel en herenhuis volgens de toen geldende 'mode' van het mottekasteel? Hartmann wijst op de afhankelijkheid van de gronden rond de motte in de 16^e eeuw aan de sinds de 12^e eeuw vermelde ridders van Oost en betreft dit in de argumentatie voor de 14^e-eeuwse verplaatsing.⁵³ Wellicht speelde hun invloed in Breust al in de 12^e eeuw. Of was het het kapittel zelf dat zijn positie wilde verstevigen door zijn tegenwoordiger een statusvol en verdedigbaar onderkomen te verschaffen voor een al dan niet permanent verblijf? Uit schriftelijke bronnen weten we dat de bisschop van Utrecht in de 11^e en 12^e eeuw diverse van dit soort residenties bezat,⁵⁴ en dat gold mogelijk ook voor

⁵² Van Luyn 1993, 37.

⁵³ Hartmann 1986, 153. In een e-mail d.d. 13 april 2012 aan H. Stoeper laat Hartmann weten dat hij zich kan indenken dat de motte diende als militair statussymbool van een plaatselijk edelman, nominaal onder het gezag van het kapittel.

⁵⁴ Janssen 1996, 28.

kerkelijke instellingen in het bisdom Luik. Archeologisch zijn dergelijke vroege residenties tot nu toe nog maar moeilijk aan te wijzen. Door de hoge ouderdom, de doorgaans lichte bouwwijze en de ligging in een agrarische of stedelijke omgeving zijn de meeste grondsporen van dit soort gebouwen in de loop der tijden verdwenen.

In ieder geval werd rond 1200 een versterking gebouwd op een plaats die kennelijk als strategisch geschikt werd beschouwd, omdat hij laag gelegen was en omdat de gracht eenvoudig van water werd voorzien door de naburige Bak. De depressie was kennelijk groot genoeg om te voorkomen dat men vanaf de randen werd bestookt. Bevreemdend is dat men de risico's van overspoeling door colluvium kennelijk niet voorzien heeft. Mottes raakten hoe dan ook in de 13^e eeuw als kasteeltype in onbruik, maar deze motte heeft als heuvel binnen een gracht nauwelijks kunnen fungeren, omdat de gracht binnen vrij korte tijd (een eeuw?) geheel of grotendeels was dichtgeslibd en de motte was 'ingepakt'. Normaliter fungeert een kasteelgracht als stortplaats voor huishoudelijk afval. Dat ontbreekt hier als gevolg van de snelle opvulling en een kennelijk weinig intensieve bewoning. Toch is men het gebouw op de bovenkant van de motte blijven gebruiken, ook al was de defensieve functie verleden tijd. Het gebouw was waarschijnlijk als gevolg van nazakking omringd door een ondiep grachtrestant, wat toch enige status gaf. Van dat niveau zijn echter geen resten bewaard gebleven.

Het gebruik van het gebouw op de voormalige motte als bestuurlijk centrum is gezien de vermeldingen tot in de 15^e en 16^e eeuw doorgegaan. De archeologische bevindingen (de late verbouwingen van de in de motte ingegraven kelderruimte) ondersteunen deze mogelijkheid ook. Hier convergeren archeologische en historische gegevens. Dat de aanduiding 'de motte' in deze tijd eerst is overgegaan op een voorganger van kasteel Bakvliet, ligt minder voor de hand. Hoewel het onderzoek van de stenen funderingen van dit kasteel noodgedwongen beperkt was, is de daarbij getrokken conclusie dat de funderingen terug gaan tot de vroege 17^e eeuw, een verdere aanwijzing dat de bestuursfunctie van de hof van St. Martinus tot rond 1600 op de top van de voormalige motte gesitueerd was en pas in de 17^e eeuw overging op het toen gebouwde kasteel Bakvliet. Dat sluit niet uit dat de hof tijdens het gebruik van de motte ook andere gebouwen tot zijn beschikking kan hebben gehad. Bij het latere kasteel Bakvliet hebben defensieve eisen geen rol meer gespeeld. De plaats van het kasteel werd bepaald vanuit de functie als centrum van goederenbeheer en rechtspraak.

Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat vanaf de 14^e eeuw bebouwing aanwezig was langs de veldwegen, zoals de latere Emmastraat en de Breusterstraat. Langs de wegen zijn geen volmiddeleeuwse sporen aangetroffen. De waarnemingen waren zeer beperkt, maar sluiten inderdaad niet uit dat de huizen van de aan de hof onderhorige bevolking eerst meer naar het noorden hebben gelegen hebben en pas aan het eind van de Volle Middeleeuwen langs de veldwegen ten zuidoosten van de kerk zijn gebouwd. Vanaf dat moment gaat de archeologie het beeld bevestigen van de nederzettingsstructuur volgens het door Hartmann gereconstrueerde kadaster van 1619 en de kadastrale minuutkaart van 1828.

Het onderzoek in Breust heeft duidelijk gemaakt dat dorpskernonderzoek terecht een hoge prioriteit heeft, omdat over de ontstaansgeschiedenis van de dorpen zeer weinig bekend is, terwijl grote ingrepen het bodemarchief in de dorpskernen bedreigen. De kennis over de geschiedenis van Breust is vergroot, maar er zijn nog veel vragen overgebleven die alleen door verder onderzoek beantwoord kunnen worden. Bij de voorbereiding van archeologisch dorpskernonderzoek is een gedegen historische literatuurstudie een basisvoorwaarde. Booronderzoek in dorpskernen is zinvol om informatie te verschaffen over de bodemopbouw in landschappelijke zin, maar conclusies over verstoringen zijn er - evidente gevallen daargelaten - niet uit te trekken. Ook in een nu bebouwde omgeving is een goed begrip van het (paleo)landschap noodzakelijk om de bewoningsgeschiedenis te begrijpen. Archeologische gegevens en gegevens uit geschreven bronnen zijn niet perse wederzijds ondersteunend. Ze kunnen elkaar aanvullen, maar kunnen ook leiden tot verschillende interpretaties van de ontwikkelingen in het verleden. Uit de confrontatie kunnen nieuwe inzichten ontstaan.

Literatuur

- Arts, N., A. Huijbers, K. Leenders, J. Schotten, H. Stoepker, F. Theuvs & A. Verhoeven 2007: *De middeleeuwen en vroegmoderne tijd in Zuid-Nederland, Nationale Onderzoeksagenda Archeologie*, hoofdstuk 22 (versie 1.0), (www.noaa.nl).
- Bavel, B. van, 2010: *Manor and markets, economy and society in the Low Countries 500-1600*, Oxford.
- Besteman, J.C., 1981: Mottes in the Netherlands: a provisional survey and inventory, in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen, I.W.L. Moerman (red.), *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 40-59.
- Boersma, H.J.M., 2012a: *Kadastrale atlas van Eijsden 1840*, Eijsden.
- Boersma, H.J.M., 2012b: *Topografische atlas bij de kadastrale atlas van Eijsden 1840*, Eijsden.
- De Meulemeester, J., 1993: Mottekastelen in het Graafschap Loon, *Archeologie in Limburg*, nr 55, 8-14.
- Dijkstra, J., 2000: *Archeologisch onderzoek in de voorburch van Kasteel Stein*, Amersfoort (ADC Rapport 26).
- Frick, H.-J., 1992-1993: Karolingisch-ottonische Scheibenfibeln des nördlichen Formenkreises, *Offa* 49/50.
- Friedrich, R., 2002a: *Mittelalterliche Keramik aus Rheinischen Motten*, Köln.
- Friedrich, R., 2002b: Zum Forschungsstand und Verbreitungsbild der Motten in nördlichen Rheinland, in: P. Ettel, R. Friedrich & W. Schier (red.), *Interdisziplinäre Beiträge zur Siedlungsarchäologie, Gedenkschrift für Walter Janssen, Rahden/Westfalen*, 101-118.
- Hartmann, J.L.H., 1986: *De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10^e-19^e eeuw)*, Assen/Maastricht.
- Hensen, G. 2006: *Karterend inventariserend veldonderzoek Centrumplan te Eijsden, Definitief Rapport*, Weert (Synthegra Archeologie Rapport 176102).
- Horssen, J. van, 2012: *Eijsden – Breust Centrumplan Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, 's-Hertogenbosch (BAAC rapport A-12.0020).
- Hupperetz, W., B. Olde Meierink & R. Rommes 2005: *Kastelen in Limburg. Burchten en Landhuizen*, Utrecht.
- Janssen, H.L. & W. Hupperetz 2005: De bouwkundige ontwikkeling van middeleeuwse kastelen in Limburg, in: W. Hupperetz, B. Olde Meierink & R. Rommes, *Kastelen in Limburg. Burchten en Landhuizen*, Utrecht, 43-61.

- Janssen, H.L., 1996: Tussen woning en versterking. Het kasteel in de Middeleeuwen, in: H.L. Janssen, Kylstra-Wielinga J.M.M. & B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar Kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*. Utrecht, 15-111.
- Lohof, E., 1999: *Kasteelterrein Stein, gemeente Stein, archeologisch bureau en booronderzoek*, Amsterdam (RAAP-rapport 395).
- Luyn, P.B.N. van, 1993: *Stad Sittard: een grensoverschrijdend verleden*, Sittard
- Marres, W. & J.J.F.W. van Agt 1962: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en Kunst, Geïllustreerde beschrijving vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, deel V, de provincie Limburg, derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, 's-Gravenhage*.
- Olde Meierink, B., 2012: Kastelen van proosten en kapittels in Nederland, in: B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meierink & F. Vogelzang, *Ambitie in steen, Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede, 241-259.
- Oldenmenger, A.G., 2010: *Kessel, Kasteel De Keerbergh, Waardenstellende bouwhistorische opname, 's-Hertogenbosch* (BAAC rapport B-09.0329).
- Ostkamp, S., 2012: Het middeleeuwse aardewerk uit de opgraving Someren-Waterdael III, in: E. de Boer & H. Hiddink (red.), *Opgravingen in Waterdael III te Someren. Deel 2. Bewoningssporen uit de latere prehistorie, de Vroege en de Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 50), 229-248.
- Renaud, J.G.N., 1989: De Keerbergh ofwel de burch van Kessel, *Castellogica* II (1988-1992), 49-64.
- Stoepker, H., 1990: Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga, *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 199-218.
- Stoepker, H., 1993: Haagsittard, archeologisch onderzoek van een middeleeuwse nederzetting, in: P.L. Nève (ed.), *Sittard, uit bronnen geput*, Sittard, 39-48.
- Stoepker, H., 2011: Aardewerkproductie en bewoningsgeschiedenis in Brunssum en Schinveld, *De Maasgouw* 130, 86-92.
- Stoepker, H., 2014: Het landelijk gebied in een overgangstijd, 950-1250. Resultaten van archeologisch nederzettingsonderzoek, in: A.J. Bijsterveld & P. Tummers (red.), *Limburg, een geschiedenis* (in druk).
- Trierum, M. van, A.B. Döbken & A.J. Guiran 1988: Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied 1976-1986, *BOOR-Balans* 1 (Bureau Oudheidkundig Onderzoek Gemeentewerken Rotterdam), 63-5.
- Valais, A. (red.), 2012: *L'habitat rural au Moyen Age dans le nord-ouest de la France*, Rennes.
- Van Campenhout, K. (red.), 2012: *Middeleeuwse nederzettingssporen in de schaduw van de motte van Breust, Eijsden, een archeologische begeleiding*, Amersfoort (ADC Rapport 3258).
- Van der Veken, B., 2007: *Eijsden Poelveld*, Amersfoort (ADC Rapport 1052).
- Vanneste, H. & S. Ostkamp (red.) 2013: *De Motte van Breust*, Amersfoort (ADC rapport 2700 / ADC monografie 15).

Steden in de Nederlandse provincie Limburg gedurende de Middeleeuwen sedert ca. 1200

Hans van Hall

In 2001 verscheen een overzicht van de geschiedenis van de Gelderse steden in de Middeleeuwen van de hand van Klaus Flink en Bert Thissen. Daarin wordt uitvoerig aandacht besteed aan het Overkwartier en derhalve aan een aantal steden dat deel uitmaakt van het tegenwoordige Nederlands Limburg. Zij belichten allerlei aspecten van de stedelijke ontwikkeling daar. Een dergelijk recent overzicht van grotere en kleinere steden binnen de gehele huidige provincie Limburg in de Middeleeuwen, te rekenen van ongeveer 1200, ontbreekt echter. Ze zijn provinciebreed wel samengesteld vanuit een specifiek perspectief. Het in 2005 verschenen repertorium van de stadsrechten in Nederland samengesteld door Joost Cox geeft een beeld, maar beperkt zich tot de juridische aspecten. Het overzicht van Renes uit 1988 en 1999 biedt inzicht in nederzettingen inclusief steden als onderdeel van het cultuurlandschap, vanuit historisch-geografische hoek.¹

Hierna wordt een poging gewaagd de gehele provincie te bestrijken door een aantal relevante dimensies in de stedelijke ontwikkeling te combineren. Soms wordt daarbij de visie van de genoemde auteurs niet gevolgd. Ook dit overzicht bestrijkt niet alles. Historisch-geografische hoedanigheden komen minder aan bod en archeologische aspecten slechts zijdelings. Het overzicht behelst alleen de voornaamste aspecten op basis van literatuuronderzoek. Ze worden in beknopte vorm weergegeven. Er is nauwelijks nieuw archiefonderzoek verricht.²

- 1 Flink en Thissen, *Gelderse steden*. Cox, *Repertorium*. Renes, *Zuid-Limburg*. Renes, *Maas en Peel*. A. Berkvens, A. Gehlen, E. Ramakers, H. Stoepker en G. Venner becommentarieerden een concept-versie van dit artikel, waarvoor dank. Een verkorte versie van dit artikel, vanuit een typologische benadering van de middeleeuwse stad, verschijnt in het overzichtswerk *Limburg, een geschiedenis I* (Maastricht 2014).
- 2 Er is nog geen overzicht van het stadskernarcheologische onderzoek in Limburg. Ondanks dat er de laatste decennia onderzoek is gedaan in een aantal stadskernen (in Maastricht, Roermond en Venlo en in mindere mate in Gennep, Valkenburg en Sittard en beperkt in Heerlen en Weert) betreft het veelal versnipperde gegevens. Zie voor een stand van zaken tot 2007: H. Stoepker, *Evaluatie en synthese van het sinds 1995 in Limburg uitgevoerde archeologische onderzoek met betrekking tot de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd* (2007) (webpublicatie: <http://home.kpn.nl/hstoepker/synthese.pdf>).

Achtereenvolgens wordt besproken wat een middeleeuwse stad tot een stad maakt en het typologische onderscheid dat gemaakt moet worden tussen stedelijke nederzettingen. Vervolgens worden, uitgaande van de verschillende politieke invloedssferen die een rol speelden binnen het grondgebied van de provincie, een voor een de aangetroffen steden op rij gezet met hun voornaamste karakteristieken. Tenslotte wordt getracht enkele conclusies te trekken.

Wat is een stad in de Middeleeuwen?

De opkomst van steden is een van de opmerkelijkste fenomenen in de Middeleeuwse geschiedenis. Het klassieke beeld dat door middel van een oorkonde stadsrecht moet zijn verleend om een nederzetting in de Middeleeuwen stad te kunnen noemen is al lang verlaten. Daarentegen is inmiddels gemeengoed dat een reeks stedelijke kenmerken in kaart moet worden gebracht die in onderling verband moeten worden gezien. Dit zogenoemde gecombineerde stadbegrip dient de basis te vormen voor het onderzoek naar stedelijke nederzettingen.³ Wat zijn de elementen daarin?

Allereerst is er het juridische criterium. Een stad in juridische zin ontstond doordat een gebied stadsrecht verkreeg, hetgeen vaak geleidelijk geschiedde en bovendien veelal mondeling. Een schriftelijke bevestiging volgde niet altijd en soms pas veel later. Een gebied met eigen rechtspraak, wetgeving en bestuur kwam min of meer los te staan van de rechterlijke organisatie van het omringende platteland. Een schepenbank en soms ook andere organen oefenden deze taken uit. In de stedelijke rechtskring gold in de eerste plaats stadsrecht. Het landrecht werd er teruggedrongen.⁴ Maar hoe belangrijk ook, het genot van stedelijke privileges alleen is niet voldoende. Aan nederzettingen werden immers ook wel de rechten van een stad toegekend alleen om te komen tot hervorming van rechtspraak en bestuur, dan wel bewoners van emigratie te weerhouden of immigratie te stimuleren. De bevestiging van stedelijke rechten kan omgekeerd ook de erkenning inhouden van een reeds lang bestaande toestand.⁵

Welke andere elementen zijn er? Een ander criterium is de terminologie, maar opvallend is dat de benamingen voor nederzettingen voortdurend wisselen, of ook dat

3 Stoob, *Kartografische Möglichkeiten*, 28-29, 35-36. Haase, *Stadtbegriff*, 72-75. Van Engen, *Stadswording*, 73. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, zie specifiek: I, 14, 33-34. De volgende periodisering is in dit artikel aangehouden: Vroege Middeleeuwen 500-800, Volle Middeleeuwen 800-1300, Late Middeleeuwen 1300-1500.

4 Vgl.: De Monté Ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 157.

5 Van Uytven, *Stadsgeschiedenis*, 188. Van Engen, *Stadswording*, 73-74. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, I, 13.

eenzelfde benaming naar gelang de tijd in betekenis varieert. Zo kan bijvoorbeeld *villa* zowel dorp als stad betekenen. Dorpsbewoners werden ook wel burgers genoemd.

Het economisch karakter speelt als criterium een rol. Was er een niet strikt aan grond gebonden bedrijvigheid zoals handel en nijverheid, een markt- of militaire functie? Niettemin hadden veel kleine steden vooral agrarische betekenis.

Het bevolkingsaantal biedt enige informatie, maar gegevens daarover zijn er nauwelijks. Topografische gegevens zijn van belang, maar gesloten bebouwing treft men ook in dorpen aan en versterkte dorpen en onversterkte steden komen naast elkaar voor. Al dan niet stedelijke organen, de invoering van een zegel en de bouwdatum van de parochiekerk zijn aanvullende criteria. Cultuur, mentaliteit en urbaniteit zijn dat ook, maar zijn moeilijk te concretiseren.

Maar ook wanneer alle kenmerken in kaart zijn gebracht, resteert nog de vraag welke criteria in welke mate bijdragen aan het gecombineerde stadsbegrip, waarbij men ook nog eens rekening moet houden met regionale verschillen en het gekozen tijdvak. Het wegen van de diverse criteria heeft zich nog onvoldoende uitgekristalliseerd.⁶

Hoe dan ook zijn we op zoek naar een specifiek soort nederzettingen waarvoor Van Uytven een veel geciteerde kernachtige omschrijving geeft, zijn karakterisering van het gecombineerde stadsbegrip. Volgens hem is de stad een nederzetting met centrale functies, waaraan zij haar gediversifieerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking, geconcentreerde bebouwing, een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt.⁷

Onderscheid in middeleeuwse steden

De ontwikkeling van de stad in de latere Middeleeuwen verliep over een lange periode en volgens een wisselend patroon.⁸ Om daarop grip te krijgen zijn tal van indelingen bedacht. De hierna gekozen systematiek van Stoob besteedt uitdrukkelijk aandacht aan de kleine steden. Dat is noodzakelijk omdat het bij verreweg de meeste middeleeuwse steden juist om kleine stadjes gaat, wel om driekwart. De geschiedenis van de stad in de Middeleeuwen is al intensief bestudeerd, maar daarbij vormden de grote steden meestal het referentie-

6 Stoob, *Kartografische Möglichkeiten*, 29-36, 36-38. Haase, *Stadtbeginn*, 63-65, 70-71, 73-75. Coopmans, *Sint-Oedenrode*, 82. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, I, 37 e.v. Vgl. ook: Linssen, *Roermond opkomst*, 61-62.

7 Van Uytven, *Stadsgeschiedenis*, 188. De omschrijving wordt bijvoorbeeld geciteerd bij: Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, I, 15; Cox, *Repertorium*, 13.

8 Zie voor eerdere wortels van de stedelijke ontwikkeling, zoals in de Vroege Middeleeuwen of zelfs de Romeinse Tijd: Verhulst, *The Rise*.

punt. De conclusie bij de karakterisering van een kleine stad luidde dan al snel dat bepaalde elementen aan het stedelijk karakter ontbraken of dat er sprake was van een onvolwaardige stad. Een indeling als die van Stoob biedt een ander perspectief.⁹

Stoob onderscheidt vier perioden. Bij de door hem vooral op grond van voorbeelden uit het Duitse Rijk bedachte indeling moet worden opgemerkt dat het begin en einde van elke periode niet strak zijn afgebakend. Verder merkt hij zelf op dat de ontwikkeling op huidig Belgisch en Frans grondgebied duidelijk vroeger verliep en dat de laatmiddeleeuwse verschijningsvormen die hij signaleert ook nadien nog wel worden aangetroffen.

Aan het begin van het proces in de elfde eeuw staan de zich taai ontwikkelende 'moedersteden'. De moederstad is een koopliedenvestiging groeiend naast en moeizaam smeltend met een heerlijke kern die de voor de stad kenmerkende 'publiekrechtelijke' normen verwerft in een traag evoluerend en bevochten proces. De ontwikkeling in het Maas- en Scheldegebied is richtinggevend. Van daaruit neemt het aantal moedersteden in de twaalfde eeuw in een groot gebied toe. Zij zijn normatief voor de verdere stadsontwikkeling.

Vanaf de twaalfde eeuw breekt de tweede periode aan waarin in samenwerking tussen vorsten en kooplieden zich zogenaamde *Gründungsstädte* ontwikkelen. Fasegewijs vormen zich hele stadsketens. In deze in juridisch en economisch opzicht sterk expanderende steden vindt een verdere ontplooiing van de stedelijke organen plaats, zoals dan ook in de moedersteden gebeurt.

De derde periode behelst een vloed van secundaire stadsstichtingen, van de 'kleine steden'. De machtiger wordende landsheren gaan de stadsvorming als werktuig in hun politiek benutten. Kenmerkend zijn beperktere taken en straffere landsheerlijke binding. De golf kleine steden bereikt zijn hoogtepunt rond de tweede helft van de dertiende eeuw. Het is de tijd waarin überhaupt de meeste steden tot ontwikkeling komen.

Het begin van de vierde periode die Stoob omstreeks 1300 laat beginnen, markeert een keerpunt. De vloedgolf is voorbij. De zogenaamde laatmiddeleeuwse steden die nu nog ontstaan, zijn te onderscheiden in 'dwergsteden', 'kwijnende steden' en *Minderstädte*.

De dwergsteden voeren getalsmatig de boventoon. Ze zijn vergelijkbaar met de kleine steden uit de voorafgaande periode. Maar de ontwikkelingsmogelijkheden zijn nu beperkt tot kleinere landsheerlijkheden in versplinterde territoria, omdat de grotere en aanzienlijker landsheerlijkheden inmiddels overbezet zijn met stedelijke netwerken. Het onderscheid met de kleine steden uit de voorafgaande periode wordt gevormd door zwakkere versterking, eenvoudiger structuur van de stedelijke organen, en verminderde economische en marktfuncties bij groeiende bestuurlijke en financiële invloed van de landsheren.

9 Ammann, *Mittelalterliche Stadt*, 411-412. Uit onderzoek onder 4000 middeleeuwse steden op het grondgebied van het Duitse Rijk is bijvoorbeeld gebleken dat driekwart hoogstens 500 inwoners telde. Een soortgelijk onderzoek naar 200 steden op Zwitsers grondgebied leverde een vergelijkbaar resultaat op.

Daarin ligt de samenhang met de twee andere categorieën uit de Late Middeleeuwen.

Bij de kwijnende steden gaat het om steden waarvan de ontwikkeling afgeremd, onderbroken of zelfs al in een vroeg stadium mislukt is. Het is de 'niet voltooide' stad. Daarnaast is er de 'gewezen' stad, een enkele keer totaal verdwijnend, maar meestal overlevend in de vorm van een landelijke nederzetting. De kwijnende steden komen wel steeds voor, maar toch bij uitstek in de Late Middeleeuwen.

De derde en laatste categorie uit de Late Middeleeuwen is die van de *Minderstädte*. Deze is het meest karakteristiek voor de Late Middeleeuwen omdat ze als enige uitsluitend na 1300 voorkomt. Kenmerkend is de weloverwogen geplande vermindering van status ten opzichte van de steden vóór 1300. Daarom worden ze ook, of ze nu geleidelijk aan zijn gegroeid of planmatig gesticht, in de bronnen bewust met een eigen term aangeduid: 'vrijheid', 'wigbold', 'Tal' en 'markt'. Omdat deze begrippen in een veel langer tijdsbestek zijn gebruikt, en ook nog eens voortdurend wisselen van betekenis naar tijd en regio, is de term *Minderstädte* door Stoob bedacht. Deze *Minderstädte* zijn, naar hun rechten te oordelen, volledig gelijkwaardig aan de dwergsteden uit dezelfde tijd. Dwergsteden en *Minderstädte* vertonen dezelfde reductieverschijnselen. Toch zijn er verschillen. De *Minderstadt* is bij uitstek een politiek instrument in de territoriale politiek van de landsheer. Hij verleende zoveel privileges als voor de economische en bestuurlijke ontplooiing van zijn territoir noodzakelijk was, maar géén die zijn invloed op termijn zouden kunnen beteugelen. Emancipatorische tendenzen, zoals deze zich bij de eerder genoemde steden steeds weer manifesteerden, moesten worden voorkomen. De *Minderstadt* is een op stadsrechten gebaseerd concept tot territoriumvorming van de landsheer.

Stoob definieert nog een laag vlekken en markten die bepaalde rechten ontvingen, waarvoor hij de term 'vlekkenprivileges' reserveert. Ze vertonen gelijkenis met de drie categorieën laatmiddeleeuwse steden, maar zijn daar uitdrukkelijk van onderscheiden. Ze verschillen van dorpen hoofdzakelijk in grootte, wijken in rechtelijk opzicht niet duidelijk af van het platteland en zijn meestal onversterkt. De vlekkenprivileges onderscheidden zich in ieder geval sterker van stedelijke handvesten dan de privileges van kwijnende steden en *Minderstädte*. Van stedelijke nederzettingen kan niet meer worden gesproken.¹⁰

10 Stoob, *Kartografische Möglichkeiten*, 40-41. Idem, *Minderstädte*, 18-24, 28. Het begrip kwijnende steden is een vertaling van de *städtischen Kümmerformen* van Stoob. Vgl. de samenvatting van de door Stoob geschetste stadsontwikkelingsfasen, bij: Haase, *Stadtbegriff*, 77; alsmede bij: Ehbrecht, *Minderstadt*, 21-23; en de stadsontwikkelingsfasen van Haase zelf die een variant op die van Stoob vormen, zie: Haase, *Stadtbegriff*, 82-85; idem, *Westfälische Städte*, 15-19, 31-35, 39-42, 62, 66-76, 99-104. Er zijn ook andere indelingen denkbaar, zie: Ehbrecht, *Minderstadt*, 4, 21. Alternatieven voor het territoir binnen de huidige Nederlandse grenzen bijvoorbeeld (met een minder uitgewerkte systematiek) bij: Cox, *Repertorium*; Rutte, *Stadslandschappen*; Renes, *Stad*, 19-32.

De Limburgse steden

Uitgaand van het gecombineerde stadsbegrip en gebruik makend van de typologie van StooB, wordt in het hierna volgende van elke nederzetting binnen de grenzen van de huidige Nederlandse provincie Limburg, waarvan kan worden vermoed dat het een stad is, een beschrijving gegeven van de meest karakteristieke elementen. Daarbij moet worden bedacht dat het gepubliceerde onderzoek nog grote lacunes vertoont, en dat het overzicht daarvan de sporen draagt.

We behandelen achtereenvolgens steden binnen de Luiks-Brabants-Valkenburgse, de Gelders-Kesselse, de Hornse, en overige invloedssferen.

Luikse, Brabantse, Valkenburgse en Monschause invloedssferen

Maastricht

Maastricht is (met wellicht Nijmegen) de enige tijdens de Middeleeuwen tot ontwikkeling gekomen stad binnen het tegenwoordige Nederland waarvan twintig eeuwen continue bewoningsgeschiedenis is aangetoond. Al in de Romeinse Tijd was er meer dan een gewone straatnederzetting, met zekere centrale functies. In de Late Middeleeuwen springt binnen het huidige Limburg de opkomst van Maastricht als stad het meest in het oog. Het vraagt daarom primair en brede aandacht.¹¹

Van de ingewikkelde politiek-institutionele constellatie kunnen in dit bestek slechts enkele hoofdlijnen worden aangegeven. In de eerste plaats treedt de tweeherigheid op de voorgrond. Deze is gegroeid uit aanspraken rondom de twee praestedelijke kernen van Maastricht waarvan er een rondom de Sint-Servaaskerk bezit was van de Duitse keizer, en de andere rondom de Onze-Lieve-Vrouwekerk bezit was van de bisschop en later prinsbisschop van Luik. Van beide kerkgebouwen resteren nog heden substantiële bouwdelen die rondom het jaar 1000 zijn te dateren. De tweeherigheid leidde tot wat met een modern woord een stadstaat zou kunnen worden genoemd. Zowel de Luikse (prins)bisschop als de Duitse keizer traden in het condominium Maastricht op als heer over onderdanen die door elkaar heen woonden. Ze werden respectievelijk als *homines episcopi* en *homines imperii*, en nadat de hertog van Brabant aan het begin van de dertiende eeuw met Maastricht was beleend, als *homines ducis*, en nog later eenvoudigweg als Luikenaars en Brabanders, aangeduid. Al bestaande stedelijke rechten van Maastricht werden in 1220 bekrachtigd door de prinsbisschop en de hertog. Vanaf het eerste kwart van de dertiende eeuw functioneerden er met zekerheid twee schepenbanken, respectievelijk in de immuniteit van Onze-Lieve-Vrouwe en die van Sint-Servaas. Ze oefenden rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke

11 Thissen, *Sittard*, 100. Panhuysen, *Romeins Maastricht*, 426-427, 432-433. Ubachs en Evers, *Stadsgeschiedenis*, 24.

Plattegrond van Maastricht uit circa 1580, door F. Braun en F. Hogenberg (RGCH/GAM, collectie LGOG 1045).

taken uit. De oudst bekende optekening waarin beide naast elkaar worden genoemd dateert uit 1224. Maar het is niet onwaarschijnlijk dat hun oorsprong in de twaalfde eeuw ligt, op grond van een zeker al in 1204 en mogelijk zelfs eerder geldend 'jus forense et civile', dat wil zeggen markt- en burgerrecht, dat een eigen rechtsgebied en toepassing door een eigen schepenbank welhaast veronderstelt. De Luikse danwel Brabantse 'nativiteit' bepaalde voor welke schepenbank men moest verschijnen. De Luikse schepenbank had aanvankelijk hoofdvaart op de schepenbank Luik. In de loop van de vijftiende eeuw ging de schepenbank Aken als hoofdgerecht fungeren, zoals ze ook al geruime tijd eerder deed voor de Brabantse schepenbank blijkens gegevens uit het einde van de dertiende eeuw. Overigens werd de bevoegdheid van de beide schepenbanken beperkt door de Vroenhof of Hof van Lenculen die binnen een deel van het stedelijk gebied voor onroerende zaken bevoegd was en verder door de rechtspraak van de twee kerkelijke instellingen, de kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe.

De Alde Caerte van 1284 is de regeling die als eindpunt van de middeleeuwse stedelijke ontwikkeling moet worden beschouwd, en daadwerkelijk vijf eeuwen lang als een van de fundamenteën van de tweeherigheid is beschouwd. Daarin werd naast de uit het condominium voortvloeiende neutraliteitsplicht van de stad die in de praktijk de mogelijkheid schiep haar eigen belangen te doen prevaleren, intern voor het eerst vastgelegd dat zowel de prinsbisschop als de hertog over hun onderdanen de hoge en lage rechtsmacht uitoefenden, respectievelijk door een Luikse en een Brabantse schepenbank. Wellicht was de jurisdictie ook al eerder op deze wijze verdeeld, maar volgens sommigen had de prinsbisschop eerder niet de hoge rechtsmacht.

Ongedeeld (indivies) daarentegen werd de regelgeving en handhaving daarvan door middel van het bestuur binnen de stad uitgeoefend. Een oorkonde uit 1249 bevat de eerst bekende vermelding van burgemeesters ('magistri universitatis'). Deze traden daarin op tezamen met de burgerij als geheel, de burgergemeenschap ('universi cives Trajectensis', gelijk te stellen aan 'universitas'). Een raad ('consilium') komt in 1268 in de bronnen voor, al zal deze in 1249 vermoedelijk ook al hebben gefunctioneerd. Gezworenen ('jurati') en raden ('consules') worden voor het eerst vermeld in respectievelijk 1272 en 1282. Voor het eerst in 1204 bij belastingheffing, en nog duidelijker in 1276 bij vaststelling van de statuten voor het ambacht of ambachtsgilde van de gewandmakers (lakenwevers), kan worden aangetoond dat de burgerij door middel van haar vertegenwoordigers regelgevende taken uitoefende. Stadszegels werden gebruikt in 1227.

De vermelde 'gemeyne' indiviese raad, die dus regelgeving en bestuur als voornaamste taken kende, bestond volgens de oudst bekende regeling van 1372 uit vier geledingen, paritair samengesteld uit Luikenaars en Brabanders. Zij was samengesteld uit de bezetting van beide schepenbanken, dat wil zeggen twee maal zeven schepenen en twee schouten, en 24 raadsleden, van wie er twee fungeerden als burgemeester. Uit de indiviese raad had zich niet lang tevoren een ongedeeld laaggerecht ontwikkeld, dat bevoegd werd op het terrein dat niet behoorde tot de hoge rechtspraak, hetgeen in 1413 nader werd vastgesteld. Ter onderscheiding van dit laaggerecht werden de Luikse en Brabantse schepenbank ook Luiks en Brabants hooggerecht genoemd.

Bestuurshervormingen van 1378 tot en met 1380 leidden tot het verdwijnen van schouten en schepenen zowel uit de raad als uit het laaggerecht en een dominante rol van de ambachten, waarin de beroepsgroepen in de stad waren georganiseerd. Na een korte periode ten gevolge van een reformatie in 1409 die de invloed van de schepenen op het stadsbestuur vergrootte en die van de ambachten verkleinde, werd de macht van de schepenen opnieuw beperkt en die van de ambachten hersteld. De algemene tendens tot versterking van het landsheerlijke gezag leidde er uiteindelijk echter toe dat de politieke macht van de ambachten aan banden werd gelegd. Sedert het Nieuwe Privilege van 1428 werden uit een voordracht van prinsbisschop en hertog door de zittende raad acht commissarissen benoemd voor het leven. Zij kozen op hun beurt de gouverneurs van de 23 ambachten, tevens leden van de raad. De wijze waarop het vaste kiescollege van commissarissen tot stand kwam, zorgde voor een ef-

fectieve landsheerlijke zeef. De inname van Maastricht in 1579 was desastreus voor de stad en betekende het definitieve einde van de politieke en bestuurlijke invloed van de ambachten.

De in 1284 uitdrukkelijk vastgelegde voor de stad gunstige neutraliteit verhinderde overigens niet dat Maastricht nauwe contacten onderhield met zustersteden in Luik en Brabant in de periode dat in beide landsheerlijkheden Statenvergaderingen tot ontwikkeling kwamen. Maar de naar eigen belang vertaalde neutraliteit leidde ook tot terughoudendheid. In de dertiende eeuw nam de stad voor zover bekend slechts éénmaal aan een (Luiks) stedenverbond deel, dat overigens door de hertog van Brabant werd gesteund. In de veertiende eeuw was dat veel vaker het geval, zowel aan Luikse als aan Brabantse zijde. Zo werd de eerste voor het gehele prinsbisdom geldende constitutie, de in 1316 tot stand gekomen vrede van Fexhe, waarbij het gezag van de Standen ofwel Staten, 'le Sens de Pays', tot uiting kwam en de positie van de steden daarin werd bevestigd, mede bekrachtigd door Maastricht. Aan de andere zijde is een belangrijk voorbeeld de Maastrichtse deelname aan het stedenverbond na het charter van Kortenberg waarbij de Brabantse hertog in 1312 onder andere gedwongen was de rechten en vrijheden van zijn onderdanen te bevestigen.

De terminologie waarmee de plaats Maastricht werd aangeduid fluctueerde sterk. Sommige benamingen uit de latere Middeleeuwen kwamen ook al veel eerder voor. In 1109 werd Maastricht in een en dezelfde oorkonde aangeduid als *villa* en als *civitas*, een nadien vaker terugkerende term. De aanduidingen *castrum* en *portus* daarentegen werden niet later dan in de negende eeuw gebezigd. Verder kwamen in de loop van de tijd *urbs*, *vicus*, *burgus* en met name *op(p)idum* voor. De stedelijke rechten van 1220 spreken van *cives* in het opidum Maastricht. In 1229 werd het oppidum Maastricht vergeleken met de als *villa* aangeduide goed versterkte steden in de omgeving. Het toen aan de *burgenses* verleende recht om de stad te ommuren en verder te versterken vormde een nieuwe impuls in de stedelijke ontwikkeling van Maastricht en betekende het begin van een omvangrijke en waarschijnlijk langdurige operatie. In teksten in de landstaal werd overigens aanvankelijk gesproken van poorters (1299) en later vaker ook van burgers.

De in 1229 toegestane versterkingen bouwden voort op wellicht van pallisaden voorziene aarden wallen, die omstreeks 1180 waren opgeworpen en vermoedelijk ook Wyck deels omvatten. Vrijwel direct na het voltooiën van de ommuring die in elk geval vóór 1300 was afgerond en 13 poorten kende ten westen van de Maas, begon een grote stadsuitleg die zich vooral uitstrekte naar het westen en noorden, en waarbij ook het oostelijk van de Maas gelegen Wyck verder binnen de stad werd getrokken. Deze uitbreiding werd na eerst omwald te zijn, eveneens ommuurd. Deze tweede ommuring kwam grotendeels in de veertiende eeuw tot stand en werd uiteindelijk rond 1515 afgesloten met een muur langs een kleine uitbreiding op het grondgebied van de vrijheid Sint Pieter, de zogeheten Nieuwstad. Het stedelijk areaal werd erdoor vergroot van aanvankelijk 36 tot uiteindelijk 114 hectare. Er werd een groot aantal nieuwe poorten gebouwd, waarvan vijf hoofdpoorten ten westen van de Maas. Wyck kende twee poorten.

Van de verdere topografisch belangrijke locaties worden er hier slechts enkele aangestipt.

De marktplaats moet aanvankelijk een langgerekt veld zijn geweest op de linker Maasoever gemarkeerd door twee kruisen, één op de hoek Grote Staat-Muntstraat in het zuiden en één op de plaats van de Sint-Matthijskerk in het noorden. Dit marktveld werd later opgedeeld in afzonderlijke markten, waarvan er in de dertiende eeuw verschillende zijn vermeld. Een eerste vleeshal aan de Plankstraat moet al voor het midden van de veertiende eeuw naar de Grote Staat zijn verplaatst. Daarnaast zijn er de middeleeuwse schepenbanken en bestuurscentra, eerst bij de Kersenmarkt en naar het schijnt ook aan de noordwesthoek van het Vrijthof en later aan de Grote Staat, waarvan het Dinghuis op de oostelijke kop van dezelfde straat als gebouw nog resteert. In de Late Middeleeuwen zou de stad een bevolkingsomvang van circa 10.000 tot 12.000 inwoners gehad hebben, mogelijk ongeveer de helft van het bevolkingsaantal van Luik.

De ambachten die vanaf 1378/80 tevens participeerden in de individuele raad, werden in Maastricht af en toe ook gilden genoemd. De ontwikkeling van de ambachtsorganisaties in het Luikerland begon in de dertiende eeuw. Van de Maastrichtse looiers is bekend dat ze al in 1264 in een ambacht waren verenigd. De vermelding van de gewandmakers in 1276 kwam al aan de orde. De kroniek van Sint-Truiden noemde hen al in 1135, maar het is onduidelijk of zij toen reeds als ambacht georganiseerd waren. Na 1276 moeten er in korte tijd veel ambachten zijn bijgekomen. In het laatste kwart van de veertiende eeuw varieerde het aantal tussen 22 en 26. De brouwers, kramers, gewandmakers en volders waren toen het grootst in getal. In 1372 blijkt voor het eerst dat prinsbisschop en hertog zich met de organisatie van de ambachten bemoeiden. Vanaf 1380 diende iedere burger lid te zijn van een ambacht. Vanaf 1420 waren er 23 ambachtsorganisaties welk aantal nadien ongeveer gelijk bleef.

De economische ontwikkeling in de latere Middeleeuwen staat overigens in een oudere traditie. Al in de tijd van de Karolingen moet Maastricht als handelsnederzetting betekenis hebben gehad aangezien er toen door de bisschop een tolhuis en een munt waren gevestigd. In 908 bevestigde rooms-koning Lodewijk het Kind een vroegere schenking van het recht daartoe. De bijzonder gunstige ligging aan de enige vaste brug over de Maas tussen Luik en de zee was voor de handel zeer bevorderlijk. Hier kruisten zich de waterverbinding tussen het Noordfranse gebied en de Noordzee, én de meest directe landroute over weinig geaccidenteerd terrein tussen Vlaanderen en het zuidelijk Rijngebied. Deze laatste zou in de vijftiende eeuw uitgroeien tot de over land belangrijkste handelsroute van de Nederlanden. Uit de vermelding van gewandmakers in 1135 kan worden afgeleid dat de Maastrichtse lakenindustrie en -handel reeds vroeg belangrijk was. Vanaf het midden van de veertiende eeuw vormde de Trichter hal in Frankfurt am Main de belangrijkste afzetmogelijkheid. Binnen Maastricht was de lakenhal ter plaatse van het huidige stadhuis het exclusieve verkooppunt. Tot het midden van de zestiende eeuw bleef de lakennijverheid het fundament voor de welvaart. Daarnaast speelde leerverwerking in Maastricht vanaf de Late Middeleeuwen een belangrijke rol. Verder was de fabricage van pelskragen, wapens en harnassen van belang. De stad kende drie jaarmarkten en een weekmarkt, voor het eerst gedocumenteerd in respectievelijk 1243 en 1290. Maastrichtse handelaren waren over land en over water tot

in het tegenwoordige Oostenrijk en Hongarije enerzijds en Scandinavië anderzijds actief. De Maashandel richtte zich niet alleen op afzet van eigen producten. Men vervoerde ook metaalwaren, natuursteen, hout, steenkool en granen uit het Luikse stroomafwaarts en zuivel en vis uit Holland stroomopwaarts. Ook de andere Maassteden in Limburg deden dat, maar het Maastrichtse aandeel domineerde sterk. De stad kende reeds in de Middeleeuwen een broederschap van handelaren, de 'Scoense Verderen', die op Skåne (Schonen) in Zuid-Zweden voer. Lid van de Hanze was Maastricht overigens niet.

De aanwezigheid van joden dateert van ruim vóór 1295 toen er al sprake was van een synagoge in de naar deze bevolkingsgroep vernoemde Jodenstraat. Rond dezelfde tijd waren ook Lombarden ruim vertegenwoordigd. Als laatste economische indicator zij vermeld dat al in de Alde Caerte van 1284 Maastrichtse standaardmaten werden vermeld voor graan en wijn, voor laken en landmetingen. Al een halve eeuw eerder worden maten van de stad ook elders in de omgeving gehanteerd.

De oprichting van de beide kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouwe reikt vermoedelijk terug tot aan de tijd van Karel de Grote, zij het dat gegevens die een kerkelijke gemeenschap aantonen die wij kapittel noemen pas dateren uit de elfde eeuw. De kapittels dateren dus van voor de ontwikkeling van de stedelijke gemeenschap. Daaraan verbonden kapittelscholen waren al in de twaalfde eeuw werkzaam. Deze Maastrichtse onderwijsinstellingen hadden echter niet het belang dat bijvoorbeeld aan de Luikse kapittelscholen kan worden toegekend. In de Middeleeuwen werd verder minstens een negental kloosters gesticht, waarvan zeven in de dertiende eeuw, vermoedelijk te beginnen met de Minderbroeders in 1234, die zich evenals andere bedelorden sterk richtte op opkomende stedelijke gemeenschappen. Eén van de vestigingen was een vrouwenklooster, dat van de Witte Vrouwen. Ook was er een aantal beginnhoven, waarvan er zeker twee rond het midden van de dertiende eeuw al bestonden. Middeleeuwse hospitalen ofwel gasthuizen, welke benaming hierna verder wordt gehanteerd, waren er minstens zes. Daaronder bevond zich het zeer oude en grote Sint-Servaasgasthuis aan de zuidoosthoek van het Vrijthof. Twee achter de Onze-Lieve-Vrouwekerk gelegen badhuizen, zogenaamde 'badstoven', ontwikkelden zich in de Late Middeleeuwen tot door de stad toegelaten bordelen.¹²

12 Panhuysen, *Maastricht*, 1, 38-39, 41-42, 44-45, 49, 58, 64, 91, 107-109, 138-139, 147, 153-155. Feenstra, *Maastricht*, 528, 530, 533-534. Kemp, *Bevolkingscurve*, 341. Koreman, *Lakennijverheid*, 201. Nève, *Rijkskamergerrecht*, 400, 404-405, 410-412, 416. Wouters, *Maastricht*, 8-14, 17-27, 30-33. Idem, *Maastricht-Luik*, 24-25, 31 e.v. Gehlen, *Notariaat Maastricht*, 6-15. Van Uytven, *Stadsgeschiedenis*, 232. Panhuysen, *Maastricht verleden*, 71-73, 89-91, 97-101, 106-113, 119-121, 125-127. Ubachs, *Burgerboeken*, 23. Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen*, ix-xxi, xxiv. Idem, *Stadsbestuur*, 219-222, 227-228. Ubachs, *Ambachten*, 232-234, 241. Van Rensch, *Maastricht*, 40-44. Ubachs, *Neutraliteit*, 36, 41. Baalbergen, *Atlas*, 25, 119-123, 128-129, 136. Haas, *Onze-Lieve-Vrouw*, 18. Ubachs, *Handboek*, 93. Cox, *Repertorium*, 162. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, II, 379-382. Venner, *Schepenen ... vóór 1350*, 5. Cillekens, *20 eeuwen*, 49-72. Steegen, *Kleinhandel*, 96-100. Ubachs en Evers, *Stadsgeschiedenis*, 25-27, 34, 36, 39-42, 44-46, 48-49, 58-59, 61-62, 65, 68, 76-77. Nève, *Schepenoorkonden*, xix-xxiv, 141, 183, 186-187.

De rijkdom en differentiatie aan stedelijke kenmerken geven het grote belang weer van de middeleeuwse stad. Toch loopt Maastricht in de stedelijke ontwikkeling van de Middeleeuwen in het Maasgebied niet voorop. Het valt op dat de stedelijke gemeenschap in Maastricht, ondanks de continuïteit van bewoning en bepaalde centrale functies al in de Romeinse Tijd, pas vanaf de dertiende eeuw aantoonbaar een zekere zelfstandigheid vertoonde. Diverse Luikse steden gingen de stad daarin voor, zoals het stroomopwaarts aan de Maas gelegen Luik, Hoei en Dinant, maar ook Sint Truiden. De bekrachtiging van stedelijke rechten in 1220, het gebruik van stadszegels in 1227 en het recht om de stad met muren te versterken in 1229, gaven blijk van de Maastrichtse ontwikkeling naar autonomie. De stad is daarmee, gezien de relatief late ontwikkeling en wellicht ook een zekere samenwerking tussen vorsten en kooplieden, in de optiek van Stoob veeleer een voorbeeld van een Gründungsstadt dan dat ze zou behoren tot de categorie van de moedersteden. Van een voorspoedige ontwikkeling van de stad in de dertiende eeuw getuigt onder andere het relatief grote aantal kerkelijke instellingen, dat immers iets zegt over de draagkracht van de stedelijke gemeenschap. Ook de toevloed van buiten de stad getuigt daarvan. Naast de geboren poorters of burgers kwamen er in de vijftiende eeuw meer dan 4700 nieuwe poorters of burgers bij met een jaarlijks gemiddelde dat voor het einde van de achttiende eeuw niet meer zou worden gehaald. Vanaf haar ontwikkeling als stad sedert het begin van de dertiende eeuw behoorde Maastricht tot de belangrijkste en welvarendste in de Nederlanden. Tot aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog behoorde Maastricht tot de middelgrote steden van Europa. Tegen het einde van de Middeleeuwen stokte de ontwikkeling van de stad. Dat had enerzijds van doen met handelsstromen die werden verlegd waardoor de stad economisch aan een zijweg kwam te liggen. Anderzijds raakte de stad tegen wil en dank in Bourgondisch vaarwater toen ze niet meer kon profiteren van de neutraliteit nadat de Luikse prinsbisschop in de Brabantse hertog en zijn Bourgondische rechtsopvolgers definitief zijn meerdere had moeten erkennen.¹³

Sint Pieter

Behalve Maastricht hadden ook Sint Pieter en Eijsden een Luikse connectie. In een oorkonde uit 1248 uitte de Luikse prinsbisschop Henricus III van Gelre het streven in de 'villa' Sint Pieter bij Maastricht een 'opidum' te construeren en daaraan het recht en de vrijheden toe te staan die de Maastrichtse burgers kenden, welk recht en vrijheden hij beloofde te handhaven. Uit de tekst blijkt duidelijk dat de prinsbisschop stedelijke rechten verleende, en niet dat hij bestaande rechten bevestigde. Toch is in de literatuur sprake van een eerdere prinsbisschop, Hugo van Pierrepont, die in 1212 ook al een vergelijkbaar besluit genomen zou hebben, waarbij aan toekomstige bewoners alle rechten van de Luikse burgers van

13 Ubachs, *Burgerboeken*, 27, 45. Ubachs en Evers, *Stadsgeschiedenis*, 59-60, 81-84.

Zicht op Sint-Pieter en Wyck. Tekening van Josea de Grave, 1670 (RHCL/GAM, collectie LGOG 6).

Maastricht in het vooruitzicht werden gesteld. Kennelijk was dat initiatief zonder resultaat gebleven. Na 1248 werd de stedelijke nederzetting Sint Pieter meestal 'vrijheid' of 'libertas' genoemd. Uit in later tijd regelmatig voorkomende formuleringen zoals 'op de vier hoeken ende cruystraeten deser vrijhey' is misschien af te leiden dat de stedelijke nederzetting planmatig werd aangelegd. Sint Pieter werd bewoond door poorters, later sprak men ook van burgers.

De intentie tot verlening van Maastrichtse stedelijke rechten in 1248 impliceert welhaast ook de instelling van een schepenbank met rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke bevoegdheden. In 1294 blijkt dat ze uit zeven schepenen bestond. De stedelijke schepenbank van Luik fungeerde als hoofdgerecht. In 1420 regelde een privilege van prinsbisschop Johan van Heinsberg de inrichting van een raad bestaande uit twee burgemeesters en vier gezworenen. Deze had bestuurlijke en beperkte regelgevende taken. Onder de naam laaggerecht waren ook bepaalde rechterlijke bevoegdheden aan de raad toegekend. Ter onderscheiding werd de schepenbank ook als hooggerecht aangeduid. Mogelijk is deze verdeling van de rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke competenties over hooggerecht, raad en laaggerecht, die enige gelijkenis met die in Maastricht vertoonde, vroeger te dateren. Er is een in steen gegraveerd ovaal zegelstempel bewaard van de 'magistratus' van Sint Pieter waarvan is verondersteld dat het een hoge ouderdom heeft. Vanaf 1426 is het gebruik bekend van een schepenbankszegel van de 'libri baronatus' Sint Pieter.

Indicatoren voor economische activiteiten vormen het functioneren van vier beroepsverbanden die evenals in Maastricht ambachten werden genoemd. Het genoemde privilege van prinsbisschop Johan van Heinsberg van 1420 regelde de organisatie ervan. Er werd sedert het midden van de veertiende eeuw of eerder munt geslagen, er was een vleeshal en een gasthuis. De hierna nog te noemen gevoelde concurrentie door de ambachten van het aanpalende Maastricht in de tweede helft van de vijftiende eeuw zegt ook iets over de economische betekenis van het stadje.

Kenmerkend voor de topografie van Sint Pieter is de verandering in het grondplan door de eeuwen heen. Over de omvang zijn dan ook geen gegevens voorhanden. De stedelijke nederzetting Sint Pieter is meerdere malen afgebroken, weer herbouwd en deels ook verplaatst. De nabije ligging van het machtiger tweeherige Maastricht was daar debet aan, en niet alleen vanwege haar in de loop der eeuwen als maar uitdijende verdedigingswerken. De sporen van de middeleeuwse stedelijke nederzetting Sint Pieter zijn vrijwel uitgewist, een proces dat al vroeg werd ingezet.

Een beruchte verwoesting werd ondernomen nadat Jan van Arkel, prinsbisschop van Luik van 1364 tot 1378, die door de opkomende standen, in het bijzonder de Luikse steden, in het nauw was gedreven, zich in 1375 had teruggetrokken in Maastricht. Dat kon omdat de stad zich afzijdig hield van de interne conflicten in het prinsbisdom. Vanuit Maastricht bestookte hij het Luikse land en om een beleg van die zijde voor te zijn liet hij alle daarvoor in aanmerking komende huizen buiten de ommuring slopen, waaronder geheel Sint Pieter. Op een duidelijk herstel wijst in 1434 het bestemmen van gelden om de aanwezige versterkingen en (gedeeltelijke?) ommuring van Sint Pieter in stand te houden en te verbeteren.

Nog desastreuzer waren echter de verwoestingen door Karel de Stoute voorafgaand aan definitieve beknotting van de Luikse macht. Ze betekenden onder andere het tot de grond toe afbranden van Sint Pieter in 1465. Pogingen om tot herstel van de bebouwing te komen werden tegengegaan door de Bourgondische machthebbers. Op initiatief van de Maastrichtse ambachtsorganisaties werden deze inspanningen uiteindelijk in 1491 daadwerkelijk verregaand de kop ingedrukt. Sint Pieter was kennelijk tot dusdanige welvaart gekomen dat het een serieuze concurrentie en bedreiging was gaan vormen voor Maastrichtse belangen. Tekenend was ook dat een klein, maar cruciaal en voorheen dichtbebouwd deel van Sint Pieter met onder andere schepenbank, munthuis, vleeshal en gasthuis, vanaf 1486 binnen de omwalling van Maastricht werd getrokken.

De jurisdictie van Sint Pieter binnen deze nadien zo genoemde Nieuwstad ging verloren, maar werd achteraf wel gedeeltelijk hersteld. Later vonden daar opnieuw belangrijke ambtshandelingen en vergaderingen van de schepenbank plaats, blijkens notities respectievelijk vanaf 1561 en 1577. Om de herinnering aan de rechten van Sint Pieter in de Nieuwstad te ondersteunen ging bijvoorbeeld het afleggen van de eed door schepenbanksfunctionarissen gepaard met een rechtssymbolische handeling die bestond uit het verdelen van wittebrood onder de jeugdige inwoners.

In de bloeitijd moeten er in Sint Pieter meer dan 500 huizen hebben gestaan, hetgeen wijst op een bevolking van meer dan 2000 inwoners.¹⁴

Het geschetste beeld van stedelijke kenmerken leidt tot een duidelijke conclusie. De oorkonde van 1248 behelst een uitdrukkelijke verlening van stedelijke rechten door de landshoofd. Van een bevestiging van eerdere rechten is geen sprake. Het lijkt waarschijnlijk dat de verlening in de eerste plaats een functie vervulde in de machtspolitiek van de prinsbischof. Het opidum Sint Pieter moest in deze visie als steunpunt fungeren direct voor de poorten van de stad waarin de prinsbischof sinds het begin van de eeuw de macht moest delen met de Brabantse hertog, met wiens tomeloze ambities hij sindsdien voortdurend werd geconfronteerd. De in latere jaren frequent als vrijheid aangeduide nederzetting kan gelden als een duidelijk voorbeeld van een *Minderstadt* in de regio, een stedelijke nederzetting bedoeld om de op territoriale machtsvorming gerichte politiek van de prinsbischof kracht bij te zetten. Het betreft een vroeg voorbeeld, duidelijk eerder dan de periode waarin Stobb deze stedelijke vorm plaatst. Tegen het einde van de Middeleeuwen werd Sint Pieter steeds meer verdrongen door Maastricht, ook in letterlijke zin.

Eijsden

Ook Eijsden, in de uiterste zuidwesthoek van de provincie, had zoals vermeld een relatie met Luik. In Eijsden is vanaf circa 1320 een schepenbank aan te wijzen. Deze oefende sedertdien rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke taken uit binnen een gebied grenzend aan de Maas, circa 27 hectare groot, dat vanaf toen consequent 'vrijheid' werd genoemd, behoudens één aanduiding als 'stad' in 1378. 'Villa' in de betekenis van dorp (1330) en 'dorp' werden ook wel gebezigd, maar daarmee werd een groter bebouwd gebied bedoeld dan de vrijheid. De schepenbank oefende haar taken binnen de vrijheid in de eerste plaats uit overeenkomstig aan Luik ontleend stedelijk recht. De vrijheid Eijsden voldoet daarmee aan de juridische definitie van een stad. Daarbuiten in een veel groter territoir, delen van een negental nederzettingen omvattend waaronder het dorp Eijsden, werden gelijksoortige taken uitgeoefend in de eerste plaats overeenkomstig Luiks landrecht. De schepenbank bestond evenals de Luikse schepenbank, waarvan zij werd afgesplitst en die als hoofdrecht fungeerde voor de Eijdsense schepenbank, uit 14 schepenen. Van een verdeling van

14 Perreau, *St-Pierre*, 6-7. Eversen, *Nieuwstad*, 3-100. Franquinet, *Glanes*, 106-107. Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 11, 406-410. Kessen, *Sint Pieter*, 1-5. Boeren, *Bestuurs- en rechtsinstellingen*, 111. Nève, *Rijkskamergerecht*, 374-375. Wouters, *Maastricht-Luik*, 36. Koreman, *Nieuwstad*, 8, 11-12, 14, 17-19, 36, 46. Baalbergen, *Atlas*, 122. Nève, *Schepenoorkonden*, xxiv, lv, 96. HCL, *Archieven gerechten en raad Sint Pieter*, inv.nr. 15, folio 145 (vergadering schepenbank in 1577). Idem, o.a. inv.nrs. 12, folio 3 en 74 (1557, 1558); 21, folio 69 dorso (1636); 22 (1643) (1645) (formuleringen mogelijk verwijzend naar planmatige aanleg).

Kaart van Eijsden. Detail uit de Tranchotkaart, 1801-1813.

de beschreven taken over andere functionarissen dan de schepenen is gedurende de Middeleeuwen geen spoor te vinden, wat gezien deze royale bezetting niet verbazingwekkend is. Een schepenbankszegel werd pas in een laat stadium ingevoerd, namelijk in 1571, en was pas sedert 1612 regelmatig in gebruik. Voordien hechtten schepenen hun particuliere zegels aan schepenbanksakten ter bekrachtiging, hetgeen overeenkwam met een sedert het midden van de dertiende eeuw in Luik gebruikelijke praktijk. De vrijheid werd in de eerste plaats bewoond door 'poorters'. Sedert 1321 was dat de steeds terugkerende term. Vanaf de zestiende eeuw werd daarnaast ook wel de benaming 'burgers' gebruikt. In het midden van die eeuw kwam aan de Luikse connectie een einde en werden rechtspraak, regelgeving en bestuur in de vrijheid Eijsden definitief geïncorporeerd in het territoriale verband van de naar staatsvorming en machtsconcentratie strevende Bourgondische-Habsburgse landsheren.

Het binnen de vrijheid geldende Luiks recht was vastgelegd in het uit 1321 daterende vrijheidsboek. Het bestond voor een belangrijk deel uit min of meer recent ontwikkeld gewoonterecht. De totstandkoming van het boek moet gezien worden als het eindpunt van een ontwikkeling, die vermoedelijk rond 1285 begon. Van een eigenlijke verlening van stadsrecht bij oorkonde is waarschijnlijk geen sprake, wellicht wel van enkele deelrechten.

In economisch opzicht hadden handel en scheepvaart op de Maas betekenis. Vanaf de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn daarvan volop archivalische gegevens overgeleverd. Maar ook in de veertiende eeuw zijn er al enkele sporen, zoals een in 1312 of kort daarvoor ontvreemd vaartuig van een Eijssenaar in Luik. Ondersteund door tolvrijdommen in Luik

en Maastricht werden door Eijdsense poorters handelscontacten met allerlei steden en stadjes langs de Maas onderhouden. Bovenstrooms tot voorbij Mézières en benedenstrooms tot Dordrecht werden producten vervoerd, uiteenlopend van fruit en stoffen tot Namense steen en paarden. Ook over land werd handel gedreven, blijkens onder andere tolvrijdommen in Aken en vermoedelijk Nijmegen. De vrijheid Eijdsen had verder een zekere regionale marktfunctie voor plaatselijk of in de omgeving gewonnen en geteelde producten. Enige aan de Maasvaart gebonden nijverheid werd er ook uitgeoefend, zoals blijkt uit de aanwezigheid van één of meer scheepswerfjes. De Eijdsense poorters hanteerden geen eigen maat, zij maakten tot in de Nieuwe Tijd gebruik van Luikse maten. Ambachtsgilden bestonden in Eijdsen vermoedelijk niet.

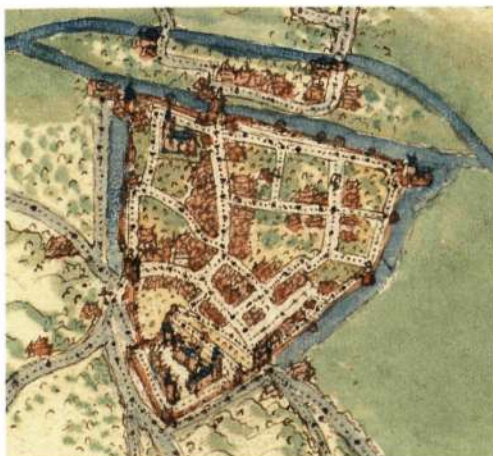
In topografisch opzicht wijst een opvallend brede straat, een langgerekt middeleeuws marktplein dat de vrijheid in tweeën deelde, op een planmatige aanleg. Aan deze markt, die nog heden uitmondt in de Maas, lag in de Late Middeleeuwen de schepenbank en vermoedelijk ook het gasthuis, waarvan de oudst bekende vermelding uit 1439 dateert. De vrijheid was in de Late Middeleeuwen omgeven door een gracht en een wal, behoudens de westzijde langs de Maas waar de vrijheid werd afgesloten door een kade en wellicht een kleine haven. De vrijheid was over land toegankelijk via vijf doorgangen, waarvan er minstens twee voorzien waren van (houten?) poorten.

De bebouwingsdichtheid binnen de vrijheid was in het begin van de zeventiende eeuw ongeveer drie keer zo groot als in de dorpen in de directe omgeving. Op basis van een gedocumenteerd aantal van 89 huizen destijds is berekend dat de vrijheid toen niet meer dan 350 tot 550 inwoners herbergde. Vanuit de moederkerk in het naburige Breust werd in de vroege veertiende eeuw in de vrijheid een nog bestaande hulpkerk gesticht, die nooit tot een zelfstandige parochie uitgroeide. Merkwaardig is het aan Sint-Christina van Bolsena toegewijde patronaat, omdat het zover bekend uniek is in de Nederlanden. De heilige gold kennelijk blijkens opname van haar beeltenis in het schepenbankszegel ook als patrones van de vrijheid.¹⁵

Op grond van het voorgaande kan het volgende worden geconcludeerd. Uit dezelfde periode als het in één keer in 1321 tot stand gekomen vrijheidsboek, dateert ook de eerst bekende vermelding van de schepenbank en de bouw van de kerk in de vrijheid. Dat duidt op een krachtige impuls in de vermoedelijk rond 1285 aangevangen stedelijke ontwikkeling. De vrijheid Eijdsen lijkt een typisch voorbeeld van een Minderstadt. Juist in deze periode lag de machtspositie van de Luikse prinsbisschop in zijn land sterk onder vuur. Hij verloor steeds meer de greep op de bestaande steden. In deze omstandigheden lijken inspanningen om plaatsen aan zich te binden door de verlening van ten opzichte van de bestaande steden minder vergaande stedelijke rechten voor de hand te liggen. De uitdrukkelijk andere

¹⁵ Van Hall, *Eijdsen een vrijheid*, passim.

benaming ('vrijheid' in plaats van 'stad') en het toekennen van slechts zoveel rechten als dienstig werd geacht voor de economische ontwikkeling en als stimulans om er zich te vestigen, zonder een bedreiging te vormen voor de macht van de landsheer, zijn daarvoor symptomatisch. Ook dat laatste lijkt in Eijsden het geval.¹⁶

Kaart van Valkenburg met kasteel en omgeving, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL/RAL, kaarten-collectie, inv. nr. 98).

Valkenburg

Er is weinig recent onderzoek beschikbaar over de stedelijke achtergrond van Valkenburg. Bekend is dat de locatie waar de stedelijke nederzetting verrees uit strategisch oogpunt van gewicht was omdat van hieruit de belangrijke handelsweg van Vlaanderen via Maastricht naar het Rijnland bij de Geulovergang kon worden gecontroleerd. De oudste delen van de nog bestaande ruïne van de hoogteburcht daar dateren van vóór 1122, het jaar waarin blijkens twee kronieken de burcht Falcomons of Monsfalcons gedeeltelijk werd verwoest. Aan de voet van de nadien herbouwde burcht bevinden zich tegenwoordig nog

resten van een middeleeuwse ommuring en poorten van een stedelijke nederzetting. De stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 laat een driehoekige opzet zien. De burcht maakte er deel van uit en vormde de zuidpunt. Het geheel omvatte omstreeks 13 hectare, was ommuurd en behoudens de burcht ook met water omgracht. Dat was ook een eeuw eerder al zo, blijkens de verslaglegging van uitgebreide werkzaamheden aan de versterkingen in die tijd. Daarin werd ook gesproken van de 'alde muyr van de alder stat', hetgeen wijst op een nog oudere voorganger die mogelijk een kleiner stedelijk areaal omvatte. Daarbij zou het kunnen gaan om een van de muren die blijkens de literatuur al kort voor en na 1330 genoemd worden. De noordzijde van de driehoek werd begrensd door de van oost naar west stromende Geul. Het stadje was in de weergave van Van Deventer door drie poorten toegankelijk, maar de oudst bewaarde burgemeestersrekeningen van 1452-1464 noemen er minstens zes. Hoewel de nederzetting waarschijnlijk op zijn laatst uit dezelfde tijd als de eerste vermelding van de burcht dateert, zijn schriftelijke gegevens die op een zekere omvang, respectievelijk een stedelijk karakter, wijzen van veel jonger datum. De stedelijke nederzetting zal tevens als voorburcht zijn bedoeld. In 1281 werd Valken-

¹⁶ Idem, 389 e.v.

burg als oppidum aangeduid. In hetzelfde jaar werd Valkenburg tot zelfstandige parochie verheven en de aan Sint-Nicolaas toegewijde kerk of kapel van Valkenburg afgescheiden van de moederparochie Schin op Geul. Voordien was er ook al een gasthuis. In 1319 komt 'villa' voor. De oudst bekende teksten waarin Valkenburg stad wordt genoemd dateren van 1327 en 1329. Vrijwel gelijktijdig, in 1330, wordt in een akte een viertal 'curiae' genoemd, waarmee gezien de context schepenbanken zijn bedoeld, waaronder die van Valkenburg. Het gerecht van de stad Valkenburg telde zeven schepenen en oefende de volledige rechtsmacht uit. Het bleek in de rechterlijke organisatie van het land van Valkenburg later een centrale functie te hebben door onder andere de hoge rechtspraak uit te oefenen voor schepenbanken binnen het land van Valkenburg die deze bevoegdheid daar in het algemeen niet hadden. Regelgeving en bestuur moeten ook bij de schepenbank hebben berust. Een schepenbankszegel is vanaf 1373 bekend. Al vóór 1452, toen twee burgemeesters blijkens de oudste gedocumenteerde rekening verantwoording aflegden over bestuurlijke aangelegenheden aan de schepenbank, moeten taken van dit college zijn afgesplitst. De spaarzame gegevens over het functioneren van de Staten van de landen van Overmaze laten zien dat Valkenburg daarbij was betrokken. Zo werd in 1415 voorafgaand aan de inhuldiging van een nieuwe landsheer een overeenkomst aangegaan tussen de Staten van Brabant en die van de landen van Overmaze waarbij namens de laatste behalve een aantal edelen, ook Valkenburg naast andere plaatsen was vertegenwoordigd.

Over de inhoud en de oorsprong van stedelijke rechten is vrijwel niets bekend. Wat de inhoud aangaat, is slechts een uittreksel uit 1737 overgeleverd dat de bestuurder eraan herinnert dat de stad en de burgers vrij van schat, bede en diensten zijn. Het zijn privileges die algemeen in stedelijke rechten wordt aangetroffen. Wat de oorsprong betreft, staat alleen vast dat Walram van Valkenburg en Monschau, bijgenaamd de Rode, tijdens zijn heerschappij van 1268 tot in 1302 bemoeienis had met stedelijke rechten. Hij bevestigde de privileges van Sittard, waar hij sedert ongeveer 1280 heer was en liet in 1302, zijn sterfjaar, een oorkonde opstellen over de stedelijke rechten van Euskirchen. Deze rechten waren bijna geheel ontleend aan die van Sittard uit 1243. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat Walram zich eveneens met stedelijke rechten voor Valkenburg heeft beziggehouden. Immers tijdens zijn machtsuitoefening onderscheidde Valkenburg zich als oppidum en door de verheffing tot zelfstandige parochie. Misschien hebben ook hier rechten van Sittard tot voorbeeld gestrekt, maar concrete aanwijzingen daarvoor zijn er niet.

De indruk bestaat dat de betekenis van Valkenburg in economisch opzicht niet groot was, zij het dat het onderzoek daarnaar nog nauwelijks heeft plaatsgehad. De stad had inkomsten uit tol- en weggelden, zowel in Valkenburg als in Meerssen, zoals uit de oudste burgemeestersrekeningen naar voren komt. Deze geven ook blijk van een variëteit aan uitgeoefende beroepen. Er zijn door de landsheer aanzienlijke hoeveelheden munten geslagen, tot 1399 op het kasteel, en nadien elders in het stadje. Hoewel muntslag in deze tijd al lang geen indicatie meer was voor specifiek stedelijke bedrijvigheid, kan zij als nijver-

heid wel enig belang hebben gehad. Het in 1281 genoemde gasthuis wijst ook op enige schaalgrootte, respectievelijk personenverkeer. Van een organisatie van beroepsgroepen in ambachtsgilden is niets bekend en evenmin van een eigen maat.¹⁷

Op grond van het voorgaande kan de stedelijke ontwikkeling van Valkenburg omstreeks 1280 zijn ingezet en zal zij zich hebben uitgestrekt over meerdere decennia. Stoob wees erop dat dwergsteden in de Late Middeleeuwen met name tot ontwikkeling kwamen waar een sterke territoriale verbroekeling heerste. De stedelijke nederzetting Valkenburg lijkt een typisch voorbeeld daarvan. De stad maakte deel uit van een kleine landsheerlijkheid en was precies daar gelegen waar de beheersing van een van de belangrijkste landverkeerswegen tussen west en oost mogelijk was. Uit militair oogpunt was de stedelijke ontwikkeling van de plaats in combinatie met de burcht voor de heren van Valkenburg gewenst. Valkenburg vormde een schakel in hun machtspolitiek tegenover de grote naburige landsheerlijkheden. Aan die ambitie kwam in de tweede helft van de veertiende eeuw een einde toen het machtige hertogdom Brabant het land van Valkenburg opslokte.¹⁸

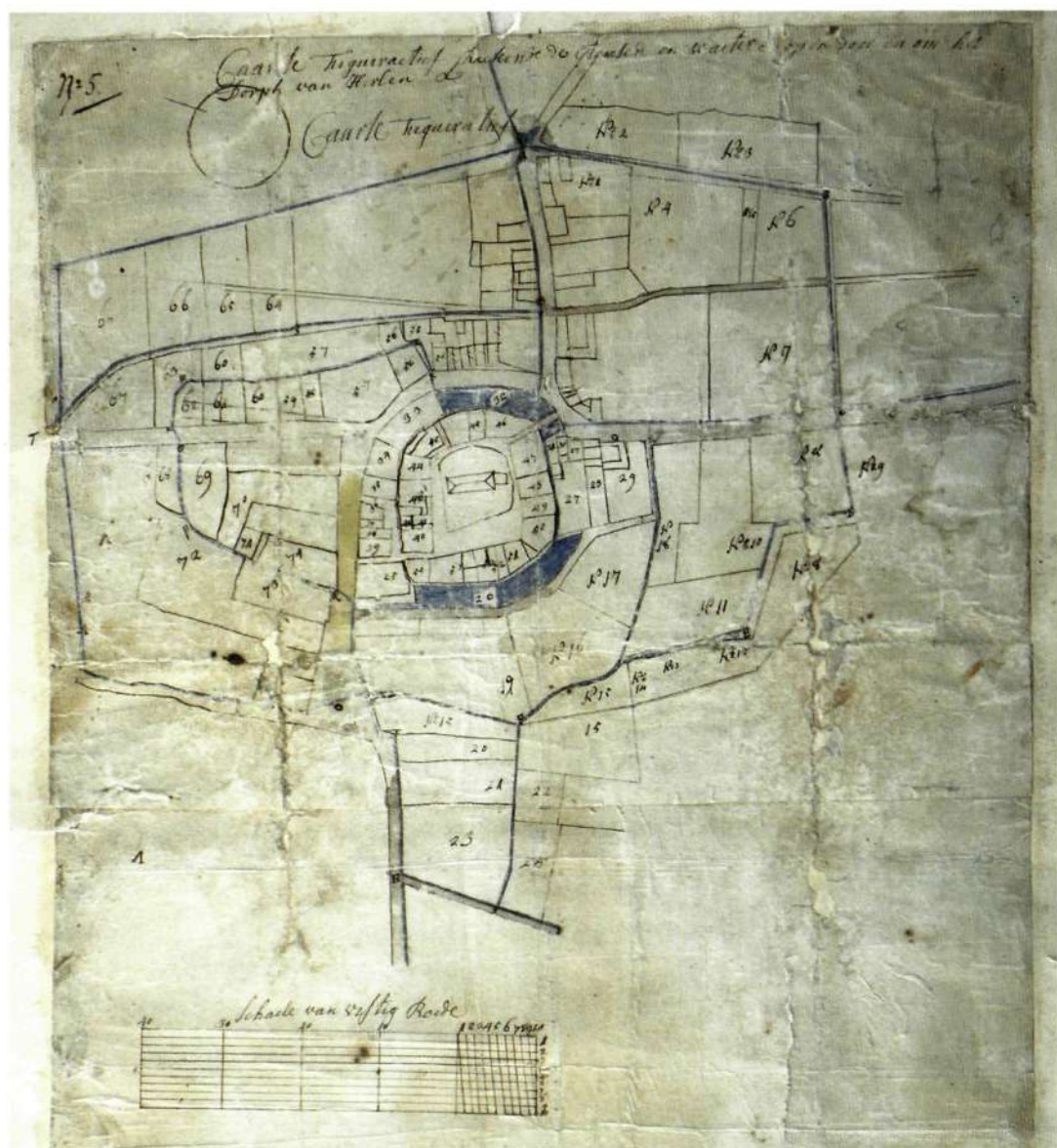
Heerlen

Aan de vrijheid Heerlen als stedelijke nederzetting zijn op basis van zeer beperkt bronnenmateriaal meerdere publicaties gewijd.

Een 'castrum' dat Heerlen wordt genoemd, is in het begin van de dertiende eeuw vermeld. Een nog bestaand restant, de gevangentoren, is nog vroeger, in de twaalfde eeuw gedateerd. Theodericus II van Hochstaden, die ook Dalhem bezat, moest in 1244 Dalhem afstaan aan de hertog van Brabant en in Heerlen diens oppergezag erkennen. Wel mocht hij in het door de hertog in 1239 verwoeste Heerlen een versterking (her)bouwen. Van dat recht moet door hem of zijn rechtsopvolgers gebruik zijn gemaakt. In 1318 wordt een 'opidum de Heerle' vermeld. De hertog van Brabant vestigde er toen opnieuw zijn gezag. Waarschijnlijk was dit opidum niet een versterking zonder meer. Het werd behalve door soldaten ook bevolkt door andere inwoners ('habitatores'). Een ontwikkeling in de richting van een stedelijke nederzetting kan in die tijd worden vermoed, omdat in dezelfde tekst ook over de 'opidis' Heerlen en Sittard tezamen wordt gesproken en Sittard toen inmiddels al lange tijd een stedelijke rechtskring was. Een jaar eerder werd Heerlen nog als 'villa'

17 Slanghen, *Limburg*, 11-13, 16, 24, 35, 36, 40. Habets, *Meerssen*, 40-42, 106-111. Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 531. Flament, *Valkenberg*, 42. Van de Venne, *Beleg Valkenburg*, 414-415. Idem, *Valkenburg*, 9, 54, 60-61, 81, 90, 94-96, 117-118, 127. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen LVO*, xxxix, liii, clxxi, cxcii-cxciii. Corsten, *Valkenburg*, 168, 188. Renaud, *Bouwgeschiedenis Valkenburg*, 285-286, 305. Baalbergen, *Atlas*, 25, 111-114. Cox, *Repertorium*, 227. Kwakkernaat, *Valkenburg*. Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 48-49, 129, 389. HCL, LVO, inv.nr. 8271. Venne, J.M. van de, *Inleiding op de inventaris van de archieven van de Landen van Overmaas*, xxxii (typoscript HCL).

18 Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 58-59, 395.

Carte figuratief 1765 van Heerlen (Rijckheyt, Heerlen, Topografische Atlas, kaartencollectie, inv.nr. A-139).

aangeduid. Na 1318 is veelal sprake van de 'vrijheid' Heerlen, ook in combinaties als 'de vestinghen der vrijhey van Heerle'.

In 1670 blijkt dat de vrijheid sinds onheugelijke tijden toegankelijk was via drie poorten. Twee ervan zijn in 1588 vermeld. In 1776 werd eraan gerefereerd dat het toenmalige kerkhof 'van ouds een fort ware' met wal en poorten omgeven, dat nog in 1542 was belegerd. De wal was van een muur voorzien waarvan nog fragmenten zijn bewaard. Deze muur (uit de dertiende eeuw?) vormde min of meer een zevenhoek blijkens de oudste gedetailleerde kaart uit circa 1765. Daarop is ook een brede gracht herkenbaar die het geheel omgaf. Een besluit tot het (opnieuw?) graven daarvan dateert uit 1379. Het vrijheidsgebied was maar zeer klein en binnen de gracht nauwelijks een hectare groot. Het is nu nog herkenbaar in de plattegrond van Heerlen. Buiten de eigenlijke versterking, dat wil zeggen het fort waarvan de Sint-Pancratiuskerk met toren die ook een defensieve functie had deel uitmaakte, bood het territoire slechts ruimte aan het kerkhof en één rij huizen langs de parallel verlopende omwalling en gracht rondom. In de zeventiende eeuw moet de rij uit ongeveer 25 huizen hebben bestaan. Het oudste deel van de nog bestaande kerk dateert uit de eerste helft van de twaalfde eeuw. In het begin van de eeuw daarop blijkt Heerlen een zelfstandige van Voerendaal afgesplitste parochie te zijn, waarvan later ook kapellen afhankelijk werden. Het dorp Heerlen dat de omwalde vrijheid omsloot, was uitgestrekter dan de vrijheid. De topografische structuur van het dorp lijkt ook al vroeg vast te liggen, in de eerste helft van de veertiende eeuw. Een viertal straten of terreinen met bebouwing, waaronder de Veemarkt, wordt dan al genoemd.

In 1334 is sprake van 'dat vierdel van Herle met den gericht'. De hertog van Brabant, van wie bleek dat hij al in 1244 en 1318 de belangrijkste rechten in Heerlen uitoefende, beleende er toen de heer van Valkenburg mee, nu als Limburgs leen. Het is tevens de eerst bekende vermelding van de schepenbank van Heerlen. Onder de schepenbank, die zetelde in de gevangentoren, ressorteerde niet alleen het gebied van de kleine vrijheid, maar ook het dorp rondom het vrijheidsgebied en een uitgestrekt territoire daarbuiten. Toen Heerlen met het land van Valkenburg tot het hertogdom Brabant ging behoren - voor het overgrote deel was dat al in 1364 het geval - was het ressort van de Heerlense schepenbank het grootste van alle schepenbanken in het land van Valkenburg. De schepenbank oefende haar taken uit volgens vrijheidsrecht, respectievelijk landrecht, afhankelijk van het territorium. Binnen het vrijheidsgebied golden specifieke rechtsregels. De schepenbank fungeerde tevens als hoofdgerecht, respectievelijk appelgerecht voor een aantal 'onderbanken'.

De vrijheid werd vaak niet met zoveel woorden genoemd in akten die van de schepenbank uitgingen, terwijl deze toch mede het stedelijk orgaan was dat binnen de vrijheid de rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke taken uitoefende. Misschien heeft het met de grootte van het schepenbanksressort te maken waarvan de vrijheid maar een gering deel uitmaakte, maar het zegt wellicht ook iets over het geringe belang van de vrijheid. In een akte uit 1364 zegelen de meer dan zeven schepenen van Heerlen met het 'dorpszeghel van Herle' dat in het niet geheel duidelijke randschrift mogelijk het 'dorpgerecht' vermeldt.

Het fungeerde als schepenbankszegel en is het oudst bekende. In de benoemingsakte van de schout uit 1406 worden zijn rechten en plichten geregeld in 'dorp ende banck van Herle mitten anderen dorpen en banken dairtoe behoerende', maar over de vrijheid afzonderlijk wordt niet gerept. Er zijn overigens geen aanwijzingen vóór de Nieuwe Tijd dat de taken van de schepenen binnen de vrijheid verdeeld werden over meer functionarissen.

Over de inhoud van de binnen de vrijheid geldende en van het buitengebied afwijkende rechtsregels is weinig bekend. Evenmin is duidelijk van wie ze afkomstig waren. Mogelijk heeft de hertog van Brabant een rol gespeeld, gezien diens sedert 1244 telkens terugkerende machtsuitoefening in Heerlen. Bewaard gebleven bankrechten uit 1503 bevatten veel dorpsrechten, maar noemen de vrijheid slechts éénmaal. Niettemin zijn enige stedelijke rechten onmiskenbaar. De bewoners van de vrijheid genoten in elk geval vrijdom van een aantal lasten. Daarnaast bezaten ze het recht om zich in tijden van gevaar steeds binnen de omwalling terug te trekken. Daar zullen allerlei verplichtingen in verband met het onderhoud tegenover hebben gestaan. Ook dorpelingen konden zich overigens binnen de vrijheid terugtrekken. Sporen van noodverblijven binnen de vrijheid, zoals de tot 1945 nog aanwezige vluchtkamers boven de gewelven van de Sint-Pancratiuskerk, wijzen daarop.

Behoudens militaire activiteit ontbreken gegevens over aan de vrijheid gebonden bedrijvigheid, waarschijnlijk omdat ze grotendeels buiten de vrijheid plaatsvond. Het vrijheidsterritoir was zo klein dat daar vrijwel geen plaats voor was. Zo lag de veemarkt buiten de vrijheid en het gasthuis ook. Ook van ambachtsorganisaties of een eigen maat in Heerlen zijn geen sporen aangetroffen.¹⁹

De voorgaande gegevens leveren het beeld op van een stedelijke nederzetting die vermoedelijk vóór 1318 tot stand kwam. De omvang van de nooit als 'stad' benoemde vrijheid Heerlen was zeer gering en het aantal stedelijke kenmerken was beperkt. Niettemin is de vrijheid Heerlen als een bescheiden voorbeeld van een *Minderstadt* te beschouwen. De telkens terugkerende benaming 'vrijheid' met specifiek daar geldende en gehandhaafde rechtsregels wijst daar op. De nederzetting speelde een rol in de territoriale machtsvorming, naar het schijnt vrijwel uitsluitend in militair opzicht.²⁰

19 Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 139. Van Hommerich, *Vrijheid Heerlen*, 38-39. Idem, *Vrijheidsscharter*, 363-364, 371-372. Van de Venne, *Valkenburg*, 56. Van Hommerich, *Heerlen*, 49-52, 61. *Jubileumboek Land van Herle* (1950-1960), 34 e.v. Van Hommerich, *Stadskenmerken Heerlen*, 37, 41-42, 50, 59-61 (Van Hommerichs eenmalige suggestie dat een veel groter gebied tot de vrijheid behoord heeft, is o.a. op grond van de vermelding uit 1670 onwaarschijnlijk. Misschien dat een enkel perceel buiten de ommuring daartoe werd gerekend). Marres en Van Agt, *Zuid-Limburg*, 237-238, 240. Jamar, *Landsfort*. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen LVO*, clxxix. Ramakers, *Heerlen*, 12-21, 26-29. Baalbergen, *Atlas*, 107-110. Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 151, 333-336. HCL, Archief van het Norbertinessenklooster van Sint-Gerlach, inv.nrs. 100 (akte 1364) en 102 (akte 1369).

20 Vgl.: Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 371.

Sittard

In 1230 spreekt Walram I van Monschau van 'in villa mea de Sytert'. Er ontstond toen een leenband met de prinsbisschop van Luik als leenheer. Walram I, bijgenaamd de Lange, had als jongere broer van hertog Hendrik IV van Limburg (1226-1247) uit de Limburgse bezittingen rond 1226 de heerschappij over Monschau verworven. Daarbij moet ook Sittard in Walrams bezit zijn geraakt. Walram II van Monschau, die later de Goede werd genoemd, erfde het geheel bij het overlijden van zijn vader in 1242. Sittard, waarvan de oorspronkelijke betekenis misschien heuvelflank was, lijkt in eerste instantie voor een gebiedsnaam te hebben gestaan. Binnen dit territoire stond op een overstromingsvrije plek op de rechteroever van de Geleenbeek de parochiekerk ter plaatse van de latere stad. Op archeologische gronden reikt deze kerk terug tot de twaalfde eeuw en mogelijk tot het begin van de elfde eeuw, maar de eerst bekende vermelding dateert uit 1215. De bijkerken te Broeksittard en Wehr waren blijkens het oudste gegeven uit 1400 van dit kerkelijk centrum afhankelijk. De beek werd er vermoedelijk al lang gekruist door een landweg, vanuit het oosten komend via het dal van de Rode beek, verder voerend naar Urmond aan de Maas. Op dezelfde overstromingsvrije plek zijn dichtbij de kerk ook aanwijzingen gevonden voor een versterking, een mogelijk op een motte gebouwde kleine burcht. Al in de elfde eeuw waren de beide kleine ontstane nederzettingen rond de kerk en rond de burcht elk afzonderlijk omgracht, of ook omwald. In de twaalfde eeuw omsloot een ovale wal met gracht beide inmiddels uitgebreide kernen tezamen.

Behalve deze aanwijzingen voor een kerkelijke en wereldlijke centrumfunctie binnen de villa Sittard, zijn er tot 1243 geen die op een stedelijke ontwikkeling ter plaatse duiden. In dat jaar (of misschien in 1244) vaardigde Walram II van Monschau, toen nog zeer jong en pas korte tijd regerend, tezamen met zijn moeder Elisabeth een oorkonde uit, mede-bezegeld door zijn oom hertog Hendrik IV van Limburg, waarin hij een aantal stedelijke rechten aan de villa Sittard schonk. Vanuit een vermoedelijk zwakke positie zo kort na het overlijden van Walram I, hetgeen ook kan blijken uit de medebezegeling door de hertog van Limburg, trachtten zij zich te verzekeren van de loyaliteit van de inwoners. De rechten werden immers verleend aan de villa Sittard tot grotere welwillendheid van het volk ('ad maiorem benivolentiam populi') dat bij hen woonde. Met de *villa* moet het zojuist beschreven territoire met kerk en burcht zijn bedoeld. Vervolgens wordt het in dezelfde akte keer op keer *urbs* genoemd, en ook een keer *locus*. Het wordt bewoond door *cives*. In latere jaren wordt Sittard ook als *oppidum* aangeduid. In de oorkonde die een twintigtal bepalingen kent, wordt de schout genoemd als degene die de burgerij maant aan met name genoemde verplichtingen te voldoen, maar met geen woord gerept over een schepenbank.

De totstandkoming van een dergelijk orgaan moet niettemin op zijn laatst toen zijn geregeld ofwel gewoonterechtelijk zijn bepaald, zoals de geconstateerde centrumfunctie ook tot andere rechten al vóór 1243 moet hebben geleid. Het kan niet anders dat de op allerlei ter-

Schets van Sittard in 1538. Westelijk van de stad de Keutelbeek. In de dubbele omwalling de vier poorten: de Limbrichterpoort, de Putpoort, de Broekpoort, en de versterkte Waterpoort, het Sjteine Muurke. In de zuid-westelijke hoek is een dubbele citadel getekend, die nooit is uitgevoerd (Hauptstaatsarchiv Düsseldorf).

rein toegekende stedelijke rechten waaruit blijkt dat de territoriale rechtskring zich in een gevorderd stadium van stedelijke ontwikkeling bevond, eigen rechtspraak, regelgeving en bestuur en een daartoe competent orgaan met zich brachten. De eerste bekende vermelding van de schepenbank dateert echter pas van 1269. Onder de schepenbank ressorteerde ook nog een viertal dorpen en gehuchten. Dat betekende dat hetzelfde orgaan taken uitoefende binnen twee territoria, elk volgens eigen rechtsregels. In de stedelijke rechtskring van Sittard was stedelijk recht van kracht.

In 1276 blijkt naast een begijnhuis ook een stadszegel in gebruik te zijn. Het oudst bewaard gebleven exemplaar (uit 1289) bevat een vermoedelijke verwijzing naar een omwalling met torens. De elementen van een stad in juridische zin waren in 1243/44 al volop aanwezig. In de oorkonde is bijvoorbeeld geregeld dat de *universa civitas*, de burgerij als geheel, verantwoordelijk was voor het onderhoud van de omwalling van de rechtskring waarbinnen zij woonachtig was, terwijl ook elke burger afzonderlijk daarop kon worden aangesproken. Alleen al een dergelijke bepaling veronderstelt een orgaan dat met de rechtspraak was

belast zoals een schepenbank. Verdere stedelijke organen zijn pas later aantoonbaar. De burgemeester wordt voor het eerst in de veertiende eeuw aangetroffen, een stedelijke raad is met zoveel woorden gedocumenteerd in 1402.

In de bepalingen van de oorkonde uit 1243/44 lijkt in de eerste plaats de nadruk te liggen op het landsheerlijke belang en met name de militaire betekenis van de burcht Sittard. Er is een sterke gerichtheid op toestroom van bevolking van elders, meer dan in stedelijke rechten elders het geval is. Het beoogde effect was tevens dat daarmee de inkomsten van naburige heren werden gereduceerd. Het economische aspect is in de akte wel aanwezig, maar secundair. Vroege tekenen van een actieve handel, bijvoorbeeld blijkend uit de vestiging van kooplieden of verworven tolvrijdommen, zijn er niet. Wel kan het bestaan van een markt uit de oorkonde van 1243/44 worden afgeleid. Op een oudere markt duidt ook de veertiende-eeuwse aanduiding *antiquum forum* voor een terrein vlakbij de burcht gelegen. Een markthal (op een nieuwe markt) is eerst in 1326 aantoonbaar. De toen gebruikte benaming was *theatrum* en drie jaar later *domus pannorum*. Het gebouw was bestemd voor allerlei koopwaar en niet alleen laken, waar ook de later tezamen voorkomende termen 'kouffhuys' en gewandhuis op wijzen. Een gasthuis is in 1299 vermeld. In dat jaar werd ook de parochiekerk in het kader van de stichting van een kapittel tot kapittelkerk verheven. Een stedelijke beroepenstructuur tekent zich vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw duidelijk af. Ook Lombarden en joden kwamen toen in Sittard voor. De heren van Sittard lieten ook munten slaan. De textielnijverheid speelde er een meer dan lokale rol, zij het ongetwijfeld achterblijvend bij die van Maastricht en Roermond. Een volmolen is in 1399 gedocumenteerd. Het belang van de leerbewerking was vergelijkbaar. Naast de wevers waren de looiers de enige van de vele aangetoonde beroepsgroepen met een eigen straatnaam. Sporen van ambachtsorganisaties uit de Late Middeleeuwen zijn (nog) niet aangetroffen, maar in de literatuur zijn tot 14 ambachtsgilden vermeld die in later tijd functioneerden.

Ondanks de aanwezigheid van Lombarden en joden moet in de Late Middeleeuwen de handel op afstand van beperkte betekenis zijn geweest, want de stad blijkt in heel die periode slechts eenmaal een tolprivilege te hebben ontvangen. De indruk van een klein regionaal economisch centrum overweegt. In verdere regelgeving vanaf die tijd overweegt de aandacht voor de financiering van de versterking. Daaruit is af te leiden dat het militaire karakter van de stad bleef domineren onder landsheren na Walram II van Monschau en diens daarop gerichte oorkonde uit 1243/44. Dit waren vanaf circa 1280 de heren van Valkenburg en Monschau, te beginnen met Walram de Rode. Nadat Sittard in 1318 door de hertog van Brabant en Limburg was veroverd en vervolgens onder andere terug in leen was gegeven, kwamen door een overdracht in 1338 telgen uit een zijtak van de heren van Valkenburg aan de macht. Deze zijtak had toen al Born en Susteren in bezit. Uiteindelijk werd Sittard in combinatie met Born en Susteren in 1400 verkocht aan de hertog van Gulik. Deze verbondenheid zou tot aan het einde van het Ancien Régime blij-

ven bestaan, maar het gebied werd gedurende vrijwel de gehele vijftiende eeuw verpand. Daardoor maakte Sittard pas sinds 1494 effectief deel uit van het staatkundig verband van het hertogdom Gulik, waarin het een rol speelde in het kader van de verdediging van de westgrens.

Het blijvend dominerende militaire karakter is ook terug te vinden in de verdere ontwikkeling van de begrenzing van de stedelijke rechtskring. In vervolg op de ovale wal met gracht die in de loop van de twaalfde eeuw rondom beide kernen gezamenlijk was aangelegd, werd op zijn laatst rond 1300 een aanzienlijke uitleg in oostelijke richting gerealiseerd die de omvang bereikte van de ook nu nog bestaande omwalling. De middeleeuwse stedelijke rechtskring had zijn uiteindelijke grootte bereikt van circa 13 hectare. Deze werd in 1318 begrensd door een dubbele gracht en wal die was voorzien van een later door een muur vervangen houten borstwering. Van de in de loop der tijd verder aangebrachte voorzieningen zijn met name opvallend de tegen het einde van de Middeleeuwen aangebrachte bolwerken, welke buiten de muur uitstaken. Er worden in de bronnen drie stadspoorten genoemd, waarvan er twee vóór het midden van de veertiende eeuw zijn gedocumenteerd.²¹

In Sittard was al met al de militaire functie dominant. De verlening van stedelijke rechten in 1243/44 vormde een fase in de ontwikkeling. De behoefte van de toen nog zeer jonge landsheer om de opkomende stedelijke gemeenschap door het verlenen van privileges nauwer aan zich te binden is evident. Sittard was in de systematiek van Stoob een kleine stad.

Sittard is tevens met Sint Pieter de enige plaats in het huidige Limburg waarvan een oorkonde bekend is die min of meer een constitutief karakter draagt, dat wil zeggen een beslissend moment in de stadsvorming vormde. Dat neemt niet weg dat voorafgaand aan deze akte uit 1243/44 waarin een aantal stedelijke rechten werd verleend, ook al rechten moeten zijn toegekend voortvloeiend uit de eerder aanwijsbare centrumfunctie. Het streven van de landsheer tot territoriale machtsvorming (die nadien in het tijdperk van de opkomende *Minderstädte* nog veel manifester werd), is in de verlening van stedelijke rechten als deze al duidelijk merkbaar.

Er is wel gesuggereerd dat de verlening van stedelijke rechten in 1243/44 aan Sittard een reactie was op de stichting van het *novum opidum* (Nieuwstadt) door de graaf van Gelre waarvan de vermoedelijk eerste vermelding van een jaar eerder dateert. Opvallend in dit verband is ook dat aan het nabije Stokkem door de graven van Loon in 1244 stedelijke rechten werden toegestaan.²²

21 Van de Venne, *Valkenburg*, 88. Thissen, *Sittard*, 108 e.v. Janssen en Van Luyn, *Straten en banen*, 155 e.v. Van Luyn, *Sittardt*, 35-75. Baalbergen, *Atlas*, 25, 101-106. Cox, *Repertorium*, 210. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, II, 566-567. Venner, *Schepenen ... vóór 1350*, 36.

22 Thissen, *Sittard*, 138. Van Hall, *Eijdsen een vrijheid*, 55.

Kaart van Susteren. Detail uit de Tranchotkaart, 1801-1813.

Susteren

De geschiedenis van de stedelijke nederzetting Susteren, waarvan begin negentiende eeuw nog een dubbele omgrachting, wal en twee toegangspoorten grotendeels intact waren, is nauwelijks onderzocht. Uit de karige gegevens is niettemin af te leiden dat de ontwikkeling van Susteren tot stad in 1260 in een gevorderd stadium verkeerde.

Misschien dat de historie als kerkelijk centrum heeft bijgedragen tot de ontplooiing. Er wordt continuïteit aangenomen in de ontwikkeling van de al uit 714 bekende kerk en een klein klooster. Het kerkelijk centrum wordt ook genoemd in

de twaalfde en dertiende eeuw, zoals in 1174 de 'ecclesia Suestrensis' en in 1219 het 'monasterium in Sustris'. Het na het midden van de elfde eeuw tot stand gekomen imposante Ottoonse kerkgebouw is zelfs nog grotendeels bewaard.

De nederzetting werd in een verklaring van de schepenen van Susteren uit 1260 aangeduid als de vrijheid van Susteren ('libertatem ville Suesterensis'). De toen voor zover bekend voor het eerst gedocumenteerde schepenbank kon blijkens deze verklaring zittingen houden met toestemming van de burgerij ('de communi consilio civium'), waarbij een deel van de boeten die dit college oplegde toekwam aan de burgers ten algemene nutte van Susteren ('cedit civibus ad communem utilitatem ville Suesterensis'). Misschien toen al, maar in elk geval later, ressorteerde onder de schepenbank overigens ook enig landelijk gebied, hetgeen impliceerde dat hetzelfde orgaan met taken was belast overeenkomstig stedelijk en niet-stedelijk statuut. Zowel de heer van Valkenburg als die van Dieteren oefenden destijds rechten in Susteren uit, maar de eerste had de grootste invloed. Niet lang daarna waren de graven van Gelre korte tijd heer van Susteren. Het bewaard gebleven zegelstempel, aangeduid als 'statzegel', moet uit die tijd dateren. In het randschrift werd Susteren als opidum aangeduid. Al in 1276 stond Reinald I van Gelre het bezit, opnieuw opidum genoemd, als huwelijksgoed af aan zijn zus Philippa in het kader van haar huwelijk met de heer van Valkenburg en Monschau, Walram de Rode. In de veertiende eeuw kwam Susteren in bezit van de al bij de karakteristiek van Sittard vermelde zijtak van de heren van Valkenburg, nog vóór dat in 1338 met Sittard gebeurde, waarop beide tezamen met Born als gebied een eenheid gingen vormen. Vanaf toen kwam de plaats regelmatig in akten voor als (kleine) stad. Susteren bleef met Sittard en Born verbonden zoals al geschetst.

Uit 1367 zijn vermeldingen van een stadsgracht bekend. Dat veronderstelt min of meer de

aanwezigheid van een omwalling, zij het dat deze in de literatuur eerst rond 1385 aanwezig wordt geacht. Ook moeten er drie stadspoorten zijn geweest die toegang gaven tot de circa 14 hectare grote stedelijke rechtskring. In 1402 werden burgemeesters en raad genoemd in een akte waarbij bestaande stedelijke rechten bevestigd werden. Op een zekere economische activiteit en uitstraling duidt het hanteren van een eigen maat in Susteren. Tevens was er een gasthuis. Van organisaties zoals ambachtsgilden zijn geen gegevens bekend.²³

Van de achtergrond van de stedelijke ontwikkeling van Susteren is wel beschouwd nauwelijks iets bekend en al evenmin van de inhoud van de stedelijke rechten. Ter plaatse waar een kerkelijk centrum al sedert lang was gevestigd, zette het proces in. In 1260 moet een zekere wasdom zijn bereikt. Misschien dat de heren van Valkenburg, zoals de langdurig heersende Dirk II (1229-1268), hierin een rol speelden. In de systematiek van Stoob kan Susteren een kleine stad worden genoemd. Het lijkt er op dat Susteren later, vanaf het moment dat het stadje met het nabije Sittard onder één heerschappij kwam, de minst gunstige condities van de twee kende om een verdere ontwikkeling in economisch opzicht door te maken. Ingeklemd tussen de Gelderse stadjes Echt en Nieuwstadt kan Susteren in militair opzicht nog een rol hebben gespeeld.

Gelderse en Kesselse invloedssferen

Hierna volgen karakteristieken van nederzettingen waarvan de stedelijke ontwikkeling steeds plaatsvond onder invloed van de graven van Gelre. In een enkel geval, zoals in Kessel, kunnen vóórgaande machthebbers daarin een rol hebben gespeeld. De stedelijke nederzettingen komen aan bod min of meer chronologisch in de volgorde waarin zij voor het eerst stedelijke kenmerken vertoonden.

Roermond

De oudste gegevens over stedelijke kenmerken in het gebied dat later het Overkwartier van Gelre werd genoemd, betreffen Roermond. De ontwikkeling tot stad vond plaats in de eerste decennia van de dertiende eeuw onder grote invloed van de graaf van Gelre. Er wordt van uitgegaan dat in de twaalfde eeuw een nederzetting op een kleine heuvel aan de Roermondse zijde zich had ontwikkeld onder de hoede van een burcht die al in de jaren 1180 wordt vermeld. Sedert 1189 zijn ambtsdragers van de graven van Gelre aan te wijzen die zich 'de Ruremunde' noemden. Rond 1200 moet er een markt zijn geweest en was de nederzetting mogelijk door een versterking afgebakend. In 1213 werd door keizer Otto IV de

23 Habets, *Susteren*, 442, 447, 449, 452-453, 537-538, 541. Linssen, *Susteren*, 97. Timmers, *Maasland*, I, 93, 101. Venner, *Linne*, 194-195. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 230-233. Eussen en Lauwers, *Ambt Born*, 5. Baalbergen, *Atlas*, 93-95. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 211, 231. Cox, *Repertorium*, 219.

Kaart van Roermond vanuit het westen, vervaardigd door Hermans Janssens in 1671 in opdracht van het stadsbestuur. Ingekleurde pentekening (Stedelijk Museum Roermond).

villa optima Roermond van de graaf van Gelre verwoest. Er volgde een nieuwe aanleg met mogelijk een nieuwe markt ten zuidoosten van de oude kern. Rond 1218 vond de bouw van een cisterciënzerinnenklooster (Munsterabdij) plaats. Heropgebouwd werd Roermond in 1224 herhaaldelijk als op(p)idum vermeld. Er bevond zich een aantal hofsteden ('*areae*'), dat wil zeggen percelen waarop een huis was of kon worden gebouwd.

Er was destijds een parochiekerk en vermoedelijk ook een schepenbank, die met zekerheid tien jaar later is geboekstaafd. Toen werden er acht schepenen genoemd, later bleken er maximaal twaalf in functie te zijn. De schepenen behartigden alle functies van de overheid op lokaal niveau, dat wil zeggen de rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke taak. Mettertijd werd de schepenbank geleidelijk tot het terrein van de rechtspraak teruggedrongen en werd ze geflankeerd door twee nieuwe stedelijke organen. Ze werden voor het eerst in 1329 genoemd. Het ging om de 'raden' (ofwel raadsverwanten) van wie er vijf tot zes waren, en de twee 'burgemeesteren' van wie de door de schepenen uit de gemeente, dat wil zeggen de burgers, gekozen 'peiburgemeester' de financiën beheerde en de door de raden uit de schepenen gekozen 'raadsburgemeester' een politiek ambt bekleedde. Sedert de tweede helft van de vijftiende eeuw traden geleidelijk meer functionarissen op die mede de stedelijke gemeenschap vertegenwoordigden.

Terugkerend naar het dertiende-eeuwse Roermond is verder van belang dat de nederzetting in 1244 en 1250 als *civitas* werd aangeduid. Er is geen akte bekend waarbij een groot aantal stedelijke rechten in één keer werd verleend. In 1231 aan Harderwijk bij oorkonde verleende bepaalde stedelijke rechten zouden aan Roermondse ontleend kunnen zijn, welke misschien enige jaren tevoren daaraan waren verstrekt. Roermond heeft zich geleidelijk tot stad ontwikkeld en bloeide in de dertiende eeuw sterk op. Vanaf 1234 is een stadszegel bekend. De stad werd toen bewoond door *cives* en in 1250 door *burgenses*.

Een ommuring is voor het eerst in 1279 gedocumenteerd. Aannemelijk is dat in het laatste kwart van de veertiende eeuw het versterkte stedelijke gebied naar het noord- en het zuidoosten is uitgebreid. Daarbinnen bereikte het een omvang van 45 hectare. Tien stadspoorten gaven toen toegang tot de stad.

Van tal van activiteiten op het terrein van handel en nijverheid getuigen zaken als een vanaf 1224 vermelde Nicolaaskapel, die kan worden geassocieerd met een kooplieden- of marktkerk; een tol voor passerend verkeer voor het eerst genoemd in 1226; de gedocumenteerde aanwezigheid van joden vanaf 1235 tot het midden van de veertiende eeuw en van talrijke Lombarden vanaf 1337/8; het hanteren van een Roermondse maat al in 1237; de vermelding van een gasthuis in aanbouw in 1259 en nog een tweede vóór 1300; en tal van tolvrijdommen en handelsvrijstellingen waarvan de oudste de wijnhandel regelde in 1253. De ook verderop nog als bron gememoreerde rekening betreffende het graafschap Gelre uit 1294/95 maakt melding van een lakenhal, een zogenaamd gewandhuis, aan de markt en geeft mogelijk een aanwijzing voor jaarmarkten. De Pinksterjaarmarkt was de oudste en dateert mogelijk al uit de periode van de ontwikkeling tot stad. In de rekening zijn ook een zoutmaat en wolwaag gedocumenteerd. In 1351 werden met zekerheid drie jaarmarkten gehouden en bestond een gewandmakersambt. Gedurende de Late Middeleeuwen was de fabricage van laken de belangrijkste nijverheidstak. De faam van Roermond als lakenstad was breed verspreid. In 1347 had de stad het gewandhuis van hertog Reinald III verworven. Er werd overigens een veelheid van beroepen uitgeoefend. Veel later functioneerden er tot 22 ambachtsgilden, maar rond die tijd waren er al zes actief. Vanaf die periode zijn ook gegevens overgeleverd dat er volop werd gehandeld op allerlei steden waaronder Keulen, Neuss, Nijmegen, Zwolle en Kampen. Roermond werd als stad echter pas lid van de Hanze rond 1440. In ieder geval vanaf de regeerperiode van Reinald II (1326-1343) werden ook munten geslagen in Roermond, maar al in 1290 was daar toestemming voor verleend. In de laatste jaren van zijn bewind werd met diens samenwerking een uiterst kostbaar project uitgevoerd: de loop van de voor de handel belangrijke Maas werd langs de stad geleid. Eerder al, aan het begin van de veertiende eeuw, was de Roerbrug gebouwd, waardoor de voorstad St.-Jacob zich kon ontwikkelen.

In de loop van de veertiende eeuw weerspiegelde de opkomst van de stad zich in de vestiging van tal van geestelijke instellingen binnen of buiten de ommuring. Tegen het einde van de Middeleeuwen waren er behalve een kapittel, negen kloosters, een begijnen- en een

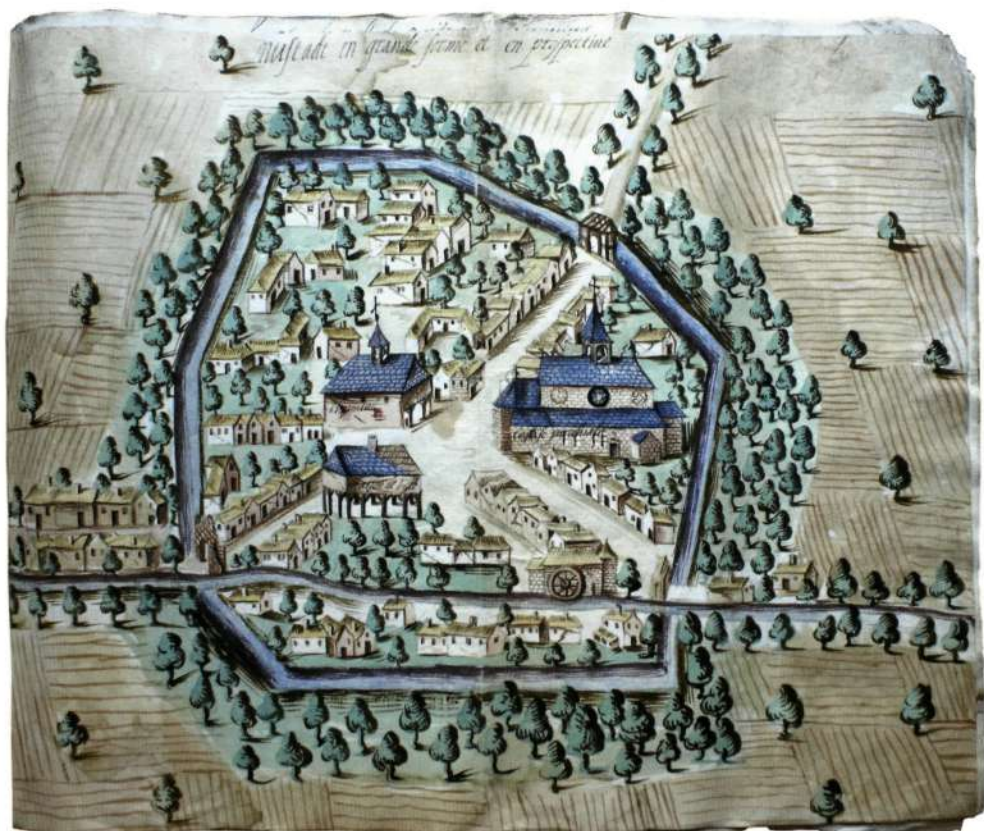
bogaardengemeenschap gehuisvest. Na een hertogelijke oproep in 1359 leverde Roermond 50 bewapende lieden, meer dan enige andere Gelderse stad.

Veelbetekend was de positie van Roermond als hoofdstad van het Overkwartier die ze in de veertiende eeuw wist te verwerven, niet omdat het verblijf van de landsheer daar was gevestigd, maar omdat de stad het politieke centrum ervan was. In 1371/72 werd ze voor het eerst in stukken daadwerkelijk ook zo genoemd. Roermond riep vanaf de vijftiende eeuw de ridderschap en de kleine steden van het Overkwartier bijeen in de Staten van het Overkwartier, had daarin een leidende rol, en trachtte met de andere hoofdsteden van Gelre - Nijmegen, Zutphen en Arnhem - de politiek van de, sedert 1339 hertog geworden, graaf van Gelre te beïnvloeden. Binnen de rechterlijke organisatie nam de schepenbank van Roermond als hoofdrecht van het Overkwartier van Gelre een centrale plaats in. Roermonds positie als hoofdstad is ook terug te vinden in het inwoneraantal dat einde veertiende eeuw ongeveer 6700 inwoners bedroeg en daarmee ver uitstak boven elke andere stad in het Overkwartier. In het gehele hertogdom had alleen Nijmegen meer inwoners. Ondanks perioden van economische terugval sedert het einde van de vijftiende eeuw, toen een crisis in de lakenproductie intrad, wist de stad haar positie als eerste stad in het Overkwartier in de Nieuwe Tijd te behouden, zij het van aanzienlijk minder economische en politieke importantie.²⁴

Samenvattend is evident dat Gerard IV na de verwoesting van Roermond in 1213 de stedelijke ontplooiing begunstigde. Op grond van de tijd waarin de stadswording zich manifesteert en de zeker na 1213 aanwezige samenwerking tussen heer en inwoners van Roermond, zou men kunnen spreken van een Gründungsstadt. In de literatuur is de stadswording gekenschetst als manifestatie van de Gelderse aanwezigheid daar ter plaatse, aan de rechteroever van de Maas, tegenover de expansionistisch gezinde Brabantse hertog. Het doel van de graaf van Gelre was om zijn kort tevoren aldaar gevestigde (geleide)tol op de Maas veilig te stellen, en om een gunstig uitgangspunt voor verdere gebieds- en gezagsuitbreiding in deze contreien te creëren. Hij beoogde kortom een steunpunt aan de periferie van zijn gebied langs de als verkeersader zo belangrijke Maas. Roermond ontplooiëde zich als stad in fases en groeide uit tot de onbetwiste hoofdstad van het Overkwartier van Gelre en trad op de voorgrond vooral als centrum van rechtspraak en bestuur, maar ook als draperiestad.²⁵

24 Smeets, *Alt-Heerkommen*. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*, LXV. Linssen, *Roermond opkomst*, 9, 23, 45-47, 57-59, 65-66, 70-71, 84 e.v., 102, 104, 111-113, 128-130. Moorman van Kappen, *Roermond*, 161-176. Idem, *Nogmaals Roermond*, 24-26. Venner, *Stadt Roermond*, 90-93. Idem, *Schepenen Roermond*, 317, 320, 347-348. Idem, *Hoofdgerecht Roermond*, 30-32, 37. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 45, 208-214. Harenberg, *Beoorkondingen*, 25-28, 32-33. Van Schaik, *Belasting*, 149. Venner, *Privileges Roermond*. Baalbergen, *Atlas*, 25, 71-77. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 210-211, 223, 226-227, 230-231, 233-239. Cox, *Repertorium*, 198. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, II, 522-523.

25 Moorman van Kappen, *Roermond*, 168. Idem, *Nogmaals Roermond*, 26. Hermans, *Venlo*, 29.

"Nustadt en grande forme et en perspective", kaart van Nieuwstadt in de Atlas van de domeingoederen in het ambt Montfort, door Philippe Taisne, 1623 (Rijksarchief Hasselt, Kaarten en Plannen in handschrift, 777).

Nieuwstadt

De stedelijke ontwikkeling van Nieuwstadt verkeerde waarschijnlijk omstreeks 1250 al in een vergevorderd stadium. In 1242 komt een pastoor van 'Novo Opido' in een akte uit het archief van de abdij Steinfeld in de Eifel voor. Deze nederzetting kan waarschijnlijk met Nieuwstadt vereenzelvigd worden. Het zegel van Nieuwstadt, dat op grond van stijlkenmerken en het randschrift op circa 1250 gedateerd kan worden, is bijzonder rijk uitgevoerd, hetgeen wijst op enig belang. Daarbij komt dat een zegel in deze tijd wel bij steden wordt aangetroffen, maar vrijwel niet bij dorpen. De eerst bekende afdruk dateert van een akte uit 1277 waarin de plaats 'novum oppidum' wordt genoemd. Het randschrift zelf vermeldt dat het gaat om het zegel van 'nove ville' te (of bij) 'Helsene' van de graaf van Gelre. Uit de naamgeving zou kunnen worden afgeleid dat er daadwerkelijk een geheel nieuwe ste-

delijke nederzetting is gesticht ter plaatse of in de onmiddellijke nabijheid van Helsene. Dat moet dan gebeurd zijn nadat de graven van Gelre het gebied hadden verworven. Dat gebeurde waarschijnlijk pas in de loop van de eerste helft van de dertiende eeuw. Schepenen worden in 1277 ook genoemd, maar zullen gezien de datering van het zegel al rond het midden van de eeuw hebben gefunctioneerd. Bij hen zullen oorspronkelijk de rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke taak hebben berust. In de Late Middeleeuwen was de bestuurlijke taak verdeeld over schepenen, burgemeesters en raden. De schepenbank had tezamen met die van Echt een bijzondere status binnen het ambt Montfort waartoe ze behoorden. Elk werd sedert de veertiende eeuw door een eigen schout voorgezeten. De overige schepenbanken in het ambt deelden gezamenlijk een schout.

De plaats maakte deel uit van een dertiental Gelderse steden dat een omvangrijke verpanding van de graaf van Gelre aan de graaf van Vlaanderen bekrachtigde in 1290. De vertegenwoordiging van Nieuwstadt bij deze verpanding die ondernomen werd ter delging van de enorme schulden veroorzaakt door het Gelderse echec in de slag bij Woeringen, werd gevolgd door andere. In vrijwel alle akten waarin de steden van het Overkwartier van Gelre voortaan waren betrokken, respectievelijk in de vergaderingen van de Staten van het Overkwartier, was Nieuwstadt gerepresenteerd. In 1377 verklaarden Willem, hertog van Gelre, en zijn moeder Maria, hertogin van Gelre, 'onsen gemeynen burgeren onser stadt van der Nyerstadt' gezworen te hebben hun 'carten, privilegiën, hantvesten ind brieve' te handhaven, die zij van de hertogen Reinald, Eduard en Willem hadden gekregen. Naar stadsrecht en een verklaring van de schepenbank van Nieuwstadt daarover wordt ook in een vonnis uit 1475 van de invloedrijke evenknie in Roermond verwezen.

Een bepaalde financiële en economische draagkracht bleek al uit de vertegenwoordiging bij de bekrachtiging van de verpanding in 1290, maar ook bij diverse borgstellingen ten behoeve van de landsheren sedertdien. Een duidelijke indicatie voor de economische betekenis van Nieuwstadt vormt de aanwezigheid van een gewandhuis in 1479, dat hier eveneens als raadhuis fungeerde. Een atlas uit 1623 laat nog een gebouw met deze functie zien, alsmede een gasthuis dat mogelijk ook een oudere oorsprong kent. Zoals in alle steden in de streek was in Nieuwstadt de lakennijverheid zeer belangrijk. Hiermee verbonden ambachtsuitoefeningen blijken al uit een schattingslijst van Gelre uit 1369, terwijl rond 1400 ook een volmolen wordt vermeld. Overigens blijkt uit de schattingslijst een zekere verscheidenheid in beroepsuitoefening. Het brouwmonopolie van Roermond voor het gehele ambt Montfort uit 1492 maakt alleen een uitzondering voor Nieuwstadt en Echt. Van een organisatie van beroepsgroepen in ambachtsgilden blijkt niets.

Gegevens over handelsactiviteiten zijn schaars. Er is een Keulse verklaring uit 1360 waaruit contacten in die richting kunnen worden afgeleid en een vermelding van een joodse inwoner vóór 1346. Vermeldingen over week- en jaarmarkten in de literatuur zijn ontleend aan een akte uit 1312 die waarschijnlijk nooit in Nieuwstadt is aangekomen en daarom twijfelachtig zijn.

Nieuwstadt was al vroeg een versterkte plaats, een 'veste', zoals blijkt uit de rijmkroniek van Jan van Heelu over de slag van Woeringen. Deze literaire bron dateert uit omstreeks 1292. Gezien de vooruitgeschoven ligging aan de zuidgrens van het Gelderse territoir ligt het voor de hand dat Nieuwstadt een verdedigingsfunctie had. Ruim een eeuw later (1398) beval de hertog van Gelre 'die stat te mynren ind aff te graven'. De versterking bestond dus kennelijk uit een omwalling, die moest worden geslecht. Ze moet zijn hersteld. In 1535 werden de vestingwerken nog verbouwd. Maar tegen het einde van de zestiende eeuw volgde sloop en resteerden alleen een omgrachting en drie poorten. Naast diverse toponiemen die wijzen op een stedelijk karakter, was de dichte verkaveling binnen de nederzetting kenmerkend met in 1294/5 zelfs 314 hofsteden ('areae'), verdeeld over drie wijken. Het aantal percelen was halverwege de zestiende eeuw bijna gehalveerd. In de literatuur wordt dan een omvang binnen de versterking gemeld van 15 hectare met tegen de 440 inwoners. In die tijd miste Nieuwstadt inmiddels een aantal belangrijke stedelijke kenmerken. Begin zestiende eeuw is de lakennijverheid verdwenen en is een proces in gang, waarbij landbouw meer en meer de enige bestaansvorm werd.

Uit het bovenstaande rijst het beeld op van een in de systematiek van Stoob kleine stad die mogelijk als volledig nieuwe nederzetting werd gesticht niet lang vóór 1250 door de graven van Gelre in het zuidelijke grensgebied van hun territoir in de eerste plaats vanuit een militair oogmerk. Nieuwstadt moet als kleine stad tot een zekere bloei zijn gekomen, maar verviel na de Middeleeuwen tot kwijnende stad. Vrijwel alleen juridische kenmerken verwijzen dan nog naar het stedelijk karakter. De in 1535 voor het eerst gebruikte term 'vlek' illustreert dat vanaf die periode vlekkenprivilege een geëigende aanduiding is.²⁶

Echt

In Echt is het opvallend dat tezamen met de eerste vermelding van de schepenen in of kort vóór 1259 ook al gewag werd gemaakt van het door hen gehanteerde zegel. Hierin onderscheidde Echt zich van een dorp waar een eigen zegel destijds nog nauwelijks voorkwam, maar in de terminologie was er nog geen verschil. Echt werd in 1259 en 1277 als villa aangeduid. Een zeker belang van Echt bleek echter toen het zegel van de schepenen van de villa Echt in het laatste jaar werd gebruikt omdat het opidum (!) Linne er destijds geen had. Een in dat jaar ook aangetroffen tegenzegel van de schepenen van Echt toonde een gebouw met een vermoedelijk stedelijke functie. In 1397 werd Echt een *villa munita* genoemd. De versterking die waarschijnlijk uit een omwalling met grachten bestond en toegankelijk was door

²⁶ Venner, *Nieuwstadt*. Idem, *Nieuw licht*. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 202-204. Van Schaik, *Belasting*, 149. Baalbergen, *Atlas*, 25, 96-98. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 208, 211, 223 (waaraan de vermelding van de markten, de omvang en het aantal inwoners is ontleend), 231. Cox, *Repertorium*, 176.

Kaart van Echt, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL/RAL, kaartencollectie, inv. nr. 104).

vier poorten, omsloot een onregelmatige vierhoek van rond 13 hectare. Al op een plattegrond van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 zijn poorten niet meer te zien. De wallen waren in elk geval in 1600 verdwenen.

Evenals Nieuwstadt onderscheidde de schepenbank zich van het omringende platteland binnen het ambt Montfort sedert de veertiende eeuw doordat ze in Echt werd voorgezeten door een eigen schout. Onder de schepenbank ressorteerde niet alleen Echt, maar ook een zestal dorpen en gehuchten. Ze oefende haar taken dus uit over twee territoria, elk volgens eigen rechtsregels. De ontwikkeling van de stedelijke rechtskring Echt bracht specifieke - stedelijke - rechtsregels mee. Door verder ook dienst te doen als hoofdgerecht voor enkele andere schepenbanken zoals die van Thorn, speelde de rechtbank een zekere centrale rol blijkens latere gegevens.

Pas in 1343 werd Echt vermeld in het verbond van Gelderse steden, maar afzonderlijk met Erkelenz. Daaruit kan worden afgeleid dat beide niet de positie innamen van de overige Gelderse stedelijke nederzettingen, maar wel dat er een stedelijke

ontwikkeling gaande was. De betrokkenheid bij een borgstelling voor Reinald II van Gelre een jaar eerder toont een zeker financieel en economisch gewicht van Echt. In andere stedenverbonden in de Late Middeleeuwen komt Echt niet voor. Opvallend is dat de schepenen van Echt in de vijftiende eeuw meerdere malen melding maakten van het dorp Echt, tot in 1492 toe. Het is mogelijk dat daar een ruimere rechtskring dan de stedelijke nederzetting mee werd bedoeld, dat het dorp dus groter was dan de stad. Een vrijwel gelijktijdige overeenkomst met een 'publiekrechtelijk' karakter laat geen ruimte voor twijfel over het bestaan van de laatste. Immers in 1494 kreeg Karel van Gelre in een verdrag met rooms koning Maximiliaan en aartsheer Philips 'die steden van Nijestat, Echte' opnieuw in handen.

Tekenen van enige economische bedrijvigheid dateren uit dezelfde tijd, zoals de ver-

melding van een gewandhuis of lakenhal in 1481 en het genoemde brouwmonopolie voor Roermond in het ambt Montfort uit 1492 waarvan Echt en Nieuwstadt waren uitgezonderd. Economische indicatoren zoals de aanwezigheid van ambachtsgilden of eigen maatvoering ontbreken. In de ook al eerder aangehaalde schattingslijst van Gelre uit 1369 komen geen Echter ambachtslieden voor. Een vermelding in de literatuur dat er (al) vóór 1294 een jaarmarkt zou hebben bestaan, lijkt betwistbaar. Wel is er al in 1307 een gasthuis in Echt gedocumenteerd.

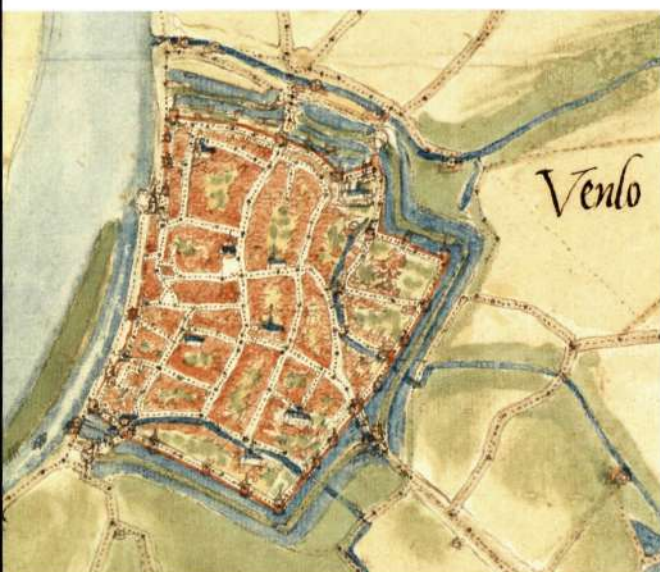
Na een aanzet als stad halverwege de dertiende eeuw, moet Echt een kwijnend bestaan hebben gekend. Met wisselend resultaat ontwikkelde Echt zich vervolgens tot 'kleine' of 'dwergstad' in de veertiende en vijftiende eeuw. Het wist zich waarschijnlijk pas in de loop van de zestiende eeuw een plaats naast de overige Gelderse steden te verwerven, met vanaf 1590 een regelmatige vertegenwoordiging in de Staten van het Overkwartier. Uit gegevens rond 1600 blijkt expliciet dat stedelijk recht was voorbehouden aan degenen die binnen de toen nog aanwezige stadsgrachten van Echt woonden. Dorpen en gehuchten binnen het ressort van de schepenenbank waren daarvan uitgesloten. Wallen en poorten waren toen echter al verdwenen.²⁷

Linne

Sporen van een stedelijke ontwikkeling van Linne dateren van niet veel later dan Nieuwstadt en uit dezelfde tijd als Echt, maar er is nog minder over bekend. Vermeldingen van een opidum Linne naast een door grachten omgeven heuvel in 1258 en driemaal de opida Linne en Nieuwstadt in 1277 duiden op een ontwikkeling van een stedelijke nederzetting die niet groter is geschat dan zeven hectare en mogelijk was gemarkeerd door een omwalling. Een op(p)idum vertegenwoordigt immers een geprivilegieerde en/of versterkte plaats. Beveiliging van de zuidgrens van wat later het Overkwartier van Gelre wordt genoemd moet daarbij een rol hebben gespeeld. Uit de akte van 1277 is af te leiden dat Linne fungerende schepenen kende, die rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke bevoegdheden kunnen hebben uitgeoefend, maar anders dan Nieuwstadt nog niet over een eigen zegel beschikte. Omdat een zegel van het opidum Linne ontbrak, werd toen dat van de villa Echt gebruikt. Verder is wel gesteld dat er (al) vóór 1294 een jaarmarkt zou hebben bestaan, maar overigens ontbreekt elk gegeven en is er na 1277 geen enkele aanwijzing meer voor een stedelijk karakter van Linne, dat in 1369 de 200 inwoners niet of maar net haalde.

27 Van Rensch, *Echt*, 7-9. Van Ermen e.a., *Limburg*, 107. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 132-134. Baalbergen, *Atlas*, 91-92. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207-209, 211, 223 (waaraan de jaarmarktvermelding is ontleend). Cox, *Repertorium*, 91. Venner, *Schepenen ... vóór 1350*, 12, 14, 30 e.v. Venner, *Weert*, 16.

Dit alles wijst op een verstoorde ontwikkeling van de stadswording. Linne kan daarom worden gerekend tot de stedelijke nederzettingen die een kwijnend bestaan leidden.²⁸

Kaart van Venlo met forten en omgeving, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL/RAL, kaartencollectie, inv. nr. 100).

Venlo

Niet lang na Nieuwstadt, en vervolgens Echt en Linne, kent ook Venlo, aan de oostelijke oever van de Maas, de eerste sporen van een stedelijke ontwikkeling. Vóór 1269, mogelijk in de eerste helft van de dertiende eeuw, heeft de graaf van Gelre daar vaste voet aan de grond gekregen. In dat jaar functioneerde er een schepenbank die een eigen zegel kende, hetgeen in die tijd voor een dorps-gemeenschap nog altijd ongebruikelijk was. In 1272 noemden Venlonaren zich *opidani* en hun woonplaats *opidum*. Indicaties van een stedelijke ontwikkeling in terminologisch of juridisch opzicht voordien zijn er niet, maar de vermelding van 'Loithe iuxta Venle' (Leuth bij Venlo) in 1244 maakt wel duidelijk dat Venlo toen al een referentie-punt vormde. Twee jaar later wordt in een

oorkonde een kerk in Venlo genoemd, maar blijkens een kroniek en archeologisch onderzoek is een datering voor het einde van het eerste millennium zeker. De plaats werd door derden eerst als *locus* (1262, 1270) en *villa* (1262, 1272) aangeduid, maar de inwoners werden in 1285 ook door een machthebber elders, namelijk de heer van Born, als *oppidani* beschreven. In 1286 sprak graaf Reinald I van *me ville de Venle* in een in oud-Frans geschreven document. In het geval van de al bij Nieuwstadt gememoreerde bekrachtiging in 1290 van de verpanding door de graaf van Gelre aan de graaf van Vlaanderen was Venlo onder de Gelderse steden prominent vertegenwoordigd. Sedertdien was Venlo vrijwel steeds mede van de partij wanneer de steden in het Overkwartier bij rechtshandelingen betrokken waren, bijvoorbeeld als getuigen of borgen voor de landsheer. Dat gold ook zodra de steden deelnamen aan de vergaderingen van de Staten van het Overkwartier. Niet zelden trad Venlo tijdens overleg met de hoofdstad als woordvoerder op voor overige steden in het Overkwartier.

²⁸ Venner, *Linne*, 192, 194-196. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 182. Van Schaïk, *Belasting*, 261, 281. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207, 211, 223 (waaraan de jaarmarktvermelding is ontleend). Cox, *Repertorium*, 158. Zie over het begrip *op(p)idum*: Van Hall, *Eijdsden een vrijheid*, 79-82 en de literatuuropgave aldaar.

De uit opidani samengestelde schepenbank (1272) nam naar alle waarschijnlijkheid aanvankelijk alle taken - zowel rechterlijk, regelgevend als bestuurlijk - voor zijn rekening. Later waren schepenen, burgemeesters, en raden actief in Venlo. Dit onderscheid is voor het eerst gedocumenteerd in 1337 en 1339, maar voorlopers van een stedelijke raad waren al in 1272 actief. Merkwaardig is dat Reinald II van Gelre in 1337 onderscheid maakte tussen het oppidum Roermond en de villa Venlo, in 1339 zich richtte tot het dorp Venlo, en in 1342 Venlo als stad aanduidde. Uit 1339 is verder een hele serie borgstellingen van de verzamelde Gelderse steden bekend waarvan Venlo soms deel uitmaakte zonder enige differentiatie, soms ook als villa werd onderscheiden van de oppida. Ondanks de eerder al veelal - zij het allesbehalve consequent - gehanteerde stedelijke terminologie, bekrachtigde Reinald II als landsheer pas in 1343 een oorkonde waarbij hij 'van den dorp van Venle ene stat' maakte en 'stat rechte' gaf. Wel zouden door zijn voorouders reeds toegekende privileges geldig blijven. Omdat veel andere stedelijke kenmerken in Venlo van veel oudere datum zijn, roept deze 'stadsrechtverlening' in 1343 vragen op.

Een criterium als economische expansie is zelfs al bijna driekwart eeuw eerder nadrukkelijk aanwezig. In dezelfde akte uit 1272 waarin Venlonaren zich opidani noemden, spraken zij zich uit over de tolvrijdom die zij genoten te Lith, in het verlengde waarvan zij informatie verstrekten over hun intensieve handel en transport over grote afstanden over de Maas, van Holland tot in de Ardennen, maar ook in het Rijnland. De prominentie van de rivierhandel en de daarmee verbonden beroepen in een vroeg stadium blijkt uit de beeltenis van een anker al in het oudst bekende schepenbankszegel van 1269. De condities waren gunstig door de aanwezigheid van een natuurlijke haven en een omslagpunt in de stroomsnelheid in de Maas ter hoogte van Venlo waardoor verladen meestal noodzakelijk was. Korte tijd na 1281 werd een kunstmatige haven aangelegd, blijkens recent aangetroffen paalwerk. De rekening van Gelre uit 1294/95 bevat een aantal posten waaruit een bloeiende handel en nijverheid in het opidum Venlo blijkt. Er waren toen zoutmeesters actief en het wijnmeestersambt werd er uitgeoefend. Verschillende molens en een lakenhal waren in gebruik. Het hanteren van een Venlose maat in 1299 duidt op een centrumpositie in economisch opzicht. Het oudste bekende gasthuis in Venlo wordt in hetzelfde jaar vermeld. De vele heffingen die er blijkens gegevens uit de periode 1270-1345 werden geïnd, vormen een indicatie voor bloei van handel, markt en vervoersstromen. Joden en Lombarden zijn in Venlo te traceren vóór het midden van de veertiende eeuw. Misschien was er al in het laatste kwart van de dertiende eeuw een joods ritueel badhuis. Vanaf 1329 in Holland en later ook in Zeeland werd Venlo de 'hoochste marct' op de Maas genoemd, hetgeen aangaf dat hun schepen niet verder voeren dan tot daar, de eerstvolgende stapelmarkt.

Geestelijke instellingen vestigden zich relatief laat in Venlo. Het eerste klooster werd pas gesticht in 1399. De Late Middeleeuwen, dus de periode na 1300, werd gekenmerkt door een verdere economische opbloei. Venlo onderhield handelscontacten met Koblenz, Keulen, Neuss, Antwerpen, Middelburg en Dordrecht, naast vele andere steden.

Uit dezelfde tijd dateren verdere gegevens over textielhandel. De textielnijverheid was toen eveneens niet onbelangrijk, maar bescheidener dan in Roermond. In Venlo moeten uiteindelijk tot 21 ambachtsgilden hebben gefunctioneerd. Allerlei faciliteiten voor handel en markt waren voorhanden, zoals losplaatsen, een kraan en meet- en weegvoorzieningen. De stad verwierf tal van tol vrijdommen. Herhaaldelijk (in 1343 en 1432) verkreeg de stad dezelfde vrijheden als Roermond voor transport over water en land in geheel Gelre. Sedert 1379 bezat de stad het gruit- en accijsrecht. De stad was betrokken bij de Hanze, maar werd daarin meestal vertegenwoordigd door Roermond of Nijmegen.

Het inwoneraantal in de binnen de stadsomwalling ruim 20 hectare grote stad wordt rond 1475 geschat op ongeveer 3400. Topografisch kenmerkend is het stratenkruis gevormd door de vier hoofdstraten, dat in de loop van de veertiende eeuw de hoofdstructuur was geworden. In het westelijke deel vlakbij de Maas, dat wil zeggen de havenwijk, lag voordien het stadscentrum. Hier was de Oude Markt gelegen, waarbij een belangrijk gebouw zich bevond dat is geïnterpreteerd als het joodse badhuis, maar ook als de oudste schepenbank of raadhuis. Daaraan vast lag nog oudere bebouwing van misschien zelfs vóór 1200, mogelijk het tolhuis langs de Maas. Daaromtrent moet ook de eerste lakenhal gesitueerd zijn geweest. Op het kruispunt van de vier hoofdstraten, oorspronkelijk aangeduid als 'Opten Cruytz', ontstond eveneens een marktplaats die met name na 1374 vorm kreeg. Voordien was daar al het raadhuis gevestigd. Dat fungeerde destijds een periode ook als vleeshal. Ook de schepenbank was er gevestigd, en vanaf de late veertiende eeuw tevens de lakenhal en de waag. In het oostelijke deel, op afstand dus van het oudste stedelijke centrum aan de Maas, lag sedert het laatste kwart van de dertiende eeuw het versterkte huis van de graaf van Gelre. In de eerste helft van de eeuw daarop was het voorzien van twee forse torens. In de oudste bewaard gebleven stadsrekening uit 1349/50 worden ook de vier grote stadspoorten al vermeld. In dezelfde tijd werd een begin gemaakt met een stenen stadsomwalling, die tegen het einde van de eeuw was voltooid. Al (geruime tijd?) eerder moet een aarden voorganger met bijbehorende gracht zijn verwezenlijkt.

Vanaf 1473 luidden de tot gelding gebrachte Bourgondische en nadien Habsburgse aanspraken op het hertogdom Gelre een langdurige periode in van economische terugval. De prominentie van het handels- en marktkarakter van de stad Venlo ging erdoor verloren. Na 1543 kreeg de stad meer en meer een militair-strategische functie.

Wat luidt de conclusie voor Venlo? Strikt genomen was Venlo in de systematiek van Stoob een kleine stad, een secundaire stadsstichting, gezien de ontwikkeling vanaf circa 1270, maar wel een belangrijke. In het licht van de vele stedelijke kenmerken die toen al voorhanden waren, is het vreemd dat Venlo pas in 1343 van dorp tot stad gemaakt zou zijn, zoals hertog Reinald II toen deed voorkomen. De stadsrechtverlening door de landsheer

door middel van de zogeheten stadsverheffingsoorkonde uit 1343 was voor Venlo, dat zich voordien reeds in allerlei opzichten als stedelijke gemeenschap had gemanifesteerd, vermoedelijk een legitimatie achteraf van eerder verworven rechten.

Reinald II had pas de rechtsmacht ter plaatse geheel aan zich kunnen trekken, toen de nalatenschap van Willem van Millen in Venlo in 1339 aan hem verviel. Het lijkt mogelijk dat de hertog het noodzakelijk vond zijn positie tegenover de Venlose stedelijke gemeenschap door de verlening van stadsrechten expliciet te markeren, aangezien andere heren, zoals die van Millen en verder die van Heinsberg, eveneens lange tijd rechten in de 'publieke' sfeer binnen het latere stadsgebied van Venlo hadden uitgeoefend. Er is wel geopperd dat er eerder in die zin twee Venlo's waren. Misschien dat de graven, respectievelijk hertogen van Gelre wanneer zij voordien over het dorp Venlo spraken mede het gebied bedoelden waarover zij nog niet de volledige rechtsmacht bezaten en dat na 1339 de stadsrechtverlening daartoe 'uitgebreid' werd nu dat mogelijk was. Misschien is ook de wijziging in het aantal schepenen in 1343, negen in plaats van zeven, daartoe te herleiden. Hoe dan ook moeten in 1343 naast deze 'uitbreiding' bestaande stedelijke rechten bevestigd zijn. Ook de toegekende rechten in de oorkonde van 1343 inzake het stapelrecht en het houden van markt (drie jaarmarkten en een weekmarkt) waren vermoedelijk een bekrachtiging of uitbreiding van al langer bestaande rechten. Het hanteren van een Venlose maat in 1299 en het gegeven dat Venlo vanaf 1329 in Holland de 'hoochste marct' op de Maas werd genoemd, duiden daarop.

De ontwikkeling van Venlo en de positie van de stad binnen het Overkwartier moeten niettemin sterk zijn gestimuleerd door Reinald's specifieke erkenning, respectievelijk begunstiging en daarmee de accentuering van zijn relatie met de stad in 1343. De gebeurtenis ging gepaard met de vervanging van het uit 1269 bekende schepenbankszegel door een stadszegel, hetgeen is af te leiden uit een eerste daarvan bekend exemplaar uit 1346. De verdere opbloei van Venlo gedurende de Late Middeleeuwen leidde er toe dat de stad zich ontwikkelde tot de in grootte en betekenis tweede stad van het Overkwartier. In de noordelijke helft van het Overkwartier domineerde Venlo. In het laatste kwart van de vijftiende eeuw kenterde het economische tij.²⁹

29 Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*, xxxviii-xxxix. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 46, 239-245. Van Schaik, *Belasting*, 149. Hermans, *Tolheffing Venlo*, 18 e.v. Idem, *Venlose schepenbank*. Idem, *Rondom '1343'*, 186-200. Idem, *Venlo*, 23-38. Baalbergen, *Atlas*, 25, 53-61. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207-209, 211-212. Cox, *Repertorium*, 229. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, II, 631-633. Moors, *Venlo*, 115-124. Dukers en Klück, *Markt*, 130-131, 142. Dolmans, *Joods bad*, 145, 152-153, 157-158, 162. Bergevoet en Dolmans, *Venlose vestingwerken*, 167-169. Klück en Hundertmark, *Stadsmuur*, 183, 188. Schotten, *Venlo*. Vgl. voor de veelvuldige legitimatie achteraf van stedelijke rechten bijvoorbeeld: Van Hall, *Eijsden een vrijheid*, 205, 385.

Kaart van Montfort met kasteel en omgeving, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL/RAL, kaarten-collectie, inv. nr. 97).

Montfort

Iets later dan Venlo, sedert circa 1290, blijken ook Montfort en Kessel een zeker stadswordingsproces door te maken. Van beide is echter maar weinig bekend. In de rekening van Gelre uit 1294/95 wordt naast een 'castrum' Montfort ook een 'opidum' Montfort genoemd. Een verdedigende functie als doelstelling in de nabijheid van de zuidgrens van het Gelderse territoir moet ook hier hebben meegespeeld. Aan de zich ontwikkelende stedelijke nederzetting zal tevens de functie van voorburcht zijn toebedacht. In die tijd zal waarschijnlijk ook al een schepenbank met rechterlijke, regelge-

vende en bestuurlijke competenties in Montfort hebben bestaan. In 1312 is overwogen de stedelijke rechten van Montfort te vernieuwen, maar de daarvan bewaarde akte is hoogstwaarschijnlijk nooit uitgegaan. Er is uit af te leiden dat in elk geval vóór 1312 stedelijke rechten waren verleend en dat de nederzetting versterkt was. Er zijn aanwijzingen voor een tweetal poorten, die respectievelijk voor het eerst in de dertiende en veertiende eeuw vermeld zouden zijn. De stedelijke rechten vonden mogelijk hun oorsprong in die van Roermond.

Montfort zou al vóór 1294 een jaarmarkt hebben gekend en een weekmarkt blijkens een vermelding uit 1312. Het laatste gegeven is hoe dan ook twijfelachtig omdat het is gebaseerd op de vermoedelijk niet uitgegane akte uit 1312. Overige economische gegevens ontbreken volledig.

Pas vanaf 1344 werden 'opidum, castrum cum subcastro' in Montfort tot een zelfstandige parochie met een eigen kerk. Verdere verwijzingen naar een stedelijke ontwikkeling zijn schaars. Wel noemden de leden van de rechtbank zichzelf nog in een akte uit 1493 schepenen 'der stat' Montfort, en was er tien jaar eerder sprake van de ingezetenen van 'die veste Montfort'. Maar een zegel had de schepenbank toen nog steeds niet. Op basis van de plattegrond van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 is een omvang van circa zeven hectare berekend. Bijna een eeuw eerder telde Montfort minder dan 100 inwoners.

De ontwikkeling moet al vroeg zijn afgeremd of onderbroken. In de zestiende eeuw werd Montfort steevast een 'vleck' genoemd. Het stadje dat in de Late Middeleeuwen steeds meer een kwijnend bestaan leidde, behoorde toen tot de categorie van de vlekkenprivileges. Eerder voorhanden, maar wellicht onvoltooid gebleven, versterkingen en stadsrechten in Montfort waren toen vermoedelijk voor een groot deel in onbruik geraakt. Restanten

van stadsgrachten bleven echter nog lang bewaard en ook in de belastingheffing behield Montfort in sommige opzichten een uitzonderingspositie.³⁰

Kessel

Opvallend is dat Kessel, net zoals Roermond, Nieuwstadt en Venlo, deel uitmaakte van een dertiental Gelderse steden dat de vermelde verpanding van de graaf van Gelre aan de graaf van Vlaanderen bekrachtigde in 1290. Een schepenbank met rechtsprekende, regelgevende en bestuurlijke taken zal toen al bestaan hebben, hoewel de oudst bekende akte eerst uit 1363 dateert. Hoewel Kessel als enige in 1290 niet zegelde, getuigt de vertegenwoordiging in deze reeks van het belang dat aan Kessel werd gehecht bij deze verpanding, die de graafschappen Gelre, Zutphen en Kessel betrof. Het ging om een borgstelling. Daaruit blijkt een zeker financieel en economisch gewicht van de betrokken steden.

Het is overigens de laatste keer dat het graafschap Kessel als zodanig werd genoemd. Al in 1279 was het verworven door de graven van Gelre die het met andere gebieden samsmeedden tot het Overkwartier van Gelre. Kessel moet op grond van een aantal factoren een centrumfunctie hebben vervuld in het gelijknamige graafschap. De aanwezigheid van een militair steunpunt in de vorm van een kasteel aan de Maas wijst daarop. Dat de centrumfunctie ook economisch van aard was, is af te leiden uit de heffing van een Maastol en het hanteren van een Kesselse maat zoals blijkt uit de rekening van Gelre uit 1294/95. Ook het heffen van het gruitrecht blijktens de rekening van het Overkwartier uit 1342/43 is een indicatie voor een mogelijke centrumfunctie. De ligging aan een handelsweg van Keulen naar Antwerpen kan ook een rol hebben gespeeld, hoewel de ontwikkeling daarvan pas in de veertiende eeuw op gang schijnt te zijn gekomen. Gesteld is wel dat Kessel sedert 1312 ook een jaarmarkt en weekmarkt gekend zou hebben, maar die gegevens zijn gebaseerd op een vermoedelijk niet uitgegane akte. Andere gegevens van economische aard ontbreken volkomen. Wel lijkt het erop dat vóór 1312 stedelijke rechten verleend zijn net zoals aan Montfort. De graven van Gelre zouden sedert 1279 het initiatief genomen kunnen hebben tot de ontwikkeling van een versterkte stedelijke nederzetting, maar ook voordien zouden de graven van Kessel in deze richting activiteiten ontplooid kunnen hebben. In elk geval bestond de herinnering aan een stadsgracht en -wal ('stadttgrave') aan het begin van de achttiende eeuw nog. De omvang binnen de omwalling is geschat op zes hectare. In de tweede helft van de vijftiende eeuw zou Kessel circa 500 inwoners hebben geteld. Zoals in Montfort kan ook hier met de stedelijke nederzetting tegelijkertijd een voorburcht zijn beoogd.

30 Roebroeck, *Montfort*, 29, 30, 111. Van Rensch, *Montfort*, 81-83. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 192-193. Van Schaik, *Belasting*, 261, 281. Baalbergen, *Atlas*, 83-84 (waaraan de vermelding van de poorten is ontleend). Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207, 211, 216, 223. Cox, *Repertorium*, 170. Op de zeventiende-eeuwse kaart afgebeeld in: Van Rensch, *Montfort*, 87, zijn nog de restanten van een omgrachting te zien.

Er zijn bij elkaar genomen voldoende aanwijzingen dat in Kessel aanvankelijk met enig succes een stedelijke nederzetting in een grensregio tot stand kwam mede met een militair oogmerk. Niet uit te maken is of dat vóór of na de overgang van het graafschap naar Gelre gebeurde. Daarna moet ze in de Late Middeleeuwen al snel aan betekenis hebben ingeboet. Hoewel Kessel in de rekening van 1342/3 nog 'oppidum' werd genoemd, is dat de laatste vermelding als stedelijke nederzetting. In het verbond van Gelderse steden van 1343 kwam Kessel al niet meer voor, terwijl dat wel het geval was met Echt en Erkelenz waarvan de stedelijke ontwikkeling toen nog gaande was. Kessel was al op weg als stad verder een kwijnend bestaan te leiden.³¹

Wanssum en Geysteren

Vrijwel van meet af aan mislukte stadsstichtingen waren er ook. In het noordelijke westelijk van de Maas gelegen grensgebied van wat niet veel later het Overkwartier zou worden genoemd, had Reinald I graaf van Gelre begin veertiende eeuw blijkbaar behoefte aan een militair steunpunt tegenover het machtige Brabant. Stadsvorming met het oog op territoriale machtsvorming in het nog spaarzaam geëxploiteerde terrein westelijk van de Maas kan voor hem nog belangrijker zijn geweest. De graaf van Gelre zou zijn greep op een tamelijk groot gebied hebben kunnen verstevigen. In 1314 kreeg hij toestemming van rooms koning Frederik om aan Wanssum ('Wansheim supra Mosam'), en drie jaar later in plaats daarvan aan het nabije Geysteren stedelijke rechten te verlenen. Omdat van een stedelijke ontwikkeling van beide plaatsen geen enkel spoor is te vinden, moeten deze niet van de grond zijn gekomen. Men zou kunnen spreken van mislukte Minderstädte.³²

Hornse en overige invloedssferen

Wessem

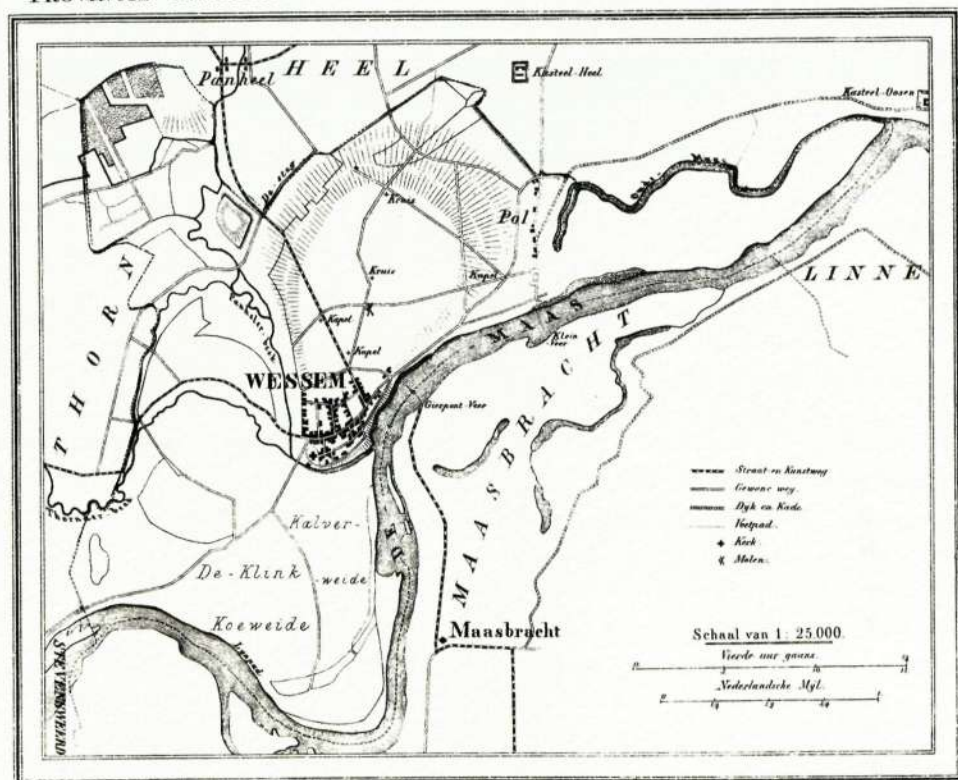
De oudste aanwijzingen voor stedelijke nederzettingen binnen Limburg leiden afgezien van Maastricht naar Wessem. Aartsbisschop Bruno van Keulen vermaakte voor zijn overlijden in 965 zijn 'villa ... Wishem quam Mosam alluit' aan het klooster St. Pantaleon in Keulen. Uit een oorkonde van 1118 die een verklaring bevat van de abt van het klooster over de met Wessem verbonden rechten wordt aannemelijk dat aartsbisschop Bruno destijds al de curtis Wessem bezat met al haar toebehoren namelijk munt, tol, visrecht en 'portus'.

31 Van Hall, *Kessel*, 10-11. Van Schaik, *Belasting*, 262, 281. Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207-209, 211, 223 (waaraan de vermelding van de markten is ontleend). Cox, *Repertorium*, 149.

32 Meij, *Charters*, 78, 81, regesten 57 en 60. Van den Brand, *Wanssum*, 12-13. Hermans, *Rondom '1343'*, 192. Idem, *Venlo*, 26-27. Flokstra, *Ambt Kessel*, 269. Cox, *Repertorium*, 237.

PROVINCIE LIMBURG.

GEMEENTE WESSEM.

Getekend door J. Kuiper.

581 Bunders. 900 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Kaart van Wessem (ca. 1866), uit de Atlas van J. Kuiper. Uitgave Hugo Suringar, Leeuwarden.

Op grond van deze verklaring - en naar aannemelijk is na een ingesteld onderzoek - hief de bisschop van Luik in 1118 een eerder verbod op circulatie van de 'in Wesheim' geslagen munt binnen zijn bisdom op. Een al in de tiende eeuw uitgeoefend muntrecht in Wessem, destijds als enige plaats langs de Maas tussen Maastricht en Zaltbommel, is opmerkelijk. De locatie was kennelijk aantrekkelijk genoeg om een muntatelier op te richten. De combinatie met een portus in Wessem, dat wil zeggen haven en/of handelsnederzetting, duidt op een zeker belang, respectievelijk een begin van een stedelijke ontwikkeling. Er is wel geopperd dat de vestiging deel uitmaakte van een reeks van staties langs de Midden-Maas tijdens de Volle Middeleeuwen die op een min of meer vergelijkbare afstand waren gelegen, overeenkomend met een dag varen, meestal een 30 kilometer. Deze interval lijkt voor achtereenvolgens Dinant, Namen, Hoei, Luik, Maastricht, Meeswijk, Wessem, Blerick-Venlo

en Blitterswijk op te gaan. Deze meestal tot steden uitgroeide nederzettingen werden bovendien aanvankelijk alle aangeduid als *portus* of als *vicus*, *wik*.

De bronnen zijn schaars, maar wel is bekend dat Willem van Horn vóór 1219 voogd was in de villa Wessem namens het Keulse klooster. Op den duur, vóór 1329, in welk jaar Wessem als 'oppidum' werd aangeduid, verwierven de heren van Horn er de volledige macht. In 1361 werd Wessem 'stad' en in 1367 in hetzelfde stuk zowel 'opidum' als 'villa' genoemd. Daarna, vanaf 1417, werd Wessem meestal als 'stad' aangeduid.

Een schepenbank (*judex et scabini*) is al in 1275 vermeld, terwijl destijds ook al een schepenbankszegel in gebruik was, hetgeen in dorpsgemeenschappen zoals al vaker aangegeven toen nog altijd ongebruikelijk was. Een halve eeuw eerder al kende Wessem een *villicus*, een vertegenwoordiger van de heer die belast was met de *justicia*, een begrip dat mogelijk de gehele overheidstaak op lokaal niveau omvatte. Vanaf 1435 was een ander zegel in gebruik dat blijkens het omschrift afkomstig was van 'oppidi et schabinorum de Wesshem'. Na 1481 zijn burgers van de stad Wessem gedocumenteerd. Toen was er voor zover bekend voor het eerst ook sprake van burgemeesters, naast de schepenen aan wie oorspronkelijk alle rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke taken moeten zijn toegekomen. Het begrip 'burgers' kwam tot in de zestiende eeuw geregeld voor.

Wessem moet een zekere centrumfunctie hebben vervuld. Dat is bijvoorbeeld af te leiden uit de functie van hoofdgerecht die de schepenbank van Wessem in de Late Middeleeuwen vervulde voor een aantal rechtbanken in de directe omgeving. De schepenen van Beegden, Nederweert, Pol en Panheel, Weert en Ophoven gingen te hoofde bij het hoofdgerecht in Wessem.

Een indicatie in economisch opzicht vormt de gehanteerde Wessemse maat, die ook in de regio werd gebruikt, zoals in 1293 in Thorn. De betekenis van Wessem als plaats waar handel en nijverheid werd uitgeoefend blijkt ook uit een zekere beroependifferentiatie die zich al in 1219 manifesteerde in de aanwezigheid van ambachtslieden zoals schoenmakers. Sporen van ambachtsgilden zijn overigens in Wessem niet aangetroffen. Een gasthuis is vermeld vanaf 1400. De handel door inwoners van Wessem, die sterk op de Maasvaart was geënt, nam vermoedelijk al in de vijftiende eeuw sterk af door een frequenter gebruik van landwegen ten gunste van Roermond, zonder overigens geheel te verdwijnen. Bovendien verzandde de haven doordat de Maasbedding zich had verplaatst in oostelijke richting. Een aanwijzing voor een teruglopend economisch belang vormt ook de verplaatsing van de muntslag door de heren van Horn naar Weert vermoedelijk rond 1400 en van het in Wessem in gebruik zijnde veer over de Maas naar Pol tegen het einde van de vijftiende eeuw.

Wessem had een aandeel in de voor alle steden in de streek belangrijke textielnijverheid. Er was een volmolen en een gewandhuis die echter in de rekening van het Overkwartier over 1343/44 nog niet werd genoemd. Deze lakenhal die vermoedelijk eveneens als stadshuis (de naam komt vóór 1600 af en toe in de bronnen voor) in gebruik was, is in de tweede helft van de vijftiende eeuw gedocumenteerd, maar bestond mogelijk al eerder. Dat laatste

zal ook gelden voor de marktplaats die pas uit de zestiende eeuw bekend is. Omdat van het in 1400 vermelde gasthuis in later tijd werd geschreven dat het aan de marktplaats grensde, bestond ze mogelijk toen al. De waag en het gruitrecht, beide in bezit van de heren van Horn, moeten ook oud zijn, maar konden rond 1600 nauwelijks of niet meer verpacht worden en raakten in 1606 zelfs geheel buiten gebruik. Ook de aanwezige volmolen was in het midden van de zestiende eeuw te gronde gegaan.

In de topografie van Wessem zijn aanknopingspunten te vinden voor de middeleeuwse stedelijke ontwikkeling. De nederzetting is gelegen op een vooruit geschoven verhoging in het Maasterras. De vermoedelijke begrenzing van de portus is nog herkenbaar. De portus moet zich hebben uitgestrekt van oost naar west vanaf de Steenweg waarlangs de kleinste percelen zijn te vinden en aan het einde waarvan de vóór het jaar 1000 gebouwde eerste kerk zich bevond tot de parallel aan de Steenweg verlopende toenmalige oever van de Maas, die vermoedelijk tot het einde van de Middeleeuwen samenviel met de latere benedenloop van de Panheelder- en Thornerbeek. Later, in elk geval vóór 1453, mogelijk al in 1329, was een groter territorium omweld en omgracht dat zich verder naar het westen uitstreckte, waarbij aan drie zijden gebruik werd gemaakt van de genoemde waterlopen als natuurlijke begrenzing. Een gebied van omstreeks 16 hectare werd erdoor omsloten. De versterkingen, die in ieder geval aan de Maaszijde ook uit een ommuring kan hebben bestaan, werden meermaals vernieuwd, zoals in 1508 en 1601, en waren onderbroken door een drietal poorten.

In later tijd na de onthoofding van de laatste graaf van Horn Philips van Montmorency in 1568, verloor diens gebied, waartoe ook Wessem behoorde, zijn staatkundig onafhankelijke positie en werd het aangehecht aan het Overkwartier van Gelre.

Er kan geconcludeerd worden dat overeenkomstig de indeling van Stoob al zeer vroeg, in de tiende, elfde eeuw, een Gründungsstadt in ontwikkeling was. Omvang en betekenis waren uiteindelijk evenwel beperkt tot een kleine stad. Rond 1400 trad een kentering op waardoor Wessem een kwijnende stad werd, een proces dat versterkt doorzette in de loop van de zestiende eeuw.³³

Weert

De heren van Horn verwierven in de loop van de dertiende eeuw steeds meer invloed in Weert ten koste van het kapittel van Sint Servaas in Maastricht dat zijn pretenties op de hoge heerlijkheid, de rechtspraak in zware strafzaken, in 1306 definitief verloor aan de heer van Horn. Pas de onthoofding van de laatste graaf van Horn en ten gevolge daarvan het

33 Linssen, *Wessem*, 1-28. Venner, *Nieuwstadt*, 20. Hanssen, *Wessem*, 7-9, 11-16, 18. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 281-285. Baalbergen, *Atlas*, 81-82. Cox, *Repertorium*, 240.

Kaart van Weert en omgeving, door Jacob van Deventer, uitsnede (RHCL / RAL, kaartencollectie, inv. nr. 101).

verlies van de staatkundig onafhankelijke positie van diens gebied in 1568, ruim twee en halve eeuw later, betekende net als voor Wessem ook voor Weert de aanhechting aan het Overkwartier van Gelre.

Het bestaan van een schepenbank is mogelijk uit een akte van 1295 af te leiden. Een zekere economische ontwikkeling is dan ook aanwijsbaar. Er waren toen binnen de villa Weert twee brouwketels in gebruik en ook een Weerter graanmaat. Deze eigen Weerter maat kan op een zekere markt-functie duiden. Maar daarna ontbreken lange tijd verdere aanwijzingen voor de ontwikkeling van Weert tot stedelijke nederzetting. Het lijkt erop dat Wessem, dat zich als stedelijke nederzetting veel eerder had ontplooid, ook binnen het machtsbereik van de heren van Horn, waar het vóór

1329 toe was gaan behoren, aanvankelijk een grotere rol speelde.

Gepaard gaand met het toenemende belang van handel over land, werd de gunstige ligging van Weert aan twee landwegen van Vlaanderen en Brabant naar het Rijnland een steeds belangrijker factor. Weert kwam tot verdere wasdom als stedelijke nederzetting vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw. Zoals blijkt uit de bronnen was toen een gedifferentieerde beroepenstructuur voorhanden. Ook verleende de heer van Horn vanaf die periode een aantal rechten aan Weert. In 1378 verkregen de leden van het wolambacht - ambacht was de in Weert gebruikelijke benaming voor de organisatie van een beroepsgroep - het recht om in overleg met de schepenen twee keurmeesters te kiezen. Zij waren bevoegd het daartoe geschikte Weerts laken, waarvan de productie toen kennelijk sterk in opkomst was, van een kwaliteitszegel te voorzien. Rond 1400 begon Weert Wessem in economisch opzicht langzaam te overvleugelen. Een duidelijke indicatie daarvoor vormt rond die tijd de verplaatsing van de muntslag van Wessem naar Weert. In 1414 verleende de heer van Horn privileges om een drietal jaarmarkten en een weekmarkt te houden, alsmede om een belasting op verhandelde koopwaar (accijns) te heffen.

Niet veel ouder is de eerste vermelding van het schepenbankszegel, namelijk uit 1408. Er is verondersteld dat het al uit de veertiende eeuw dateert. De schepenbank strekte zijn bevoegdheid niet alleen uit over het stedelijk gebied, maar ook over de zogenaamde Buitenie, dat een zevental dorpen en gehuchten omvatte. Van de zeven schepenen waren er zes afkomstig uit het stedelijk gebied en een uit de Buitenie. Ze oefenden hun taken uit over-

eenkomstig stedelijk recht, respectievelijk landrecht, afhankelijk van het territoire. Binnen de stedelijke rechtskring golden specifieke rechtsregels. De schepenbank was overigens ook een periode bevoegd in Nederweert. Op zijn laatst in 1402 kwam daaraan een einde. Uit dat jaar dateert het eerst bekende optreden van de schepenbank Nederweert. Aanvankelijk oefende de schepenbank waarschijnlijk zowel rechterlijke, regelgevende als bestuurlijke taken uit. Een eerste indicatie voor splitsing van bevoegdheden is de vermelding van het ambt van burgemeester in 1414. Ook waren er in 1497 binnen het stedelijk gebied vier gezworenen actief. Burgemeester en gezworenen oefenden bestuurlijke taken uit. Ook de Buitenie kende gezworenen, maar die waren daar waarschijnlijk niet bij betrokken.

De rechten van het wolambacht werden in 1464 aangevuld en ook kwamen er vanaf dat jaar geleidelijk aan minstens vijf ambachten of ambachtsgilden bij, waarvan twee eerst in de zestiende eeuw. In de zestiende eeuw werden ook de marktrechten uitgebreid. De wolnijverheid leidde tot een omvangrijke handel naar noordelijke, oostelijke en vooral westelijke contreien met zelfs eigen lakenhallen in Bergen op Zoom (vanaf 1476 of eerder) en Antwerpen (vanaf omstreeks 1490). De bloei van de textielnijverheid en -handel, de 'moedernegotie' van Weert, begon tegen het einde van de zestiende eeuw te tanen. In de loop van zeventiende eeuw trad het verval in.

In topografisch opzicht is de omwalling van belang. Een eerste aanwijzing daarvoor dateert uit 1414. Het toen verleende privilege om accijns te heffen was deels voor de bouw van versterkingen bedoeld. Op den duur was ruim eenderde van de omwalling in steen uitgevoerd. Op een kaart van Weert met omgeving vervaardigd door Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 zijn zes poorten in de omwalling opgenomen die een areaal van omstreeks 25 hectare omgaf. Al rond 1295 was in verband met Weert sprake van grachten en waterwerken, maar deze waren vermoedelijk bedoeld voor een versterkt huis van de heren van Weert, later de 'Aldenborgh' genoemd.

De bloei van de stedelijke nederzetting Weert in de vijftiende eeuw is ook terug te vinden in verschillende grotere bouwcampagnes. Het centraal aan de markt gelegen aan Sint-Martinus toegewijde kerkgebouw, dat blijkens een eerste vermoedelijke vermelding uit 1062 veel oudere voorgangers moet hebben gehad, kwam in de vorm van de nog bestaande imposante driebeukige hallenkerk in fases tot stand vanaf ongeveer 1456. Rond dezelfde tijd, in 1461, werd buiten de omwalling een Franciscanen klooster gesticht ter plaatse van het daar gelegen oude versterkte huis. De heren van Horn bouwden een groot kasteel dicht tegen de omwalling aan, de 'Nyenborgh', en verlieten rond het midden van de eeuw het kasteel van Horn dat voordien hun reguliere woonstee was. Met de verhuizing gaven zij uitdrukking aan de inmiddels centrale functie van Weert binnen hun territoire. Nabij het klooster van de Franciscanen werd in 1509 een klooster van cellezusters gesticht met een belendend gasthuis.

In terminologisch opzicht was de variatie in de loop der tijd groot. De heer van Horn sprak toen hij in 1378 rechten verleende nog van het 'dorp' Weert, en in 1414 van de 'stad'

Weert. De schepenen en andere gezagsdragers in Weert zelf spraken later echter keer op keer van de 'vrijheid' Weert. Pas op de drempel van de Nieuwe Tijd en nadien werd mede weer de term 'stad' gebruikt. In die periode kwam ook een zegel in zwang dat in het om-schrift werd aangeduid als dat van het 'opidum' Weert. De eerst bekende afdruk is van 1531.³⁴

Het lijkt gerechtvaardigd om Weert als een Minderstadt te beschouwen. De nederzetting had tal van stedelijke kenmerken, die na een aanzet voor het einde van de dertiende eeuw, pas tot ontplooiing kwamen vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw. De ontwikkeling lijkt deel uit te maken van een concept tot territoriumvorming afkomstig van de heer van Horn die privileges verleende met het oog op verdere vormgeving van de nederzetting, in de eerste plaats passend binnen zijn politieke doeleinden. Hoewel aanvankelijk niet, werd nadien toch van de aanduiding 'stad' afgeweken. Het laatste is kenmerkend is voor een Minderstadt. De term 'vrijheid' overheerste.

Omdat na de Middeleeuwen binnen de zich vormende territoriale staten stadsvorming nauwelijks meer een rol speelde, trad een sterk vervagend besef op van de termen uit de achtereenvolgende stadsontwikkelingsfasen uit de Middeleeuwen met als gevolg een steeds ongedifferentieerder gebruik daarvan. Uit dit algemene verschijnsel is wellicht te verklaren dat ook in Weert de term 'stad' in de Nieuwe Tijd wel voorkomt. Al zal tevens misschien de behoefte aan profilering van de eigen plaats elders een rol gespeeld hebben. Zo was de lakenhal in Antwerpen gehuisvest in een pand dat toen 'De Stadt van Weert' werd genoemd.³⁵

Gennep

Er is maar betrekkelijk weinig gepubliceerd over de middeleeuwse stedelijke historie van Gennep dat is gelegen aan de linkeroever van de Niers niet ver van de monding in de Maas. In 1361 vergunde de Duitse keizer aan de heer van Gennep aldaar de oprichting van een Maastol en bij die gelegenheid werd de plaats Gennep als oppidum omschreven. Tien jaar later bevestigden de toenmalige heer van Gennep Reinoud van Brederode en diens gemalin Johanna van Gennep de stedelijke rechten van Gennep. In de tekst refe-

34 De Win, *Weert*, 36, 38. Monna, *Weert*. Timmers, *Maasland*, I, 60, 63. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 195, 272-274. Caris, *St.-Martinuskerk*, 1-6. Wassink, *Marktrecht*, 227-230. Baalbergen, *Atlas*, 25, 63-67. Wassink, *Stad en Buiten*, 29-35, 72-73, 262, 277, 280-284. Cox, *Repertorium*, 238. Venner, *Weert*, 12-17.

35 In de literatuur is door bijvoorbeeld Haase op de toenemende begripsverwarring gewezen, zie: Haase, *Westfälische Städte*. Dat de aanduiding vrijheid alleen in combinatie met andere criteria tot een determinering als Minderstadt kan leiden, bewijst in de regio de plaats Nederweert, die soms ook vrijheid werd genoemd, maar overigens geen stedelijke kenmerken kende.

reerden zij aan eerdere akten waarin door hun voorouders privileges waren verleend. Toen al werd Gennep kennelijk als stad aangeduid en hun inwoners als poorters of burgers. Reinoud en Johanna lieten ook munten slaan in Gennep, hetgeen in deze tijd in de eerste plaats op landsheerlijke pretenties duidt en niet wijst op een stedelijke kwaliteit, maar niettemin kan wijzen op een zekere economische activiteit. De schepenbank, waarvan de oudst bekende vermelding uit 1371 dateert, was in afwijking van andere steden binnen de huidige provincie Limburg niet bevoegd op het terrein van de hoge rechtspraak, dat wil zeggen het berechten van misdaden die aan lijf of lid gingen. Voor het overige moeten de rechterlijke, regelgevende en bestuurlijke taken vergelijkbaar zijn geweest. Mogelijk uit de vijftiende eeuw daterende bepalingen in een optekening van rechten van de stad Gennep vermelden zeven schepenen en ook burgemeesters. Hieruit en uit het optreden van burgemeester, schepenen en raad in een akte uit 1450 blijkt een op gang komend proces van diversificatie in functies.

Een exemplaar van een zegel van de schepenbank is pas overgeleverd uit het jaar 1448. De vermelding van het 'stat scepen zegel' in 1450 duidt vermoedelijk op hetzelfde zegel. De daarop zichtbare poort met twee gedekte zijtorens duidt op een militaire functie. De afbeelding kan betrekking hebben gehad op de versterking van de stad, maar ook op het Gennepse kasteel. Daarvoor komt in de eerste plaats in aanmerking het kasteel dat buiten de stedelijke rechtskring was gelegen aan de monding van de Niers in de Maas, maar er heeft ook enkele decennia een kasteel bestaan binnen de stad waarvan de afbraak in 1412 in gang werd gezet. Gelegen in een gebied waar de grenzen tussen Brabant, Gelre en Kleef zich langzaam aftekenden, moet de stedelijke ontwikkeling van Gennep een belangrijk militair aspect hebben gekend. Vanaf 1442 tot het einde van het Ancien Régime was Gennep in bezit van de hertogen van Kleef, die op hun beurt de rechten van de inwoners herhaaldelijk bevestigden, voor het eerst in 1447. De hertogen van Gelre deden eerder eveneens aanspraken op Gennep gelden, maar wisten deze uiteindelijk niet waar te maken. Misschien dat de ontlending van de stedelijke rechten van Gennep aan de stad Geldern daarop is terug te voeren. In Geldern werd sedert de verwerving van stedelijke rechten ook te hoofde gegaan. In tweede instantie gebeurde dat in Roermond. Eerst in 1562 bepaalde de hertog van Kleef dat voortaan de Kleefse schepenbank als hoofdgerecht zou fungeren.

Zicht op het stadje Gennep, nog met de middeleeuwse ommuring, kopergravure door A. Rademaker, ca. 1725 (RHCL/RAL, prentencollectie, inv. nr. 665).

Over ambachtsgilden, een zes- tot achttal, zijn alleen jongere gegevens voorhanden. Vier zouden er vanaf 1600 zijn opgericht, maar ze kunnen oudere voorgangers hebben gehad. In economisch opzicht is verder nog van belang dat Gennep een eigen maat kende. De eerst bekende vermelding daarvan dateert uit 1452. Er zijn verder aanwijzingen dat de Kleefse hertog de positie van Gennep als overslagplaats aan de Maas stimuleerde.

De mogelijk planmatig aangelegde vierhoekige stad werd versterkt en toegankelijk gemaakt door drie of vier poorten. Uit herhaalde belegeringen in 1378 en 1384 kan worden afgeleid dat de stad toen al omweld of wellicht gedeeltelijk ommuurd was. Het laatste werd in elk geval nog tijdens de Middeleeuwen gerealiseerd. Binnen de versterking was het areaal omstreeks tien hectare groot. In het laatstgenoemde jaar was een gasthuis in gebruik. De kerk, of in elk geval de parochie, is in de tweede helft van de dertiende eeuw vermeld. Blijkens een zestiende-eeuwse bron was de kerk toegewijd aan Sint-Martinus.³⁶

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat militair-strategische doeleinden bij de stadswording van Gennep een aanzienlijke rol hebben gespeeld door de ligging in een regio waarin Gelderse, Brabantse en Kleefse aspiraties conflicteerden. Gennep is vermoedelijk te kwalificeren als kleine stad of eerder nog dwergstad waarvan de stedelijke ontwikkeling plaatsvond in de veertiende eeuw. Mede op grond van de betrekkelijk late sporen van de activiteiten van een schepenbank kan de ontplooiing niet veel eerder hebben plaatsgehad. De hier gekozen kwalificatie als kleine stad wordt in dit geval weerspiegeld in een min of meer eigentijdse Gelderse visie. In 1528 noemde hertog Karel van Gelre Gennep als een van 'alle die cleyne stede slantz van Cleve' in het kader van een regeling van het handelsverkeer met Kleef.³⁷

Urmond, Arcen, Venray, Neeritter en Thorn?

Hebben we met het voorgaande alle stedelijke nederzettingen in Limburg in de latere Middeleeuwen opgespoord? Misschien niet. Wellicht valt er ook nog iets te berde te brengen over nederzettingen als Urmond, Arcen, Venray, Neeritter, of Thorn. We gaan hieraan grotendeels voorbij omdat de gegevens al te summier zijn, ofwel omdat naar de eventueel stedelijke ontwikkeling van deze nederzettingen nog minder onderzoek is gedaan dan soms bij de eerdere behandeling van nederzettingen al geconstateerd moest worden. Maar de indruk is vooralsnog dat hierbij niet van middeleeuwse stedelijke nederzettingen kan worden gesproken.

36 Creemers, *Gennep*, 9-11, 23, 25, 29-30, 37-42, 45, 51, 55, 153 e.v. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*, lxxii- lxxiv, 385 e.v. Nève, *Rijkskamergerecht*, 359-360. Driessen, *Wapen*, 167. Van Ermen e.a., *Limburg*, 38-39. Lourens en Lucassen, *Ambachtsgilden*, 62. Baalbergen, *Atlas*, 25, 39-43. Van den Brand, *Gennepthuys*, 43-47, 57-58, 60, 62, 70-73, 87, 90, 115-118, 153, 568-569. Cox, *Repertorium*, 108.

37 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, VI, 2^e stuk, nr. 1481.

Hoewel Urmond eerder een eigen schepenbank moet hebben gehad, werd de plaats rond het midden van de zestiende eeuw vermeld als onderdeel van het ressort van de schepenbank Born. Opvallend is dat juist toen in de vroege Nieuwe Tijd een proces op gang kwam waarbij deze nederzetting aan de rechteroever van de Maas 'vrijheid' werd genoemd, van een omwalling met poorten werd voorzien, en een rol speelde in de beveiliging van de westelijke grens van het hertogdom Gulik.³⁸

Misschien heeft ook het ten noorden van Venlo aan dezelfde Maasoever gelegen Arcen een afgebroken stedelijke ontwikkeling gekend. Er is weliswaar geen enkel stuk bekend dat verwijst naar Arcen als stad. Ook dateert de oudst bekende vermelding van de schepenbank met een toen in gebruik zijnde zegel met een poortgebouw pas uit 1420. Maar de telkens terugkerende pretenties van stapelrechten ouder dan die van Venlo en topografische kenmerken als muur- en poortresten zijn niettemin opvallend.³⁹

Van Venray is bekend dat beroepsgroepen in ambachtsgilden waren georganiseerd tegen het einde van de Middeleeuwen. Ook laten de oudste kaarten een zekere mate van geconcentreerde bebouwing zien. Er is geen enkel document bekend met een stedelijke verwijzing, maar rond 1400 werd hier wel een gouden munt geslagen in opdracht van de toenmalige heerser Reinoud van Gulik en Gelre met in het randschrift de tekst 'MONETA OPIDI DE VENRADEN'. Schepenen werden genoemd in een scholtisrekening over de jaren 1323-1325, maar een schepenbankszegel was pas eind zestiende of begin zeventiende eeuw in gebruik. Al met al is het hanteren van de term 'opidum' weliswaar opvallend, maar de eenmalige vermelding tezamen met de overige summie gegevens zijn niet voldoende om Venray tot de stedelijke nederzettingen te kunnen rekenen. Een notoir niet-stedelijke nederzetting zoals Horst kende overigens te zelfde tijd als Venray ook ambachtsorganisaties.⁴⁰

Schepenen van Neeritter zijn in 1279 vermeld. Het schepenbankszegel is bekend uit 1445. Opmerkelijk is dat de oudste kadasterkaart van Neeritter, het minuutplan, een grondplan laat zien waaruit blijkt dat de plaats in de eerste helft van de negentiende eeuw een dichte bebouwing kende welke omgracht was. Inderdaad is in 1584 een omwalling met gracht aangelegd. Op grond daarvan is een stedelijk karakter verondersteld. In deze richting wijzen ook twee jaarmarkten, een in 1451 genoemde Neeritterse maat en een gasthuis in hetzelfde jaar. Verdere gegevens ontbreken totaal waardoor het moeilijk is om te concluderen in hoeverre inderdaad een middeleeuwse stedelijke ontwikkeling op gang is gekomen.⁴¹

38 Strijkers, *Urmond*. Baalbergen, *Atlas*, 99-100. Schulpden, *Urmond*.

39 Frankewitz en Venner, *Zegels*, 124. Baalbergen, *Atlas*, 45-47. Hermans, *Venlo*, 27, 31.

40 Storms, *Venray*, 29. Frankewitz en Venner, *Zegels*, 252. Lourens en Lucassen, *Ambachtsgilden*, 62, vermelden ook in de dorpen Geleen, Kerkrade en Tegelen gilden. Van Rensch, *Verenigingsleven Horst*, 40-41, 63 e.v. Venner, *Schepenen ... vóór 1350*, 13.

41 Habets, *Neeritter*, 3-4, 39, 55, 68. Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 363. Baalbergen, *Atlas*, 79. Renes, *Stad*, 16-17. Van Rensch, *Thorn*, 8. Zie overigens over Neeritter: Nève, *Rijkskamergericht*, 372 e.v.

Thorn wordt in de literatuur veelal als een stadje beschouwd. In 1007 werd door rooms-koning Hendrik II markt- en tolrecht verleend aan de al in de tiende eeuw bestaande abdij van Thorn, een religieuze gemeenschap voor adellijke vrouwen. Betwist is of dergelijke rechten, tezamen met het muntrecht, al in de tiende eeuw waren geschonken. Het bestaan van de abdij en de verleende rechten duiden in elk geval op een zeker belang. Deze rechten zijn wel in verband gebracht met een beginnende stadsvorming. Maar uit later tijd zijn er nauwelijks nog aanwijzingen voor een stedelijke ontwikkeling van Thorn, waar niet eerder dan in 1273 het functioneren van schepenen is gedocumenteerd en een schepenbankszegel pas omstreeks 1460 in gebruik werd genomen. Er zijn in de loop der tijd muren en grachten aangelegd onderbroken door vier poorten, maar deze houden geen verband met een stedelijke rechtskring. Uitsluitend het immuniteitsgebied van de abdij werd er door omsloten.⁴²

Samenvattend zijn er bij Urmond, Arcen, Venray, Neeritter en Thorn te weinig schakels in de keten van stedelijke kenmerken te bespeuren om ze tot de middeleeuwse stedelijke nederzettingen te kunnen rekenen.

Conclusie

In het voorgaande zijn de voornaamste tot heden bekende kenmerken van elke Limburgse stedelijke nederzetting tijdens de Late Middeleeuwen in kaart gebracht, ook als het vestigingen betrof die zich slechts rudimentair ontwikkelden.⁴³ Het leverde meer steden op dan doorgaans in overzichtswerken, zoals het repertorium van de stadsrechten in Nederland, worden vermeld.⁴⁴

Anders dan in het Schelde- en Boven-Maasgebied, kwamen binnen de grenzen van de huidige provincie Limburg geen 'moedersteden' tot ontwikkeling, zoals Gent, Brugge, Hoei en Luik. In een volgende fase, die van de 'Gründungsstädte', was Limburg wel prominent vertegenwoordigd met Maastricht en Roermond. De Maastrichtse ontwikkeling die in een lange traditie stond, leidde tot een middelgrote Europese stad. Roermond werd de eerste stad in het Overkwartier van Gelre. Ook Wessem was oorspronkelijk een Gründungsstadt, maar ontwikkelde zich niet als zodanig. Een kleine stad of zelfs een kwijnende stad resteerde.

42 Franquinet, *Thorn*, 270. Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*, 509. Linssen, *Thorn*, 4, 18, 20. Boeren, *Bestuurs- en rechtsinstellingen*, 111-112. Haas, *Chronologische lijst*, nrs. 1 en 4. Ubachs, *Handboek*, 94. Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*, 608. Van Rensch, *Thorn*, 5, 13-14.

43 Van een vergelijking in tabelvorm zoals uitgevoerd door Flink en Thissen, *Gelderse steden*, is bij gebrek aan voldoende gelijksoortige gegevens vooralsnog afgezien.

44 Hierin zijn veertien steden opgenomen, zie: Cox, *Repertorium*, 302.

Van de categorie 'kleine steden' zijn in Limburg tal van voorbeelden te vinden, waarvan Venlo verreweg de belangrijkste is. De tweede stad van het Overkwartier liet als markt- en handelsstad zelfs Roermond achter zich.⁴⁵ Sittard, Susteren en Gennep kunnen eveneens als 'kleine steden' worden beschouwd. Dat gold ook voor Kessel en Nieuwstadt. Van Kessel gingen de stedelijke kenmerken geheel verloren. Nieuwstadt verviel tot de status van een geprivilegieerde 'vlek'. Ook Linne, Montfort en Echt waren kwijnende stadjes. Voor de laatste vier gold dat ze elkaar moeten hebben verdrongen, nadat in deze regio een overschot aan steden ter beveiliging van de zuidgrens van het Gelderse territoir was ontstaan.⁴⁶ Linne en Montfort kwamen niet tot voltooiing. Echt bracht het uiteindelijk nog tot 'kleine stad' of 'dwergstad'. Behalve voor Venlo, geldt voor alle genoemde kleine en kwijnende stadjes dat zij voortkwamen uit de behoefte van rivaliserende machten aan versterkte plaatsen in grenszones. Ook Valkenburg was een voorbeeld van een dwergstad. In dit sterk versplinterde gebied trad het militaire aspect eveneens sterk op de voorgrond.

Tenslotte kende Limburg een viertal voorbeelden van 'Minderstädte': Sint Pieter, Eijsden, Heerlen en Weert. Deze destijds onder de benaming 'vrijheid' voorkomende nederzettingen pasten in een concept waarbij de landsheer net zoveel rechten verleende als in het kader van territoriumvorming nuttig werd geacht. In het piepkleine Heerlen lag de nadruk daarbij zeer sterk op het militaire aspect. Als zodanig waren Wanssum en Geysteren, kennelijk bedoeld om territoriale machtsvorming aan de noordwestelijke grens van het Overkwartier te bewerkstelligen, van meet af aan mislukt.

Van de overige genoemde nederzettingen Urmond, Arcen, Venray, Neeritter en Thorn, valt de ontwikkeling na de Middeleeuwen of is het beschikbare materiaal al te bescheiden om conclusies uit kunnen trekken.

Er zijn nog tal van vragen en opmerkingen mogelijk naar aanleiding van het gegeven overzicht. Belangrijke vragen zijn in hoeverre het stedelijk recht zich onderscheidde van dat op het platteland, en of en hoe het stedelijk recht zich in de loop van de tijd over het platteland verspreidde. Er is nog weinig over bekend. In de eerste plaats zou hiernaar onderzoek verricht kunnen worden in de stedelijke nederzettingen waar de schepenbank niet alleen taken uitoefende in de stad maar ook op het platteland, zoals in Eijsden, Heerlen, Sittard, Susteren, Echt en Weert het geval was.⁴⁷

Te oordelen naar het overgeleverde materiaal, ten slotte, lijkt de betekenis van stadsrecht-oorkonden op het grondgebied van Limburg zeer beperkt geweest te zijn. Ze waren in de

45 Hermans, *Venlo*, 29.

46 Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 207.

47 Er is wel verondersteld dat dergelijke steden in latere fasen van de stedelijke ontwikkeling moeten worden gezocht, vgl.: Venner, *Weert*, 16. Zie voor Eijsden: Van Hall, *Eijsden een vrijheid*.

regel niet constitutief. Stadsrechten werden, behalve min of meer in het geval van Sint Pieter en Sittard, niet in één keer bij oorkonde verleend. Voorafgaande mondelinge rechtsverlening en ontwikkeling van rechtsregels langs gewoonterechtelijke weg waren regel. Ook de betreffende waarde die nog in de dertiende eeuw aan schriftelijke bewijsstukken werd toegekend speelde daarin mee. Oorkondes bevestigden een bestaande toestand of voegden nieuwe rechten toe. Voor het bepalen van het moment waarop een nederzetting stad genoemd mag worden hebben ze weinig waarde. Soms vormden ze het slotakkoord van een langdurig proces, waarin de stad al eerder vorm had gekregen. Venlo vormt daarvan een sprekend voorbeeld.⁴⁸

Afkortingen:

BM Gelre	Bijdragen en mededelingen van Gelre. Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht
HCL	Historisch Centrum Limburg (samenwerkingsverband van RAL = Rijksarchief in Limburg, GAM = Gemeentearchief Maastricht en SHCL = Sociaal Historisch Centrum voor Limburg)
LVO	archieven Landen van Overmaas
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg
red.	redactie
vgl.	vergelijk
VMOVR	Verslagen en mededeelingen der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht (of: Verslagen en mededelingen der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse recht)
VSWG	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte
WOVR	Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht (of: Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht)

48 Venner heeft er op gewezen en aan de hand van Roermond ook aangetoond dat niet alle stadsbrieven en daarmee een mogelijke eerste stadsrechtsoorkonde overgeleverd zijn, zie: Venner, *Privileges Roermond*. Zie anderzijds voor de betreffende waarde van stadsrechtsoorkonden: Van Engen, *Stadswording*, 73, 76-77, 80-82. De idee dat stadsbrieven in zijn algemeenheid vaak bepalend zijn in de stadsvorming, zoals vroeger breed werd verondersteld en waar traditioneel viering van jubilea op zijn gebaseerd, is al eerder verlaten. Maar de overtuiging dat juist de privilegeverlening in schriftelijke vorm het constitutieve moment bij uitstek is, schemert elders in de literatuur nog wel door, zie bijvoorbeeld: Flink en Thissen, *Gelderse steden*, 218. Maar ook zij wijzen op het 'soms toch wel grote tijdsverloop tussen de eerste vermelding als stad en het stadsrechtprivilege' (d.w.z. in schriftelijke vorm), zie: idem, 205.

Literatuur:

- Ammann, H., 'Wie gross war die mittelalterliche Stadt', *Die Stadt des Mittelalters I* (Darmstadt 1969) 408-415. (Ammann, *Mittelalterliche Stadt*)
- Baalbergen, J. e.a. (red.), *Atlas van historische vestingwerken in Nederland, Limburg* (Utrecht 1998). (Baalbergen, *Atlas*)
- Bergevoet, M. en M. Dolmans, 'De Venlose vestingwerken', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 167-181. (Bergevoet en Dolmans, *Venlose vestingwerken*)
- Boeren, P.C., 'Bestuurs- en rechtsinstellingen c. 1300-1500', *Limburg's Verleden II* (Maastricht 1967) 68-117. (Boeren, *Bestuurs- en rechtsinstellingen*)
- Brand, M.P.J. van den, *Bijdrage tot de vroegste geschiedenis van Wanssum en zijn gemiste stadsrechten* (Meerlo-Wanssum 1973). (Van den Brand, *Wanssum*)
- Brand, R. van den, *Vesting 't Gennep(erhuys)* (Haps 2002). (Van den Brand, *Gennep(erhuys)*)
- Caris, E., 'De bouwgeschiedenis van de St.-Martinuskerk te Weert', *De Maasgouw* 112 (1993) 1-26. (Caris, *St.-Martinuskerk*)
- Cillekens, C. en W. Dijkman, *20 eeuwen Maastricht* (Nijmegen 2006). (Cillekens, *20 eeuwen*)
- Coopmans, J.P.A., 'Sint-Oedenrode als vrijheid', *Heemschild* 16 (1982) 78-94. (Coopmans, *Sint-Oedenrode*)
- Corsten, S., 'Die Herren von Valkenburg (ca. 1000-1364)', *PSHAL* 120 (1984) 162-200. (Corsten, *Valkenburg*)
- Cox, J.G.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland*, WOVR 33 (Den Haag 2005). (Cox, *Repertorium*)
- Creemers, Ch., 'Bescheiden betreffende Gennep en zijn voormalige heerlijkheid', *PSHAL* 32 (1895) 3-223. (Creemers, *Gennep*)
- Dolmans, M., 'Een joods ritueel bad uit de Middeleeuwen', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 144-164. (Dolmans, *Joods bad*)
- Driessen, T.W.J., 'Het wapen van de nieuwe gemeente Gennep', *De Maasgouw* 93 (1974) 165-172. (Driessen, *Wapen*)
- Dukers, B. en B. Klück, 'Bebouwing rond de Oude Markt', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 128-143. (Dukers en Klück, *Markt*)
- Eerden-Vonk, M.A. van der, 'Het stadsbestuur van Maastricht 1367-1387', *PSHAL* 128 (1992) 219-231. (Van der Eerden-Vonk, *Stadsbestuur*)
- Eerden-Vonk, M.A. van der, *Raadsverdragen van Maastricht 1367-1428* (Den Haag 1992). (Van der Eerden-Vonk, *Raadsverdragen*)
- Ehbrecht, W., "'Minderstadt'. Ein tauglicher Begriff der vergleichenden historischen Städteforschung?", in: H. Knittler (ed.), *Minderstädte, Kümmerformen, gefreite Dörfer, Stufen zur Urbanität und das Märkteproblem, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas* 20 (Linz 2006) 1-49. (Ehbrecht, *Minderstadt*)
- Engen, H. van, 'Geen schraal terrein. Stadsrechten en het onderzoek naar stadswording', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht* (Hilversum 2005) 63-86. (Van Engen, *Stadswording*)
- Ermen, E. van, E. van Mingroot, B. Minnen en M. van der Eycken, *Limburg in kaart en prent* (Tielt 1985). (Van Ermen e.a., *Limburg*)

- Escher, M. und F.G. Hirschmann, *Die Urbanen Zentren des hohen und späteren Mittelalters. Vergleichende Untersuchungen zu Städten und Städtelandschaften im Westen des Reiches und in Ostfrankreich*, I-III, *Trierer Historische Forschungen* 50 (Trier 2005). (Escher und Hirschmann, *Die urbanen Zentren*)
- Eussen, N. en D. Lauwers, 'Het Gulikse ambt Born', *Monografieën uit het land van Sittard* 5 (1990) 1-68. (Eussen en Lauwers, *Ambt Born*)
- Eversen, H.P.H., 'Over de inlijving van de Nieuwstad bij Maastricht', *PSHAL* 14 (1877) 3-100. (Eversen, *Nieuwstad*)
- Eversen, J.M.H. en J.L. Meulleners, *De Limburgsche gemeentewapens, vergeleken met de oude plaatselijke zegels en beschouwd in het licht der lokale geschiedenis* (Maastricht 1900). (Eversen en Meulleners, *Gemeentewapens*)
- Feenstra, R., 'Het stadsrecht van Maastricht van 1220', *VMOVR* 11 (1954-1958) 519-534. (Feenstra, *Maastricht*)
- Flament, A.J.A., 'De geschiedenis van het rekwest ter bekoming van een verbeterd gemeentewapen door het gemeentebestuur van Valkenberg', *De Maasgouw* 22 (1900) 41-43, 89. (Flament, *Valkenberg*)
- Flink, K. en B. Thissen, 'De Gelderse steden in de Middeleeuwen. Data en feiten, aspecten en suggesties', in: J. Stinner en K.H. Tekath (eds.), *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre I* (Geldern 2001) 205-241. (Flink en Thissen, *Gelderse steden*)
- Flokstra, M., 'Ambt en land van Kessel', *PSHAL* 136-137 (2000-2001) 263-326. (Flokstra, *Ambt Kessel*)
- Frankewitz, St. en G. Venner, *De zegels der steden en dorpen in het Overkwartier van Gelder* 1250-1798 (Venlo 1987). (Frankewitz en Venner, *Zegels*)
- Franquinet, G.D., 'Glanes historiques', *PSHAL* 14 (1877) 101-180. (Franquinet, *Glanes*)
- Franquinet, G.D., 'Het zegel van Thorn', *De Maasgouw* 2 (1880) 270-271. (Franquinet, *Thorn*)
- Gehlen, A.Fl., *Het notariaat in het tweeherig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en praktijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad (1292-1794)*, *Maaslandse Monografieën* 33 (Assen 1981). (Gehlen, *Notariaat Maastricht*)
- Haas, J.A.K., *Chronologische lijst van de charters gedateerd voor 1301* (Maastricht 1972). (Haas, *Chronologische lijst*)
- Haas, J.A.K., *Inventaris van de archieven van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht 1096-1797* (Maastricht 1999). (Haas, *Onze-Lieve-Vrouw*)
- Haase, C., *Die Entstehung der westfälischen Städte* (Münster 1984⁴). (Haase, *Westfälische Städte*)
- Haase, C., 'Stadtbeginn und Stadtentstehungsschichten in Westfalen', *Die Stadt des Mittelalters I* (Darmstadt 1969) 60-94, eerder verschenen in: *Westfälische Forschungen* 11 (1958). (Haase, *Stadtbeginn*)
- Habets, J., 'Beknopte geschiedenis der proostdij van Meerssen', *PSHAL* 25 (1888) 1-160. (Habets, *Meerssen*)
- Habets, J., 'Bijdragen tot de geschiedenis van de voormalige stad Susteren en van de adellijke vrouwenabdij Sint-Salvator aldaar', *PSHAL* 6 (1869) 441-567. (Habets, *Susteren*)
- Habets, J., *Het vrijdorp Neeritter als eigendom der domkerk van Luik, gevolgd door aantekeningen op Molenbeersel, Heel, Poll en Panheel* (Maastricht 1867). (Habets, *Neeritter*)
- Hall, H. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550)*, *Maaslandse Monografieën* 74 (Hilversum 2011). (Van Hall, *Eijsden een vrijheid*)

- Hall, J.H.M.M. van, *Inventaris van het archief van de schepenbank Kessel* (Maastricht 1980). (Van Hall, Kessel)
- Hanssen, J.H., *Inventarissen van de archieven der schepenbank en gemeente Wessem 1481-1937* (Maastricht 1986). (Hanssen, Wessem)
- Harenberg, E., 'Twee dertiende-eeuwse beoorkondingen opnieuw bekeken. Een getuigenverklaring uit 1229 van gravin-weduwe Richardis voor het klooster Bethlehem en het Harderwijkse stadsrecht van 11 juni 1231', *BM Gelre* 78 (1987) 13-33. (Harenberg, *Beoorkondingen*)
- Hermans, F., 'De Venlose schepenbank in de dertiende en veertiende eeuw', in: A. Berkvens e.a. (red.), *Ten Werentliken Rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 87-100. (Hermans, *Venlose schepenbank*)
- Hermans, F., 'Rondom '1343': aspecten van de stadswording van Venlo', *De Maasgouw* 112 (1993) 181-202. (Hermans, *Rondom '1343'*)
- Hermans, F., 'Tolheffing in Venlo in de Late Middeleeuwen', in: F. Hermans e.a. (red.), *Venlo's Mozaïek* (Maastricht 1990) 17-36. (Hermans, *Tolheffing Venlo*)
- Hermans, F., *Venlo*, Historische stedenatlas van Nederland 6 (Delft 1999). (Hermans, *Venlo*)
- Hommerich, L. van, 'De corporatiefrechtelijke structuur der vrijheid en hoofdbank Heerlen', *PSHAL* 75 (1939) 25-65. (Van Hommerich, *Vrijheid Heerlen*)
- Hommerich, L. van, 'Het Vrijheidscharter van Heerlen (13^e-17^e eeuw)', *Miscellanea Historica in honorem Leonis van der Essen* (Brussel 1947) 361-372. (Van Hommerich, *Vrijheidsscharter*)
- Hommerich, L. van, 'Rond de historische ontwikkeling van Heerlens plattegrond', *Jubileumboek Land van Herle* (1950-1960) 44-71. (Van Hommerich, *Heerlen*)
- Hommerich, L. van, 'Stadskenmerken in Heerlens vrijheidscharter (13^e-17^e eeuw)', *Het Land van Herle* 12 (1962) 29-61. (Van Hommerich, *Stadskenmerken Heerlen*)
- Jamar, J.T.J., 'Heerlen 750 Landsfort', *Het Land van Herle* 25 (1975) 61-71. (Jamar, *Landsfort*)
- Janssen, A.M.P.P. en P.B.N. van Luyn, 'Straten en banen', *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard 1993) 155-177. (Janssen en Van Luyn, *Straten en banen*)
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, WOVR 3^e reeks 20 (Utrecht 1965). (Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*)
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze*, WOVR 1 (Bussum 1977). (Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen LVO*)
- Kemp, A.G.H., 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830', *Miscellanea Trajectensia, bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 339-362. (Kemp, *Bevolkingscurve*)
- Kessen, A., *Inventaris van de gerechten en gezworen raad van Sint Pieter* (Maastricht z.d.). (Kessen, *Sint Pieter*)
- Klück, B. en H. Hundertmark, 'De stadsmuur aan de Maasboulevard', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 182-197. (Klück en Hundertmark, *Stadsmuur*)
- Koreman, J.G.J., 'Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en handel, in hoofdzaak gedurende de late middeleeuwen', *Miscellanea Trajectensia, bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 195-225. (Koreman, *Lakennijverheid*)
- Koreman, J.G.J., *Helpoort en Nieuwstad*, Maastrichts Silhouet 15 (Maastricht 1984). (Koreman, *Nieuwstad*)
- Kwakernaat, H., 'Valkenburg Vestingstad', *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal* (2005) 305-343. (Kwakernaat, *Valkenburg*)

- Lemmens, J.M., *Joods leven Maastricht 1250-1990* (Maastricht 1990). (Lemmens, *Joods leven*)
- Linssen, J., 'De stichting van de stad Roermond en haar eerste opkomst', *PSHAL* 112 (1976) 7-133. (Linssen, *Roermond opkomst*)
- Linssen, J., 'De stichting van Susteren', *De Maasgouw* 76 (1957) 97-108. (Linssen, *Susteren*)
- Linssen, J., *Een bijdrage voor de geschiedenis van de abdij Thorn* (Roermond 1963). (Linssen, *Thorn*)
- Linssen, J., 'Over de vroegste geschiedenis van Wessem', *PSHAL* 98-99 (1962-1963) 1-57. (Linssen, *Wessem*)
- Lourens, P. en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie', *NEHA-Jaarboek* 75 (1994) 34-62. (Lourens en Lucassen, *Ambachtsgilden*)
- Luyn, P.B.N. van, *Stadt Sittardt, Een grensoverschrijdend verleden* (Sittard 1993). (Van Luyn, *Sittardt*)
- Marres, W. en J.J.E.W. van Agt, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, deel 5, de provincie Limburg, 3^e stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, 1e aflevering* ('s-Gravenhage 1962). (Marres en Van Agt, *Zuid-Limburg*)
- Meij, P.J., *Gelderse charters uit München teruggekeerd* (Den Haag 1953). (Meij, *Charters*)
- Monna, A.D.A., 'De textielnijverheid in Weert', *Jaarboek SHCL* 15 (1970) 29-49. (Monna, *Weert*)
- Monté Ver Loren, J.Ph. de en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 2000⁷). (De Monté Ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*)
- Moorman van Kappen, O., 'Nogmaals Roermond zevenhonderdvijftig jaar stad: een aanvulling', *De Maasgouw* 102 (1983) 24-27. (Moorman van Kappen, *Nogmaals Roermond*)
- Moorman van Kappen, O., 'Roermond zevenhonderdvijftig jaar stad', *De Maasgouw* 101 (1982) 161-176. (Moorman van Kappen, *Roermond*)
- Moors, P., 'Venlo van dorp naar stad', in: M. Dolmans e.a. (red.), *Venlo Vennelo Sablones, Twintig eeuwen wonen aan de Maas* (Venlo 2012²) 107-127. (Moors, *Venlo*)
- Nève, P.L., *De dertiende-eeuwse schepenoorkonden van Maastricht en Sint Pieter, met enige latere transfixen, alsmede een schets van het juridisch statuut van onroerend goed te Maastricht*, *Werken LGOG* 21 (Maastricht 2012). (Nève, *Schepenoorkonden*)
- Nève, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden* (Assen 1972). (Nève, *Rijkskamergerecht*)
- Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd*, I-VI (Arnhem 1851-1875). (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*)
- Panhuysen, G.W.A., *Studiën over Maastricht in de dertiende eeuw* (Maastricht 1933). (Panhuysen, *Maastricht*)
- Panhuysen, T., *Maastricht staat op zijn verleden* (Maastricht 1984). (Panhuysen, *Maastricht verleden*)
- Panhuysen, T., *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Maastricht, Assen 1996). (Panhuysen, *Romeins Maastricht*)
- Perreau, M.A., *Recherches historiques sur la seigneurie de St-Pierre près de Maestricht* (Anvers 1849). (Perreau, *St-Pierre*)
- Ramakers, E., 'Heerlen in de late middeleeuwen', *PSHAL* 122 (1986) 7-29. (Ramakers, *Heerlen*)
- Renaud, J.G.N., 'Over de bouwgeschiedenis van het kasteel Valkenburg', *PSHAL* 120 (1984) 284-308. (Renaud, *Bouwgeschiedenis Valkenburg*)
- Renes, H., 'De stad in het landschap', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht* (Hilversum 2005) 15-46. (Renes, *Stad*)

- Renes, J., *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap* (Assen, Maastricht 1988). (Renes, *Zuid-Limburg*)
- Renes, J., *Landschappen van Maas en Peel*, Maaslandse Monografieën (groot formaat) 9 (Leeuwarden, Maastricht 1999). (Renes, *Maas en Peel*)
- Rensch, Th.J. van, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs te Maastricht', in: P.L. Nève en B.C.M. Jacobs (red.), *Hoven en banken in Noord en Zuid. Derde Colloquium Raad van Brabant*, Brabantse rechtshistorische reeks 7 (Assen 1994) 39-62. (Van Rensch, *Maastricht*)
- Rensch, Th.J. van, *Inventaris van de archieven van het hoofdgerecht Thorn en het kerspel Thorn 1478-1796* (Maastricht 2010) (Typoscript). (Van Rensch, *Thorn*)
- Rensch, Th.J. van, *Inventaris van het archief van de schepbank Echt* (Maastricht 1981). (Van Rensch, *Echt*)
- Rensch, Th.J. van, 'Inventaris van het archief van de schepbank Montfort', *Roerstreek* 10 (1978) 81-96. (Van Rensch, *Montfort*)
- Rensch, Th.J. van, 'Verenigingsleven in Horst van het einde der Middeleeuwen tot omstreeks 1830 – Een overzicht', *Horster Historiën* 5 (1999) 35-80. (Van Rensch, *Verenigingsleven Horst*)
- Roebroeck, E., *Het land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820*, Maaslandse Monografieën 6 (Assen 1967). (Roebroeck, *Montfort*)
- Rutte, R., 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht* (Hilversum 2005) 143-169. (Rutte, *Stadslandschappen*)
- Schaik, R. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987). (Van Schaik, *Belasting*)
- Schotten, J., 'Stadswording in de Late Middeleeuwen in archeologisch perspectief: het voorbeeld van Venlo', *Limburg, een geschiedenis I* (Maastricht 2014). (Schotten, *Venlo*)
- Schulpen, P., 'Over de vrijheidsbepaling van Urmond', *Lof der Schranderheid, erebundel voor Jan Schrader* (Sittard 2011) 51-54. (Schulpen, *Urmond*)
- Slanghen, Eg., *Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg I* (Amsterdam-Sittard 1865). (Slanghen, *Limburg*)
- Smeets, M.K.J., Beschouwingen over het "Alt-Heerkommen" van de stad Roermond, Doctoraalscriptie oud-vaderlands recht (Maastricht 1961) (deels gepubliceerd in: Libellus Festivus, Roermond 1964, 137-155). (Smeets, *Alt-Heerkommen*)
- Steegen, E., *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling, Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*, Maaslandse Monografieën 69 (Hilversum 2006). (Steegen, *Kleinhandel*)
- Stoob, H., 'Kartografische Möglichkeiten zur Darstellung der Stadtentstehung in Mitteleuropa, besonders zwischen 1450 und 1800', *Historische Raumforschung I, Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landesplanung* (Bremen-Horn 1956) 21-76. (Stoob, *Kartografische Möglichkeiten*)
- Stoob, H., 'Minderstädte, Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter', *VSWG* 46 (1959) 1-28. (Stoob, *Minderstädte*)
- Storms, J.W.H.M., 'De muntplaats Venray 1394-1402', *De Maasgouw* 91 (1972) 27-31. (Storms, *Venray*)
- Strijkers, J.H., 'Urmond in de Gulikse periode: stad of vrijheid?', *Historisch Jaarboek van het Land van Zwentibold* 8 (1987) 78-81. (Strijkers, *Urmond*)

- Thissen, B., 'Het oudste stadsprivilege van Sittard', *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard 1993) 96-154. (Thissen, *Sittard*)
- Timmers, J.J.M., *De kunst van het Maasland*, I-II (Assen 1971-1980). (Timmers, *Maasland*)
- Ubachs, P.J.H., 'De burgerboeken van Maastricht, 1300-1795', *PSHAL* 126 (1990) 22-50. (Ubachs, *Burgerboeken*)
- Ubachs, P.J.H., 'De Maastrichtse ambachten in de late middeleeuwen', *PSHAL* 128 (1992) 232-245. (Ubachs, *Ambachten*)
- Ubachs, P.J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Maaslandse Monografieën 63 (Hilversum 2000). (Ubachs, *Handboek*)
- Ubachs, P.J.H., 'Particulier, niet singulier. Middeleeuwse neutraliteit en de stad Maastricht', in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner (red.), 'Flittich erforscht und colligeert ...'. *Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1995) 23-41. (Ubachs, *Neutraliteit*)
- Ubachs, P.J.H. en I.M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht, een stadsgeschiedenis* (Zutphen 2006³). (Ubachs en Evers, *Stadsgeschiedenis*)
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', *AGN* II, deel 2 (Haarlem 1982) 188-253. (Van Uytven, *Stadsgeschiedenis*)
- Venne, J.M. van de, 'Het beleg van Valkenburg door de Luikenaren in 1465', *PSHAL* 62 (1926) 389-419. (Van de Venne, *Beleg Valkenburg*)
- Venne, J.M. van de, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden* (Valkenburg 1951). (Van de Venne, *Valkenburg*)
- Venner, G., 'De overlevering van de privileges van Roermond', in: A. Berkvens e.a. (red.), *Ten Werentliken Rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1990) 115-138. (Venner, *Privileges Roermond*)
- Venner, G., 'De schepenen, raadsverwanten, burgemeesters en scholtissen van Roermond tot 1637', *PSHAL* 120 (1984) 309-353. (Venner, *Schepenen Roermond*)
- Venner, G., 'De stedelijke periode van Nieuwstadt', *Nieuwstadt van stad tot dorp* (Nieuwstadt 1977) 14-29. (Venner, *Nieuwstadt*)
- Venner, G., 'Die Stadt Roermond und die Stände im geldrischen Oberquartier', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 187 (1984) 90-101. (Venner, *Stadt Roermond*)
- Venner, G., 'Het Hoofdgerecht Roermond', *PSHAL* 122 (1986) 30-101. (Venner, *Hoofdgerecht Roermond*)
- Venner, G., 'Linne in de dertiende eeuw', *De Maasgouw* 105 (1986) 186-196. (Venner, *Linne*)
- Venner, G., 'Nieuw licht op de stadswording van Nieuwstadt', *De Maasgouw* 103 (1984) 145-150. (Venner, *Nieuw licht*)
- Venner, G., 'Over het oudste verleden van Weert', *De Maasgouw* 129 (2010) 10-17. (Venner, *Weert*)
- Venner, G., 'Schepenen op het platteland in Midden- en Noord-Limburg vóór 1350', in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch (red.), 'Wordt voor recht gehalden'. *Opstellen ter gelegenheid van vijftienvijf jaar werkgroep Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 2005) 1-47. (Venner, *Schepenen ... vóór 1350*)
- Verhulst, A., *The Rise of Cities in North-West Europe* (Cambridge 1999). (Verhulst, *The Rise*)
- Wassink, J.E.A., 'Een optekening van het marktrecht te Weert', in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner (red.), 'Flittich erforscht und colligeert ...', *Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1995) 227-230. (Wassink, *Marktrecht*)

- Wassink, J.E.A., *Van stad en buitenie, Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795*, Maaslandse Monografieën 68 (Hilversum 2005). (Wassink, *Stad en Buitenie*)
- Win, J.Th.H. de, 'Minder bekende facetten in de bestuursgeschiedenis van stad en land van Weert', *De Maasgouw* 77 (1958) 33-44. (De Win, *Weert*)
- Wouters, H.H.E., 'De politieke betrekkingen tussen Maastricht en het prinsbisdom Luik in de dertiende en veertiende eeuw', *Van der Nyersen Upwaert* (Maastricht 1981) 17-50. (Wouters, *Maastricht-Luik*)
- Wouters, H.H.E., *Maastricht stad aan heerbaan en rivier* (Maastricht 1977). (Wouters, *Maastricht*)

Het katholieke opvoedingsproject in het middelbaar onderwijs voor jongens in Belgisch-Limburg, 1878-1970

Paul Janssenswillen

Directeur Paul Drieskens van het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk stelde op een personeelsvergadering in 1931: *'t Is de geest van het huis, dien er de luister van uitmaakt'*.¹ De zoektocht naar die 'geest' of het bezielende opvoedingsproject en de concrete toepassing ervan in de dagelijkse schoolpraktijk van het katholiek middelbaar onderwijs voor jongens in Belgisch-Limburg is het onderwerp van dit artikel. De beoogde totaalopvoeding die leerlingen wilde vormen tot goede burgers en belijdende gelovigen had een indringende impact op hen. Zij werden erdoor getekend voor het leven.

Van oudsher vormden het katholicisme en de door de Kerk uitgebouwde voorzieningen een stevig maatschappelijk bindmiddel in de provincie Limburg, zowel in het Nederlandse als in het Belgische deel. Limburgs en katholiek waren inwisselbare identiteiten. In België bouwde de katholieke Kerk op basis van de in de grondwet van 1831 ingeschreven vrijheid van onderwijs een uitgebreid scholennetwerk uit. Zowel in het lager als in het middelbaar onderwijs maakte de geestelijkheid ruim gebruik van het grondwettelijk initiatiefrecht. Het beleid van de Kerk was erop gericht het onderwijs van een godsdienstig geïnspireerde opvoeding te verzekeren. In de katholieke visie vloeiden immers onderwijs, opvoeding en godsdienst samen.

In deze bijdrage gaan we in op dat katholieke opvoedingsproject zoals dat in het middelbaar onderwijs voor jongens werd toegepast. Welke waren de krachtlijnen ervan? Hoe werd het gecommuniceerd? Hoe werden de principes ervan toegepast in de dagelijkse schoolpraktijk? En waarom kwam het beproefde concept van totaalopvoeding in de jaren zestig van vorige eeuw onder druk te staan?

Dit artikel is gebaseerd op ons boek *Hoe was 't op school, jongen? Pedagogische praktijken in het middelbaar onderwijs in Limburg 1878-1970*.² De praktijkvoorbeelden komen dan ook

1 Bertrands, Dirk, *Van Gesticht tot College. De Geschiedenis van het Sint-Jan Berchmansinstituut van Genk 1919-1994* (Genk 1994) 150.

2 Janssenswillen, Paul, *Hoe was 't op school jongen? Pedagogische praktijken in het middelbaar onderwijs voor jongens in Limburg 1878-1970* (Antwerpen-Apeldoorn 2009).

uit Belgisch-Limburg. Het boek dat een herwerkte en verkorte versie is van ons doctoraatsproefschrift werd in 2011 bekroond met de vijfjaarlijkse prijs Eregouverneur Louis Roppe van de provincie Limburg.³

Bij ons onderzoek naar schoolbeleving in het middelbaar onderwijs voor jongens in de provincie Limburg waren voor de periode 1878 tot 1970 in totaal 55 scholen betrokken (afb. 1). Onder de instellingen voor middelbaar onderwijs onderscheidde men in België drie categorieën: de officiële scholen, de gepatroneerde colleges en de geheel vrije scholen. Officiële scholen waren de instellingen opgericht door het Rijk, de provincies en de gemeenten. Gepatroneerde of aangenomen colleges waren scholen, opgericht door particulieren, waaraan de gemeentelijke overheid haar patronaat toekende. In de praktijk werden ze gesubsidieerd door de gemeente en veelal geleid door de geestelijkheid. Het vrij onderwijs was in de bestudeerde periode katholiek onderwijs, ingericht door het bisdom of religieuze orden en congregaties.⁴ Hoofdbron van ons onderzoek waren een zeventigtal verschillende school-, stads-, provincie-, bisschoppelijke en congregationale archieven die grondig werden geëxcerpeerd.

De schoolidentiteit: de ziel van de opvoeding

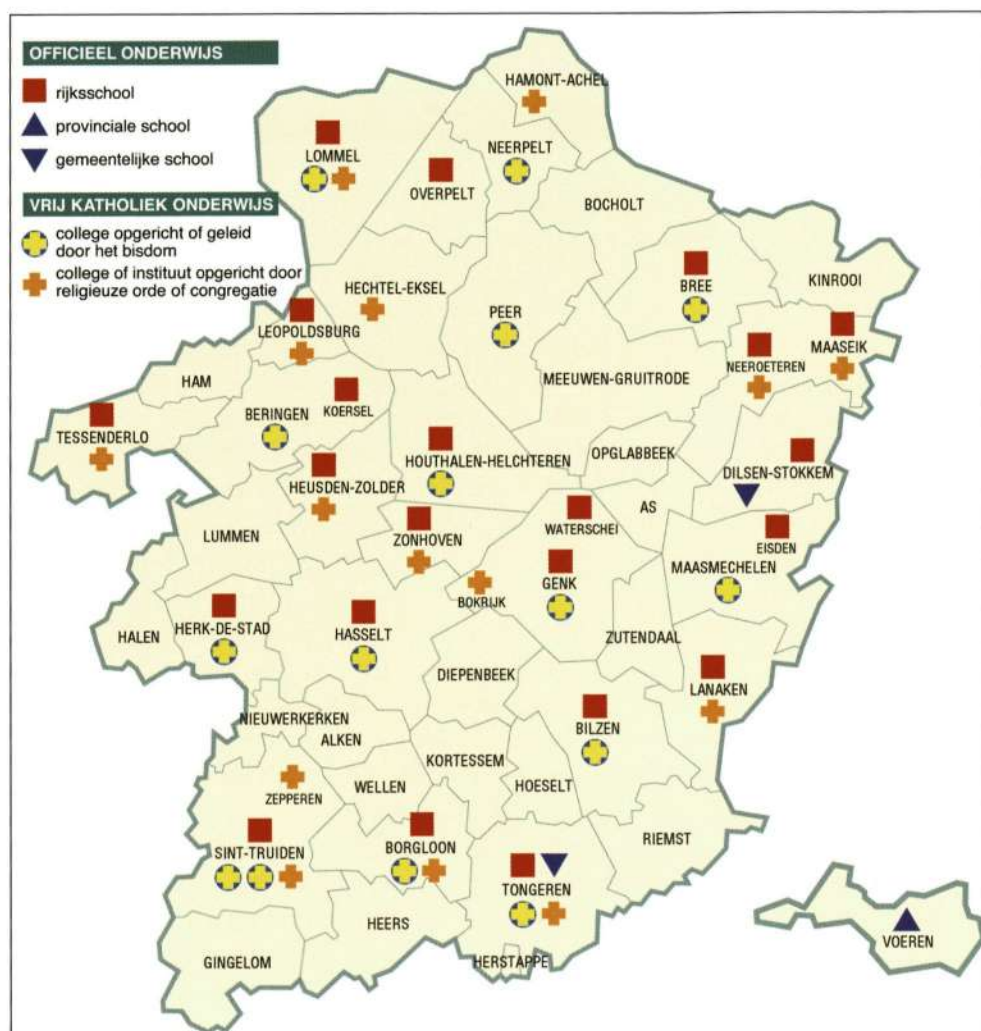
In deze paragraaf verduidelijken we de begrippen schoolidentiteit en het daaraan gekoppelde opvoedingsproject. Welke kenmerken had het katholieke opvoedingsproject? Hoe werd het naar de buitenwereld gecommuniceerd? En in welke mate verschilde het van dat in de officiële scholen?

Net zoals ieder individu een identiteit heeft, zo heeft ook iedere (school)organisatie een specifieke cultuur. Die identiteit is datgene wat een school tot *deze* specifieke school maakt. Onderwijs en opvoeding zijn onvermijdelijk gekoppeld aan de vraag welke toekomstige samenleving wordt nagestreefd. Binnen een levensbeschouwing als oriënterende basis voor het oordelen en handelen in de concrete alledaagse werkelijkheid, komen verschillende mens- en wereldbeelden voor. Ze functioneren als een kader waarbinnen verschillende waarden in een hiërarchische verhouding bij elkaar horen.⁵ Zo bijvoorbeeld inspireerden de meeste scholen van middelbaar onderwijs voor jongens in Limburg zich op de katholieke levensbeschouwing, maar de accenten die ze hierbij legden waren verschillend: de

3 Janssenswillen, Paul, *Bezielde vorming. Schoolbeleving in het middelbaar onderwijs voor jongens in de provincie Limburg, 1878-1970*. K.U.Leuven, Faculteit Letteren Subfaculteit Geschiedenis, onuitgegeven doctoraatsproefschrift (Leuven 2007).

4 De provincie Belgisch-Limburg hoorde in de negentiende eeuw tot het tweetalige bisdom Luik; in 1967 werd Limburg afgescheiden met de oprichting van het eentalige bisdom Hasselt.

5 Hermans, Chris, *Vorming in perspectief. Grondslagenstudie over identiteit van katholiek onderwijs* (Den Haag-Baarn 1993) 9-19 en 15.

Afb. 1. Scholen van middelbaar onderwijs voor jongens in Belgisch-Limburg, 1878-1970.

waarden werden verschillend gedoseerd. Het opvoedingsproject vormt dan ook een wezenlijk en funderend onderdeel van de identiteit van een school: het is de unieke combinatie van kenmerkende waarden die men in de pedagogische praxis tracht om te zetten. Het is een identificatie- en motivatiebron die zin en samenhang geeft aan het concrete handelen van de onderwijsactoren. Een goed opvoedingsproject geeft een meerwaarde: opleidend onderwijs kan hierdoor opvoedend onderwijs worden. In principe is vorming algemeen en niet alleen een kwestie van onderwijs met behulp van programma's en vakken, het hele schoolgebeuren levert daartoe zijn bijdrage. Het gemeenschappelijke van opvoeding

en onderwijs is de vorming van de jongere, die zich dus zowel in de opvoeding als in het onderwijs voltrekt, maar er niet mee samenvalt. In dit artikel schenken we vooral aandacht aan het aspect katholiciteit als funderend element van een specifiek opvoedingsproject. Het onderwijs en de taal die daarbij werd gebruikt, komt niet exhaustief aan bod, maar behandelen we hieronder bondig.

Wat het onderwijs betreft bekleedde de studie van Latijn en Grieks een essentiële plaats in het katholiek middelbaar onderwijs. Eeuwenlang vormde de klassieke humaniora de elitaire poort tot de hoogste maatschappelijke functies. Het handhaven van de suprematie van de klassieke studies werd door de Kerk gezien als een 'heilige plicht' omdat het doorgronden van de klassieke talen niet alleen een intellectuele, morele en esthetische vorming bood, maar ook als basis voor de religieuze vorming gold. De 'moderne' vakken zoals wiskunde, wetenschappen en moderne talen kregen hierdoor minder uren op het lesrooster. De klassieke of oude humaniora had de status van 'koninginnestuk' en was dé poort tot universitaire studies. Ze verstrekten onbetwistbaar de integrale vorming en stond hoger aangeschreven dan andere studierichtingen zoals de beroepsafdeling (moderne humaniora) of de middelbare school die een meer utilitair profiel toonden en in het vrije net hoogstens werden 'geduld'.⁶ De moderne humaniora streefde naar gelijkwaardigheid ten opzichte van de prestigieuze klassieke humaniora door geleidelijk aan haar vormingsdoel over te nemen. Dat leidde tot een verschuiving van een utilitaire naar een meer algemene vorming op basis van de moderne talen, zoals de oude humaniora dat deed op basis van de klassieke talen. In Limburg profileerden zich binnen het vrije net religieuze congregaties zoals de Hiëronymieten te Borgloon, de Broeders van de Christelijke Scholen te Sint-Truiden en de Broeders van Liefde te Leopoldsburg met middelbaar onderwijs zonder klassieke studies. Het officieel onderwijs schonk in het curriculum ruime aandacht aan het Latijn en het Grieks; het reserveerde daarnaast ook veel lesuren voor de moderne vakken, wat leidde tot overlading. Terwijl het gemiddeld aantal lesuren per week in de bisschoppelijke colleges van Limburg opvallend constant bleef op 28 uur, kon in het officiële net de belasting qua lestijden oplopen tot 32 à 34 uur. Programmahervormingen in het rijksonderwijs zoals die van 1881 en ook daarna die van 1929 bleken een averechts effect te hebben en leidden telkens tot een verzwaring, hoewel het tegendeel werd beweerd. De moderne humaniora kende in het rijksonderwijs opvallend meer succes dan in het vrij onderwijs. Zowel in het Koninklijk Atheneum te Hasselt als in dat te Tongeren was vanaf het einde van de negentiende eeuw de moderne humaniora meer bevolkt dan de klassieke. Met 75 % van alle leerlingen in 1948 bleef de moderne humaniora het meest in trek in het rijksmiddelbaar onderwijs in Limburg,

6 De middelbare school telde drie studie jaren en had een eigen programma en finaliteit. Ze bereidde leerlingen voor op lagere kaderfuncties in handel, industrie, financiën en overheidsinstellingen. Vanaf 1924 werd de middelbare school gelijkgeschakeld met de eerste drie jaren van de moderne humaniora.

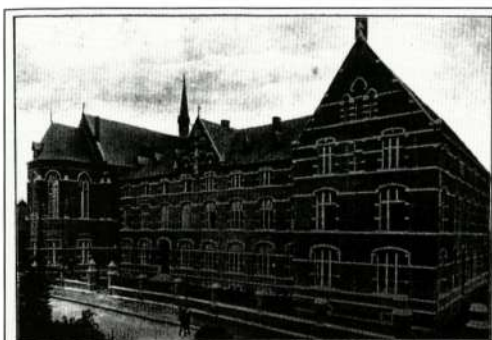
ook al hadden rijksmiddelbare scholen vanaf 1924 de kans gekregen Latijnse afdelingen op te richten. Ook in het vrije net kwam door het utiliteitsdenken schoorvoetend het traditioneel klassieke vormingsideaal in de loop van de twintigste eeuw steeds meer ter discussie. In Limburg verschoof in het katholiek onderwijs vanaf 1923 op 25 jaar tijd 10 % van de leerlingenpopulatie van de klassieke humaniora naar de moderne (van 67 naar 57 % voor de klassieke humaniora). In alle jongensscholen voor middelbaar onderwijs in Limburg zat in 1948 55 % van de leerlingen in de moderne en 45 % in de klassieke humaniora.⁷

Het middelbaar onderwijs wilde mannen vormen die een verantwoordelijke positie zouden innemen in de maatschappij. Daarbij speelde de Franse taalkennis een belangrijke rol. Vanuit de rijke bovenlaag die de politieke en economische macht in het onafhankelijke België in handen had, ging vanaf 1830 een sterke verfransingdruk uit. Een degelijke kennis van het Frans was voor een succesvolle carrière onontbeerlijk, waardoor het middelbaar onderwijs ook in Limburg in de greep van de taal van Molière kwam. Voldoende kennis van de Franse taal was overigens een toelatingsvoorwaarde in het middelbaar onderwijs. Vandaar dat heel wat colleges voorbereidende afdelingen uitbouwden om Frans te leren.

Tegen dit schijnbaar onstuitbare verfransingsproces kwam geleidelijk aan een Vlaamsgezinde tegenstroom op gang om de positie van de moedertaal in het bestuur, het onderwijs en het gerecht te verbeteren, die vanaf de jaren 1870 krachtiger werd. Inzake de vernederlandsing van het middelbaar onderwijs speelden de katholieke colleges van Maaseik, Neerpelt en Peer een pioniersrol in Vlaanderen. De ligging van deze colleges ver weg van de taalgrens en van een verfranste stad, een vrijwel totale afwezigheid van Waalse leerlingen, de onvolledige humanioracyclus in Neerpelt en Peer en het ontbreken in laatstgenoemde gemeenten van een concurrerende rijksschool verklaren het proces van vroege vernederlandsing. In Maaseik benutten de Kruisheren vanaf het schooljaar 1909-1910 voor alle vakken en alle klassen het Nederlands als voertaal; het Frans werd wel, naast de moedertaal, gebruikt tijdens de ontspanningsmomenten om de Franse spreekvaardigheid op peil te houden. In het bisschoppelijk Sint-Hubertuscollege te Neerpelt was dit niet het geval en werd van bij de oprichting van de school in 1910 begonnen met volledig Nederlandstalig onderwijs en met de moedertaal ook als omgangstaal tijdens de ontspanning en in het godsdienstig verenigingsleven, wat een essentieel onderdeel vormde van het schoolleven.⁸ In juli 1932 kwamen de Vlamingen een wettelijke regeling voor de lang nagestreefde vernederlandsing van het middelbaar onderwijs. Hoewel het een mijlpaal was door de invoering van de officiële eentaligheid in Vlaanderen, betekende de taalwet van 1932 niet meteen het einde van het Franstalig middelbaar onderwijs in Limburg. Door allerlei uit-

7 Een ruimere analyse biedt: Janssenswillen, Paul, *Bezielde vorming*.

8 Janssenswillen, Paul en Wil Meeus, 'Het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt: het eerste Vlaams college? Een micro-onderzoek over de vernederlandsing van het middelbaar onderwijs', in *Wetenschappelijke tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse Beweging* 73 (2014) 7-33.

College Sint-Hubertus

TE NEERPELT

Inrichting voor Openbaar Middelbaar Onderwijs.

PROSPECTUS

Doel der Inrichting. Mannen te vormen en christenen, ziedaar in twee woorden het doel der Inrichting, het onvermoeid streven van Directeur en Leeraars van het College St-Hubertus.

Onderwijs en Opvoeding. De Inrichting bevat naast de Humaniora den driejarigen Cursus der Middelbare School.

De Humaniora leiden op tot de hogere studien aan Universiteit of Seminarie. Het studieprogramma der Koninklijke Athenaea is er verplichtend.

De Middelbare School bekwaamt de jongelingen voor Handel en Nijverheid, alsook voor het waarnemen van een ambt bij het Beheer der Spoorwegen, Posterijen, enz. Ook de Middelbare School volgt het officieel

Afb. 2. Prospectus van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt, 1914 (Neerpelt, Archief Sint-Hubertuscollege, R1: College Sint-Hubertus te Neerpelt, prospectus, z.d. [1914]).

zonderingsmaatregelen bleef Franstalig onderwijs nog mogelijk. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden werd de Franstalige afdeling pas afgeschaft in 1961, bijna 30 jaar na de invoering van de taalwet op het middelbaar onderwijs.⁹

In het opvoedingsproject van het vrij en in dat van het officieel onderwijs werden andere accenten gelegd. In het officiële net kregen de leerlingen vooral een profane vorming die hen tot goede burgers wenste op te leiden. Het katholiek onderwijs trachtte ze daarenboven te verheffen tot goede gelovigen met een christelijke levenswandel. Het middelbaar onderwijs lag er ingebed in de pastorale structuur van de Kerk. De innerlijke ontplooiing van

de mens werd er centraal gesteld. De ziel van de opvoeding was de opvoeding van de ziel. Het hele onderwijs stond in het teken van de godsdienstig-zedelijke opvoeding.

De katholieke school profileerde zich als school voor het leven met een karaktervorming van de hele mens. Het Sint-Jozefscollege te Hasselt beoogde '*l'éducation complète*' van de leerlingen: '*... le développement des différentes facultés de l'esprit par des études fortes et bien dirigées, et la formation du cœur, de la volonté par la pratique des vertus civiles, morales et religieuses*'.¹⁰ En het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt drukte zijn opdracht als volgt kernachtig uit: '*Mannen te vormen en christenen, ziedaar in twee woorden het doel der Inrichting, het onvermoeid streven van Directeur en Leeraars van het College St-Hubertus*'.¹¹ '*Het beste onderwijs zou weinig baten zoo het niet gepaard ging met een goede opvoeding*', aldus directeur Jaak Peuskens (afb. 2).

- 9 Janssenswillen, Paul, 'Vernederlandsing voor de eindstreep? de taalsituatie in het middelbaar onderwijs voor jongens in Limburg tijdens het interbellum', in *Wetenschappelijke tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse Beweging* 68 (2009) 119-143.
- 10 Verbeek, Gerard, *Dankbaarheid en Waardering. Sint-Jozefscollege Hasselt 100 jaar 1882-1982* (Hasselt 1982) 22 [prospectus van omstreeks 1900].
- 11 Neerpelt, Archief Sint-Hubertuscollege, R1: College Sint-Hubertus te Neerpelt, prospectus, z.d. [1914].

Afb. 3. Prospectus van het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren, vóór 1913-1914 (Tongeren, Archief Onze-Lieve-Vrouwecollege, O.-L.-Vrouwecollege, Tongeren, prospectus pensionaat, z.d. [vóór 1913-1914]).

Grondslag en sluitsteen van die opvoeding vormde het geloof in het aardse leven als de weg naar het 'hoger doel'. 'Christelijke en burgerlijke deugden te leeren beoefenen, hunne verstandsvermogens en begaafdheden ontwikkelen en versterken, ze voorbereiden tot de toelatingsexamens voor openbare betrekkingen of ze op te leiden voor koophandel en nijverheid ...', zo omschreef het Sint-Jozefspensionaat te Borgloon zijn missie. En dit trachtte de instelling te realiseren 'door christelijke leering, godsdienstige leiding, zachte en gedurige waakzaamheid, voorzichtige en liefderijke vermaningen; eene vriendelijke, doch krachtige behandeling en een onderwijs overeenkomstig met den vooruitgang van wetenschappen, kunst en nijverheid'.¹² 'De geest, welke in het College heerscht, is die der goede, christelijke familiën', vermeldde de prospectus van het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren, 'Met eene vaderlijke bezorgdheid en eene onbeperkte zelfopoffering werken de meesters aan de opvoeding en het onderricht der kinderen die hun worden toevertrouwd'¹³ (afb. 3).

De eigen uitgangspunten van het opvoedingsproject als fundament van de schoolidentiteit in het katholiek onderwijs die vóór de Eerste Wereldoorlog werden uitgetekend, bleven ook na de oorlog gelden. De Eerste Wereldoorlog vormt dus wat dit aspect geen echte breuklijn. Het schoolritme werd wel verstoord door de mobilisatie van leraren, de opeising van leslokalen en de inkwartiering van soldaten, de schaarste van levensmiddelen en steenkool. De directeurs van de middelbare onderwijsinstellingen in Limburg deden hun uiterste best om ondanks de beperkingen en moeilijkheden het schoolleven toch in zijn regelmatige plooi te laten vallen.¹⁴ Na 1918 kwam de godsdienstig-zedelijke

O.-L. Vrouwecollege
Tongeren

Oude Humaniora	Landbouwafdeling
Beroepsafdeling	Lager onderwijs

I. — DOEL — ONDERWIJS

O.-L. Vrouwecollege heeft voor *daaf* jongelingen volledig op te voeden: door een grondig en goed geord. onderwijs de begaafdheden van den geest te ontwikkelen en door het beoefenen van burgerlijke, zedelijke en godsdienstige deugden hart en wil te vormen.

Het onderwijs bevat:

- 1) Eene voorbereidende afdeling met hare zes klassen — en vierde graad — onder staatsinspectie.
- 2) Eene afdeling der *oude humaniora* in zes studiejaren waarin men de leerlingen voorbereidt tot de studien in de medicijnen, rechten en notariaat, natuurlijke wetenschappen, letteren en geschiedenis enz. — tot de studien in wijsbegeerte in de Seminarieën. Een vrije leerling in de engelsche en duitache taal wordt gegeven naast de verplichtende vakken.
- 3) De *beroepsafdeling* die de leerlingen richt op, dat de jongelingen welke later in den handel willen treden of eene plaats bekleeden in openbare of private besturen, of eene opleiding genieten in verband met de eischen hunner latere bestemming. De meesters te allen tijden er met gaancs bijzondere zorg aangeleend.
- 4) Eene *landbouwafdeling*, die onder de leiding van een landbouw ingenieur, voor *daaf* heeft den zonen onzer landbouwers de beginselen van den rationeelen landbouw aan te leeren en hun liefde voor hun beroep in te boezemen; zij zelf drie studiejaren.

II. — ALGEMEENE AANMERKINGEN

De kinderen van ten minste acht jaren

- 12 Sint-Niklaas, Generaalsarchief Broeders Hiëronymieten, *Borgloon*, 23: Pensionnat Saint-Joseph dirigé par les Frères Hiëronymites à Looz. Pensionaat Sint-Jozef bestuurd door den Broeders Hieronymieten te Borgloon, prospectus, z.d. [na 1907].
- 13 Tongeren, Archief Onze-Lieve-Vrouwecollege, O.-L.-Vrouwecollege, Tongeren, prospectus pensionaat, z.d. [vóór 1913-1914].
- 14 Janssenswillen, *Bezielde vorming* 184-196.

opvoeding wel onder druk te staan door soepeler morele normen. Paus Pius XI riep de leken op om de maatschappij opnieuw voor Christus te winnen door het stimuleren van de kerkelijk strijdende Katholieke Actie. De katholieke kerk wilde de jeugd warm maken voor 'hogere idealen' om op die manier de geloofsafname tegen te gaan en het tekort aan priesterroepingen op te vangen. Deze Katholieke Actie-ideologie van persoonlijke heiliging en kerkelijke verovering van de maatschappij bleef tot in de eerste helft van de jaren vijftig leven. Ook de Tweede Wereldoorlog betekende dus geen échte breuk in de schoolpraxis.

In het vrij middelbaar onderwijs was de klassieke humaniora niet alleen een voorbereiding op de universiteit, maar met een alles doordringende religieuze opvoeding moest het schoolleven er de ideale voedingsbodem vormen voor priesterroepingen. Nochtans verwees in Limburg geen enkele publicatie bestemd voor de rekrutering van middelbare scholieren, uitdrukkelijk naar die onderliggende hoofdbekommernis. Zelfs het Klein Seminarie te Sint-Truiden, dat naast de humaniora ook een tweejarige filosofie-afdeling als voorbereiding op het priesterschap inrichtte, vermeldde aanvankelijk niet expliciet de realisatie van religieuze roepingen om de rekrutering zo ruim mogelijk te houden. Onder invloed van het dalend aantal priesterroepingen vroeg paus Pius XI in 1928 aan bisschop Louis-Jozef Kerkhofs het Klein Seminarie uitsluitend voor te behouden voor priesterkandidaten. Daardoor werd het externaat dat sinds de opheffing van het Aangenomen College in 1910 in de Trudostad aan het Klein Seminarie was verbonden, geleidelijk aan afgescheiden.

De opvoeding in de katholieke instellingen voor middelbaar onderwijs gebeurde bij voorkeur in isolement met zo weinig mogelijk interferentie van de buitenwereld. Vandaar dat 19 van de 30 (63 %) katholieke scholen in Limburg tussen 1878 en 1970 een kostschool inrichtten om de godsdienstige totaalopvoeding in optimale omstandigheden te realiseren (afb. 4). Maar ook de externen stonden van 's morgens vroeg tot 's avonds laat onder invloed van de katholieke opvoedingsgeest (afb. 5 en 6). Eind 1923 liep 54 % van de jongens in het middelbaar onderwijs in Limburg school in bisschoppelijke colleges (tegenover 17 % in scholen ingericht door religieuze orden en congregaties en 29 % in het rijksonderwijs). Het Klein Seminarie te Sint-Truiden, het Sint-Jozefscollege te Hasselt en het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren trokken de meeste leerlingen aan (afb. 4). Deze kleinstedelijke instellingen met een volledige humanioracyclus werden zoals de overige meer landelijk gelegen scholen centraal geleid door het bisdom dat het onderwijs en de opvoeding bepaalde. In essentie verschilde dit katholieke opvoedingsproject ook niet van dat in instituten die geleid werden door religieuze orden en congregaties.

Het internaatsleven trachtte het familiale leven van de kostgangers zoveel mogelijk na te bootsen. De meeste prospectussen vermeldten expliciet dat directie, leraren en leerlingen aan dezelfde tafel aten. *'Er heerscht immer een van oudsher bekende, blijmoedige familiegeest, die het leven der kinderen in hoge mate weet te veraangename'*, spiegelde de collegedirectie van

Afb. 4. Katholieke scholen van middelbaar onderwijs voor jongens in Belgisch-Limburg, 1878-1970.

plaats	school met jaar van oprichting en inrichtende macht	internaat	leerlingen- percentage*	
			dec. 1923	1969-1970
Beringen	Sint-Jozefscollege gepatroneerd 1861; bisschoppelijk 1963	X tot 1969	10%	5%
Bilzen	Sint-Lambertuscollege (1924) bisschoppelijk	geen	-	3%
Bokrijk	Sint-Jozefsinstituut (1957) Broeders van de Christelijke Scholen	X	-	2%
Borgloon	Sint-Jozefsinstituut (ca. 1880-1948) Broeders Hiëronymieten	X	6%	-
Borgloon	Sint-Jozefscollege (1948) bisschoppelijk	X	-	3%
Bree	Sint-Michielscollege (1881) bisschoppelijk	geen	4%	3%
Genk	Sint-Jan Berchmanscollege (1919) bisschoppelijk	X vanaf 1929	3%	6%
Hamont	Salvatorcollege (1925) Paters Salvatorianen	X	-	2%
Hasselt	Sint-Jozefscollege (1882) bisschoppelijk	X	14%	11%
Hechtel	Don Boscocollege (1896) Paters Salesianen	X	-	3%
Herk-de-Stad	Amandinacollege (1952) bisschoppelijk	geen	-	4%
Heusden	Heilig-Hartcollege (1932) Paters Minderbroeders	X	-	4%
Houthalen	Sint-Pauluscollege (1960) bisschoppelijk	geen	-	3%
Lanaken	Heilig-Hartcollege (1923) Priesters van het Heilig-Hart	X	-	2%
Leopoldsburg	Sint-Michielsinstituut (1926) Broeders van Liefde	geen	1%	3%
Lommel	Eymardinstituut (1939) Paters van het Heilig-Sacrament	X	-	1%
Lommel	Sint-Pieterscollege (1962) bisschoppelijk	geen	-	3%
Maaseik	Kruisherencollege (1855) Kruisheren	X vanaf 1897-1898	6%	6%
Maasmechelen	Heilig-Hartcollege (1917) bisschoppelijk	X vanaf ca. 1920	6%	3%
Neeroeteren	Kruisherencollege (1964) Kruisheren	geen	-	1%
Neerpelt	Sint-Hubertuscollege (1910) bisschoppelijk	X vanaf 1916	8%	5%
Peer	Sint-Lambertuscollege (1879) bisschoppelijk	geen	1%	2%
Sint-Truiden	Klein Seminarie (1843) bisschoppelijk	X	17%	2%
Sint-Truiden	Aangenomen College (1928) bisschoppelijk	geen	-	3%
Sint-Truiden	Sint-Trudoinstituut (1885) Broeders van de Christelijke Scholen	geen	11%	5%
Tessenderlo	Sint-Barbaracollege (1964) Paters Redemptoristen	geen	-	3%
Tongeren	Sint-Maternuscollege (1879-1894) Paters Jozefieten	X	-	-
Tongeren	Onze-Lieve-Vrouwecollege (1894) bisschoppelijk	X vanaf 1912	13%	7%
Zepperen	Sint-Aloysiusinstituut (1905) Paters Assumptionisten	X	-	1%
Zonhoven	Sint-Jan Berchmansinstituut (1957) Fraters van Tilburg	X	-	4%

* Het betreft hier telkens het leerlingenpercentage van de school tegenover het totaal aantal leerlingen in het katholiek middelbaar onderwijs voor jongens in Limburg. In ons onderzoek werden scholen die zich uitsluitend richtten tot aspirant-geestelijken pas opgenomen wanneer ze zich ook openstelden voor externen, vandaar dat in december 1923 bij sommige scholen geen leerlingenpercentages zijn vermeld.

Beringen de kandidaat-internen voor.¹⁵ Het internaat van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt waar er slechts plaats was voor 40 scholieren richtte zich tot '*Ouders van den bemiddelden stand, die voor hunne kinderen eene voortzetting wenschen van het familieleven en meer bijzondere zorgen, welke slechts de kleine internaten kunnen verzekeren*'.¹⁶ In het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren mochten de leerlingen elk weekend van zaterdagmiddag tot maandagmorgen naar huis '*om de familiegeest niet teloor te laten gaan*'.¹⁷ Internen en externen werden zoveel mogelijk gescheiden. In het Hiëronymietencollege te Borgloon kregen de '*Fransche*' externen verbod om met de internen te spelen.¹⁸ In het Sint-Jozefscollege te Hasselt waren er gescheiden speelplaatsen.

Na de Eerste Wereldoorlog vormden internen in vrijwel alle colleges met een kostschool een minderheid. In de bisschoppelijke scholen daalde het aantal internen van 33 % in 1930-1931 naar 29 % in 1949-1950. Een uitzondering vormde het Klein Seminarie te Sint-Truiden dat, na de heropening in 1928 van het Aangenomen College aldaar en de trapsgewijze overheveling van het externaat van het Klein Seminarie naar het heropgerichte Aangenomen College, vanaf 1932-1933 enkel nog internen telde. Het Sint-Jozefscollege te Hasselt groeide tijdens het interbellum uit tot de grootste katholieke school van middelbaar onderwijs voor jongens in Limburg, een positie die het tot het einde van de bestudeerde periode in 1970 wist te behouden (afb. 4). Het leerlingenaantal van het Klein Seminarie te Sint-Truiden daalde vooral in de jaren 1960 sterk als gevolg van het afnemend aantal priesterkandidaten en de afschaffing van de Franstalige afdeling.

In het Klein Seminarie te Sint-Truiden waren sinds de aanhechting van een externaat in 1910 internen en externen op de speelplaats en in de eetzaal angstvallig gescheiden. In de klas moesten de externen het laatst binnenkomen en het eerst vertrekken en kregen ze daarom een plaats dicht bij de deur. Er gaapte een kloof tussen de gedulde externen en de gewenste internen, die de nodige garanties voor priesterroepingen boden. Ook na de heroprichting van het Aangenomen College in 1928 bleef dat het geval. Directeur Gustaaf Boes van het Klein Seminarie sprak neerbuigend over '*ceux du collège*'.¹⁹ Een uitspraak als '*là-bas, on fait du bruit*', daarbij verwijzend naar de schoolpopulatie van het Aangenomen College, was niet als een compliment bedoeld. Muren en psychologische drempels moesten de 'wereldse' externen op een afstand houden. In het Sint-Jozefscollege te Beringen werden de internen *kouchkes* (naar het Franse begrip *cochon*) genoemd omdat zij hun slaap- en eetzaal hadden naast de varkensstallen.

15 Beringen, Archief Sint-Jozefscollege, *St-Jozefs Gemeentecollege te Beeringen, prospectus*, z.d. [ca. 1910].

16 Zoals in noot 11.

17 Zoals in noot 13.

18 Sint-Niklaas, Generaalsarchief Broeders Hiëronymieten, *Borgloon*, 67: dienstregeling, 1896.

19 Van Vinckenroye, Herman, *Voorbij onze seminarietijd, 21 mijmeringen met leraars en personeel van toen* (Sint-Truiden 1994) 134.

Het opvoedingsproject van het vrij katholiek onderwijs – wat we behandelden in deze paragraaf – was dus theoretisch gefundeerd op een religieuze en daaraan gekoppelde zedelijke totaalopvoeding, bij voorkeur in internaatsverband. Dat moest een rijke voedingsbodem vormen voor (priester)roeping. Of die klemtonen in het katholieke opvoedingsproject in de dagelijkse onderwijspraktijk effectief werden gerealiseerd komt aan bod in volgende paragraaf.

De ziel van de opvoeding: de opvoeding van de ziel?

Zowel het katholiek als het officieel onderwijs beoogden leerlingen dus te vormen tot goede, moreel hoogstaande burgers. In het katholiek onderwijs had die vorming bovendien een diepgaande godsdienstige basis. De religieuze, zedelijke en sociale opvoeding waren er met elkaar verstrengeld. Met ongeveer de helft van alle scholen en 70 % van alle leerlingen in Limburg beschikte het katholiek middelbaar onderwijs over de beste mogelijkheden om die religieuze totaalopvoeding in de praktijk te realiseren.

Hoe werden nu die principes van het katholieke opvoedingsproject in dagelijkse praktijk gebracht? Welke concrete acties en middelen werden daarbij benut? Welke rol speelde de kerkelijke kalender? En hoe beïnvloedde de katholieke totaalopvoeding ook de para-scolaire activiteiten? Dit komt in deze paragraaf aan bod. We vertrekken daarbij vanuit de katholieke deugden van respectievelijk 'godsvrucht', 'reinheid en tucht' en 'ijver'.

De jaarkring

Alle instellingen voor middelbaar onderwijs volgden het ritme van de kerkelijke kalender. Het schooljaar begon begin oktober en eindigde in de eerste helft van augustus, waarop een zomervakantie van ongeveer zeven weken volgde. Rond de hoogfeesten van Kerstmis en Pasen was een vakantieperiode ingebouwd: acht dagen met Kerstmis, drie weken met Pasen. In 1948 werd in het officieel onderwijs de zomervakantie vastgelegd tussen 1 juli en 1 september, in 1956 nam het vrije net die regeling over.

Tijdens het schooljaar 1929-1930 voerde het Sint-Lambertuscollege te Bilzen '*de Engelse week*' in, waardoor in plaats van op donderdagnamiddag op zaterdagnamiddag vrijaf werd gegeven. In 1932 schafte bisschop Kerkhofs in zijn colleges het carnavalverlof af. De diocesane overheid berekende dat in dat jaar ca. 183 dagen lesvrij waren en adviseerde om zuinig met de vrije dagen om te springen. In het Sint-Michielsinstituut te Leopoldsburg konden leerlingen van buiten de vestigingsgemeente omstreeks 1945 ter gelegenheid van de plaatselijke kermis een halve dag vrijaf krijgen.

Het Sint-Trudoinstituut te Sint-Truiden gaf omstreeks 1900 elke eerste donderdag van de maand vrijaf. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden vormde in die periode de aanstelling van een nieuwe leraar aanleiding om de lessen te onderbreken. In het Kruisherencollege te Maaseik werd volgens reglement van 1892 de feestdag van de oprichting van de orde op 18 juli herdacht; daarnaast waren de maandag en dinsdag van de kermis, sinterklaasdag en de nationale feestdagen van 15 november en 21 juli vrije dagen. In dit college waren woensdag- en zaterdagnamiddag lesvrij, met zangles, wandeling en studie.

Ook daarbuiten werd de schooltijd geregeld onderbroken. In 1927 vervroegde het bisdom de start van de zomervakantie naar 27 juli en schafte de prijsuitdeling af '*om reden van den rouw wegens het schielijk afsterven van Z.D.H. Mgr. Rutten, bisschop*'.²⁰ Het bisdom schortte in 1950 de lessen voor twee dagen op ter gelegenheid van een dubbel jubileum van bisschop Kerkhofs.

Ook door 'buitengewone' omstandigheden zoals het slechte weer of het uitbreken van een epidemie konden de lessen worden geschorst. Leerlingen die in het Sint-Jozefscollege te Beringen schoolliepen, dienden in juli van 1929 een geneeskundig attest voor te leggen dat staaft dat zij tijdens de vakantie niet ziek waren geweest om uitbreiding van een griepplaag te voorkomen. In februari 1935 werden alle scholen in Sint-Truiden wegens een griep epidemie gesloten en dienden de directies de gebouwen te ontsmetten. Het Klein Seminarie aldaar werd in juni 1954 gesloten wegens *paratyphus* waarvan de besmettingshaard zich in de stad bevond.

In het katholiek onderwijs waren de kerkelijke feestdagen 'lesvrij'. Ze verliepen volgens een vast stramien en werden met veel religieuze luister gevierd om ze als 'hoogdagen' in de geest van de leerlingen te prenten. De leerlingen van Bree die in het plaatselijke Sint-Michielscollege schoolliepen, moesten dan 's zomers al om 6.30 u op school zijn om twee mis-sen bij te wonen; daarna volgde een programma met turnen, wellevendheid, godsdienst, voordracht, lof en studie dat duurde tot 17.45 uur (afb. 5). In het Sint-Maternuscollege te Tongeren mochten leerlingen die op een wandelafstand van meer dan een half uur van de stad woonden, op zon- en feestdagen aan de religieuze diensten in hun parochie deelnemen (afb. 6). In het Klein Seminarie te Sint-Truiden was er 's morgens een plechtige eucharistieviering, gevolgd door een wandeling. In de namiddag stonden lof en een wandeling op het programma. 's Avonds waren er nog allerlei religieuze plechtigheden en een feestelijk avondmaal. De godsdienstige vieringen werden vaak opgeluisterd door het collegekoor. Het belang dat in het katholiek middelbaar onderwijs aan de religieuze opvoeding werd gehecht, bleek ook uit de grote kosten die men over had voor de inrichting van de kapel. In de bisschoppelijke colleges konden internen hun plechtige communie doen in de kapel van de school. Externen mochten de catechismus in het college volgen, maar dienden voor de voorbereiding en de plechtigheid zelf in de eigen parochie aan te sluiten.

20 Hasselt, Archief Sint-Jozefscollege, *Aantekeningen van E.H. Dir. Drieskens, 1926-1927*.

Afb. 5. *Dagorde in het Sint-Michielscollege te Bree, ca. 1900 (Bree, Archief Sint-Michielscollege, Règlement des élèves du collège St-Michel à Bree, z.d. [ca. 1900]).*

Gewone weekdays*	Zondagen	Speciale dagen***
06.30 u morgengebed, meditatie, mis en studie	06.30 u mis voor de leerlingen uit Bree**	
08.15 u les	09.00 u hoogmis voor alle leerlingen	
09.15 u speeltijd	turnen of speeltijd	
09.40 u studie	10.45 u les wellevendheid of studie	
10.15 u les		
11.07 u les	11.15 u les godsdienst	
13.30 u studie	13.30 u les voordracht, speeltijd	13.30 u zangles of studie
14.00 u les	14.30 u lof en één keer per maand aanbidding en lof van 14.00 tot 15.00 u	14.00 u congregatie of studie (enkel op donderdagnam.) 14.30 u speeltijd
15.00 u speeltijd	15.00 u speeltijd	
15.15 u les		15.30 u studie
16.15 u speeltijd		16.15 u speeltijd
16.45 u studie	16.00 u studie	16.45 u studie
17.45 u speeltijd	17.45 u avondgebed	17.45 u speeltijd
18.00 u studie		18.00 u studie
19.00 u avondgebed		19.00 u avondgebed

* In de winter was de dagorde in de voormiddag als volgt: 07.00 u: morgengebed, meditatie, mis en studie; 08.45: les; 09.45: speeltijd; 10.07 u: les; 11.00 u: les; in de namiddag was de dagorde zoals in de zomer, maar eindigde de schooldag om 19.00 u. – Op dinsdag, woensdag en vrijdag was er lof op het uur van het avondgebed.

** In de winter om 07.00 u.

*** Op dinsdag- en donderdagnamiddag.

Het schooljaar werd in katholieke scholen geopend met een Heilige-Geestmis. Op 1 november vierde men Allerheiligen en op 8 december Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen. De grote kerkelijke feesten van Kerstmis, Goede Week, Pasen, Ons Heer Hemelvaart en Pinksteren werden voorbereid in een sfeer die de leerlingen deed uitzien naar die feesten. Op Palmzondag hielden leerlingen en leraren van het Sint-Jozefcollege te Hasselt

Afb. 6. Dagorde in het Sint-Maternuscollege te Tongeren, 1879-1894 (Melle, *Achief van de Jozefieten, Tongeren A-D: Relevé de compte 1886-1887 t.e.m. 20.05.1894; Collège St Materne, à Tongres, externat, z.d.*).

Gewone weekdays	Zon- en feestdagen*	speciale dagen**
07.45 u aankomst externen		07.45 u aankomst externen
07.50 u mis	08.15 u aankomst externen	07.50 u mis
08.30 u les	08.20 u mis, godsdienst- onderricht, speeltijd	08.30 u les
09.30 u speeltijd	09.30 u studie	09.30 u speeltijd
09.45 u les		09.45 u les
10.45 u speeltijd		10.45 u speeltijd
10.55 u studie		10.55 u studie
11.50 u externen naar huis	11.15 u externen naar huis	11.50 u externen naar huis
13.25 u terugkeer externen	13.30 u lof (facultatief voor externen)	13.15 u studie (in de zomer)
13.30 u studie		
13.55 u les		
14.55 u speeltijd		
15.05 u les		15.15 u externen naar huis (in de zomer)
16.05 u externen naar huis		
17.05 u terugkeer externen studie		17.00 u studie (in de winter)
19.15 u externen naar huis (‘s winters 18.45 u)		16.45 u externen naar huis (in de winter)

* De externen die op een wandelafstand van meer dan een half uur van het college woonden, mochten op zon- en feestdagen de kerkelijke diensten in hun parochie bijwonen.

** Op donderdag, de eerste dinsdag van de maand en op ‘vrije dagen’.

een processie door de school. Tijdens de Goede Week zong men op woensdag, donderdag- en vrijdagavond de *lamentaties van Jeremias*. Op donderdagvoormiddag stond een bezoek aan alle Hasseltse kerken op het programma en op vrijdag, na de proclamatie van de punten, een plechtige kruisweg met meerstemmig gezongen *Stabat Mater*. Het lange officie op paaszaterdag kreeg een afsluiting met paaseieren in de eetzaal. Ook het feest van het Heilig Sacrament, van het Heilig Hart en van Sint-Petrus en Sint-Paulus, dat jarenlang in Hasselt het officiële collegefeest was, waren hoogtepunten in de ring van het kerkelijk jaar. Het feest van Sint-Jozef op 19 maart werd uitbundig gevierd met een misviering, een

optocht door de stad met vlag en collegefanfare op kop, een toneelvoorstelling en een Vlaamse kermis. Sint-Jozef was niet alleen de beschermheilige van het college, maar ook de patroon van de leraren. Elke eerste vrijdag van de maand werd gevierd met een mis, lof en vespers. Bij gelegenheid werden ook speciale kerkelijke of nationale jubilea extra gevierd. Op 22 maart 1903 bracht het Hasseltse college hulde aan paus Leo XIII met het lied *Leve Leo, Paus en Koning* op tekst van priester-leraar Jozef Geurts en muziek van T. Hamoir. De herdenking van de vijfenzeventigste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid in 1905 kreeg een godsdienstige inslag met een algemene communie en plechtige hoogmis om 9 uur. In het Sint-Michielsinstituut te Leopoldsburg was het tot 1954 de gewoonte om elke eerste vrijdag van de maand rond het beeld van het Heilig Hart samen te komen om een toewijding uit te spreken.

Ook het feest van de directeur dat in de meeste colleges eind juni werd gevierd, kreeg een godsdienstige invulling. De dag begon met een plechtige eucharistieviering, waarin de feesteling voorging. In de namiddag was er ontspanning. Vanaf 1904 werden de leerlingen van het Klein Seminarie te Sint-Truiden bij die gelegenheid getrakteerd met een daguitstap naar Antwerpen, Maastricht of Dinant. Vóór ze vertrokken was er een gemeenschappelijke mis, waarvoor ze om 4 uur moesten opstaan. In het Sint-Jozefspensionaat te Borgloon werd als eerbetuiging aan de directeur op 25 juni 1896 boven het theater volgende tekst aangebracht: *'Belges, Allemands, Hollandais, Anglais, tous les élèves rivalisent pour applaudir leur Directeur chéri'*.²¹ In het Sint-Jozefscollege te Hasselt boden de leerlingen bij gelegenheid van het directeursfeest in een verzorgd mapje per klas een geestelijke ruiker aan met het aantal keren dat zij de mis hadden bijgewoond, het aantal gebeden rozenhoedjes of -kransen en het aantal bezoeken aan het Heilig Sacrament. De leerlingen van het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren boden hun directeur bij gelegenheid van zijn naamfeest op 29 juni 1944 een geestelijke ruiker aan met 117 missen en evenveel communies, 39 rozenhoedjes en 39 'verstervingen'.

De godsvrucht

Het dagelijks leven in het middelbaar onderwijs verliep zeer geordend volgens een vastomlijnd schema. *'De tucht is voor het college wat ze is voor het leger: haar schoonheid en haar kracht. Het reglement van het huis moet strikt gecontroleerd worden: elke persoon, elke daad, elke oefening op zijn plaats, steeds, stipt op het gevraagde ogenblik, dat is de discipline, maar is ook de definitie van*

21 Sint-Niklaas, Generaalsarchief Broeders Hiëronymieten, *Borgloon*, 96: 1899-1908: verslagen voorname voorvallen, 25.06.1896.

orde', stelde bisschop Kerkhofs.²² 'Orde leidt tot God', stond bovenaan het reglement van het Klein Seminarie te Sint-Truiden. Over het algemeen werd de tijd verdeeld over vier onderdelen: lichamelijke verzorging, studie, het religieuze en daartussen de 'vrije' tijd. Het religieuze doordeesemde heel het schoolleven. De christelijke deugden werden door een vast, dagelijks terugkerende dagverloop en door het suggestieve voorbeeld van de priester-leraren ingeprent. Dag in dag uit, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat werden de leerlingen met mis, biecht, gebed en andere godsdienstige oefeningen en in religieuze verenigingen opgevoed tot een christelijke levenswandel. Door een quasi permanente aanwezigheid stonden de leerlingen constant open voor de invloed van het godsdienstige klimaat. Dat gold vooral voor de internen die voor lange tijd van de buitenwereld waren afgesloten, maar ook de externen brachten het overgrote deel van hun tijd door op school. Omdat het heen en weer gaan van laatstgenoemden van thuis naar het college het familieleven vrijwel onmogelijk maakte, was het voor velen een zware dobber. Het routinekarakter van het dagelijks leven bevorderde de inwerking van de katholieke levensvisie en waarden. De godsdienstige praxis met gebedsoefening, sacraments- en liturgiebeleving, vooral op kerkelijke feestdagen, was de veruitwendiging van de inwendige godsvrucht.

In alle katholieke scholen voor middelbaar onderwijs in Limburg startte de dag met een eucharistieviering, eventueel voorafgegaan met het morgengebed en een meditatie. Voor de meeste leerlingen eindigde de schooldag pas omstreeks 19 uur met avondstudie. Internen kregen een ritme opgelegd dat gold voor priesters en kloosterlingen. Vanaf het ontwaken moesten de gedachten van de leerlingen naar God uitgaan. De internen van het Klein Seminarie te Sint-Truiden werden gewekt met de uitroep *Benedicamus Domino*, waarop zij *Deo Gratias* dienden te antwoorden. Bij elke kerkelijke feestdag werden de leerlingen anders gewekt. Op kerstochtend bijvoorbeeld klonk het *Christus natus est nobis*, waarop de internen *Venite adoremus* repliceerden. Op feestdagen ter ere van Maria wekten de surveillanten de leerlingen met het *Ave Maria gratia plena*, waarop de leerlingen *Dominus tecum* antwoordden. Voor wie dat nog niet volstond was er bijkomend belgerinkel. Vroeger opstaan was verboden. De internen kregen voor het wassen en het aankleden een kwartier tot twintig minuten. Dit diende in stilte en met gesloten gordijnen te gebeuren. Na een tweede belgeluid begaven de kostgangers zich in stilte naar de kapel voor de meditatie die geleid werd door de directeur, gevolgd door een eucharistieviering om zeven uur. In het Sint-Jozefspensionaat te Borgloon werden de internen gewekt met 'Geloofd zij Jezus-Christus', waarop de leerlingen instemmend 'Amen' dienden te antwoorden. Na het wassen van hoofd, gezicht, hals en handen volgde een teken waarop de leerlingen voor hun *chambrette* drie weesgegroeten baden. Bij het binnenkomen van de kapel maakten ze een kruisteken met wijwater.

22 Neerpelt, Archief Sint-Hubertuscollege, S18: Réunions de Messieurs les Directeurs des Séminaires et Collèges Episcopaux tenues à Liège le 18 avril 1934 et le 8 mai 1936, 7 [bijeenkomst van 18.04.1934].

MISKAART

UIT HET REGLEMENT

- Art. 1. De studenten van TONGEREN wonen de H. Mis bij op het College, die van de Humanioraklassen te 7 u., de anderen te 8 uur.
- Art. 2. De studenten van de BUITEN wonen de H. Mis bij in hun parochiekerk. Zij laten WEKELIJS hun MISKAART tekenen door een der parochiegeestelijken. Wie thuis niet kan gaan, komt naar de acht-urenmis op het College, zo de verkeersmiddelen het enigszins toelaten.
- Art. 3. Al de studenten van de Humanioraklassen wonen dagelijks de meditatie bij. De Ouders worden verzocht ons bereidwillig te steunen.

De Leraar.

De Directeur,
M. LENAERTS.

O. L. Vrouwecollege Klas 6^e lat. A.

De Heer Alf. Ken. Ogen van Bluizen
Parochie S. S. Servaas komt naar het
College: per trein, per tram, per bus, per fiets, te voet.
Aankomst 8 u. 15 Vertrek 5 u. 10

Hij gaat dagelijks naar de Heilige Mis, in de
kerk van S. V. I. Z. N. te 7 uur.

Handtekening van vader: [Handwritten Signature]

Week	Handtekening	Aanmerking
1 ^e	<u>6</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
2 ^e	<u>6</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
3 ^e	<u>6</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
4 ^e	<u>4</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
5 ^e	<u>4</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
6 ^e	<u>4</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
7 ^e	<u>3</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
8 ^e	<u>2</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
9 ^e	<u>4</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
10 ^e	<u>4</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
11 ^e	<u>3</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
12 ^e	<u>6</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
13 ^e	<u>3</u> <u>[Handwritten Signature]</u>	<u>2 x college</u>
14 ^e		

Afb. 7. Miskaart (voor- en achterzijde) van het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren, na 1947. (Tongeren, Archief Onze-Lieve-Vrouwecollege, Miskaart, z.d. [na 1947]).

De misviering was ook verplicht voor externen. De directeur kon sommigen vrijstelling verlenen, zoals bijvoorbeeld scholieren die misdienaar waren in de eigen parochiekerk. Directeur Mathieu Lenaerts van het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren stond omstreeks 1945 toe dat leerlingen van buiten de stad de mis in de eigen parochie bijwoonden (afb. 7). Elke maandagmorgen moesten ze het 'misbriefje' van de parochiale overheid voorleggen, waaruit bleek dat zij de voorbije week geen enkele keer afwezig waren in de mis. In diezelfde periode waren de leerlingen van het Sint-Michielsinstituut te Leopoldsburg verplicht elke eerste vrijdag van de maand de mis in de parochiekerk aldaar bij te wonen; de lessen begonnen dan om half tien, zodat de leerlingen van Leopoldsburg naar huis konden gaan om te eten; de anderen namen hun ontbijt in hun klas. In de namiddag was er lof en een plechtigheid op de speelplaats voor het beeld van het Heilig Hart. Ook de hoogmis op zondag dienden de leerlingen van Leopoldsburg in de parochiekerk bij te wonen.

De mis diende met respect en devotie gevolgd te worden, zonder er een extra slaaphalfuurtje van te maken. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden was het tijdens bepaalde

delen van de mis toegelaten spirituele lectuur door te nemen. 'In de kerk vooral, maar bij alle godsdienstige oefeningen, moeten zij door eene heilige ingetogenheid dien geest des geloofs te kennen geven, waarmede de christen moet bezielde zijn. Dus geene onachtzaamheid in de houding, zedigheid in den oogslag, een kalme toon en geen overhaasting in de gebeden, die gemeenschappelijk geschieden', luidde het in het Kruisherencollege te Maaseik.²³ In dat college waren gebedenboek en rozenkrans verplicht: 'Mocht het gebeuren dat zij door een of andere omstandigheid beiden missen, dan zullen zij de handen gevouwen of de armen gekruist houden en zich met niets anders bezig houden dan met de godsdienstige oefening, die op dat oogenblik plaats heeft'. In het Sint-Jozefscollege te Hasselt gebeurde het volgens getuigenis van een oud-leerling dat 'we ook wel eens onze lessen herhaalden, wanneer de surveillant het niet zag'.²⁴

Om de communie te ontvangen was nuchter zijn een absolute vereiste, dat wil zeggen dat de leerlingen na middernacht niets meer mochten hebben gegeten of gedronken. 'Wij eisen veel van onze jongens en ik heb soms medelijden met hen', schreef directeur Jozef Michiels van het Hasseltse college, 'In het hartje van den Winter, wanneer het 's morgens koud is en nog duister, en dat er nog geen kat over de straat loopt, dan kan men hier en daar het lichtje van een fietslamp zien fonkelen en al die lichtjes nemen eenzelfde richting: de poort van het college. En ook van de ouders wordt de medewerking vereist; want die studentjes van de VI [de zesde Latijnse klas of het eerste leerjaar van het middelbaar onderwijs] en V [de vijfde Latijnse klas of het tweede leerjaar van het middelbaar onderwijs] staan niet vanzelf op, die moeten gewekt worden en ik ben overtuigd dat zonder de verplichting, in de wintermaanden en onder de wedstrijden, velen de Mis zouden verzuimen'.²⁵ Ook elke vakantiedag begon met het gebeier van de torenklok. Het was de taak van de ouders nauwlettend te controleren dat 'hunne kinderen hunne godsdienstige plichten stipt vervullen, geregeld tot de H. Sacramenten naderen, dat zij een wakend oog houden op de lezingen en gezelschappen van hunnen zonen'.²⁶ In het Klein Seminarie te Sint-Truiden dienden de leerlingen na de vakantie een *testimonium* van de parochiepriester voor te leggen over hun 'vakantie-activiteiten'. Een enquête gehouden in de bisschoppelijke colleges van Limburg wees uit dat in 1948 30 tot 35 % van de leerlingen tijdens de vakantie de mis bijwoonden, wat er 15 % minder waren dan vijf jaar daarvoor.

In het Klein Seminarie te Sint-Truiden begaf na de mis iedereen zich naar de refter voor het ontbijt. Zoals alle verplaatsingen diende dat in absolute stilte te gebeuren. De internen baden en luisterden naar een bezinningstekst, wat gebruikelijk was voor iedere maaltijd. In het Sint-Trudoinstituut te Sint-Truiden werd in de eerste decennia van de twintigste eeuw tijdens de maaltijden door een aangeduide leerling lezing gehouden die de overige leerlingen in stilzwijgen dienden te volgen. 's Avonds na de laatste gebedsoefeningen gingen de jongens in het Klein Seminarie in stilte naar hun *chambrette*, waar ze voor het licht

23 Maaseik, Archief Kruisherencollege, X.H. 1 (6): Règlement disciplinaire, 1898 [tweetalig].

24 Gedenkboek Sint-Jozefscollege Hasselt 1882-1932 (Hasselt 1932) 68-69.

25 Hasselt, Archief Sint-Jozefscollege, Kaft 1937-1947: verhouding college en parochie, z.d.

26 Maasmechelen, Archief Heilig-Hartcollege, prospectus, z.d.

gedoofd werd nog tijd hadden voor een persoonlijk gebed. In het Sint-Jozefspensionaat te Borgloon werd de dag afgesloten zoals hij was begonnen: met drie weesgegroeten. Louis Schutjes die in het Sint-Jozefscollege te Hasselt schoolliep, schreef in 1915 in zijn dagboek: ‘... en daarop zeg ik mijn avondgebed; en dat avondgebed bestaat in 3 weesgegroeten, en het schietgebedje dat mama-zaliger mij nog leerde: “*petit Jésus bénisse papa, maman, Louis, Marguerite, Herman, Emile et toute la famille*” en een akte van berouw met 3 schietgebedjes die ik zelf maakte en die luiden: “*Sainte Vierge protège-moi contre le péché et l’impureté, Saint Joseph protège ma patrie, l’Ange gardien protège-moi pendant cette nuit*”. En eindelijk een onze vader met een weesgegroet, met een schietgebedje “*Bon Dieu, je vous adore*”’.²⁷ In het Klein Seminarie te Sint-Truiden konden de leerlingen driemaal per week Gregoriaanse zang leren. Tijdens de dagelijkse ochtend- en avondgebeden konden ze hun zangprestaties aan hun medeleerlingen laten horen.

Ook bij het begin en het einde van de lessen werd er gebeden. De studie die niet onmiddellijk werd voorafgegaan of gevolgd door religieuze oefeningen, begon in sommige colleges met het zingen van het *Veni Sancte* en eindigde met het *Sub Tuum*. In het Kruisheerencollege te Maaseik mochten de leerlingen circa 1900 voor het einde van het gebed geen boeken of schoolbehoeften uitpakken. In het Sint-Jozefsinstituut te Borgloon knielden de leerlingen toen bij het bidden van de ‘*Engel des Heeren*’; voor de overige klasgebeden moesten ze rechtstaan. Elke zondag, woensdag en vrijdag was er in dat pensionaat lof en elke zondag kruisweg. De half-internen moesten elke eerste vrijdag om zes uur op school de mis bijwonen. In het Sint-Jozefscollege te Hasselt was er op zondagnamiddag lof en vespers.

Een intens gebedsleven vormde dus een vaste ingrediënt van elke katholieke school. ‘In de kerk, zoowel als in andere godsdienstoefeningen, zullen in hun houding, de ingetogenheid en dien geest van geloof uitschijnen waarmede de Christen altijd en overal moet bezielde zijn. Dus, geen vadsigheid in de houding van het lichaam, een grote zedigheid der oogen, en geen overhaasting in de gebeden, die te zamen gedaan worden’, schreef het reglement van het Sint-Michiëlinstituut te Leopoldsburch voor.²⁸ Bij aankomst op school dienden de leerlingen het Heilig Hartbeeld op de speelplaats te groeten. Elke dag werd er ingezet met een morgengebed, een onze vader en weesgegroet, het angelus, een opdracht aan het Heilig Hart en een ‘bijzonder’ gebed naargelang de dag en/of de maand. Vóór en na de speeltijd en de studie werd een weesgegroet gebeden, na de lessen het angelus en op het einde van de dag daarenboven een avondgebed, de tien geboden, de vijf geboden van de Kerk (het in ere houden van zon- en feestdagen, de mis, vasten, biecht en paascommunie) en de vier ‘akten’ (geloof, hoop, liefde en berouw). En verder baden de broeders ’s woensdags ‘een bijzonder gebed met hun leerlingen

27 Hasselt, Archief Sint-Jozefscollege, *Dagboeken L. Schutjes*, deel 4, 1915.

28 Gent, Archief Provinciaal Broeders van Liefde, *Sint-Michiëlinstituut Leopoldsburch*, map 1923-1950: Sint-Michiëlgesticht. Lager en middelbaar onderwijs. Leopoldsburch. Reglement, z.d. [vóór 1947].

om voor deze de gratie te bekomen hun roeping te kennen en te volgen'.²⁹ De leerlingen van het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk dienden het morgengebed geknield op het zitvlak van hun schoolbank op te zeggen. Het Sint-Jozefscollege te Beringen stelde in de jaren dertig een gebedenboekje ter beschikking. Wanneer de leraren na het laatste lesuur van de voor-middag het angelus baden, diende er in heel het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren een 'gewijde' stilte te heersen. In deze school werd op 7 november 1950 een Gedurige Aanbidding gehouden, waarbij per toerbeurt de directeur, leraren, leerlingen, de zusters en het onderhoudspersoneel naar de kapel kwamen om er samen de klok rond te bidden; voor de periode tussen 22.00 uur en 06.00 uur werden de (priester-)kandidaten bij loting aangeduid.

Minstens één keer per maand moesten de leerlingen gaan biechten. Een ondertekend biechtbriefje leverde hiervan het bewijs. Bij het begin van een eucharistieviering was er vaak gelegenheid om te biechten. Met de biechtvader die elke leerling uitkoos, had hij een speciale band. Hij was zijn geestelijk begeleider bij studies en gewetensproblemen. De biechtvader kon ook oordelen of door devotie en ingesteldheid een leerling de communie kon ontvangen. Dit vergde immers enige tijd van voorbereiding met religieuze lectuur en zonder al te lawaaierige ontspanning. In het Sint-Jozefsinstituut te Borgloon was er op het einde van de jaren twintig maandelijks biechtgelegenheid, wat voor veel leerlingen eerder een 'routinekwestie' werd. Het biechtbriefje dat in het Kruisherencollege te Maaseik was vereist om het maandelijks bezoek aan de biechtstoel te staven, werd bij het begin van de jaren dertig afgeschafte.

In het Klein Seminarie te Sint-Truiden waren alle internen misdienaars. Ze werden beurtelings op een bord aangeduid. Voor de gemeenschappelijke misvieringen kwam enkel de eerste van elke klas in aanmerking. Twee vrijwilligers konden de hoofdkoster assisteren bij het onderhoud van de kerk. *'In de hoogmis heb ik moeten wieroken. Wieroken, dat gaat beter dan over een maand; tenminste ik verbrand mijn vingers toch zoveel niet meer, maar die plechtigheden en dat gedraai, daar krijg ik geen kop aan. Maar ik heb mijn best gedaan'*, schreef leerling Louis Schutjes van het Sint-Jozefscollege te Hasselt in zijn dagboek.³⁰

In katholieke scholen hadden leerlingen de mogelijkheid om aan te sluiten bij een religieuze vereniging. De oprichting van religieuze congregaties gebeurde in de negentiende eeuw onder invloed van de romantiek en het religieus reveil waardoor zich een nieuwe vroomheidsbeleving ontwikkelde waarin een persoonlijke band met God centraal stond. God was een God van liefde voor wie de gelovige een naar sentimentaliteit neigende affectiviteit kon ontwikkelen. Ook was Hij een strenge rechter die het individuele zielenheil

29 Rome, Archief Generaalat Broeders van Liefde, *Sint-Michielsinstituut Leopoldsburg*, Map IV: Reglement voor de Scholen, die bij het Klooster gelegen zijn. Goedgekeurd 18.11.1923 en 23.11.1927; Map VI: Reglement voor de Scholen, die bij het Klooster gelegen zijn. Goedgekeurd 05.10.1934 en 21.10.1946.

30 Zoals noot 27.

verwachtte door zelfheiliging en boetedoening voor zowel de eigen zonden als voor het maatschappelijk kwaad. Die boodschap sloeg aan bij brede lagen van de bevolking, niet alleen omdat ze een beroep deed op het gevoel en de persoonlijke inzet, maar ook omdat ze op een toegankelijke en aanschouwelijke manier werd gebracht. De devoties waren vooral gericht op het Heilig Hart, de eucharistie en Maria. De broedersschappen van het Heilig Hart en de Mariacongregaties stelden als doel leerlingen te leren leven in vroomheid door een speciale verering van het Heilig Hart en van Maria. Allerlei devotieoefeningen waren de voornaamste activiteiten.

Kort na de afkondiging van het dogma van de Onbevleete Ontvangenis in 1854 door paus Pius IX ontstond in katholieke scholen voor middelbaar onderwijs in Limburg een georganiseerde Mariaverering. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden waren voor de leerlingen van de filosofieafdeling en van de retorica de *Congrégation de l'Immaculée Conception de la Sainte Vierge* actief en voor de overige humanioraleerlingen de zogenaamde kleine congregatie *Notre Dame Auxiliatrice*. In 1905-1906 volgde een derde Mariacongregatie, *Onze Lieve Vrouw van Altijddurenden Bijstand*, voor leerlingen van de laagste drie klassen. Na de oprichting van een externaat in 1910 aan het Klein Seminarie volgde een vierde Mariacongregatie die zich uitsluitend tot externen richtte. De congregatiedirecteur was steeds een priester-leraar die werd bijgestaan door een verkozen leerlingenraad met een prefect, twee assistenten, een secretaris, een penningmeester en vier raadsleden. Na het uitspreken van de toewijding aan Maria werd ze door het congregatielid, eigenhandig in een daartoe bestemd register opgeschreven. Zowel leerlingen, leraars als oud-leerlingen konden lid worden of blijven van de congregatie. Op de wekelijkse bijeenkomsten werden lofbetuigingen tot Maria en toespraken over religieuze onderwerpen gehouden. Bijzondere aandacht besteedden de congregaties aan de viering van de Mariafeesten. Wanneer de congregatieleden de school verlieten, deden ze de belofte, dat ze zich nooit zouden ophouden met enige vorm van vrijdenkerij of zouden toetreden tot een anti-kerkelijke groepering.

De religieuze verenigingen in het Klein Seminarie te Sint-Truiden kregen navolging in andere bisschoppelijke colleges en in het Kruisherencollege te Maaseik. In het Sint-Jozefs-college te Hasselt werd in 1883 de Mariacongregatie Virga Jesse opgericht, die mei als Maria-maand en oktober als Rozenkransmaand met lof en rozenhoedje bijzondere aandacht gaf. Jaarlijks trok de hele collegegemeenschap van Hasselt op bedevaart naar een Mariaoord: Kortebos, Koersel-Kapelleke, Onze-Lieve-Vrouw ter Eiken in Zonhoven of naar Zutendaal. De Kruisheren te Maaseik planden jaarlijks een bedevaart aanvankelijk naar Onze Lieve Vrouw van 't Hart in het Nederlands-Limburgse Sittard en omstreeks 1905 naar het dichterbijgelegen Mariaoord te Heppeneert. In het Sint-Trudoinstituut te Sint-Truiden vergaderde de Mariacongregatie wekelijks in de kapel onder de leiding van een seculier priester en van twee broeders van de Christelijke Scholen. Kandidaat-leden werden onderworpen aan een onderzoek naar godsvrucht, gehoorzaamheid, gedrag buiten de school en 'of hij goed over-

eenkomt met zijne gezellen en zijne gesprekken onberispelijk zijn'.³¹ Een lint, een medaille en een klein diploma waren de uiterlijke kentekenen van de religieuze vereniging. Op 24 maart 1912 werd in het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt een *Broederschap der H. Mis van Eerherstel* opgericht. De leden ervan engageerden zich 's zondags en op kerkelijke feestdagen 'eene tweede H. Mis te hooren met het inzicht een schuldige afwezige te vervangen'.³²

Op initiatief van de *Congrégation de l'Immaculée Conception de la Sainte Vierge* was in 1892 in het Klein Seminarie te Sint-Truiden de veelvuldige communie ingevoerd. Het initiatief dat de uitdrukkelijke steun kreeg van bisschop Doutreloux, liep daarmee vooruit op het pauselijke decreet van 1905. In het Kruisherencollege te Maaseik gingen de leerlingen vóór dit initiatief van Pius X amper één maal per maand te communie. Naar aanleiding van het communiedecreet ontstonden broederschappen van het Heilig Sacrament die de leerlingen aanspoorden tot een meer toegewijd eucharistisch leven.

In het Sint-Trudoinstituut te Sint-Truiden hervatte de Mariacongregatie in 1919 haar activiteit na een opschorting van de activiteiten tijdens de oorlog. De leden engageerden zich elke dag 's morgens en 's avonds drie weesgegrootjes te bidden en de communiemis van zeven uur bij te wonen. Ook beloofden ze op de eerste vrijdag van de maand en bij de vijf grote Mariafeesten de misviering bij te wonen. Door het kniebuigen bij het binnen en buiten gaan van de kerk, het 'behoorlijk' slaan van het kruisteken en het openlijk verbieden van '*alle gesprek dat met Gods eer en met de goede zeden strijdt*', drukten ze hun vroomheid uit.³³ Op elke vergadering werd een geldelijke bijdrage gevraagd van 0,05 BEE, die besteed werd aan het ontbijt voorafgaand aan de plechtige opdracht van de leden. Verwacht werd dat de aangeslotenen wat hun gedrag betrof wekelijks het 'getuigschrift van de eerste graad' verdienden. Vandaar dat in oktober 1919 een lid tijdelijk werd geschorst '*wegens wangedrag*'. Het verkozen bestuur bestond uit een prefect, twee assistenten, vier raadsleden, een schrijver, koster, organist, penningmeester en portier. De heropgerichte Mariacongregatie kende blijkbaar weinig succes; amper drie jaar later, in januari 1922, werd in het verslagboek het laatste spoor van haar werking teruggevonden. Ook in andere katholieke colleges verloren devotionele religieuze verenigingen aan slagkracht. In de meeste katholieke scholen waar een Mariacongregatie actief was, verdween deze in de loop van de jaren vijftig. '*Indien er colleges zijn waar de Mariacongregatie verslapt is of enigszins verdrongen werd is het nu in het mariaal jaar het ogenblik om de ijver opnieuw aan te wakkeren*', schreef bisschop Kerkhofs in 1953, '*Zelfs indien het verleden niet borg stond voor hun*

31 Sint-Truiden, Archief Sint-Trudoinstituut, *Doos: vanaf de stichting tot 1920: Algemeene regels der Congregatie*, 1897.

32 Neerpelt, Archief Sint-Hubertuscollege, *Register Broederschap der H. Mis van Eerherstel*, 24.03.1912.

33 Sint-Truiden, Archief Sint-Trudoinstituut, *Doos: vanaf de stichting tot 1920: Register Congregatie der Onbevleete Ontvangenis van Maria ingericht in de kapel van de Broeders der Christelijke Scholen te Sint-Truiden*, 12.05.1919-31.01.1922.

opvoedende waarde, dan nog zouden we als opvoeders ons verplicht achten in het mariaal jaar',³⁴ Op 8 december 1954 werd in aanwezigheid van de ouders het mariaal jaar in het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt plechtig afgesloten met fanfaremuziek, een optreden van het knapenkorps en de opvoering van een Mariaspel.

Om met een zuivere lei het schooljaar te kunnen starten, werd in het Klein Seminarie te Sint-Truiden jaarlijks een driedaagse retraite gehouden met toespraken, bezinningen, biecht, misvieringen en andere religieuze oefeningen. Ook in het Sint-Jozefcollege te Hasselt bestond die traditie waarbij 'vreemde' predikanten werden ingeschakeld. Daarnaast was er ook een roepingsretraite voor leerlingen uit de hoogste klassen. In 1915 organiseerde de school tijdens de zomervakantie een 'Geestelijk Kamp', een bezinningsdriedaagse in Khovémont bij Luik.

Tegenover het egocentrisme werd de sociale inzet gesteld. Naast liefdevol, liefdadigheid en dienstverlening waren waarden die werden meegegeven. Vooral het leven in groep wat voor internen een dag-en-nachtgebeuren was, moest de sociale omgang ten goede komen. De lange periodes op school smeedden een geest van solidariteit onder de leerlingen. Het bisschoppelijk reglement adviseerde de leerlingen van de hoogste drie klassen te initiëren in de sociale leer van de Kerk, de problematiek van de missionering en die van het onderwijs en de Katholieke Actie voor jongeren. In het Sint-Jozefcollege te Hasselt bestond er in de jaren dertig een Caritasvereniging die soberheid en naastenliefde nastreefde. In 1937 telde de groep 75 leden onder leiding van priester-leraar Benedictus Paesmans. Zelfvorming moest voorbereiding bieden op het apostolaat. De eigenlijke werking situeerde zich op sociaal vlak met financiële en geestelijke bijstand aan behoeftige gezinnen en de bestrijding van de dronkenschap. In februari 1938 richtte Caritas een 'droog' café op waar op zondagavond 'onschuldig' vermaak werd bezorgd aan een dozijn 'geredde' jonge mannen en huisvaders. Het college tijdschrift *Collegiana* bracht regelmatig verslag uit over de liefdadigheidsprojecten van de vereniging en de successen die door haar toedoen inzake religieuze roepingen werden gerealiseerd. Ook in het Kruisheerencollege te Maaseik werd in 1921 een Caritasbond opgericht waarvan de leden-geheelonthouders leerlingen waren van minstens zestien jaar die met gebed en godsdienstige oefeningen en het beleggen van vergaderingen het drankmisbruik wilden bestrijden. De vereniging kende weinig succes en verdween in 1936. Er werd zelfs een tijdje een anti-club *Het blauwe lint* opgericht. De meeste scholen zamelden geld in voor religieuze of sociale initiatieven.

Priesterroepingen waren de bekroning van een gedegen katholieke opvoeding op basis van een allesdoordringende katholieke levenssfeer. Het aantal geestelijke roepingen gold als criterium om de degelijkheid van de school te bewijzen. Het stimulerende voorbeeld van priester-leraren speelde hierbij een niet te onderschatten rol. Op vrij jonge leeftijd leken sommigen al voorbestemd voor het priesterschap. De ouders van Piet Vandevorst

34 Neerpelt, Archief Sint-Hubertuscollege, S21: Circulaires van het bisdom, 1951-1956.

droomden ervan dat hij priester zou worden.³⁵ Met sinterklaas kreeg de jongen een 'kerk-altaarke' waarmee hij tegelijkertijd pastoor, koster en misdienaar speelde. Vaak was het de pastoor die wanneer hij een roeping meende te onderkennen, de ouders adviseerde hun zoon naar een college te sturen. Bekwame en volgzame jongelingen, afkomstig uit een diep christelijke familie en met enige aanleg voor de engelachtige deugd der zuiverheid, pasten het best in het profiel van een kandidaat-geestelijke. De pastoor van Tessenderlo prees in 1931 één van zijn misdienaars aan als leerling voor het Sint-Jozefscollege te Beringen en stelde: *'Dat er een pastoorken in steekt is lastig te zeggen, 't zou mijn geenszins verwonderen, maar hij is nog jong'*.³⁶

Het beschermde milieu van het katholiek middelbaar onderwijs diende hoofdzakelijk om de ontluikende roeping te vrijwaren en te ontplooien. De religieuze sfeer in katholieke colleges moest een ideale voedingsbodem vormen voor roepingen, die ook door individuele geestelijke leiding werden beïnvloed. Leerlingen die een 'wereldse' geest in de bisschoppelijke colleges binnenbrachten, konden van school worden gestuurd. *'Professor Vrancken vroeg me eens of ik er nooit aan gedacht had priester te worden. Ja, wel eens even. "Wel" zei hij "Ge zijt wel niet van de slimsten, dat moogt ge gerust weten" (Hm, dat viel niet in goede aarde!) "maar ge hebt toch wel de hoedanigheden om priester te worden. Kom elke week eens naar mijn kamer, ik zal u wat helpen". Hij bezorgde me een (Latijns) missaal, de Bode van het Heilig Hart en al eens een stichtelijk boekje. Het roepingsproces was op gang gebracht'*, aldus retoricaleerling Clement Hendrickx van het Sint-Jozefscollege te Hasselt in zijn memoires.³⁷ Niet iedere priester kwam in aanmerking voor die geestelijke begeleiding en binnen het lerarenkorps bestonden afspraken over wie welke leerling zou volgen die min of meer openlijk te kennen had gegeven dat hij aan het priesterschap dacht. Het bisdom beperkte de geestelijke leiding van priester-leraren voor de jongste leerlingen tot de biechtstoel; enkel die van de drie hoogste klassen mochten ook eventueel daarbuiten op de kamer van de leraar spirituele leiding krijgen. In het begin van de twintigste eeuw trad inzake roepingen een verschuiving op van een uitgesproken wens van de betrokkene zelf naar een actieve rekruteringspolitiek bij leerlingen die door intelligentie en deugdzzaamheid over de vereiste disposities beschikten. Het was gebruikelijk dat oud-leerlingen die tot priester waren gewijd, een eremis opdroegen in het college waar ze hun middelbare studies hadden gedaan. In 1952 gebeurde dat op de speelplaats van het Sint-Jozefscollege te Hasselt met acht oud-leerlingen tegelijk die elk aan één altaar de mis deden. Hun voorbeeld kon een bijkomende stimulans zijn voor het roepingenproces in de colleges.

In het Kruisherencollege te Maaseik stonden vanaf 1927 drie geestelijke leiders ter beschikking, bij wie de leerlingen zich éénmaal per trimester dienden aan te bieden. De

35 Vandevoort, Piet, *Kijken in mijn spiegeltje* (S.l. 1984) 8.

36 Beringen, Archief Sint-Jozefscollege, Map 3: brief van de pastoor van Tessenderlo aan de directeur, 27.08.1931.

37 Hasselt, Archief Sint-Jozefscollege, Clement Hendrickx, *Memoires*, 48-49.

keuze van de geestelijke 'leidsman' was vrij. Eén van de leraren stond er bekend als een hardnekkige zieltjesjager en had de gewoonte onverhoeds in een *chambrette* binnen te vallen voor een verkennend gesprek en vroeg dan: '*Of je wel edelmoedig genoeg was om je leven aan iets moois, iets hogers te wijden? Of je nog niets voelde?*'.³⁸ '*Wij voelden vanalles, maar geloofden niet dat het dat was wat zij bedoelden*', aldus een oud-leerling. Om het aantal roepingen te stimuleren organiseerde de school jaarlijks een uitstap naar het Nederlandse Uden, '*de befaamde kruisherenfabriek, waar [de leerlingen] door hongerige postulanten-missionarissen werden opgewacht*'.³⁹

Belgisch-Limburg werd door veel religieuze orden en congregaties, ook van buiten de provincie, beschouwd als een vruchtbare regio voor geestelijke roepingen. 75 % van alle Limburgse mannelijke roepingen kwamen tijdens het interbellum uit die juvenaten. Dat hoge rendement voor religieuze orden en congregaties was voornamelijk te wijten aan hun rekruteringsijver en de bescheiden afkomst van de kandidaten. Daardoor bestond er bij de rekrutering van kandidaten ook veel concurrentie. Voor het bisdom dienden de bisschoppelijke colleges vooral roepingen voor de diocesane clerus te stimuleren. De leraren mochten evenwel leerlingen niet afbrengen van een missie- of kloosterroeping. Directeur Jan Toppet van het Sint-Lambertuscollege te Peer stond nochtans in het begin van de jaren twintig niet toe dat drie leerlingen een dag vrijaf namen om zich in te schrijven in het Sint-Antoniuscollege van de Minderbroeders te Lokeren. Hij had liever dat ze hun studies zouden verder zetten in het Sint-Jozefcollege te Hasselt om daarna verder te studeren voor diocesaan priester.

Om zijn rekruteringspositie tegenover de regulieren te verstevigen, besliste het bisdom Luik in 1932 dat het Klein Seminarie te Sint-Truiden, dat zich vanaf 1928 meer profileerde als opleidingscentrum voor priester-kandidaten, geen kandidaten meer mocht aannemen die hun studies waren begonnen in het juvenaat van de paters Salesianen te Hechtel en het alumnaat van de paters Assumptionisten te Zepperen. Die trokken met hun laag kostgeld vooral jongens aan uit minder gegoede sociale milieus. Enkele jaren later werd de maatregel enigszins versoepeld en dienden priester-kandidaten in elk geval de hoogste drie of vier humanioraklassen in het Klein Seminarie te volgen als ze een aanstelling als diocesaan priester ambieerden.

In de periode 1928-1950 telde het Klein Seminarie te Sint-Truiden 393 geestelijke roepingen, waarvan 289 voor de seculiere clerus (74 %) en 104 reguliere en missieroepingen (26 %). Het aantal geestelijke roepingen bedroeg er vanaf 1933-1934 tot 1940-1941 gemiddeld 23 per jaar; in de periode daarna tot en met 1949-1950 daalde dit aantal tot gemiddeld 15 per jaar. In laatstgenoemd jaar vormden de aspirant-geestelijken voor de

38 Henckens, M. e.a., *Intern bij de kruisheren moet je geweest zijn. 100 jaar internaat in het college van het Heilig Kruis in Maaseik 1897-1997* (Maaseik 1998) 79.

39 *Nu moet je blij en vrolijk zijn. 150 jaar Heilig-Kruiscollege in Maaseik* (Maaseik 2005) 264.

diocesane clerus voor het eerst een minderheid, wat de seminariedirectie weet aan de 'agressieve' rekruteringspolitiek van de regulieren. In 1945 klaagde de pastoor van Bo-cholt erover dat een jongen die te kennen had gegeven naar het Klein Seminarie te Sint-Truiden te gaan, door een broeder van de Christelijke Scholen die *'achter de jongen aan't visschen'* was, overgehaald werd om naar Groot-Bijgaarden te gaan. De meeste religieuze orden en congregaties konden na de oorlog minder kandidaten aantrekken uit hun traditionele rekruteringsgroep van minder gegoede families, mede omdat de verlaging van inschrijvingsgelden in het rijksmiddelbaar onderwijs voor die groep andere wegen tot middelbare studies bood. Het was ook opvallend dat parochies die een bisschoppelijk college in de buurt hadden, weinig of geen priester-kandidaten naar Sint-Truiden stuurden, terwijl andere waar dat niet het geval was vrijwel iedereen stuurden, ongeacht of ze al of niet uitzicht op een roeping boden. De vraag naar en het aanbod van katholiek middelbaar onderwijs en de duidelijke wil tot werven hadden dus een invloed op de geestelijke roepingen.

De geestelijke roepingen kwamen bijna volledig uit het katholiek onderwijs. Vanaf 1946 leverde het rijksnet in Limburg geen enkele priester-kandidaat. Het Sint-Michielscollege te Bree telde tussen 1881 en 1930 bij drie op vier laatstejaars een religieuze roeping. Het Sint-Lambertuscollege te Peer met een onvolledige humanioracyclus leverde tussen 1925 en 1940 39 roepingen, waarvan 21 voor het bisdom Luik en 18 voor negen verschillende religieuze orden en congregaties. In het Sint-Jozefscollege te Hasselt studeerden tussen 1919 en 1940 397 retoriceerlingen af, daarvan werden er 90, dat is 22,6 % tot priester gewijd. Het aantal leerlingen dat intrad in een klooster of missionaris werd, lag er veel lager: in de periode 1907-1932 was dat 6 % van de afgestudeerden. In de periode van 1920-1921 tot en met 1947-1948 kregen 35,2 % van de afgestudeerden van het Kruisherencollege te Maaseik hun priesterwijding, waarvan bijna de helft in dienst kwam van het bisdom. Het Sint-Jozefspensionaat van de broeders Hiëronymieten te Borgloon, dat geen klassieke studies inrichtte, zou per jaar gemiddeld slechts één à twee geestelijke roepingen hebben geleverd.

In de periode 1940 tot 1959 daalde in de katholieke colleges met een volledige klassieke humanioracyclus in Limburg het aantal seculiere roepingen met gemiddeld 33 priesterkandidaten per jaar tijdens de Tweede Wereldoorlog naar 28 in de jaren vijftig. Die evolutie was niet zoals vaak werd beweerd, te wijten aan het gebrek aan edelmoedigheid bij de jeugd of het zogenoemde morele verval, de brede gewijzigde maatschappelijke en economische context speelden daarbij een belangrijke rol. Naast een kerkelijke loopbaan, waarvan de aantrekkingskracht verminderde, waren er andere verruimde keuzemogelijkheden op onderwijs- en beroepsvlak. Een samenspel van factoren zoals de verzwakking van de religieuze vitaliteit, de geleidelijke desintegratie van de katholieke zuil en de toenemende staatsinterventie in het (middelbaar) onderwijs lagen daarbij aan de basis. De directeur van het Sint-Lambertuscollege te Bilzen zag in 1947 als mogelijke verklaring voor het dalend aantal

priesterkandidaten de (te) strenge selectie in de zesde en de vijfde Latijnse, waardoor jongens van goede wil werden ontmoedigd. Zijn collega van het Sint-Jozefscollege te Borgloon stak een beschuldigende vinger uit naar zijn retoricaleraar die - ondanks de gerechtvaardigde hoop op vele roepingen - tijdens het schooljaar slechts éénmaal dat onderwerp had aangeraakt.

De reinheid en tucht

De zedelijke opvoeding lag in het vrij katholiek onderwijs in het verlengde van de godsdienstige en moest priesterroeping en de katholieke levensovertuiging waarborgen. Om leerlingen zoveel mogelijk te vrijwaren van gevaarlijke invloeden van buitenaf, werden de contacten met de buitenwereld onderworpen aan een strikte regeling. Vooral bij internen was men bevreesd voor negatieve invloeden van buiten uit. De briefwisseling van de kostgangers werd nauwlettend in het oog gehouden. In het Kruisherencollege te Maaseik en in het Sint-Jozefsinstituut te Borgloon moesten de internen ca. 1890 maandelijks hun ouders of voogden schrijven; de directeur had het recht de correspondentie te openen. Voor het stiekem ontvangen, verzenden of bewaren van brieven, dagbladen, gezangen en boeken kon in het Kruisherencollege te Maaseik een kostganger definitief uit het college worden gezet. Alleen goedgekeurde lectuur mocht worden binnengebracht. In het Sint-Jozefscollege te Hasselt moesten de internen hun brieven onder open omslag afgeven en werd de inhoud min of meer gecontroleerd met de bedoeling '*aanduidingen over het karakter van de jongens te achterhalen*'.⁴⁰ Alleen boeken die in de les werden gebruikt, mochten door kostgangers van het Heilig-Hartcollege te Maasmechelen worden meegebracht.

Dagbladen hoorden niet thuis op school. In het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren werden omstreeks 1900 geen dagbladen binnengelaten. In het Sint-Michielscollege te Bree enkel die waarop de ouders een abonnement hadden. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden waren tot 1960 enkel tijdschriften van de Katholieke Studentenactie toegelaten; de voetbaluitslagen werden er elke maandagmorgen *ad valvas* geafficheerd.

Wat de cinema betrof, adviseerde het schoolreglement van het Sint-Michielsinstituut te Leopoldsburg in 1923 dat de broeders zouden 'inwerken' op hun leerlingen om ze weg te houden uit de bioscoopzalen: '*Geen verbod, omwille van de gebruiken van de ouders, maar overtuiging aankweken*'.⁴¹ Het bijwonen van film- of toneelvoorstellingen mocht voor leerlingen van het Kruisherencollege te Maaseik alleen gebeuren in 'katholieke' zalen. Bisschop Kerkhofs adviseerde ouders in een herderlijke brief van 4 december 1952 hun kinderen slechts

40 Hasselt, Archief Sint-Jozefscollege, Clement Hendrickx, *Memoires*, 107.

41 *Gedenkboek 50 jaar Sint-Michielsinstituut Leopoldsburg 1923-1973. Lager en Middelbaar onderwijs (Leopoldsburg 1973)* 15.

zelden naar de film te sturen 'want er worden, helaas, op het witte doek meer figuren gebracht van misdadigers dan van eerlijke lieden, en de atmosfeer waarin de filmen gedompeld zijn is er eerder één van leugen dan van waarheid, eerder van passie dan van plicht, van onzedelijkheid dan van deugd'.⁴² Initiatieven die in het kader van de Centrale Dienst voor Onderwijs- en Cultuurfilm werden genomen om de smaak van de jongeren te vormen, konden wel op zijn goedkeuring rekenen.

De leerlingen werden tot stiptheid gevormd. Elke activiteit had haar vast tijdstip en elke leerling zijn vaste plaats in de kapel, de eetzaal, de klas en de studiezaal. In sommige scholen kregen de jongens bij aankomst een nummer. Het Kruisherencollege te Maaseik gaf in de jaren vijftig alle leerlingen in de eetzaal een vaste plaats en ze kregen ook een eigen kastje waarin meegebrachte etenswaren zoals jam, broodbeleg, spek of worst werden opgeborgen. De scholieren moesten op hun plaats blijven zitten; hadden ze iets nodig dan staken ze hun kom in de hoogte. Binnen de schoolmuren diende ingetogenheid en stilte te heersen. In de kapel, de gangen, de studie en de slaapzaal was absolute stilte voorgeschreven, hoewel in de praktijk daar nogal eens van werd afgeweken. In rijen gaan staan was eveneens wet. In het Kruisherencollege te Maaseik kondigde een belsignaal het einde van de speeltijd aan, waarop de leerlingen zich klaar moesten maken om naar de 'rangen' te gaan; bij het tweede signaal dienden ze onmiddellijk de rijen te vormen, na het derde teken begaf iedereen zich in stilte naar de klas of de studiezaal.

Zowel in als buiten de school dienden leerlingen een deftig voorkomen te hebben: netjes gewassen en gekamd, verzorgde kleding en gepoetste schoenen. De innerlijke moreel gave houding moest men ook in het uiterlijk voorkomen laten weerspiegelen. Retoricaleraar Jozef Guisson van het Sint-Jozefscollege te Hasselt leerde zijn leerlingen goede manieren over 'hoe ons haar was geknipt of gekamd, hoe handen en nagels waren verzorgd, hoe we de lepel, vork of zakdoek hanteerden ... onze manier van gaan, staan, zitten ... zijn methode duldde geen latengaan'.⁴³ Met zijn smetteloze soutane, zijn hagelwitte boord en zakdoek, zijn gepolijste nagels en vingers introduceerde hij zijn leerlingen in 'welvoeglijk' eten of 'welluidend' de neus snuiten. Het fatsoen vormde voor de vaandeldragers van de toekomstige maatschappij hét middel bij uitstek om zich van de overige sociale klassen te distantieren.

In sommige scholen droegen de leerlingen een uniformpet, die al dan niet verplicht was gesteld. In het Kruisherencollege te Maaseik was vanaf ca. 1930 het dragen van een uniformpet verplicht; ze kon in de school zelf worden aangeschaft. Aan de hand van het aantal en de kleur van de sterren op de pet kon worden afgeleid tot welke afdeling en klas een leerling hoorde: gouden sterren voor de Latijnse klassen en zilveren voor de middelbare school; het aantal sterren vermeerderde naargelang de leerling in een hogere klas kwam.

42 Bree, Archief Sint-Michielscollege, *Herderlijk schrijven van Louis-Jozef Kerkhofs, bisschop van Luik, aan de geestelijken en gelovigen van ons bisdom*, 04.12.1952.

43 *Liber Amicorum* aan hoogwaarde heer kanunnik Jozef Guisson aangeboden ter gelegenheid van zijn 70e verjaardag 4 maart 1961 (Kasterlee 1961) 50.

De leerlingen van het Klein Seminarie te Sint-Truiden die een korte broek droegen, waren tijdens de Tweede Wereldoorlog verplicht daarbij lange kousen tot boven de knie te dragen. In het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt gold: geen afgerolde kousen of opgerolde mouwen. Met de stofjas aan naar de kapel of de kamer van een leraar gaan, was niet toegelaten in het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren. Dat was ook zo bij de Kruisheren in Maaseik, waar de leerlingen binnenshuis das en overjas achterwege moesten laten. Het dragen van politieke kentekens werd in de jaren dertig expliciet verboden. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden werden vijf leerlingen die tijdens de prijsuitdeling een speldje met de Vlaamse leeuw droegen, aan de deur gezet.

Het collegeleven was geordend maar ook eenvoudig. De leerlingen werden tegen ontberingen gehard. Het wassen 's morgens gebeurde meestal op de slaapzaal, zonder waterleiding of verwarming. *'Er moest telkens een kan water gehaald worden, en 's winters stond dat vaak bevroren in de waskom'*, getuigde oud-leerling Max Wildiers, die in het begin van de jaren twintig op internaat zat in het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt⁴⁴ (afb. 9). In het Heilig-Hartcollege te Maasmechelen konden kostgangers een stortbad nemen aan 2,50 BEF per keer. Een intern van het Kruisherencollege te Maaseik beschreef in de jaren vijftig de eenvoud van zijn chambrette als volgt: *'Metaalgrijs gekleurd zoals een oorlogsschip en voorzien van een wapperend gordijntje, kraakwit, bij de aanvang van 't trimester tenminste ... een bed voor niet te lange benen, een lavabootje voor een kattenwasje 's morgens, een schepje met een glas om echt water uit te drinken, een kastje om van alles in te hangen en een "nachtwachter" om in te ... De planken rondom werden aanvankelijk versierd met een kruisbeeld en naargelang men langer huurder was, met alle mogelijke trofeeën en klasfoto's'*.⁴⁵

De maaltijden waren sober. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden waren 'kattenvlees', 'schoenlappen', 'de ideale schijf' of 'lavoisier' gangbare benamingen voor de 'lievelingsgerechten' van de internen. In het Kruisherencollege te Maaseik zaten de leerlingen met zes aan één tafel en kreeg iedere tafel één kom pudding, verdeeld in zes porties. *'We hebben vier jaar slecht brood met verzadigde vetzuren gegeten, kanunnikpaarse rodekool zonder suiker, stokvis en dingen die allemaal onduidelijk waren, maar toch wel voedzaam, neem ik aan'*, aldus oud-leerling L. Verbeeck over het Klein Seminarie te Sint-Truiden.⁴⁶

Ook buiten de school dienden de leerlingen blij te geven van orde en deftigheid. Wanneer leerlingen van het Sint-Jozefspensionaat te Borgloon rond de eeuwwisseling tijdens de wandeling een priester met het sacrament der stervenden of een lijkstoet kruisten, dienden ze een respectvolle houding aan te nemen door hun hoofd te ontbloten en/of te knielen. Voor de half-internen van die school was het verboden om te gaan met kinderen die bekend waren omwille van hun *inconduite*. De school verlaten werd er niet toegestaan met carnaval

44 *Dialogo*, contactblad Sint-Hubertuscollege te Neerpelt (Neerpelt 1982-1983) 2.

45 Henckens, 36.

46 Verbeeck, L., 'Omtrent', in J. Van Haver, *Voor U beminde gelovigen. Het Rijke Roomse Leven in Vlaanderen 1920-1950* (Tielt 1995) 164.

Afb. 8. Internen van het Heilig-Kruiscollege te Maaseik op weg naar het station, z.d.

en op zon- of feestdagen vóór tien uur. Voor leerlingen van het Kruisherencollege te Maaseik gold dat zij *'het hoofd ontdekken voor de oversten, de leraren, de surveillanten, de geestelijken en voor alle andere personen, die de betamelijkheid hun oplegt te groeten'*.⁴⁷ De internen dienden in de jaren vijftig tijdens de wandeling steeds netjes drie per drie te stappen. *'Het is strijdig met de welvoeglijkheid op straat te lopen, te fluiten, te hard te spreken of te schaterlachen'*, stond in het reglement van het Sint-Michielsinstituut te Leopoldsburg.⁴⁸ Een goede leerling toonde eerbied en respect voor zijn medemens en in het bijzonder gehoorzaamheid voor zijn meerderen. *'Nooit zullen zij tot een Broeder of een vreemdeling spreken met gedekten hoofde en zedige houding van handen. Komt de Bestuurder of iemand anders van aanzien in een plaats, waar de leerlingen vergaderd zijn, dan staan allen recht en groeten beleefd. Bij het heengaan van voornoemde personen, staan zij nog eens recht en groeten'*, luidde het.

De internen van het Sint-Jozefspensionaat te Borgloon werden wanneer ze in verlof gingen, door broeders Hiëronymieten begeleid tot in Luik, Hasselt of Maastricht. Het reglement van het Klein Seminarie te Sint-Truiden verbood leerlingen die alleen op *sortie* vertrokken of terugkwamen, in cafés of *cabarets* binnen te gaan. In 1884 werd schande gesproken over leerlingen van het seminarie die zich amuseerden met drank en vogelpik in het

47 Zoals noot 23.

48 Gent, Archief Provinciaal Broeders van Liefde, *Sint-Michielsinstituut Leopoldsburg, map 1923-1950*: Sint-Michielsgesticht. Lager en middelbaar onderwijs. Leopoldsburg. Reglement, z.d. [vóór 1947].

Afb. 9. Slaapzaal met 'chambretten' van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt, ca. 1920.

café van de tuinman van het seminarie en diens echtgenote. Door de Trudostad weerklonk het lied '*vive la jardinière*'.⁴⁹ Een andere herberg waar ze over de vloer kwamen, bleef open tot vier uur 's morgens en werd gehouden door '*une mauvaise feuille*' en vier jonge meisjes. Priesterroeping en dat bezoek in gevaar komen. De leerlingen van het Sint-Michielsinstituut te Leopoldsborg die van buiten de gemeente kwamen, hadden de plicht de goede naam en faam die de school had in de omliggende gemeenten, hoog te houden. Omdat ze meestal in groep naar school kwamen, dienden ze er zich van bewust te zijn dat 'vreemden' naar hun gedrag de school zouden beoordelen.

De leerlingen van het Sint-Michielscollege te Bree mochten na de avondstudie omstreeks zeven uur naar huis, waar ze verder dienden te studeren tot negen uur en de woning niet meer mochten verlaten. In Maaseik controleerden twee Kruisheren 's avonds of hun leerlingen thuis aan het werk waren. Het was hen immers verboden na schooltijd zonder ouders nog op straat rond te lopen of bezoeken af te leggen. Leerlingen die met de trein naar school kwamen, was het verboden te blijven rondsletteren in de wachtzaal van het station (afb. 8).

In de zedelijke opvoeding stond de wilskracht om het goede te doen en het kwade te laten centraal. De wil moest naar het ethisch goede worden gericht en afgewend van neigingen die de moraliteit in gevaar brachten. Door wils- en karaktervorming verwierf de leerling

49 Luik, Bisschoppelijk Archief, *Fonds Montpellier*, 19: brief van H. Laminne aan het bisdom, 13.01.1884.

Afb. 10. Leerlingen van het Heilig-Kruiscollege te Maaseik verlaten de school via 'het poortje', z.d.

een zedelijke persoonlijkheid. Het routinematige dagverloop vroeg volharding en doorzettingsvermogen en sterkte de wilskracht. Er werd constant over gewaakt dat de leerlingen niet in contact zouden komen met het zedelijk 'verdorvene'. Schoonheid en reinheid waren een algemene geestelijke houding, waarvan seksuele kuisheid een bijzondere uitingsvorm was. Het aangeboren schaamtegevoel moest door opvoeding en oefening een innerlijke deugd worden van de jongere.

Om de morele gaafheid van de jongelingen te verzekeren werd gestreefd naar een doelmatige bescherming. Dat gebeurde met behulp van strenge tucht, voortdurende controle en bespieding en tal van preventieve maatregelen. 'Nu het gevaar zoo groot is en de zedeloosheid geen schaamte meer kent [is] streng verboden: cinema's of cafés, plaatsen waar slechte boeken worden verkocht of voor het venster uitgesteld liggen, te blijven staan of rond te wandelen voor cinema's of vensters waar onbetamelijke dingen verkocht worden', luidde het in het schoolreglement van het Sint-Jozefscollege te Hasselt op het einde van de Eerste Wereldoorlog.⁵⁰ Kruisheer Jan Engelen controleerde omstreeks 1950 bij gelegenheid van een circusvoorstelling op de markt te Maaseik of er leerlingen van het college van plan waren om naar binnen te gaan (afb. 10). De school had dat verboden omdat de dames die het trapezenummer uitvoerden té spaarzaam waren gekleed. Inbreuken tegen de goede zeden, het voeren van 'onbetamelijke' gesprekken of het meebrengen van 'zedeloze' lectuur werden vaak met uitsluiting

50 Hasselt, Archief Sint-Jozefscollege, *Losse stukken*: collegereglement, 10.09.1918.

bestraft. Het Sint-Trudoinstituut te Sint-Truiden verwijderde leerlingen die zich *'grootelijks plichtig maken aan ongodsdienstigheid, weerspannigheid, zedeloosheid of luiheid'*.⁵¹

Diepere en vertrouwelijke contacten werden met argusogen gevolgd. Wat de omgang met jongens onder elkaar betrof, gold: *'Zelden alleen, nooit met tweeën, altijd met drieën'*. Handspelen waren uit den boze: *'handspel was vies spel'*. Wanneer je een medeleerling al te vaak met de handen aanraakte op de schouder, rug of borst, was dat al snel verdacht in de ogen van de surveillant. Deze scrupuleuze houding hing samen met waarschuwingen voor *'bijzondere vriendschappen'*. Men werd geacht met iedereen om te gaan, maar met niemand een bijzonder emotionele band te hebben. Leerlingen in het Klein Seminarie te Sint-Truiden die steeds met dezelfde omgingen, konden daarvoor worden gestraft omdat ze de familiegeest verstoorden.

Enkele internaten verplichtten de kostgangers bij het wassen een badbroek aan te doen. De prospectus van het Heilig-Hartcollege te Maasmechelen stipuleerde een lang nachthemd en lange kousen boven de knie mee te brengen. *'Geen décolleté, geen korte mouwen, geen te korte broek, geen korte noch half-korte kousen maar wel reikend tot onder de knieën'*, schreef de directeur van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt voor, die verder stelde dat *'Bij spel en sport mag het wel eens anders, maar tijdens les en studie is een voorname houding vereist, al was het maar uit eerbied voor medemakers en leraar'*.⁵² Vooral in kostscholen heerste een seksueel-repressief klimaat. Diepgaande vriendschapsrelaties waren er wellicht een teken van internaatseenzaamheid en het gevolg van het systeem. De directeur van het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren zond in 1938 een leerling weg omdat hij 's nachts naar de slaapkamer van een medeleerling was gegaan *'met inzichten die niet zuiver waren'*. Directeur Karel Vertessen van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt raadde zijn leerlingen aan *'buiten het college geen betrekkingen met vreemde jongens aan te gaan'*. Wanneer een leerling van het Sint-Michielsinstituut te Leopoldsburg iets *'onstichtends'* van een medeleerling hoorde of zag, mocht hij het niet verder vertellen, maar diende hij een leraar of de directeur in te lichten.

Zich beschermen tegen het seksueel *'gevaar'* was meer een zaak van wilskracht dan een zaak van weten. Contacten met het andere geslacht werden bijzonder in de gaten gehouden. In het Sint-Lambertuscollege te Bilzen werd in september 1951 een leerling tweemaal betrapt in gesprek met een meisje. Omdat hij daarvoor straf kreeg en een *'algemene vermaning'* in de klas, besloot hij niet meer terug te komen op school.

Tegenover lichamelijke ontwikkeling en ontspanning bestond er een dubbelzinnige houding. De ontwikkeling van lichaamskracht via sport en spel was een middel om een goede gezondheid en dus fysieke *'schoonheid'* te verkrijgen, ook al vormde dat een bedreiging voor de *'reinheid'*. Een gezonde omgeving en aandacht voor de lichamelijke conditie

51 Groot-Bijgaarden, Archief Broeders van de Christelijke Scholen, *Sint-Truiden: Sint-Trudo*, 19: Prospectus Moderne Humaniora, z.d. [jaren twintig].

52 Neerpelt, Archief Sint-Hubertuscollege, *Circulaire aan de ouders*, einde schooljaar 1952-1953.

van de leerlingen kon bijdragen tot de goede reputatie van een school. 'Door zijne ligging in eene boschrijke, gezonde, Kempische landstreek, bevindt het College in een bijzonder gunstigen toestand, zoo voor de grondigheid der studiën als voor de gezondheid der leerlingen', luidde het in een prospectus van het Sint-Jozefscollege te Beringen.⁵³ Het internaat van het Sint-Maternuscollege te Tongeren kreeg dagelijks bezoek van een geneesheer. Het *bulletin* van de leerlingen vermeldde naast de studiegeest en het gedrag ook de gezondheidstoestand. In het Sint-Jozefspensionaat te Borgloon waren lichaams oefeningen verplicht: 'Balspel, renspel en andere spelen verlustigen de vier dagelijksche speeltijden'.⁵⁴ Vooral voetbal en schaatsrijden, dat ook in de zomer werd beoefend, bleken geliefkoosde sporten. De leerlingen moesten er steeds spelen tijdens de recreaties: niet wandelen, niet gaan zitten, niet tegen de muren leunen, niet steeds met dezelfde *compagnons* samentroepen en dat ze 'altijd een omtrent gelijk getal Vlamingen, Duitschers en Walen in elk spel moeten hebben'.⁵⁵ In het Sint-Trudoinstituut te Sint-Truiden luidde het: 'Na de maaltijd gaan zij hunne boeken in de studiezaal dragen, stellen zich stilzwijgend in rang, en beginnen enkel het spel op het sein door de bewaker gegeven. Het spel is verplichtend onder den speeltijd, maar de leerlingen mogen hun spel en hunne speelmakkers zelf kiezen. Niemand zal van het spel ontslagen zijn ... tenzij met schriftelijke toestemming'.⁵⁶

Voetbal bleef ook na de Eerste Wereldoorlog de meest geliefde sport. In het Sint-Jozefscollege te Beringen gebeurde dat met typische balletjes die op school te koop werden aangeboden. De leerlingen van het Heilig-Hartcollege te Maasmechelen voetbalden met vier ploegen tegelijk en met twee doelmannen in elke goal, die er toch in slaagden de juiste bal op te vangen. Sommige directeurs verboden het balspel op de speelplaats; vaak om schade te vermijden. Dat was zo het geval in het Sint-Lambertuscollege te Bilzen omdat rondvliegende ballen er in 1950 een gevaar vormden voor de burens, de ruiten en de proeftuinen van de tuinbouwschool. In het Sint-Michielsinstituut te Leopoldsburg moesten de leerlingen zich onthouden van alle spelen, die voor 'deftige' jongens niet pasten: 'Op den grond te zitten of te liggen in modder te plassen, vadsig tegen de muren te leunen ...' waagspelen', spelen om geld, balspel te paard, elkaar dragen, de kleederen van anderen aandoen, vechten, ...'.⁵⁷ Bij de Kruisheren te Maaseik moesten leerlingen toelating vragen aan de surveillant om kledingstukken uit te doen. In die school stond er op de speelplaats één pomp waaraan 's zomers rijen jongens stonden aan de schuiven voor een 'frisse dronk'. Sommige leerlingen werden wel eens om

53 Beringen, Archief Sint-Jozefscollege, *Prospectus Sint-Jozefscollege te Beeringen*, z.d. [1907].

54 Sint-Niklaas, Generaalsarchief Broeders Hiëronymieten, *Borgloon*, 23: Pensionnat Saint-Joseph dirigé par les Frères Hiëronymites à Looz. Pensionaat Sint-Jozef bestuurd door den Broeders Hieronymieten te Borgloon, prospectus, z.d. [na 1907].

55 Sint-Niklaas, Generaalsarchief Broeders Hiëronymieten, *Borgloon*, 17: Pensionnat St. Joseph: règlement, z.d. [vóór 1914] en 69: Verslag der conferentiën, 03.02.1908.

56 Sint-Truiden, Archief Sint-Trudoinstituut, *Sint-Trudo's Gesticht. Regeltucht*, z.d. [vóór 1920].

57 Gent, Archief Provinciaal Broeders van Liefde, *Sint-Michielsinstituut Leopoldsburg*, map 1923-1950: Sint-Michielsgesticht. Lager en middelbaar onderwijs. Leopoldsburg. Reglement, z.d. [vóór 1947].

hen te pesten door leeftijdsgenoten met het hoofd 'onder de pomp gehouden'. Aan de toiletten mocht niet gesproken worden. '*Men zal in de nabijheid der privaten geen samenscholingen vormen, of dicht bij komen wanneer een ander er zich bevindt*', schreef het reglement in Leopoldsburch voor.⁵⁸ Leerlingen die meer dan drie minuten op de toiletten verbleven, konden in het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren hiervoor worden gestraft.

Zwemmen kon in het Sint-Jozefscollege te Hasselt alleen met toestemming van de ouders. In het Sint-Lambertuscollege te Bilzen hield directeur Felix Vanderwegen regelmatig een moraliserende uiteenzetting over het nut en de nadelen van het zonnebaden. Directeur Karel Vertessen van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt vatte in 1936 het plan op om samen met zijn collega van de technische school in de naburige gemeente Overpelt een 'zwemdok' in te richten. Daarmee wilde hij het (gemengd) zwemmen en de daaraan verbonden zedelijke 'gevaren' in de rivier De Dommel een halt toeroepen. Bovendien vond hij dat de scholen niet afzijdig konden blijven voor de lichamelijke opvoeding. Door de grote investeringskosten en een discussie over wie de bewaking in het zwembad op zich zou nemen, verdween het initiatief in de doofpot. In de jaren vijftig waarschuwde directeur Jozef Stulens van laatstgenoemd college voor het gemengd zwemmen of tennissen; onderschat de meisjes niet, voegde hij eraan toe.

Roken was een prestigekwestie en werd beschouwd als niet schadelijk voor de gezondheid. De laatstejaars-internen van het Sint-Jozefscollege te Hasselt mochten in de jaren veertig elke donderdagavond één uur langer opblijven en hadden dan 'rookstudie', waarbij 'moest' worden gerookt. In het college van Tongeren was roken op straat, op de slaapkamer en in de toiletten verboden. De leerlingen van de hoogste vier klassen mochten in het Kruisherencollege te Maaseik roken tijdens de avondrecreatie. Aan de jongere leerlingen werd dit niet toegestaan; zij mochten ook geen rookwaren in hun bezit hebben. '*Roken was een must op het internaat. Het begon bij kruisheer Van Wegberg die je bij elke goede toets beloonde met een sigaret of zelfs een sigaar*', getuigde een oud-leerling.⁵⁹

Met raadgevingen oefenden de colleges ook tijdens de vakantie controle uit op de leerlingen. '*Ils éviteront soigneusement toutes les occasions de péché, surtout les mauvais compagnons, les mauvaises lectures et l'oisiveté. Ils s'abstiendront de fréquenter les estaminets. Durant ce temps, ils s'efforceront en outre de se montrer reconnaissants, respectueux et soumis envers leurs parents, d'observer la bienséance, de se bien conduire partout, de faire honneur à leur titre d'élève d'un collège épiscopal, de donner ainsi une bonne idée d'eux-mêmes et de l'établissement où ils reçoivent l'éducation*', schreef het reglement van het Sint-Michielscollege te Bree omstreeks 1900

58 Tongeren, Archief Onze-Lieve-Vrouwecollege, *Register met overtredingen van het reglement*, 02.07.1924-07.03.1928 en *Register Rapport*, 1928-1937; Gent, Archief Provinciaal Broeders van Liefde, Sint-Michielsinstituut Leopoldsburch, map 1923-1950: Sint-Michielsgesticht. Lager en middelbaar onderwijs. Leopoldsburch. Reglement, z.d. [vóór 1947].

59 Henckens, 85.

Afb. 11. Leerlingen van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt in de studiezaal, ca. 1920.

voor.⁶⁰ De directie van het Sint-Jozefsinstituut te Borgloon rekende op medewerking van de ouders door opmerkingen over het gedrag van hun kinderen tijdens de vakantie op daarvoor bestemde formulieren ondertekend terug te bezorgen.

De ijver

Een groot gedeelte van de dag was toegemeten aan studie. De studieijver van de leerling was een waardemeter van zijn wilskracht. De afgeslotenheid van de buitenwereld en van de 'wereldse' ontspanning bevorderden de concentratie en het hard studeren (afb. 11). *'Het strijdt tegen de wellevendheid uit de vensters te kijken, en het hoofd met te veel nieuwsgierigheid om te draaien. Leerzuchtige jongens zien niet naar hetgeen rondom hen geschiedt; zij houden zich enkel bezig met hun werk'*, stelde het reglement van het Sint-Michielsinstituut te Leopoldsborg.⁶¹ Competitie werd gezien als een middel om het beste in de leerling te halen en sloot aan bij de

60 Bree, Archief Sint-Michielscollege, *Règlement des élèves du collège St-Michel à Bree*, z.d. [ca. 1900].

61 Zoals noot 28.

jongensnatuur van te willen overheersen. Het stimuleren van de onderlinge wedijver werd gezien als een ideale voorbereiding op het leven in de maatschappij. Het was overigens een hele kunst om die competitiehouding te verbinden met de (christelijke) naastenliefde en de zorg voor de zwakkeren.

Waar de godsdienstige opvoeding er één was van gebod, was de zedelijke er één van verbod. Orde en tucht stonden centraal, bij voorkeur in een sfeer van relatieve gemoedelijkheid. De ideale opvoeder toonde een beheerst en natuurlijk gezag. Beter dan een agressief dreigement kon een zalvend woord of een vriendelijke uitdrukking de leerlingen motiveren en de orde ten goede komen. Een té sterke beklemtoning van het kwaad waartegen leerlingen met alle mogelijke middelen moesten worden beschermd, kon leiden tot geestelijke dwang. Een gemoedelijke atmosfeer en een uitgesproken familiegeest leverden de beste resultaten op. Een al té grote familiariteit met de leerlingen daarentegen kon leiden tot onbeschaamd gedrag van hun kant. Een discipline die '*régulière, forte mais paternelle*' was, gold als het ideaal.⁶²

De tuchthuishouding was gebaseerd op een hiërarchie van straffen en beloningen, zonder dat er evenwel sprake was van een soort van *code scolaire* waarin elke overtreding een overeenkomstige straf kreeg toebedeeld. Een reglement uit 1901 in het Sint-Jozefspensioonaat te Borgloon adviseerde enerzijds zware straffen en vooral lichaamskastijdingen te vermijden zoals bijvoorbeeld bij koud weer de leerlingen te lang buiten te laten staan, maar sprak zich anderzijds uit voor een minimum strafduur van tien minuten voor het *signum*, een verklikkingsmiddel voor overtredingen van het reglement.

Een systeem van goede en slechte punten bevorderde de spaarmentaliteit en vormde een soort nevencompetitie van de leerprestaties. In de meeste scholen van middelbaar onderwijs voor jongens in Limburg kregen de leerlingen wekelijks een *bulletin* over gedrag en vlijt. In het Sint-Trudoinstituut te Sint-Truiden werden godsvrucht, werkzaamheid, orde en beleefdheid ieder gequoteerd op 100 punten. '*De leraars trachten de leerlingen werkzucht in te boezemen en onder hen een hoffelijken wedijver te doen heerschen ... de jongelingen die niet veel leerriever doen blijken, zijn, vooral in den beginne, het voorwerp eener bijzondere zorg vanwege de leraars*', luidde het in de prospectus.⁶³

Een *carte d'honneur* uit 1894 vermeldde op telkens 150 punten de resultaten voor godsvrucht, goed gedrag, studiejiver en beleefdheid van iedere leerling in het Sint-Jozefsinstituut te Borgloon. De leerlingen die zich uitmuntend hadden gedragen, kregen in deze school een rood lintje opgespeld. Omdat dit onvoldoende de competitiegeest bleek aan te wakkeren, werd het gebruik in 1902 afgeschaft en vervangen door een systeem van maandkaarten. Uitgaan met zijn ouders werd enkel toegestaan aan een leerling die bij de laatste maandelijkse proclamatie een kaart van eerste, tweede of derde graad had behaald.

62 Tongeren, Stadsarchief, *Fonds Thijs deel XI: onderwijs Tongeren: Prospectus collège St-Materne sous la direction des jésuites à Tongres*, 15.07.1881.

63 Groot-Bijgaarden, Archief Broeders van de Christelijke Scholen, *Sint-Truiden. Sint-Trudo*, 57: prospectus, z.d. [1904-1905].

In het Klein Seminarie te Sint-Truiden werden het gedrag en de studiejijver van de leerlingen aangegeven met drie cijfers op tien voor studie, klas en tucht. De externen van buiten de stad kregen twee cijfers, omdat studie bij tucht werd gerekend. Leerlingen met het cijfer nul hadden zeer zware fouten gemaakt en zich herhaaldelijk slecht gedragen. Wanneer de internen op het einde van elke maand voor één van de drie cijfers geen zes of meer behaalden, mochten ze niet naar huis. Het quoteringsysteem met drie cijfers op tien per week werd ook in andere bisschoppelijke colleges toegepast. Het Sint-Jozefscollege te Beringen gebruikte omstreeks 1910 gekleurde kaarten om 'klas, studie, gedrag, regelmatigheid en wellevendheid en taalgebruik' van de leerlingen maandelijks te beoordelen. Een rode kaart betekende zeer goed, een gele goed en een grijze slecht. De kleur bepaalde gunsten of beperkingen: een rode kaart betekende dat een intern één zondag per maand naar huis mocht gaan; bij een grijze kaart was het hem bij het bezoek van zijn ouders niet toegestaan de stad in te gaan; een extern moest in dat geval een aantal uren op donderdag en zondag nablijven. Bij de Kruisheren te Maaseik maakte het collegereglement van 1892 voor gedrag en studiejijver een onderscheid in vijf categorieën.

In het Sint-Maternuscollege te Tongeren werden overtredingen van het reglement gesanc-tioneerd met een geldboete: de handen in de broekzakken houden werd beboet met 0,05 BEE; hetzelfde bedrag stond op het laten vallen van een biljartbal, het gooien met brood of andere voedingswaren kostte 0,10 BEE. De externen konden er wekelijks twee erekaarten verdienen 'comme témoignage de leur travail assidu et de leur bonne conduite'⁶⁴ (afb. 12). De directie van de school verwachtte dat de ouders elke week informeerden naar die erekaarten en rekende op hun medewerking om de tuchtregels te eerbiedigen als 'sauve-garde des bonnes études'.

In het Sint-Jozefscollege te Hasselt kregen de leerlingen na de Eerste Wereldoorlog een wekelijks rapport waarin met een kleurencode telkens een cijfer voor gedrag, klas en studie werd toegekend: rood voor 16-20, groen voor 11-15, blauw voor 6-10 en grijs voor 0-5. De internen moesten voor elk 'onderdeel' minstens zestien hebben om hun *sortie* te verdienen; de externen kregen voor een 10 één uur strafstudie, voor een 5 of minder twee uur. Ook in andere internaten was op bezoekdagen met ouders de stad ingaan of het toekennen van een *sortie* gekoppeld aan 'bevredigende' punten voor gedrag. In het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren werden de internen na de Tweede Wereldoorlog op vrijdag tussen 16 en 17 uur ingelicht of ze strafstudie hadden en dus op school moesten blijven; tijdens de avondstudie van 17 tot 19 uur konden ze dan hun ouders inlichten als ze niet naar huis mochten komen.

De rapporten van het Sint-Jozefsinstituut te Borgloon die een onderscheid maakten tussen 'verstandsvakken' en 'vaardigheidsvakken' quoteerden met een cijfer van 1 (zeer goed) tot 4 (onvoldoende) voor gedrag, vlijt, wellevendheid, orde en stiptheid van de leerlingen. Spreuken als 'Doe niet voornaam, wees het' en 'Beter groot in kleine zaken, dan klein in grote' die op de rapporten voorkwamen, konden een extra stimulans geven.⁶⁵ In het Sint-Michiels-

64 Melle, Archief Jozefieten, *Tongeren A-D: Collège St Materne, à Tongres, externat*, z.d.

65 Sint-Niklaas, Generaalsarchief Broeders Hiëronymieten, *Borgloon*, 19: schoolrapporten, z.d. [vóór 1940].

Afb. 12. Erekaart behaald door een leerling van het Sint-Maternuscollege te Tongeren, 1890.

instituut te Leopoldsborg stelde de directeur in 1953 met voldoening vast dat de plechtige proclamatie van de maandcijfers in een volle zaal een gunstig effect had op de studiejver. Verdienstelijke leerlingen konden in het Sint-Jozefscollege te Hasselt genieten van een vermindering van inschrijvingsgeld voor een meerdaagse excursie tijdens de vakantie naar het Luxemburgse Berdorf.

De ultieme straf was wegzending. In het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren en in het Sint-Jozefsinstituut te Borgloon werd dit middel tegen leerlingen die zich 'wederspanig', onzedig of voortdurend lui gedroegen tot het uiterste verdaagd en 'met alle mogelijke voorzorgen genomen om de eer der families niet te kwetsen'.⁶⁶ Een intern van het Sint-Jozefscollege te Hasselt die een *feuille littéraire* door een externe leerling liet meebrengen, werd nadat hij

66 Tongeren, Archief Onze-Lieve-Vrouwecollege, O.-L.-Vrouwecollege, Tongeren, prospectus pensionaat, z.d. [vóór 1913-1914]; Sint-Niklaas, Generaalsarchief Broeders Hiëronymieten,, Borgloon, 23: Pensionnat Saint-Joseph dirigé par les Frères Hiëronymites à Looz. Pensionaat Sint-Jozef bestuurd door den Broeders Hieronymieten te Borgloon, prospectus, z.d. [na 1907].

eerst van zijn klastitularis een flinke rammeling had gekregen '*dat er litteekens overbleven*', naar de directeur gezonden die hem '*zijn vrijbrief heeft geschonken en nu mag hij geenen voet meer in 't Gesticht zetten*'.⁶⁷

De prijsuitdeling op het einde van het schooljaar vormde de apotheose van de wedijver en competitie waarbij de individuele en collectieve prestaties trots werden geëtaleerd. Omdat het welslagen van de plechtigheid in aanwezigheid van kerkelijke en wereldlijke personaliteiten in belangrijke mate de degelijkheid van de school naar buiten toe bepaalde, werd ze tot in de kleinste details voorbereid. De leerlingen zorgden voor enige ontspanning door muziek, toneel of letterkundige werken. In het Sint-Jozefscollege te Hasselt eiste de directeur dat zijn personeel door het dragen van een *mantelet* bij de prijsuitdeling blijk gaf van een zekere status. Leerlingen van die school die naar het podium kwamen, mochten niet vergeten een lichte buiging te maken vóór en nadat ze hun prijs of diploma in ontvangst namen; aangeraden werd hierbij handschoenen te dragen. Ook in het Sint-Jozefsinstituut te Borgloon kregen de leerlingen vooraf instructies over hoe zich te gedragen tijdens de prijsuitdeling: '*Den president groeten, beneden de trappen 1 meter er af, waar den Heer die de prijzen geeft groeten, bij 't komen en 't weggaan, het publiek groeten*'.⁶⁸ In het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt gold in 1952 volgende regeling: '*In 't voorbijgaan buigt eenieder voor Monseigneur en wie van hem boeken of diploma ontvangt, doet dat knielend op één knie*'.⁶⁹ Om bepaalde ouders niet te kwetsen, werden in het Sint-Trudoinstituut te Sint-Truiden alle leerlingen op het podium geroepen. Na afloop van de plechtigheid in 1887 was de directeur ontevreden over het al te enthousiaste applaus van de leerlingen: '*Il importe de prévenir les élèves de ne pas applaudir tout ecclésiastique qui entre dans la salle, mais seulement le Doyen*'.⁷⁰ Sommige leerlingen gedroegen zich ook onbeleefd bij het afhalen van hun prijs.

Verdienstelijke leerlingen kregen een prijs, meestal in de vorm van een boek. Een gedrukt palmares vermeldde per leerling en per vak de prijzen die hij behaalde (afb. 13). Afgestudeerden kregen een diploma. Ondanks de geringe waardering door de leerlingen voor de inhoud van de prijsboeken werden er grote kosten voor gedaan. Het Kruisherencollege te Maaseik kende speciale prijzen toe aan leerlingen die voor godsdienst het meest aantal punten van de klas behaalden en aan hen die '*geen enkele noot verloren en op wier gedrag en studiejver niet de minste aanmerking is gemaakt*'.⁷¹ Het bisdom bepaalde in 1926 dat omwille van de economische crisis slechts één boek aan elke 'laureaat' mocht worden toegekend.

67 Hasselt, Archief Sint-Jozefscollege, *Dagboeken L. Schutjes*, deel 5, 1916.

68 Sint-Niklaas, Generaalaatsarchief Broeders Hiëronymieten, 157: *Prijsboek van St-Jozef (Borgloon)*, 1913-1914 t.e.m. 1947-1948.

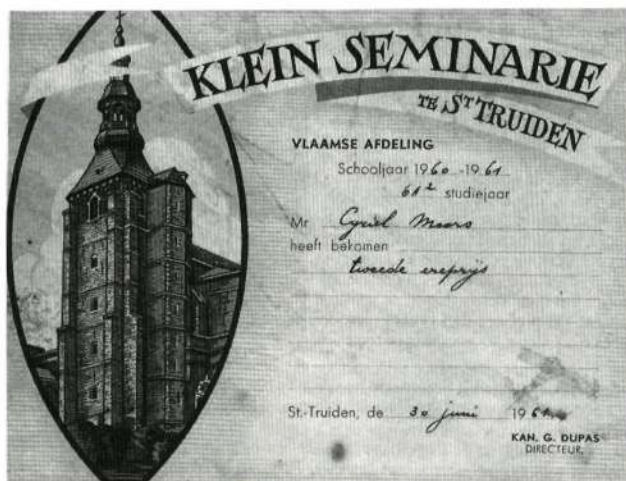
69 Neerpelt, Archief Sint-Hubertuscollege, A3: Opmerkingen van directeur Stulens voor de prijsuitdeling, 1952.

70 Philippaerts, J. en R. Geerdens, *Honderd jaar Broeders van de Christelijke Scholen, 1885-1985* (Sint-Truiden 1985) 30.

71 Maaseik, Archief Kruisherencollege, *Register plechtige prijsuitdelingen, 1901-1915*.

Afb. 13. Tweede Ereprijs Vlaamse Afdeling van het Klein Seminarie te Sint-Truiden, 1960-1961.

Het traditionele banket werd afgeschaft en de tekst en oplage van het palmares dienden tot een strikt minimum te worden beperkt. In 1946 mocht enkel een boek worden gegeven aan de leerling die de eerste prijs 'in uitmuntendheid' had behaald. Directeur Hubert Driessen van het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk pauzeerde opzettelijk bij de naamafroeping van een leerling die 80 % of meer had behaald om zo een massaal applaus uit te lokken.

Geluiden na de schoolbel

Wat de para-scolaire activiteiten betreft, maken we een onderscheid tussen sportbeoefening, toneel, jeugdbeweging en muziek. De letterkundige verenigingen die in de negentiende eeuw in het Klein Seminarie te Sint-Truiden, het Kruisherencollege te Maaseik en het Sint-Jozefscollege te Hasselt een belangrijke bijdrage leverden tot het Vlaamse bewustwordingsproces bij leerlingen, verloren na de Eerste Wereldoorlog een groot deel van hun aantrekkingskracht. Zoals vermeld, was de houding tegenover lichamelijke ontspanning dubbelzinnig. Sport en spel konden enerzijds bijdragen tot de fysieke ontwikkeling en waren bevorderlijk voor een goede gezondheid, maar vormden anderzijds ook een bedreiging voor de studiegeest en de moraliteit. Sport had te maken met 'overdreven' competitie, individualisme, brutaliteit en geldgewin. Daarom was het de leerlingen in veel scholen uitdrukkelijk verboden om aan competitiesport in clubverband te doen. Toch werd in nogal wat jongensscholen voor middelbaar onderwijs aan sport gedaan, zeker in die waaraan een internaat was verbonden. Dat gebeurde op een beheerste en beheersbare wijze. Sport werd beoefend buiten de schooluren door een beperkt aantal leerlingen en in het katholiek onderwijs onder toezicht en/of actieve medewerking van de geestelijkheid. Het ging daarbij niet om de sport om de sport maar als een zinvolle vormende vrijetijdsbesteding. Waarden als fair play, ploeggeest, collectieve inzet en discipline werden op die manier overgedragen. Bovendien kon het uitleven via de sport seksuele gedachten onderdrukken en op die manier bijdragen tot een 'zuivere' moraliteit. In de jaren twintig en dertig speelden katholieke kostscholen een pioniersrol in de ontwikkeling van het voetbal. In het Klein Seminarie

te Sint-Truiden was het traditie dat bij het feest van de directeur de 'humanisten' en de 'filosofen' het tegen elkaar opnamen in een plaatselijk voetbalstadion, 'en de roep "*Filo! Filo! ...*" of "*Huma! Huma!*" kon je tot in Ulbeek horen'.⁷² Vooral in de jaren vijftig werden 'turndemonstraties' georganiseerd ter gelegenheid van de prijsuitdeling of andere schoolfeesten. In het vrije net toonden ze in het kader van de schoolstrijd de 'kracht' van het katholiek onderwijs aan.

Toneelspelen in schoolverband kwam in de meeste scholen voor middelbaar onderwijs sporadisch aan bod om een plechtigheid als de prijsuitdeling of het feest van de directeur op te luisteren. In sommige gevallen konden onder leiding van geestdriftige leraren die initiatieven uitgroeien tot een échte toneeltraditie. Gemengde voorstellingen in de colleges werden door het bisdom verboden. Enkel voor grote literaire stukken konden *travestis* worden ingeschakeld. Priester-leraren mochten zich niet inlaten met gemengd toneel; dat was eventueel een taak voor leken. Welk college was overigens voldoende voorzien van kleedkamers om een behoorlijke gemengde opvoering te geven en zouden de leraren wel achter de schermen wegblijven, zo vroeg de diocesane overheid zich af.

In het Kruisherencollege te Maaseik schreven vóór de Eerste Wereldoorlog leerlingen die lid waren van de Academie zelf toneelstukken, waarvan er enkele werden uitgegeven. In 1943 geraakte de toneelreputatie van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt verspreid over heel Limburg met een twintigtal opvoeringen van *Mariken van Nieumeghen*. Drijvende kracht voor het leerlingentoneel was priester-leraar Jozef Neyens. De rol van Marieke werd gespeeld door een leerling, 'wiens vertolking het publiek zo in de ban sloeg dat er in sommige zalen werd gewed dat Marieke niet door een student maar door een meisje werd gespeeld en de naam van de student slechts *pro forma* op 't programma stond'.⁷³

Net zoals toneel werden koor of fanfare ingeschakeld om een feestelijk tintje te geven aan grote godsdienstige plechtigheden, turnfeesten of prijsuitdelingen. De repetities boden de mogelijkheid om de lange speeltijden of de studie te onderbreken. Wie aanleg had voor muziek, werd meestal ontdekt via de muzieklessen. Het succes van de muzikale ensembles werd gehypothekeerd door personeelwisselingen en het feit dat de leerlingen er slechts een korte periode deel van uit maakten, wat het verwerven van 'concertervaring' beperkte. In scholen met internaat vormden de dure privélessen piano, viool, notenleer en blaasinstrumenten een factor in de sociale differentiatie tussen leerlingen.

Sinds het einde van de negentiende eeuw bestond in het Sint-Jozefscollege te Hasselt een harmonie, die, met een korte onderbreking als gevolg van de Tweede Wereldoorlog, tot

72 Van Vinckenroye, 21 [getuigenis over de jaren vijftig]. 'Humanisten' verwijst naar de leerlingen die in het middelbaar onderwijs de klassieke humaniora volgden; 'filosofen' verwijst naar de studenten van de tweejarige filosofie-afdeling als voorbereiding op het priesterschap.

73 Janssenswillen, Paul, *Het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt. Historiek van het "eerste Vlaams college" 1910-1957*. K.U.Leuven Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Departement geschiedenis, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Leuven 1986) 133-135.

1951 actief bleef. Het Hasseltse collegekoor beperkte vanaf het begin van de jaren vijftig zijn werking niet langer tot de school zelf, maar verleende in heel de provincie medewerking aan religieuze en profane feestelijkheden. Kort na de bevrijding in 1944 richtte priesterleraar Theo Max een fanfare op in het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk, die in 1954 werd opgevolgd door een 'trompetterskorps'. De fanfare van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt was vooral een gelegenheidsensemble: '*Vandaag repetitie en morgen de straat op, al wat blazen kon blies*'.⁷⁴

De Katholieke Vlaamse Studentenbeweging, waarvan naar schatting drie vierden van de katholieke collegeleerlingen in Limburg lid was, hielp tijdens de vakantie leerlingen op het 'juiste' pad te blijven. Het was een gezamenlijke organisatie van katholieke scholieren, seminaristen en studenten die vooral in de laatste decennia van de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam. In Limburg hadden seminaristen een belangrijke inbreng en kon de beweging zich beroepen op hoge kerkelijke steun. De plaatselijke bonden in colleges of gemeenten vormden de hoeksteen van de vereniging en werden gekarakteriseerd door hun autonome werking. Via gouw- en landdagen en specifieke tijdschriften werden binnen en tussen de plaatselijke bonden contacten gelegd. In 1903 kreeg de Katholieke Vlaamse Studentenbeweging een nationale overkoepeling met de oprichting van het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond. Met vorming en actieve inzet trachtte het een Vlaams en katholiek waardenpatroon bij te brengen.

De in 1884 opgerichte Jonge Klauwaerts te Hasselt, die zowel leden rekruteerde uit het plaatselijke Sint-Jozefscollege als uit het Koninklijk Atheneum aldaar, was de eerste katholieke Vlaamse studentenbond in Limburg. In 1900 stichtte seminarist Jan Beets naar het voorbeeld van zo'n vereniging in Sint-Truiden de *Erewacht van Onze Lieve Vrouw*, een bond die Tongerse scholieren, voornamelijk van het plaatselijke Onze-Lieve-Vrouwecollege, in het spoor van hun katholieke opvoeding een aangename ontspanning tijdens de vakanties wilde bezorgen. Directeur Fritz Goffin van het Sint-Michielscollege te Bree nam in 1902 een gelijkaardig initiatief met de oprichting van de *Eerewacht van het H. Hart*. Wekelijks was een vergadering gepland met godsdienstige vorming, daarnaast werden ook ontspannende activiteiten georganiseerd. In 1909 waren er in de provincie Limburg zestien plaatselijke studentenbonden actief.

In het katholiek onderwijs werd lidmaatschap van para-scolaire verenigingen afhankelijk gesteld van voorafgaandelijke toestemming van de schooldirectie. Het bisdom kantte zich tegen jeugdverenigingen die niet in het kader van de Katholieke Actie waren georganiseerd. Dat gold in de eerste plaats voor het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond (AKVS), waarvan vanaf 1931 lidmaatschap werd verboden. In Limburg was de katholieke studentenbeweging in 1925 afgescheurd van het AKVS en opgenomen in het Limburgs Katholiek Vlaams Studentenverbond, dat deel uitmaakte van het Jeugdverbond voor Ka-

74 Ibidem, 137.

tholieke Actie en evolueerde naar de Katholieke Studentenactie (KSA). Het bezit van de 'anti-vaderlandse' *Blauwvoetagenda* van het AKVS was zowel in het rijks- als in het vrije net niet toegelaten.

Het Klein Seminarie te Sint-Truiden was vanaf de jaren dertig een bastion van Katholieke Actie, waar ook het provinciaal secretariaat van de KSA haar zetel had. In het Sint-Jozefscollege te Hasselt was tijdens de Tweede Wereldoorlog gemiddeld ca. 17 % van de leerlingen aangesloten bij de plaatselijke katholieke studentenbond de Jonge Klauwaerts. Priester-leraren traden vaak op als proost in de jeugdbeweging, wat een steun betekende voor de jonge onervaren leiders en de continuïteit ten goede kwam. De colleges boden ook vaak vergaderfaciliteiten. Dat er een nauwe band bestond tussen school en studentenbeweging, bleek bijvoorbeeld ook uit het feit dat een maatregel van tijdelijke schorsing van een leerling van het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren in 1930 ook werd toegepast in de plaatselijke studentenbond. Onder impuls van priester-leraar Jozef Neyens werd in het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt ook tijdens het schooljaar aan KSA gedaan, met onder andere een missieweek, tucht- en stijlproeven waarbij de deelnemers beloofden het schoolreglement stipt na te leven en de publicatie van het collegeblad *Strijd*. Ook in het Kruisherencollege te Maaseik was er een KSA-werking tijdens het schooljaar.

In de colleges van Hasselt, Bree, Beringen en Maaseik bestond er sinds de jaren twintig scouting. Naar aanleiding van een congres van de Katholieke Vlaamse Landsbond dat met Pinksteren 1921 in Hasselt werd georganiseerd, viel de pas opgerichte plaatselijke scoutsgroep uiteen. De scouts die leerling waren aan het Sint-Jozefscollege te Hasselt, scheurden zich af van die van het plaatselijke atheneum en vormden de Eenheid Sint Joris. Tussen de katholieke studentenbond de Jonge Klauwaerts en de scoutsgroep bestond er een goede verstandhouding. Spilfiguur en provinciaal aalmoezenier van de Baden-Powell Belgian Boy and Sea Scouts was priester-leraar Ludovic van Winkel van het Sint-Jozefscollege te Hasselt. In de schoot van de katholieke studentenbond Frisse Heikracht van Bree werd in 1921 een padvindingsafdeling opgericht, die na amper zeven jaar werking stil viel. Naar aanleiding van de viering van het 100-jarig bestaan van België ontstond in Bree opnieuw een scoutsgroep die het gevolg was van een scheuring binnen de studentenbond Frisse Heikracht. De franskiljonse padvindingsgroep kon op niet veel sympathie rekenen van de leraren van het plaatselijke Sint-Michielscollege. Binnen het Jeugdverbond voor Katholieke Actie werd scouting gezien als een hulpwerk, ondergeschikt aan de eigenlijke Katholieke Actie-werken. Vanaf 1927 startte het Sint-Jozefscollege te Beringen onder leiding van een priester-leraar met scoutswerking. In maart 1931 stichtten de Kruisheren te Maaseik een scoutsgroep in hun college, die aanvankelijk niet enkel voor leerlingen van de school openstond. In Neerpelt werden een jaar later de Dietse Dommelscouts opgericht die vooral leerlingen uit het plaatselijke Sint-Hubertuscollege rekruteerden. De scoutsgroep was tegelijkertijd studentenbond en was zoals de meeste Limburgse studentenbonden een vakantiebond, wat afweek van de optiek van scouting, waar in de regel heel het jaar door werd gewerkt.

In deze paragraaf onderzochten we in welke mate de opdrachtverklaring of de formele identiteit van het katholieke opvoedingsproject beantwoordde aan de alledaagse pedagogische realiteit of empirische identiteit. Dekte de vlag van de school ook de lading? Of anders gezegd hoe werden de wenselijke grondwaarden van het opvoedingsproject vertaald naar de werkelijke schoolcultuur? Het hele katholieke onderwijs stond duidelijk in het teken van de godsdienstig-zedelijke opvoeding. Elk onderwijsvak kreeg zijn volle betekenis in het licht van het godsdienstige. Bovennatuurlijke middelen zoals de mis, de biecht en het gebed, en natuurlijke middelen als onderwijs, tucht en studie voedden de leerlingen op tot een christelijke levenswandel. Het religieuze klimaat in de katholieke scholen doordeesde heel het schoolleven. De kerkelijke kalender met de dagelijkse mis en religieuze feesten stroomlijnde het pedagogisch leefklimaat, ook voor de externen. Daarnaast waren een streng controlesysteem en een ijzeren discipline eveneens kenmerken van het collegeleven. Op het vlak van moraal en goede zeden trad men zeer nauwlettend en controlerend op. In de opvoeding werd de wil naar het zedelijk goede gericht. Voor de Kerk had deze katholieke totaalopvoeding eeuwigheidswaarde.

De traditie in de kering: het opvoedingsproject uit balans

Over het algemeen wordt aangenomen dat de levensbeschouwelijke ontwikkeling in het onderwijs de levensbeschouwelijke ontwikkeling in de maatschappij volgt. De grondslagen van het opvoedingsproject van het katholieke onderwijsnet bleven in de jaren zestig weliswaar behouden, maar geraakten meer uit balans. Terwijl de maatschappelijke achtergrond sterk wijzigde, hield het katholieke net vast aan traditionele, altijd en universeel geldende pedagogische waarden en regels. Leidde dit buiten zichzelf en het boven de tijd plaatsen niet tot een toenemende vervreemding tussen de school en de buitenwereld? In welke mate werden in die sterk gewijzigde samenleving van de jaren zestig de van bovenaf opgelegde waarden en regels (nog) vertaald in de concrete schoolpraktijk? En was er op dat vlak sprake van continuïteit of discontinuïteit?

Traditioneel wenste het katholiek middelbaar onderwijs de gedoopten te vormen tot belijdende kerkleden en beoogde het vooral een morele en religieuze opvoeding die veel minder ten dienste stond van de eisen van de arbeidsmarkt. In de opvoedingsleer stond opvoeding totaal in dienst van het bovennatuurlijk einddoel, namelijk het bereiken van de eeuwige zaligheid. Met het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) kreeg het begrip 'opvoeding' een ruimere invulling en was de katholieke school in de eerste plaats een school. De school was er voor de leerlingen, niet de leerlingen voor de school. Men kreeg meer oog voor de uniciteit van elke (katholieke) school op zich.

De toenemende aanwezigheid van lekenleraren in de katholieke school, samen met de groter wordende levensbeschouwelijke heterogeniteit van leerlingenpopulatie en

ouders, zetten het katholieke karakter van de katholieke school onder druk. Tegenover de polyvalente geestelijken die de beste garantie boden voor een christelijke opvoeding, bevorderde de specialistische instelling van de vaak pas afgestudeerde lekenleraren weliswaar de professionalisering, maar dit ging onrechtstreeks ten koste van het katholieke karakter van de school die meer versplinterde. Tegen de achtergrond van secularisering, religieuze onverschilligheid en ontkerkelijking in de samenleving waarbij de rituele beleving van het katholicisme grotendeels wegviel, scheen de geestelijke in het middelbaar onderwijs veel van zijn functie als bezieler van het katholieke opvoedingsproject te verliezen. Gepoogd werd ook lekenleraren 'te doordringen van hun roeping' als godsdienstige en morele opvoeders van de jeugd. De persoonlijke eigenschappen en het gemeenschapswerk waaraan een opvoeder moest voldoen, golden ook voor hen. Bovendien werd hen ingeprent dat zij net zoals hun collega-geestelijken gehoorzaamheid waren verplicht aan de kerkelijke overheid.

In de jaren zestig kwam de tendens waarbij vorming hoe langer hoe meer een verenging kreeg naar opleiding, in een versnellingsproces. Onderwijs werd gezien als een economisch goed dat de sociale mobiliteit kon versterken. Het inkorten van de schooltijd en de toevloed van vooral externe leerlingen droegen mede bij tot het openbreken van het katholieke opvoedingsideaal. Het gesloten internaatsmilieu dat bij uitstek geschikt was om een katholieke totaalopvoeding te realiseren, oefende steeds minder aantrekkingskracht uit. Vooral instellingen die zich specifiek richtten naar aspirant-geestelijken, zagen door een algemene roepingencrisis hun overlevingskansen verkleinen.

In de geest van de maatschappelijke veranderingen en van het Tweede Vaticaans Concilie stonden in de jaren zestig gewetensvrijheid en de opvoeding tot vrijheid in een geest van openheid centraal. De vooroorlogse katholieke pedagogiek zinderde na maar verdween toch naar de achtergrond. *'Tot godsdienstigheid kan men iemand moeilijk verplichten, omdat het een vrij antwoord is op de genade en de vriendschap van de Heer. Toch kan iedereen de godsdienstvrijheid van de anderen en van de gemeenschap eerbiedigen, en daartoe is iedereen verplicht. Vader en moeder hebben immers hun jongen naar het vrij katholiek onderwijs gestuurd met de bedoeling hem samen met degelijk onderwijs, ook een goede opvoeding en religieus inzicht mee te geven'*, luidde het eind jaren zestig in het Amandinacollege te Herk-de-Stad.⁷⁵ Katholiek opvoeden als een soort indoctrinatie werd vervangen door het afleggen van getuigenis. Het traditionele gezag en gehoorzaamheid maakten plaats voor een 'coöperatief model'. Om niet het verwijt te krijgen dat leerlingen na hun humaniorastudies als 'achterlijken' in het leven zouden staan *'mogen we onze studenten niet opvoeden buiten hun eigen tijd, hetzij ze nu in de wereld zullen blijven, hetzij ze de priesterlijke of kloosterlijke staat zullen kiezen'*, stelde de directie van het Minderbroederscollege te Heusden.⁷⁶ De stap van het besloten internaatsleven naar de maatschappij

75 Herk-de-Stad, Archief Amandinacollege, *Ontwerp collegereglement*, z.d. [eind jaren zestig].

76 Heusden, Archief Heilig-Hartcollege, *Jaarboek 1960-1961*: verantwoording van rector Wido Klaassen, zomervakantie 1961.

werd immers nogal eens een struikelpartij. Het naburige Don Boscollege te Hechtel liet elke leerling bij het afstuderen 'in volle vrijheid' zijn levensweg kiezen, al werd de hoop gekoesterd dat bij velen de roepingsgenade zou openbloeien.

De keuze voor het internaat werd minder evident mede door de uitbreiding van het aanbod aan middelbaar onderwijs na 1958. Katholieke totaalopvoeding in kostscholen bleek een 'formule' die was voorbijgestreefd. Het in 1962 opgerichte Sint-Pieterscollege te Lommel verwees bij zijn rekrutering naar de mogelijkheid om in eigen gemeente volledig middelbaar onderwijs te volgen in een katholieke school, zonder 'onnodige' uitgaven voor een internaat of dure busreizen. '*Uw jongen ontvangt er een evenwichtige kristelijke opvoeding, basis voor alle levensgeluk, een degelijke wetenschappelijke vorming en een schoonmenselijke opvoeding waardoor hij in taal en omgang steeds een voorname indruk zal nalaten*', aldus de prospectus.⁷⁷ De deken van Maaseik waarschuwde voor de vele internaten in de streek die zonder 'voldoende' reden leerlingen rekruteerden, '*terwijl de familiale opvoeding, het door God zelf ingestelde en meest natuurlijke opvoedingsmilieu is*'.⁷⁸ Hij wilde daarbij (vooral) het vroegtijdig verlaten van de parochiale lagere scholen een halt toeroepen. Met dezelfde motivering adviseerde de pastoor van Neerharen ouders hun kinderen niet op internaat te sturen en hij stelde: '*Niets beter dan huiselijk midden in plaats van gedwongen kloosterleven ... leerprogramma van het zesde studiejaar [in de parochiale lagere school] is hetzelfde [als dat van de voorbereidende afdelingen van de colleges], onze meesters [van de parochiale lagere school] komen zonder brood op tafel*'.⁷⁹

Geleidelijk aan evolueerden de kostscholen in de jaren zestig naar een weekinternaat, waarbij leerlingen elk weekend naar huis gingen. Vanaf het schooljaar 1958-1959 was dat het geval in het Sint-Jozefscollege te Beringen 'omdat de zaterdagmiddag een opgelegde congédag wordt'.⁸⁰ De meeste andere colleges volgden in 1965. In het Kruisherencollege te Maaseik steeg het aantal internen van 98 in 1955 naar 176 in 1962. Mogelijk kon de school met een lager kostgeld de schaarser wordende kandidaat-internen aantrekken. Het Sint-Jozefscollege te Borgloon dat op verzoek van directeur André Ingebos de preventieve opvoedingsmethode van Don Bosco hanteerde, kreeg de benaming 'Klein Turijn', daarbij verwijzend naar de Italiaanse stad waar de stichter van de salesianen actief was geweest. Geprangd tussen de grote colleges van Hasselt, Sint-Truiden en Tongeren wilde hij op die manier een verschil in pedagogisch project maken. Het internaat in salesiaanse geest had er volgens hem niets van een 'kazernementaliteit'. In 1959-1960 telde de school 241

77 Lommel, Sint-Pieterscollege, *Prospectus*, 1963-1964.

78 Maaseik, Archief Kruisherencollege, XA(4) 2: circulaire van deken G. Drees van Maaseik, 05.06.1965.

79 Lanaken, Archief Heilig-Hartcollege, *Kaft brieven aan ouders en leerlingen*: brief van de pastoor van Neerharen aan een familie, 13.07.1969.

80 Beringen, Archief Sint-Jozefscollege, *brief van de directeur aan de ouders*, 04.07.1958; Bormans, Yves en Jos Deferme, *Het Sint-Jozefscollege van Beringen 1700-2000* (Beringen 2000) 61.

leerlingen, waarvan 112 internen, 83 half-internen en 46 externen. Tijdens het schooljaar 1963-1964 was het de kostgangers toegestaan om de veertien dagen van zaterdagmiddag tot maandagmorgen naar huis te gaan.

Het internaat van het Heilig-Hartcollege te Heusden bleek in die mate succes te kennen dat in oktober 1967 werd beslist het volgende schooljaar geen internen meer aan te nemen in de vijfde, vierde en derde Latijn-Griekse klas omdat '*een talrijke 6e noodzakelijk is voor een evenwichtige schoolpiramide*'.⁸¹ De leraren hadden besloten, gesteund door de keuze van de ouders, minstens éénmaal per maand voor de internen een 'collegeweekend' te organiseren waarbij de kostgangers toch tijdens het weekend op school bleven. Daardoor wilde men de familiale en huiselijke sfeer op school bevorderen. De overige weekends gingen de internen naar huis. In het Don Boscollege te Hechtel bleek in 1967 op basis van een enquête 70 % van de ouders eerder voorstander van een veertiendaags internaat dan van een weekinternaat. Aspecten als een betere studie-atmosfeer in de geest van Don Bosco en het vermijden van tijdverlies en bijkomende reiskosten zouden bij die keuze een rol hebben gespeeld. Voorstanders van het weekinternaat baseerden hun voorkeur vooral op basis van familiale en praktische redenen, zoals '*de gemakkelijkheid voor de was of het verversen*' of omdat het 'moderner' was.⁸² De collegedirectie vond laatstgenoemde motieven evenwel niet doorslaggevend. Enkele jaren later werd aan de ouders individueel de keuze gelaten om hun zoon al of niet elke week naar huis te laten gaan.

Ook in het Klein Seminarie te Sint-Truiden liep het internaat 'van het lange type' op z'n laatste benen. Op het einde van het schooljaar 1960-1961 werd de Franstalige afdeling er opgedoekt. Vanaf 1965-1966 was er een 'driewekelijkse sortie'; drie jaar later werd dat een 'tweewekelijkse'. De school haalde de kostgangers met vier speciale bussen op en bracht ze ook terug thuis. Het aantal internen in het Klein Seminarie kende een geleidelijke daling van 280 in 1959-1960 tot 233 in 1967-1968, vooral ten gevolge van de concurrentie van andere internaten die met een lager kostgeld meer succes kenden om de schaarser wordende kandidaat-internen aan te trekken. In april 1968 drong de seminariedirectie er bij de diocesane clerus van Limburg op aan dat ze bij gelegenheid van de voorbereiding van de twaalfjarigen op hun plechtige communie het Klein Seminarie zouden aanbevelen. In 1969-1970 kozen 120 leerlingen in de school voor het veertiendaags internaat; het jaar daarna waren er dat nog slechts 21. Als gevolg voerde de directie in 1971 het weekinternaat in en werden de speciale busdiensten afgeschaft. In 1969 schafte het Sint-Jozefscollege te

81 Heusden, Archief Heilig-Hartcollege, *Jaarboek 1967-1968*: verslag van de ouderraad, 24.10.1967. De zesde klas was de laagste klas en komt overeen met het eerste leerjaar van het middelbaar onderwijs; de vijfde klas met het tweede leerjaar, de vierde klas met het derde leerjaar en de derde klas met het vierde leerjaar. Het vijfde en het zesde leerjaar van het middelbaar onderwijs werden respectievelijk de poësis en de retorica genoemd.

82 Oud-Heverlee, Archief Provinciaal Paters Salesianen, ACSB Hechtel: brief van de directie aan de ouders, 25.02.1967 en 18.04.1967.

Beringen zijn internaat af omdat de financiering ervan na de overname van de school door het bisdom onhoudbaar werd.

In dezelfde lijn

Over het algemeen verliep in de jaren zestig het vormingsproces niet meer helemaal van de ouders en de leraren naar de jongeren toe, *topdown* dus, maar vertoonde de neiging in zeker mate gestalte te krijgen in het milieu van de jongeren zelf, in wederzijdse beïnvloeding. Men wilde meer een beroep doen op de actieve medewerking en zelfwerkzaamheid van de leerling, waardoor de afhankelijkheidsrelatie moest plaats maken voor een samenwerkingsrelatie. De 'aanpassingsideologie' werd bekritiseerd en uniformiteit werd als té strak ervaren. De persoonlijke vrijheid en het persoonlijk initiatief werden meer en meer op de voorgrond geplaatst. Dat leidde op het einde van de jaren zestig tot onrust onder de jongeren die gezien kan worden als een teken van verlangen naar democratisering van levenssferen die in het verleden quasi immuun waren voor democratische beginselen van inspraak en openheid zoals de school.

In het katholiek middelbaar onderwijs stond de lang volgehouden politiek van kerkelijke interventie in de dagelijkse schoolpraxis ter discussie. Het verminderen of zelfs wegvallen van rituele godsdienstige handelingen, vaste devotieschema's, geijkte gebeden, geboden en verboden lijkt in die periode het meest typerende kenmerk van de religieuze beleving. Het loslaten van traditionele vertrouwde referentiekaders leidde tot enige ontredde en een zoektocht naar een aangepaste godsdienstbeleving met een nieuwe bezieling. De klemtoon verschoof daarbij van triomfalistische manifestaties naar concrete getuigenissen van een modern christendom.

De hierboven geschetste ontwikkelingen kwamen vooral in de tweede helft van de jaren zestig in een stroomversnelling. Oorspronkelijk was er in de dagelijkse schoolbeleving eerder continuïteit dan discontinuïteit. De omstreden bisschoppelijke verklaring van 1966 over de Katholieke Universiteit te Leuven waarin de volledige splitsing naar taalgroep botweg werd afgewezen, kunnen we in dat verband als een kantelmoment beschouwen. Als 'laatste' uiting van het autoritaire kerkbeeld dat haaks stond op de gewijzigde maatschappelijke verhoudingen, kwam de onderworpenheid en gehoorzaamheid aan het hiërarchisch kerkelijk gezag in het overwegend katholieke Limburg sterk onder druk te staan.

De behoefte aan inspraak werd in het middelbaar onderwijs meestal – voorzichtig – gekanaliseerd in de oprichting van leerlingenraden of scholierenparlementen, ouderverenigingen, schoolraden en dergelijke. De directie van het Heilig-Hartcollege te Heusden vond dat medezeggenschap niet betekende dat de leerlingen hun 'goesting' konden doen of het collegebestuur afhankelijk maken van hun grillen, maar wel het

opvoeden tot persoonlijker en zelfstandiger handelen. In Heusden groeide in 1961 een 'collegeparlement' met de aanstelling van een burgemeester en schepenen per klas en van ministers voor de hele schoolbevolking. Naar eigen zeggen kwam directeur Richard Clijsters van het in 1962 opgerichte Sint-Pieterscollege te Lommel op tegen het autoritaire pedagogische systeem en moedigde hij zelfverantwoordelijkheid aan bij leerlingen en leraren.

Directeur Roger Van Keer van het Sint-Jozefscollege te Hasselt liet in het kader van *selfgovernment* de leerlingen van de hogere cyclus overdag in hun eigen klaslokaal studeren onder verantwoordelijkheid van een klas- en weekverantwoordelijke. Bij de aanvang van de lessen mochten ze rechtstreeks naar de klas gaan; op de voor hen voorziene speelplaats was het toegestaan te roken. De leerlingen van buiten Hasselt en de internen waren vrij na het middageten de stad in te gaan; cafébezoek bleef wel verboden. De 'externenstudie' op woensdag- en zaterdagmiddag werd afgeschaft. Laatstejaars-internen mochten op woensdagmiddag zelf hun vrije tijd invullen.

Met de roep om medezeggenschap en openheid kwam de functie van directeur als hiërarchische overste en toonbeeld van gehoorzaamheid meer onder druk te staan. Sommige directeurs die met het patroon van vastgeroeste gezagsrelaties waren vergroeid, hadden moeite om zich in te passen in de zich wijzigende mentaliteit en structuren. Het Heilig-Hartcollege te Heusden, dat in 1962 een moderne afdeling voor externen opende, lag in die periode nog volledig in de greep van 'het klooster'. Het dagelijkse onderwijsbeleid was vanaf 1963 in handen van pater-rector Guillaume Ramaekers, ook al had het externaat een eigen directeur. Informatie over de studieresultaten werd aan de ouders van de externen verstrekt door een voor hen onbekende rector. De pater-directeur van de moderne afdeling beklagde zich er over *'dat hij niets te zeggen had en niet gewaardeerd werd door de pater rector van het internaat'*.⁸³ Onder andere had hij geen inspraak bij de aanstelling van (leken)leraren. Bij de Kruisheren te Maaseik gingen er vanaf 1963 stemmen op om een scheiding tussen het ambt van prior en collegedirecteur te realiseren, wat pas in 1970 ook effectief gebeurde. Van directeur Hubert Driessen van het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk werd gezegd dat hij afstand hield, maar toch niet afstandelijk was. *'Nooit hebben we de directeur echt hartelijk weten lachen, maar wellicht paste dat ook niet in zijn functie en in de nabijheid van scholieren'*, meende een oud-leerling.⁸⁴ In het Klein Seminarie te Sint-Truiden evolueerde het beeld van het instellingshoofd van een autoritaire *patron* geleidelijk naar iemand die meer collegiaal omging met zijn personeel. Directeur Gilbert Dupas, die er tot 1967 de leiding had, duldde geen tegenspraak en voerde slechts met mondjesmaat modernisering in en niet steeds van harte. In Hasselt kwam er in het Sint-Jozefscollege 'verandering' na de pensionering van directeur Jozef Michiels in 1964.

De aangroei van de schoolbevolking onder andere als gevolg van de uitbreiding van de

83 Heusden, Archief Heilig-Hartcollege, *Jaarboek 1968-1969*: delegatie aan directeur Ramaekers, 04.01.1963.

84 Bertrands, 308.

onderwijsmogelijkheden met de oprichting van nieuwe scholen en/of van studierichtingen deed de vraag naar onderwijzend personeel toenemen. De vacante plaatsen werden grotendeels door lekenleraren ingenomen. De inzetbaarheid van geestelijken in het katholiek middelbaar onderwijs daalde gevoelig op het einde van de jaren zestig als gevolg van een roepingencrisis. De grote vraag naar bijkomend onderwijzend personeel kon niet overal even snel worden ingewilligd.

Door een groot tekort aan regenten deed het Sint-Jan Berchmansinstituut te Zonhoven een beroep op vier leraren die hun voltijdse opdracht in een andere school cumuleerden met een deeltijdse opdracht bij de Fraters van Tilburg. In het Sint-Jozefscollege te Beringen deden voornamelijk pas aangestelde leraren betaalde overuren. In Peer kreeg priesterleraar Henri Broekx na zijn aanstelling tot pastoor in het naburige Reppel de opdracht om 'voorlopig' die functie te combineren met een opdracht van zeven lesuren in het Sint-Lambertuscollege. Pas toen de geestelijke in 1964 werd overgeplaatst naar een verderaf gelegen parochie, werd hij vrijgesteld van zijn leraarsopdracht. Ook het Amandinacollege te Herk-de-Stad zou moeite hebben gehad om onderwijzend personeel te vinden.

Hoewel de uiteindelijke beslissing over de aanstelling of verplaatsing van een leraar in het katholiek onderwijs een bevoegdheid bleef van de geestelijke overheid, klonk in de jaren zestig de stem van de betrokkene luider dan voorheen. Zo verzette priesterleraar Wim Rutten aan het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt zich tegen een aanstelling als godsdienstleraar aan een rijksnormaalschool met de voorspelling dat hij het daar geen jaar zou uithouden. Ook directeur Adriaan Claassen van het Heilig-Hartcollege te Maasmechelen wimpelde een aanstelling in die school af: *'Ik verlang daar in de verste verte niet naar ... Iedereen zou zeggen: nu er een goede wedde aan vast zit, heeft hij geen bezwaren ... Ik zou les moeten geven aan leerlingen die ik bij mij geweerd heb of weggestuurd om morele redenen'*.⁸⁵ Directeur Ingebos van het Sint-Jozefscollege te Borgloon 'hielp' de bisschop bij de verplaatsing van priesterleraren door zelf personen die hij in z'n school liever kwijt was 'aan te bevelen'. De oprichting van het bisdom Hasselt in 1967 leidde voornamelijk in het Klein Seminarie te Sint-Truiden tot een kettingreactie van verplaatsing van leraren.

In het katholiek middelbaar onderwijs werd van de aangroeiende groep lekenleraars verwacht dat ze doordrongen waren van hun roeping als godsdienstige en morele opvoeders van de jeugd om op die manier het katholieke opvoedingsproject samen met de geestelijken gestalte te blijven geven. In de verhouding tussen leken en geestelijken trad in de jaren zestig, zij het niet overal en ook niet gelijktijdig, een verschuiving op van morele suprematie op basis van criteria als priesterschap en anciënniteit naar bekwaamheid dankzij professionele vorming.

In het Klein Seminarie te Sint-Truiden waren de eerste lekenleraren die directeur Gilbert Dupas vanaf de jaren vijftig aantrok, *'stuk voor stuk gestrande roepingen'*, waarmee hij

85 Hasselt, Bisschoppelijk Archief, *Heilig-Hartcollege Maasmechelen*: brief van directeur Claassen aan het bisdom, 23.06.1965.

hoopte dat ze toch nog iets van hun seminarieopleiding meebrachten.⁸⁶ Leken die lesgaven aan het Heilig-Hartcollege te Heusden, kregen een tijdelijke aanstelling en konden er geen enkel prioriteitsrecht doen gelden op geestelijken, ook al hadden dezen minder dienstanciënniteit. In 1968 werden ze er attent op gemaakt dat ze tijdens de les enkel over 'klaszaken' mochten spreken en daarbuiten met hun leerlingen geen contacten mochten onderhouden. Ze werden verplicht in de buurt van de school te 'resideren'.

Een woord van een leek doet dikwijls nog meer dan dat van een priester, luidde het op een personeelsvergadering in het Kruisherencollege te Maaseik. Ze konden ook buiten de school de leerlingen gemakkelijker volgen. Inzet bij parascolaire activiteiten werd voor de niet-geestelijken die lesgaven in het Heilig-Hartcollege te Lanaken als vanzelfsprekend geacht. Tijdens de lange middagpauze waren voetbal en volleybal dé bezigheden waarbij de lekenleraren geregeld als scheidsrechter optraden. Het bisdom stelde in 1963 aan de directeurs van al zijn middelbare onderwijsinstellingen voor, éénmaal per trimester een 'onthaalbijeenkomst' voor lekenleraren te organiseren, waarbij ook de echtgenoten werden uitgenodigd.

Door de toegenomen materiële welvaart in de *golden sixties* konden meer priesterleraren een eigen wagen kopen, wat hun mobiliteit vergrootte en extra mogelijkheden bood om ook buiten de school pastoraal actief te zijn. Dat ging dan wel ten koste van het gemeenschapsleven. Directeur Emiel Verheyen van het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt vreesde dat er geen rem meer zou staan op de uithuizigheid en het 'loslopen' van priesterleraren: *'Het college zal dan nog een restaurant met garage zijn, maar zonder ziel'*.⁸⁷ Sommige pensionaten geraakten in de problemen om nog voldoende surveillanten te vinden omdat de vrije internaten geen subsidies kregen.

Naast de auto buitenshuis gooide ook de komst van de televisie binnenshuis de vensters naar de buitenwereld verder open. In de kroniek van het Sint-Lambertuscollege te Peer kreeg de aanschaf van het eerste televisietoestel in 1959 een speciale vermelding als 'welgekomen' ontspanning; in 1968 deed de eerste kleurentelevisie er zijn intrede. De leerlingen van het Salvatorcollege te Hamont mochten enkel bij speciale gelegenheden, zoals bij de opening van het Tweede Vaticaans Concilie, op het televisietoestel van de paters meekijken. De rector van het Heilig-Hartcollege te Heusden was van oordeel dat de televisie geen vervangstuk mocht worden voor de 'broederlijke' recreatie en ontspanning, maar beperkt moest blijven tot effectieve hulp in de taak als leraar en opvoeder. Het officiële einduur van de avondrecreatie mocht daarom onder geen beding worden verdaagd.

In september 1964 verleende het bisdom Luik de toelating aan de priesterleraren om in *clergyman* binnen de schoolmuren rond te lopen. De *clergyman* bestond uit een zwarte broek, een zwarte jas en een zwart of grijs hemd met een Romeinse boord. Voor godsdienstige

86 Van Vinckenroye, 148.

87 Hasselt, Bisschoppelijk Archief, *Sint-Hubertuscollege Neerpelt*: brief van directeur Verheyen aan de bisschop, 28.03.1964.

oefeningen zoals de mis bleef de toog verplicht, die netjes en van de 'gewenste' lengte diende te zijn. Directeur Hubert Driessen van het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk hield dat bisschoppelijk schrijven achter en verscheen zelf bij wijze van primeur een tijdje later tijdens het middagmaal in 'kostuum'. Met uitzondering van Marcel Claes volgden de andere priesters spoedig zijn voorbeeld. In het Heilig-Hartcollege te Heusden werd in 1967 aan de Minderbroeders de keuze gelaten om in habijt of in *clergyman* les te geven. Tijdens een oud-leerlingenbijeenkomst van het Heilig-Hartcollege te Maasmechelen verscheen pater Acquilien Claessens in 'heuse' *clergy* met een modieuze lichtgrijze hoed. Na het hoofdgerecht trok hij zijn *veston* uit en pronkte hij, net zoals een directeur en inspecteur, met zijn bretellen. In het Heilig-Hartcollege te Lanaken droegen de paters in de klas vanaf het einde van de jaren zestig niet langer een soutane maar een grijze stofjas, een gebruik dat de lekenleraren vrij snel overnamen. In het Salvatorcollege te Hamont kozen de meeste paters en broeders voor hun doopnaam in plaats van hun kloosternaam, wat nogal tot naamsverwarring leidde. In de meeste colleges geraakte ook de aanspreking 'eerwaarde heer' in onbruik.

Vanaf het einde van de jaren vijftig kende het aantal religieuze roepingen een forse terugloop. Waar voordien de uitbreiding van het katholiek middelbaar onderwijs leidde tot een toename van het aantal roepingen, was dat in de jaren zestig niet meer het geval. Aan de plotse daling van het aantal religieuze roepingen beantwoordde immers geen daling van het middelbare scholierenbestand, maar wel een explosie van de arbeidsmarkt en van het aantal universiteitsstudenten. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden verminderde het aantal afgestudeerden die tot priester werden gewijd, van 20 % in de periode 1955-1959 naar 12 % in de periode 1960-1964 tot 5 % in de periode 1965-1969. In heel België daalde het aantal mannelijke intredes per 100.000 inwoners van 29,2 in de periode 1956-1960 naar 22,3 in de jaren 1961-1965.

De dagelijkse mis werd in de meeste colleges een wekelijks mis. De Liturgische Kring van het Sint-Lambertuscollege te Peer streefde in dat verband naar eenvoudige moderne eucharistievieringen met inbreng van leraren en leerlingen. Tweemaal per week waren alle leerlingen er in 1964 verplicht de mis bij te wonen. Beter goed georganiseerde plechtigheden met een persoonlijk aandeel van de leerlingen dan verstarring van de routine, klonk het in het Heilig-Hartcollege te Heusden. In de meeste colleges werden klasmissen ingericht. Klasmis, biechtviering en bezinningsdagen vormden in het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren de voornaamste uitingen van sacramentele praktijk. De aanwezigheidscontrole bij de mis geraakte in veel colleges in onbruik. In oktober 1964 toonde de pastoor van Klein-Vorst die op bezoek was in het Sint-Barbaracollege te Tessenderlo, zich daarover misnoegd omdat bij gebrek aan controle door de school steeds minder leerlingen de mis bijwoonden in zijn parochie. De Mariacongregatie die in 1958 in het Kruisherencollege te Maaseik met veel luister haar honderdjarig jubileum vierde, verdween in de loop van de jaren zestig net als de Missiesectie haast ongemerkt. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden geraakte het zware religieuze dagprogramma voor de humanioraleerlingen enigszins verlicht met het vertrek

van de filosofieafdeling naar het Minderbroedersklooster in de stad. Het engagement werd er niet langer in de godsdienstige sfeer gezocht. Priester-leraar Louis Becker verzamelde al sinds de jaren vijftig sociaal bewogen leerlingen voor werkkampen met de Bouworde dat nieuwe woningen oprichtte voor vluchtelingen. De sociale werkgroep en vastenacties kanaliseerden in het Klein Seminarie het nieuwe idealisme. In het Sint-Jozefscollege te Hasselt behielden sociale acties en missionaire bezieling hun aantrekkingskracht.

Conform de liturgische richtlijnen van het Tweede Vaticaans Concilie vond de beeldencultus in de kapel van de katholieke colleges en instituten niet veel genade. In het Heilig-Hartcollege te Heusden werd een kruisbeeld zonder Christusfiguur opgehangen en een 'wansmakelijk' heiligenbeeld verwijderd. Tijdens de paasvakantie van 1964 namen de paters Salvatorianen in de kapel van het Salvatorcollege te Hamont alle banken en beelden weg; de biechtstoelen en het harmonium kregen een plaats helemaal achteraan en aan de zijkant werd een altaartje gezet met enkele stoelen er rond.

Onder invloed van de wijzigende geloofshouding werden ook andere menselijke kwaliteiten benadrukt. Tucht, strijdvaardigheid, wilskracht, reinheid en andere deugden kregen nauwelijks nog aandacht, maar wel vrijheid, verantwoordelijkheid, eerlijkheid en zelfstandigheid. Traditionele regels en leefregels stonden ter discussie. Reglementen waren eigenlijk een teken van 'zwakheid': voor de leraren gaven ze blijk van een tekort aan gezag, voor de leerlingen van een tekort aan verantwoordelijkheidszin. Toch werden ze niet onmiddellijk als 'ondemocratisch' bestempeld, tenminste wanneer ze werkelijk van de hele groep kwamen en geregeld aanpasbaar waren. Het kazernesysteem met het keurslijf van punten en straffen werd wel gecontesteerd. In het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk kalkten enkele leerlingen in 1961 op de speelplaatsmuur '*Wij willen Willen weg*', daarbij verwijzend naar surveillant Jozef Willen die bekend stond om zijn ijzeren discipline. Ondanks een 'donderpreek' van directeur Driessen voor de hele verzamelde schoolgemeenschap in de studiezaal konden de daders niet worden gevat, ook al wisten de meeste leerlingen wie in het complot zat. In het Sint-Barbaracollege te Tessenderlo werden in 1967 alle straffen afgeschaft voor het niet kennen van de les. De school stelde dat het niet zinvol was in te roeien tegen een algemene tijdsgeest met (te) veel ontspanningstijd waarbij televisiekijken en het maken van zondagse uitstapjes een centrale plaats innamen. Het schoolreglement adviseerde er de leerlingen zich te onthouden van 'flirt', café- en dancingbezoek, wat niet paste in een 'gezonde' persoonlijkheidsontwikkeling.

Als hoogtepunt van competitiegeest paste de traditionele plechtige prijsuitdeling niet meer in het kader van de democratisering. Leerlingen die minder intellectueel begaafd waren, voelden zich immers ondanks hun ijver en toewijding vaak diep teleurgesteld, ontgoocheld en soms vernederd bij zo'n publieke vertoning. Vandaar dat heel wat scholen de openbare vergelijking van de individuele prestaties afschaften. Bij de Kruisheren te Maaseik werden vanaf 1965 de resultaten in de klas afgeroepen; alleen voor de laatstejaars was er een academische zitting met proclamatie die op 30 juni 1965 werd georganiseerd

samen met de Vrije Humaniora voor Meisjes van de Ursulinen. In Heusden schafte de directie van het Heilig-Hartcollege in 1970 de prijsboeken af; ze waren te duur geworden en meestal waren het dezelfde leerlingen die ermee werden beloond.

De verhouding tussen leraren en leerlingen werd minder asymmetrisch. In plaats van boeman en behoeder van de traditionele zeden en waarden, ontpopte de leraar zich meer als gids en begeleider in het leer- en opvoedingsproces. *'Wat is er tegen dat leerlingen tussen twee lessen eens even rustig met elkaar converseren tot de leraar binnenkomt?'*, vroeg de pater-directeur van het Heilig-Hartcollege te Heusden zich af.⁸⁸ Het was toch niet nodig om té zeer de domper te zetten op de vrolijkheid en levenslust van het jeugdige volkje. Die 'democratische' stijl van omgang maakte het surveillatiesysteem alvast niet gemakkelijker tegenover het vroegere 'stroever' regime.

Ook in de parascolaire activiteiten werden in de jaren zestig andere klemtonen gelegd. Voetbal verloor in de meeste scholen zijn exclusiviteitskarakter door de opkomst van andere sporten. De colleges van Genk en Maaseik ontpopten zich als échte volleybalkampioenen. De massamedia deden in internaten hun intrede met radio, kranten en televisie. In het Klein Seminarie te Sint-Truiden werden aanvankelijk informatieve televisieprogramma's toegestaan; later volgden ook spelprogramma's en speelfilms. De harmonie van het Sint-Jozefscollege te Hasselt boette aan belang in ten voordele van de radio en het zangkoor. In het Sint-Aloysiusinstituut te Zepperen vormde de geleidelijke invoering van het weekinternaat de doodsteek voor de fanfare, die tijdens het weekend repeteerde. Een nieuwe dagindeling in het Sint-Trudoinstituut te Sint-Truiden betekende in 1959 het einde van het schoolkoor. In het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt vanaf 1957 en in het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk vanaf 1968 was er een keurgroep met vlaggenzwaaiers en dansers actief.

Een nieuwe jeugdcultuur ontstond waarin vrijblijvende ontmoetingen in jeugdclubs en op fuifavonden meer aantrekkingskracht uitoefenden dan een volgehouden engagement in een vaste groep. Omdat de internen van het Heilig-Hartcollege te Lanaken wekelijks naar huis gingen, sloten zij zich aan bij de jeugdbeweging van hun parochie, wat het einde betekende van de KSA-activiteit in pensionaatsverband. De vakantiewerking voor leerlingen van de colleges van Hamont en Hechtel daarentegen bleef in trek. Die initiatieven versterkten de band met de school en ontwikkelden op een ontspannende wijze een sociale houding en zin voor verantwoordelijkheid bij de deelnemers. Onder het motto *'Niets doen, schaadt altijd'* adviseerde de directeur van het Sint-Lambertuscollege te Bilzen ouders hun kinderen tijdens de vakantie naar een katholieke jeugdbeweging te sturen en hij stelde: *'Het opzet is niet alleen te vermaken, maar vooral goed te blijven en goed te doen'*.⁸⁹

88 Heusden, Archief Heilig-Hartcollege, *Jaarboek 1960-1961*: verantwoording van rector Wido Klaassen, zomervakantie 1961.

89 Bilzen, Archief Sint-Lambertuscollege, *palmares 1962*.

Alles wordt anders

Op het einde van de jaren zestig kwam de uitbouw van allerlei inspraakverenigingen in een stroomversnelling en trad er op sommige plaatsen een radicalisering op. De ouderraad van het Heilig-Hartcollege te Heusden die in 1966 ook toegankelijk voor vrouwen werd, kwam drie jaar later via een systeem van streekvergaderingen in negen verschillende regio's bijeen. De vereniging organiseerde een jaarlijkse ouderdag. In het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Tongeren luidde het: *'Om het college open te stellen voor een eigentijdse geest wordt op elk niveau de gelegenheid geboden om eigen verantwoordelijkheid op te nemen: zo hebben de leraars inspraak in het collegebeleid dankzij de directieraad, zo kunnen de leerlingen hun wensen bekend maken langs het leerlingenpresidium, zo kunnen de ouders hun raad geven langs de oudervereniging'*.⁹⁰ In die school speelden het leerlingentijdschrift *Vlam* en een systeem van muurkranten een belangrijke rol in de realisering van de democratiseringsgedachte. In het Amandinacollege te Herk-de-Stad werd in 1968 een 'studentenparlement' opgericht dat adviserende bevoegdheid had *'ten einde de kritische revolte (die bijna zeker naar het middelbaar zal overslaan) de kans te geven een positieve inbreng te leveren'*.⁹¹ Enkele poësisleerlingen van het Salvatorcollege te Hamont richtten in 1969 een schoolparlement op dat advies gaf bij het opstellen van het proefwerkrooster en het opknappen van de sportvelden en ook de problematiek van meer douchemogelijkheden en vrij zwemmen aankaarte.

Als uiting van contestatie tegen de consumptiemaatschappij en de uitwassen van de moderne welvaartstaat, vond de mode van de lange haren en de blauwe spijkerbroeken meer en meer ingang bij de jeugd. Volgens de directeur van het Heilig-Hartcollege te Lanaken kreeg 'voornaamheid' ook gestalte in de uiterlijke verschijning van een leerling: *'De manier waarop we gekleed en gecoiffeerd zijn drukt een stempel op het leven van de schoolgemeenschap en ik meen dat de schoolgemeenschap geen samenshooling van hippies maar een leefgemeenschap van studenten is'*.⁹² Directeur Jozef Colleijne van het Sint-Pauluscollege te Houthalen zou enkele van zijn leerlingen die hun haar lang droegen 20 BEF hebben aangeboden om hun haar te laten knippen. Het nonconformistische gedrag van leerlingen gaf geregeld aanleiding tot ergernis. De middelbare scholieren heetten in die *golden sixties* van contestatie 'onhandelbaar' en 'verwend' te zijn.

De interesse van de leerlingen werd in de jaren zestig ook politiek-maatschappelijk georiënteerd. De problematiek van de economische ontwikkeling van Limburg en 'Leuven Vlaams' beroerden het middelbaar onderwijs voor jongens in Limburg. *'Blijven opvoeden tot eerbied voor het gezag en alleszins verhinderen dat de jonge mensen uit onze instellingen een*

90 Tongeren, Archief Onze-Lieve-Vrouwecollege, *Uit het collegereglement*, z.d.

91 Herk-de-Stad, Archief Amandinacollege, *Verslag van de tweede marathonzitting van de schoolraad*, z.d. [1968].

92 Lanaken, Archief Heilig-Hartcollege, *Kaft brieven aan ouders en leerlingen*: brief aan de leerlingen, 24.08.1970.

uitdagende houding aannemen tegenover hun overheid', drukte het bisdom de schooldirecties op het hart naar aanleiding van de stakingen in januari 1968, die in het teken stonden van de taalproblematiek aan de Katholieke Universiteit te Leuven.⁹³ In Hamont liet de directeur van het Salvatorcollege in dat verband ondanks een oproep tot algemene staking op 24 januari 1968 de lessen toch doorgaan. Daarop organiseerden de leerlingen een spontane staking en hielden ze rond de school een optocht met de Vlaamse Leeuw. Ook de talrijke Nederlandse leerlingen lieten zich niet onbetuigd en scandeerden mee *'Leuven Vlaams'* en *'Walen buiten'*. Tot hun verbazing werd een groepje Leuvense studenten dat in 1968 leerlingen van het Heilig-Hartcollege te Heusden tot staking wilde aanzetten, door de directeur uitgenodigd om hun ideeën voor de leerlingen van de hoogste twee studie jaren uiteen te zetten. De eerste plicht van een leerling was volgens de directeur niet college te lopen en te studeren maar de maatschappij te veranderen. In het Heilig-Hartcollege te Lanaken leidde een 'wilde' leerlingenbetoging in de centrumstraten totaal onverwacht tot een flinke bolwassing en strafstudie, ook al had de prefect de manifestatie oogluikend toegestaan. Leerlingen van het Hasseltse Sint-Jozefscollege bleven op 16 januari 1970 uit de school om door deelname aan een betoging de stakende mijnwerkers te steunen.

Het leerlingenparlement van het Sint-Lambertuscollege te Bilzen dreigde in mei 1969 met een boycot tegen een nieuwe regeling van de directie in verband met de toelating om in de gangen en de klassen te komen. In de argumentatie werd verwezen naar de basisprincipes van de democratie en naar de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en werd gesteld dat het leerlingenparlement niet kon worden misbruikt *'om het aanzicht van een autoritaire gemeenschap te dekken'*.⁹⁴ In een onder de leerlingen verspreid vlugschrift vroegen de initiatiefnemers zich af hoe ze tot een 'redelijke' menselijke leefgemeenschap konden komen als ze een (school)gebouw hadden dat niet tot hun beschikking stond. *'Wij mogen immers niet meer in de klassen komen om samen te denken, noch om samen te vergaderen, noch om samen te ontspannen, alleen onder de herderlijke leiding van dictatoren'*, aldus de 'vertegenwoordigers' van het leerlingenparlement. De aanmatigende toon van de oproep leidde tot een reactie met een open brief ondertekend door 21 van de 27 leraren die hun ongenoegen uitten over *'een zeer kleine kern van (negatief ingesteld???) radicalen, voor wie het alleen van belang is zoveel mogelijk vrijheid los te krijgen, en die deze vrijheid op een vrij onberedeneerde en desnoods op een vrij onbeschofte manier afdreigen'*.⁹⁵ Die leerlingen stonden volgens de ondertekenaars onder invloed van de derdewereldbeweging en de links georiënteerde lectuur van *New Left*. Een tiental laatstejaars gaven het maatschappijkritisch

93 Bilzen, Archief Sint-Lambertuscollege, brief van kan. Dupas van het bisdom Hasselt aan de hoofden van de bisschoppelijke instellingen en andere vrije middelbare, technische en normaalscholen, 27.01.1968.

94 Hasselt, Bisschoppelijk Archief, Sint-Lambertuscollege Bilzen: brief van het leerlingenparlement aan de directie, 21.05.1969.

95 75 jaar Sint-Lambertuscollege Bilzen, 1924-1999, (Hasselt 2000) 94-96.

leerlingentijdschrift *Virus* uit, waarin artikels verschenen over de derdewereld, Ford-Genk, de mijnstakingen, gewetensbezwaarden, enz. Het periodiek behandelde daarnaast ook de 'demokratische' school met de verhouding leraar-leerling, het leerprogramma en de lesmethode. Enkele 'progressieve' leraren zouden zich blind hebben gestaard op deze 'voorvechters', zonder zich rekenschap te geven van de brutale toon waarop de grieven en wensen werden geformuleerd. Dat leidde tot een 'gevaarlijke' mentaliteit, die door de onderlinge verdeeldheid in het lerarenkorps mogelijk werd gemaakt.

'We zijn nog niet aan werkelijke INSPRAAK toe', meenden leerlingen van het Heilig-Hartcollege te Heusden in 1969-1970.⁹⁶ Aanleiding voor die uitspraak vormde het gehandhaafde verbod op het dragen van lang haar en baarden. Tegelijkertijd ventileerden de 'klagers' ook andere grieven: *'Wij menen dat ook een leraar of wie ook zich moet excuseren, wanneer men omwille van één of andere tegenslag over zijn toeren is geraakt of als men een ganse week bars en onvriendelijk rondloopt'*. Ook werd betreurd dat sommige leraren bleven onderscheid maken tussen internen en externen, tussen leerlingen van de Latijnse en de moderne afdeling. Er moest ook meer overleg komen tussen licentiaten en regenten in verband met de didactiek.⁹⁷ Bovendien werd de desinteresse van een aantal leraren voor parascolaire activiteiten aan de kaak gesteld: *'Draait er ergens iets mis in de les of waar ook, dan zoekt men onmiddellijk een oorzaak in het parascolair leven!!!'*. Tenslotte werd de 'ondemocratische' samenstelling van het leerlingenparlement en van de 'ministeries' op de korrel genomen. Ook de ouderraad diende meer representatief uit alle sociale lagen te worden samengesteld.

Onder directeur Roger Van Keer werden vanaf 1964 de deuren van het Sint-Jozefscollege te Hasselt opengegooid. Hij verdedigde de participatiegedachte, daarin geleid door de conciliaire gedragslijn die collegialiteit vooropstelde. Door de oprichting van een democratisch verkozen schoolraad en een leerlingenparlement verleende hij leraars en leerlingen daadwerkelijke inspraak in het schoolbeleid. De open en vooruitstrevende sfeer maakte leraren en leerlingen ontvankelijker voor de sterke democratiseringsgolf. Toen de directeur in mei 1970 door het bisdom werd overgeplaatst naar de parochiepastoraal, leidde dat tot protest van leerlingen, leraars en oud-leerlingen tegen het diocesane 'dictaat'. De school had toen nog maar net ingestemd om in het kader van een pilootproject met Vernieuwd Secundair Onderwijs te starten. Na een extra lerarenvergadering en op uitdrukkelijk verzoek van directeur Van Keer legde de collegiegemeenschap zich bij de bisschoppelijke beslissing neer in de hoop dat in de toekomst de benadering van soortgelijke problemen op een meer 'eigentijdse' en 'menselijke' wijze zou gebeuren.

96 Heusden, Archief Heilig-Hartcollege, *Jaarboek 1969-1970* [op de nota werd met de hand bijgeschreven 'niet aanvaard'].

97 Licentiaten waren universitair afgestudeerden (te vergelijken met masters nu) met lesbevoegdheid voor de hoogste jaren van het secundair onderwijs; regenten waren afgestudeerden van de normaalschool die leerkrachten opleidde voor de laagste jaren van het secundair onderwijs (te vergelijken met professionele bachelors nu).

Onder invloed van de democratiseringsgedachte aanvaardden steeds minder leraren paternalisme vanwege de directie en de 'hogere' overheid. In Lommel drukte de plaatselijke pastoor in 1966 zijn bezorgdheid uit over de 'opstandigheid' van personeel en directie van het plaatselijke Sint-Pieterscollege die meeliepen in een stille betoging tegen het bisschoppelijk mandement over de vernederlandsing van de universiteit te Leuven. Een aantal van hen waren bekend als militanten van de Volksunie en namen bij de verdediging van het federalisme geen blad voor de mond. Waarom moeten wij alleen de last van het internaat dragen, zijn we daarvoor priester geworden, schreven enkele geestelijken aan het bisdom in 1966. De inhoudingen door de diocesane overheid op hun wedde vonden ze puur diefstal. Tegelijk deden ze hun beklag over het feit dat het bisdom zich niets aantrok van hun pensioen. Directeur Adriaan Claassen van het Heilig-Hartcollege te Maasmechelen toonde zich misnoegd over die 'afbrekende geest' van kritiek die de verstandhouding in het lerarenkorps en de rekrutering van leerlingen negatief beïnvloedde. Priester-leraar Jan Hawinkel, die les gaf in het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk, weigerde 'zijn' vakantiegeld af te staan aan het bisdom. Dat leidde tot verhitte discussies met de directeur, maar Hawinkel hield het been stijf.

Net zoals dat het geval was voor zijn priester-collega werd de lekenleraar in het katholieke net voorgehouden dat hij gehoorzaamheid was verplicht aan de kerkelijke overheid. In het Sint-Jan Berchmanscollege te Genk kwam in 1967 een einde aan de traditie dat ongehuwde lekenleraars in de school inwoonden. Directeur Colleje van het Sint-Pauluscollege te Houthalen adviseerde het bisdom in 1968 een 'pool' op te richten van alle bisschoppelijke colleges, zodat een vast benoemd leraar die zonder betrekking viel 'onbetwiste' voorrang zou krijgen in een ander bisschoppelijk college. Dat zou de ongerustheid onder de lekenleraren van zijn college wegnemen.

In 1970 staakten de leraren van het Heilig-Hartcollege te Heusden tweemaal voor betere arbeidsvoorwaarden. In het Sint-Jozefscollege te Hasselt werd de eerste lerarenstaking vrijwel door alle leraren gevolgd; latere oproepen tot staking kenden er minder succes.

In plaats van het feest van de directeur werd in de meeste scholen de Chrysostomosviering geïntroduceerd. In het Sint-Jozefscollege te Beringen bestond er aanvankelijk daarvoor geen vast programma en moesten de leerlingen elk jaar opnieuw op de directeur inpraten om het feest te mogen vieren. Vanaf het einde van de jaren zestig was er 's avonds een fuif met de meisjes van het naburige Sint-Lutgartinstituut. Ook in Tongeren fuifden met Chrysostomos de jongens van het college samen met de laatstejaarsmeisjes van de Zusters van Maria. Dat was een grote ommekeer in de houding van de schooldirecties tegen gemengde ontmoetingen. Voordien werden de meisjes vijf minuten vroeger naar huis gestuurd om contacten met het andere geslacht te vermijden. Gemengde ontmoetingen werden niet (meer) afgekeurd, ook al zagen de Kruisheren te Maaseik ze liever plaatsvinden op godsdienstig-cultureel terrein dan op zuiver ontspanningsvlak. In de aantrekkingskracht van gemengde fuiven en feestjes toonde zich een jeugdcultuur in een jeugdig milieu dat

meer en meer ontsnapte aan de greep en verantwoordelijkheid van de school.

Het katholieke opvoedingsproject zoals dat eeuwenlang werd doorgegeven stond in de jaren zestig van vorige eeuw dus ter discussie. Onder invloed van allerlei ontwikkelingen zoals de secularisering, het inkorten van de schooltijd, de toevloed van lekenleerkrachten en vooral externe leerlingen die op levensbeschouwelijk vlak meer heterogeniteit toonden, werd het katholieke opvoedingsideaal opengebroken. De roep naar democratisering en inspraak leidde bij leerlingen, directie en leraren zowel tot ontreddeering als tot een verkenning van nieuwe wegen. De vanzelfsprekendheid van het katholieke opvoedingsproject verdween. Een zoektocht naar een aan de veranderde tijd aangepaste katholieke bezieling werd ingezet.

Besluit

De katholieke totaalopvoeding zoals ze in dit artikel beschreven werd, roept bij jongere generaties een gevoel van vervreemding op. Het wordt gezien als niet meer van deze tijd. Instituties die het opvoedingspatroon volledig dicteren, worden als verstikkend ervaren. Bij oudere generaties overheerst vaak herkenning. Soms wordt er ook gezwegen of leidt het oproepen van hun schoolleven tot afkeer en verontwaardiging. Historici hebben op de eerste plaats de taak het verleden te verklaren en op zoek te gaan naar de mechanismen en drijfveren van menselijk handelen in het verleden. Daarbij dient iedere tijd vanuit zichzelf beschouwd te worden met zijn eigen waarden en normen, zonder dat vanuit een vooruitgangsoptimisme onze tijd als de best mogelijke wordt gekwalificeerd.

Het centraal uitgangspunt van het katholieke opvoedingsproject bestond erin de leerlingen te 'bezielen' met de katholieke levensovertuiging. Met ongeveer de helft van alle scholen en 70 % van alle leerlingen in Belgisch-Limburg beschikte het katholiek middelbaar onderwijs voor jongens over de beste mogelijkheden om die religieuze totaalopvoeding in de praktijk te realiseren. Dat gebeurde bij voorkeur in isolement met zo weinig mogelijk interferentie van de buitenwereld. Vandaar dat de meeste katholieke colleges in Limburg een kostschool inrichtten. In feite werd er de ascese van het klooster- en priesterleven op het leven van een jongen geprojecteerd. Het volwassen ideaal werd niet als doel maar ook als norm gesteld.

Dag in dag uit, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat werden de leerlingen met mis, biecht, gebed en andere godsdienstige oefeningen en in religieuze verenigingen opgevoed tot een christelijke levenswandel. Door een quasi permanente aanwezigheid en het routinekarakter van het dagelijks leven stonden de leerlingen constant open voor de invloed van het godsdienstige klimaat. In het katholiek middelbaar onderwijs werd de zedelijke opvoeding geplaatst binnen een religieus kader. Waar de godsdienstige opvoeding er één was van gebod, was de zedelijke er één van verbod. Om de morele gaafheid van de jongelingen

te verzekeren, werd gestreefd naar een doelmatige bescherming en afscherming. Op het vlak van moraal en goede zeden gold een streng controlesysteem en een ijzeren discipline gebaseerd op een hiërarchie van straffen en beloningen en tal van preventieve maatregelen tegen 'slechte' lectuur, films, (gemengd) zwemmen en allerlei seksuele 'gevaaren'. De parascolaire activiteiten lagen in het verlengde van het opvoedingsproject van de school.

In de jaren zestig kwamen tegen de achtergrond van een ongebreidelde economische expansie de vertrouwde patronen van het katholieke opvoedingsproject onder druk te staan. Het katholieke opvoedingsideaal werd opengebroken. In de dagelijkse schoolpraxis leidde de democratiserings- en participatiebeweging zowel tot ontredde en verzet als tot een zoektocht naar mogelijkheden om op een aangepaste manier een nieuwe bezieling te realiseren. Een nieuwe schoolcultuur kondigde zich aan die in de daaropvolgende decennia het secundair onderwijs grondig zou veranderen waarbij heterogeniteit centraal stond, zowel wat levensbeschouwelijke visie als wat de verschillende onderwijsactoren betreft: ouders, leerlingen, directie, leraren en dienstpersoneel. Het vermogen te zoeken in openheid en met inspraak van de betrokkenen op welke wijze jonge mensen het best tot volwassenen 'gevormd' kunnen worden, zou in de volgende decennia de onderwijsontwikkeling typeren.

Archeologische Kroniek van Limburg over 2013

Deze kroniek geeft een overzicht van de belangrijkste vondsten en onderzoeken die in 2013 uitgevoerd of gepubliceerd zijn. De prachtige resultaten worden echter in de schaduw gesteld door het bericht over de dood van een prominent Limburgs archeoloog die ook voor de Publications en de Archeologische Kroniek veel betekend heeft.

Op 13 december 2014 overleed na een kort ziekbed op 64-jarige leeftijd Prof. Dr. Willem Willems. Willems, geboren in Blerick, was in het begin van zijn glansrijke carrière provinciaal archeoloog van Limburg. Van 1980 tot 1985 zette hij zich energiek in voor de Limburgse archeologie en maakte hij zich bij velen in de provincie geliefd. Hij was een graag geziene gast bij de Limburgse amateurarcheologen, maar had ook bij provinciale en gemeentelijke bestuurders veel gezag, waardoor hij veel voor de Limburgse archeologie kon bewerkstelligen. Hij leidde diverse opgravingen, waaronder die van de villa's in Maasbracht en Voerendaal.

Hij publiceerde vondsten en opgravingen in de Archeologische Kroniek van Limburg die onder zijn redactie jaarlijks ging verschijnen. Ook na zijn aantreden als directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en daarna als hoogleraar in Leiden was hij ondanks zijn drukke werkzaamheden, die hem tot de uithoeken van de aarde voerden, nog steeds betrokken bij de Limburgse archeologie. Willems was een eminent wetenschapper met een internationale reputatie. Zijn dood is een groot verlies. De redactie van de Publications is hem dankbaar en eert zijn nagedachtenis.

Ook dit jaar zijn er veel goede onderzoeksrapporten verschenen en zijn enkele interessante 'losse' vondsten gedaan. Zoals gebruikelijk was het onderzoek bijna altijd het gevolg van de verplichting om bij grote bouwprojecten archeologisch onderzoek uit te voeren. Zeer positief is verder dat - met name dankzij de ondersteuning van de Provincie Limburg - steeds meer belangrijk oud onderzoek wordt uitgewerkt. Al in 2011 verscheen een boek over de in het midden van de 20^e eeuw gevonden Merovingische graven bij Pandhof en Vrijthof te Maastricht. In 2013 zag een gedegen publicatie over het Merovingische grafveld van

Posterholt-Achterste Voort het licht. In de Archeologische Kroniek over 1984 werd deze ontdekking gemeld! In 2013 werd ook begonnen aan de uitwerking van 'oud' onderzoek met betrekking tot het Sint-Salvator klooster te Susteren, de Romeinse villa te Maasbracht en het 'haantje' van Buchten. De publicaties zijn nog niet gereed, maar de resultaten zijn alvast gebruikt voor de vernieuwde presentatie archeologie *Van neanderthaler tot stedeling* in het Limburgs Museum in Venlo, die in mei 2014 geopend is.

Voor archeologie-liefhebbers is het een feest om de tentoonstelling te bezoeken. Veel van de getoonde objecten maken deel uit van de LGOG-collectie. Het is bijzonder om de vondsten te zien, die gedaan zijn door Jozef Habets, een van de oprichters van het LGOG. Ook objecten uit de verzameling van Charles Guillon zijn er terug te vinden. Naast deze vondsten uit de begintijd van de archeologiebeoefening liggen objecten die recentelijk zijn opgegraven. Ook zijn er 'schatten' te zien die door amateurarcheologen zijn gevonden, zoals de Keltische muntschat uit Echt.

Een negatieve kanttekening bij dit jaar is dat ook in Limburg de kwaliteit van het archeologisch onderzoek onder druk staat. In Nederland komen de kosten voor rekening van de 'verstoorders' van het bodemarchief, terwijl de gemeenten de kwaliteit van het onderzoek moeten bewaken. Het valt op dat soms getracht wordt de eisen aan het uit te voeren onderzoek naar beneden bij te stellen. Dit kan leiden tot ondermaats onderzoek en verlies van historische gegevens. Voor gemeenten en betrokken burgers is waakzaamheid geboden.

Marion Aarts – periodespecialist Middeleeuwen, Nieuwe Tijd (M, N)

Béatrice de Fraiture – coördinator Archeologische Kroniek

Karen Jensen – periodespecialist Romeinse tijd (R)

Leo Verhart – periodespecialist Prehistorie (P)

Literatuur

Haas, M.V. de & Theuvs, F.C. W. J., 2013: *The Merovingian cemetery of Posterholt-Achterste Voorst*. Met bijdragen van Ch.R. Brandenburgh, R. Panhuysen, J. Oosterbaan, J. Hendriks, L. Smits. Leiden (Merovingian Archaeology in the Low Countries, 2).

Geologische perioden			Archeologische perioden					
Tijdvak	Chronozone	Datering	Tijdperk		Datering			
Holocene	Laat Subatantium	1150 na Chr.	Nieuwste tijd (=Nieuwe tijd C)		1796			
			Nieuwe tijd	B	1650			
	Vroeg Subatantium	0	Middeleeuwen	A	1500			
				Laat	1250			
					Vol	1050		
					Vroeg	Ottoons	900	
						Karolingisch	725	
						Merovingisch laat	525	
	Merovingisch vroeg	450						
	Romeinse tijd	Laat	270					
		Midden	70 na Chr.					
		Vroeg	15 voor Chr.					
Subboreaal	450 voor Chr.	IJzertijd	Laat	250				
			Midden	500				
			Vroeg	800				
			Bronstijd	Laat	1100			
Midden	1800							
Vroeg	2000							
Atlanticum	3700	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850				
			Midden	4200				
			Vroeg	6900/5300				
Boreaal	7300	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450				
8700	Midden		8640					
Preboreaal	8700		Vroeg	8700				
Pleistoocene	Weichselien	Laat Glaciaal	Late Dryas	11.050	Prehistorie	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
			Allerød	11.500				
			Vroege Dryas	12.000				
			Bølling	12.500				
			Vroegste Dryas	13.500				
		Vroeg Glaciaal	Denekamp	30.500			Jong B	16.000
			Hengelo	50.000				
			Moershoofd	71.000				
			Odderade	114.000				
			Brarup	126.000				
	Plienglaciaal	Vroeg Midden	Eemien	126.000	Jong A	35.000		
			Saalien II	236.000				
			Oostermeer	241.000				
			Saalien I	322.000				
			Belvédère/Holsteinien	336.000				
		Vroeg Glaciaal	Glaciaal x	384.000	Midden	250.000		
			Holsteinien	416.000				
			Eistienien	462.000				

Tabel 1. Geologische en archeologische tijdschaal

Archeologische tijdschaal. Afbeelding © RAAP.

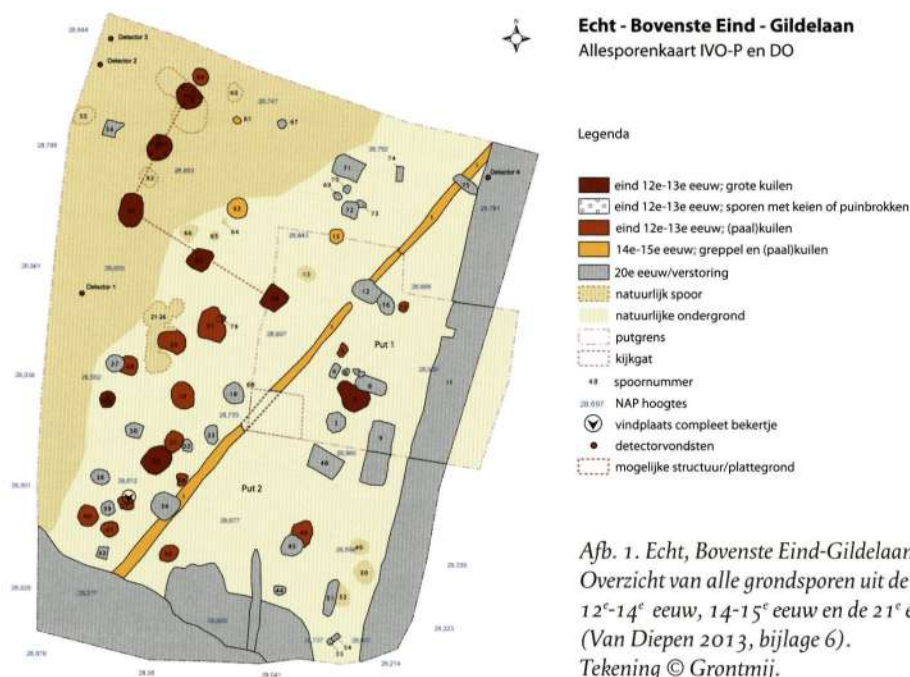
Echt-Susteren, Echt, Bovenste Eind-Gildelaan (M, NT)

Middeleeuws nederzettingsterrein buiten de wal

In het plangebied Bovenste Eind – Gildelaan zijn in juni en juli 2012 door Grontmij Nederland B.V. een proefsleuvenonderzoek en een vlakdekkend vervolgonderzoek uitgevoerd. Leden van de Archeologische Werkgroep Echter Landj (AWEL) hebben hieraan meegewerkt.

Geomorfologisch gezien maakt het plangebied deel uit van een dalvlakteterras. Dat is een laagterras dat gevormd is door de loop van een rivier. Eerst worden dikke sedimentpakketten neergelegd, die later weer doorsneden worden door de rivier. Hierdoor ontstaan terrassen waarin zich verschillende geulen van een meanderend afwateringsstelsel kunnen vormen. De aangetroffen nederzetting is dus buiten de oude kern in een betrekkelijk laag gebied in de nabijheid van een waterloop gesticht. Van het plangebied dat 750 m² besloeg, is ruim de helft opgegraven in één vlak. Tijdens de aanleg van het vlak waren de sporen moeilijk zichtbaar vanwege verbruining van de bodem en door de lichte kleur van de vulling van de sporen.

De 79 aangetroffen sporen zijn in drie perioden in te delen: eind 12e – eerste helft 14e eeuw met de nadruk op de 13e eeuw; 14e – 15e eeuw met nadruk op 15^e eeuw en sporen uit het recente verleden (21^e eeuw). Opmerkelijk is dat hier in de 13^e eeuw, dus het begin van de Late Middeleeuwen, nog ingegraven palen voorkomen. De hoge sporendichtheid van de paalkuilen en

kuilen bemoeilijkte het herkennen van structuren. Mogelijk is een hoek van een structuur aan te wijzen (afb. 1). De begrenzing van de vindplaats kon tijdens de opgraving niet worden vastgesteld. Vermoedelijk strekt een deel van de nederzetting zich uit onder het Bovenste Eind.

De vondsten bestaan voornamelijk uit sterk gefragmenteerd aardewerk. Een compleet bekertje werd gevonden in een paalkuil spoor 37 (afb. 2). Dat zou kunnen duiden op een rituele plaatsing van dit object, een verschijnsel dat wel vaker wordt waargenomen. Materiaal uit de tweede helft van de 12^e eeuw is goed vertegenwoordigd, maar de hoofdmoot moet worden geplaatst in de 13^e en eerste helft van de 14^e eeuw. Het materiaal is van huishoudelijke aard: kommen, potten voor voedselbereiding, voorraadpotten, bekers en een vergiet. Het is voornamelijk afkomstig uit Brunssum-Schinveld en een klein deel is afkomstig uit het Rijnland

Hoewel de precieze aard en de omvang van de vindplaats niet nader konden worden vastgesteld, is de locatie wel van belang wanneer deze in het reeds bekende spectrum van Echt wordt geplaatst. In combinatie met de resultaten van eerder onderzoek aan de eveneens buiten de wal gelegen Lindestraat (Geraeds 2010) en bewoningssporen die ter hoogte van de zuidelijke omgrachting van de stad werden aangetroffen (Van de Graaf en Loonen 2008), kan worden geconcludeerd dat de zone buiten de zuidelijke stadsmuur van Echt vanaf het midden van de 12^e eeuw bewoond is. Daarmee is de 12^e -13^e-eeuwse bewoning van Echt volgens de auteur van het rapport zeker uitgestrekt te noemen. (MA)

Afb. 2. Echt, Bovenste Eind-Gildelaan. Bovenaanzicht van bekertje uit de 13^e eeuw in spoor 37 (Van Diepen 2013, afb. 17). Foto © Grontmij.

Literatuur

- Diepen, L. van, 2013: *Archeologisch onderzoek Bovenste Eind-Gildelaan te Echt. Proefsleuven- en definitief archeologisch onderzoek plangebied Bovenste Eind-Gildelaan te Echt, gemeente Echt-Susteren*. Eindhoven (Grontmij Archeologische Rapporten 1314).
- Geraeds, J.J.G., 2010: *Archeologisch onderzoek plangebied Lindestraat te Echt, Bureauonderzoek en archeologische begeleiding plangebied Lindestraat te Echt, gemeente Echt-Susteren*. Eindhoven (Grontmij Archeologische Rapporten 1012).
- Graaf, W.S. van de & A.F. Loonen, 2008: *Archeologische Begeleiding (protocol opgraven) Zuyderhoeck te Echt, gemeente Echt-Susteren*. Zevenaar (Becker & Van de Graaf).

Echt-Susteren, Nieuwstadt, Elsenewal (P, M)

Een oeverwal met losse vondsten uit de Prehistorie en een erf uit de IJzertijd; Middeleeuwse kolonisten tussen twee wallen.

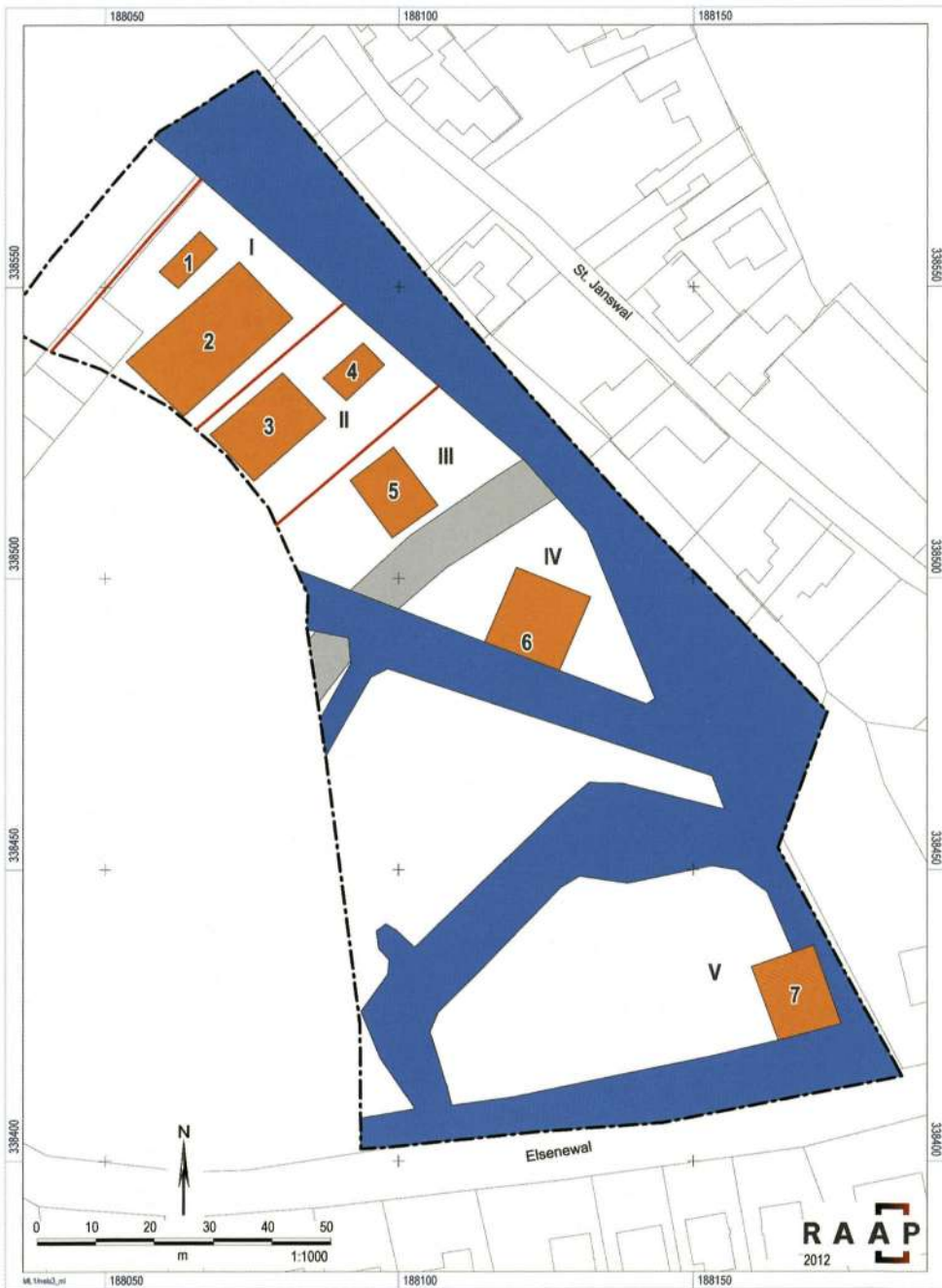
RAAP Archeologisch Adviesbureau heeft in oktober en november 2009 en maart 2010 aan de Elsenewal in Nieuwstadt een opgraving uitgevoerd. Aanleiding voor het onderzoek was het voornemen om op deze locatie woningen te realiseren. Het plangebied ligt tussen de twee historische omwallingen van Nieuwstadt, ten zuidoosten van Huize Witham. Het is een halfcirkelvormig onbebouwd terrein, direct ten zuiden van de kern van Nieuwstadt. Het gebied heeft een hoge cultuurhistorische waarde. Op grond van een aantal vooronderzoeken werd geconcludeerd dat er mogelijk belangrijke archeologische waarden aanwezig waren in het plangebied. De vlakdekkende opgraving van het gebied heeft deze verwachting meer dan waar gemaakt.

Geologisch gezien ligt Nieuwstadt in de Roerdalslenk. Het plangebied bestaat uit een zandige oeverwal aan een oude Maasgeul. In deze oude Maasgeul hebben de beken uit het achterland hun weg gezocht. Deze beken, de Rode Beek, de Saeffeler Bach, de Geleenbeek en de Keutelbeek, hebben door overstromingen veel sediment achtergelaten in het plangebied.

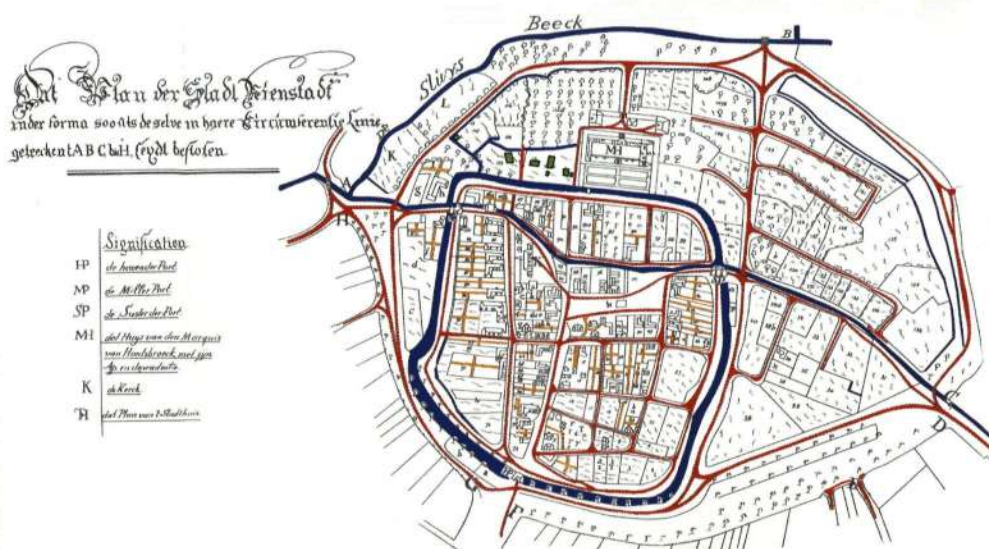
Tijdens het archeologisch onderzoek werd 15.949 m² onderzocht. Meer dan 400 archeologisch relevante sporen werden gedocumenteerd. Ze konden deels worden toegewezen aan structuren als woongebouwen, bijgebouwen, waterkuilen, grachten en sloten, een brug/vlonder en een weg. De overige sporen bestonden uit kuilen en paalkuilen van bijvoorbeeld hekwerken, losse palen en afvalkuilen. De vondsten bestaan uit vuursteen, aardewerk, natuursteen, keramisch bouw materiaal, metaal, slak, glas, bot, hout en paleo-ecologische resten. Op grond hiervan kon niet alleen een beeld gevormd worden van de materiële cultuur van de bewoning, maar ook van de flora en fauna.

De aangetroffen bewoningssporen dateren voornamelijk uit de Late Middeleeuwen (1250-1500), maar het plangebied was ook al in de IJzertijd bewoond en werd al in de Steentijd door de mens bezocht. Uit de prehistorie zijn vuursteen en aardewerk als losse vondsten aangetroffen. Dit verwijst naar een kleinschalig gebruik van de oeverwal in de prehistorie. In het rapport is een interessante bespreking opgenomen over de einddatering van het gebruik van vuursteen. In het algemeen wordt er van uitgegaan dat vuursteen tot in het begin van de Bronstijd wordt gebruikt om werktuigen van te vervaardigen. De einddatum voor vuursteen-gebruik is omstreden. Hier wordt de hypothese naar voren gebracht dat het vóórkomen van vuursteen in een IJzertijdcontext zou kunnen worden verklaard uit het *ad hoc* hergebruik van uit de steentijd daterende vondsten die in de IJzertijd per toeval werden gevonden. .

De vroegste sporen dateren uit de IJzertijd. Uit de ruimtelijke spreiding van deze sporen kunnen twee mogelijke structuren worden opgetekend. Het is aannemelijk dat in de Vroege IJzertijd (800-500 v.Chr.) of in de overgang naar de Midden IJzertijd (500-250 v.Chr.)

Afb. 3. Echt-Susteren, Nieuwstadt, Elsenewal. Indeling van het plangebied met de ligging van de erven (rode lijnen), gebouwen (oranje), gracht (blauw) en weg (grijs) (Van Dijk 2013, fig. 19, 2). Tekening © RAAP.

Afb. 4. Echt-Susteren, Nieuwstadt, Elsenewal. De ligging van de erven en gebouwen op de 18e eeuwse pre-kadastrale minuutplan (Van Dijk 2013, fig. 19, 3). Afbeelding © RAAP.

een erf op de oeverwal heeft gelegen. Eén kuil had een bijzondere inhoud. Delen van zes verschillende potten zijn naast elkaar op de bodem van de kuil geplaatst en afgedekt met een laag botresten. De meeste resten horen tot één skelet van een schaap of een geit. De andere botresten zijn van paard, rund en varken. Mogelijk gaat het niet om zo maar een afvalkuil, maar om een kuil met een rituele functie.

De sporen en structuren uit de Late Middeleeuwen bestaan uit zeven gebouwen (afb. 3 en 4), zes grachten en sloten, een middeleeuwse weg, een vlonder of brug, een kuil met menselijke resten en enkele opmerkelijke losse kuilen en paalkuilen.

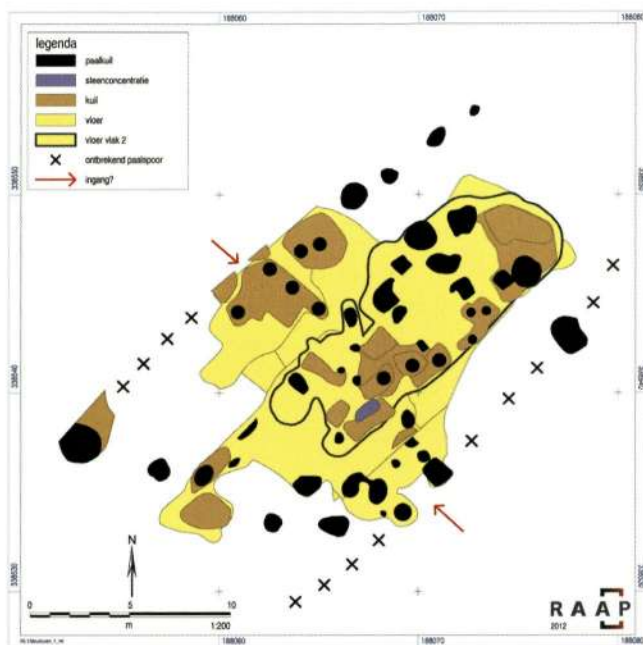
Voor het onderzoek naar de structuur van de gebouwen was het een probleem dat de bodem niet volledig intact en licht verbruind was. Hoewel de (verdiepte) vloeren nog aanwezig waren, waren gebouwplattegronden moeilijk te reconstrueren vanwege het vrijwel geheel ontbreken van (paal)sporen. Een bijkomende factor in de interpretatie van gebouwen is dat er weinig bekend is over de constructiewijze van gebouwen in de Late Middeleeuwen. Ze worden in archeologisch opzicht vanaf de 13^e eeuw archeologisch vrijwel 'onvindbaar' door een bovengrondse constructie met stiepen en/of zware houten balken als liggers om de dragende palen te funderen. De opgraving aan de Elsenewal heeft aangetoond dat hier vermoedelijk geen liggers werden gebruikt, maar wellicht een combinatie van stiepen en een 'archaïsche' bouwwijze van ingegraven palen. Op basis van de vloeren zijn zeven gebouwen getraceerd, maar het was lastig om parallellen voor de Nieuwstadtse 'plattegronden' te vinden. In het rapport worden alle bekende plattegronden uit de periode als parallel verkend en bediscussieerd. Slechts één mogelijke parallel is gevonden in een 'Nederduits Hallenhuis' in het Duitse Krefeld, waar

Afb. 5. Echt-Susteren, Nieuwstadt, Elsenewal.
Sporenoverzicht van gebouw 2 (Van Dijk 2013,
fig. 8.6). Tekening © RAAP.

in (het Gelderse) Oppum een plattegrond is opgetekend die enigszins vergelijkbaar is met gebouw 2 (afb. 5 en 6) van Nieuwstadt. Door de Duitse onderzoekers wordt echter opgemerkt dat met de voorbeelden uit Krefeld de zuidelijke grens van dit type is bereikt. Ondanks de zuidelijke ligging kan men Nieuwstadt, als Gelderse stad, als deel van dit gebied beschouwen. Uit archiefonderzoek blijkt dat Nieuwstadt pas in de 13^e eeuw als kolonistendorp zou zijn gesticht. Wellicht speelde het herkomstgebied van horigen die zich in Nieuwstadt vestigden, een rol in de toegepaste bouwwijze. In deze optiek, die als een aanname wordt gepresenteerd, zouden de politieke eenheid (het graafschap en latere hertogdom Gelre) en de rol van de heren van Gelre hierbij een sturende rol spelen.

De omvang van de gebouwen, het voorkomen van kookpotten en vondsten die duiden op het uitvoeren van ambachten, wijzen op een gemengd gebruik van wonen (mogelijk een woonstalfunctie) en werken (ambachtelijke functie). Door de ligging op regelmatige onderlinge afstand lijkt er sprake te zijn van planmatig opgezette erven.

Het plangebied werd doorsneden door een weg die aansloot op de Millenerstraat

Afb. 6. Echt-Susteren, Nieuwstadt, Elsenewal. Over-
zicht gebouw 2 in de opgraving. Op de achtergrond
de Sint-Janskerk (Van Dijk 2013, fig. 8.4).
Foto © RAAP.

in de stadskern. Daarnaast werd het plangebied doorkruist door zes met elkaar in verbinding staande grachten en sloten met zwak stromend of stilstaand water. Ze dienden voor de ontwatering van het gebied. Het water uit de grachten was niet drinkbaar. Het ontbreken van waterputten op de erven suggereert dat de watervoorziening niet op individuele basis werd georganiseerd, maar als een collectieve voorziening gold.

Uit de analyse van het veelsoortige vondstmateriaal kan het volgende beeld worden geschetst, waarbij de datering van de sporen en de structuren grotendeels gebaseerd is op het aardewerk: al in de late 12^e eeuw is sprake van extensief menselijk gebruik van het plangebied. Vanaf de stichting van Nieuwstadt (1204-1242) wordt het plangebied continu bewoond, met een terugval in de bewoning vanaf het begin van de 14^e eeuw en een sluitdatum in de eerste helft of het midden van de 14^e eeuw. De grachten en sloten blijven na de bewoning nog een tijd in gebruik. Na de 15^e eeuw was het plangebied nog maar extensief in gebruik. Ten tijde van de bewoning was het landschap om de nederzetting vrij open met akkers, tuinen, hooiland en weinig bomen.

Onder de zoogdierresten zijn de drie gebruikelijke vleesleveranciers: rund, schaap/geit en varken herkend en de (landbouw)huisdieren paard en hond. De middeleeuwse bewoners van het terrein aten gerst, rogge, broodtarwe en mogelijk haver, alsook boekweit, bramen, frambozen, vijgen, druiven en pruimen.

Behalve voor de akkerbouw en veeteelt met mogelijke kaasproductie zijn er aanwijzingen voor nog een aantal ambachtelijke activiteiten. Smeden blijkt uit het slakmateriaal en (textiel)verven uit plantenresten van de wouw. Een grote hoeveelheid hoornpitten in het dierlijk bot verwijst mogelijk naar een leerlooier of een bewerker van hoorn. Het vóórkomen van hennep en vlas zijn een aanwijzing voor mogelijke productie van olie, linnen en touw. Enkele van deze ambachten worden ook in de historische bronnen genoemd.

Er zijn weinig aanwijzingen voor sociale status, maar het vóórkomen van een paardenspoor, een zegel (afb. 7) en een muntgewicht mogen als bijzonder worden beschouwd.

Uit de historische bronnen is niets bekend van bewoning in het plangebied of van bewoning van vóór de 13^e eeuw in Nieuwstadt in het algemeen. De middeleeuwse bewoning in het plangebied begint in een belangrijke periode voor Nieuwstadt, namelijk de tijd waarin stadsrecht werd verkregen. Deze nieuwe status had zijn weerslag op de vrijheden van de inwoners. Uit het vondstmateriaal is echter niet af te leiden wanneer de middeleeuwse horigen meer vrije rechten verkrijgen. Er zijn weinig aanwijzingen voor de sociale status van de bewoners. In deze periode is Nieuwstadt Gelders eigendom. De graaf van Gelre werd in de eerste helft van de 13^e eeuw eigenaar van de heerlijke rechten. Hij heeft de ontwikkeling van de plaats positief beïnvloed. Gedurende lange tijd was Nieuwstadt een Gelderse enclave in Valkenburgs, later Guliks gebied; de vestiging diende als steunpunt tegenover het Valkenburgse (later Gulikse) Sittard, Born en Susteren. Het is dan ook niet opmerkelijk dat de bloei van Nieuwstadt op hoofdlijnen overeenkomt met de laatmiddeleeuwse bloei van Gelre als geheel. Nieuwstadt was dus een typisch Gelderse stad, ondanks de geïsoleerde ligging.

Terecht merkt de auteur op dat de opkomst en neergang van Nieuwstadt nu beter kan worden geduid, doordat de wisselwerking tussen het verkrijgen van stadsrechten en economische ontwikkeling beter bekend is. Door de integratie van de archeologische en historische gegevens is het onderzoek niet alleen van lokale, maar ook van regionale en provinciale betekenis. Kleine stedelijke nederzettingen uit de Late Middeleeuwen in (Zuid-)Limburg zijn niet of nauwelijks onderzocht. Door dit bijzondere onderzoek kunnen de ontwikkelingen van stad en platteland in de Late Middeleeuwen in Zuid-Limburg beter worden vergeleken, waardoor ook de relatie tussen beide beter kan worden begrepen. (MA)

Afb. 7. Echt-Susteren, Nieuwstadt, Elsenewal. Stempelzegel (13^e eeuw) met afdruk (V 473) (Van Dijk 2013, fig. 13.12).

Foto © Restaura.

Literatuur

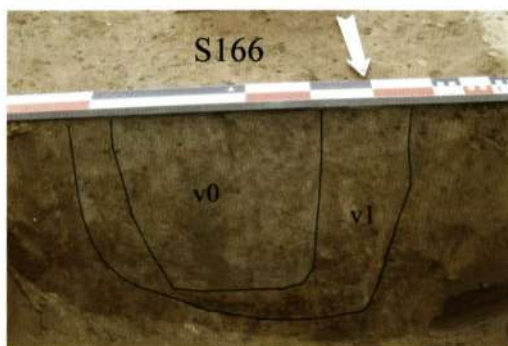
Dijk, X.C.C. van, 2013: *Tussen twee wallen. Een opgraving van prehistorische en middeleeuwse bewoningsporen aan de Elsenewal in Nieuwstadt, gemeente Echt-Susteren*. Weesp (RAAP-Rapport 2600).

Eijsden-Margraten, Eckelrade (R)

Niet van steen, maar van hout: Romeinse huizen op het plateau van Margraten

De opgraving die bureau RAAP in 2012 heeft uitgevoerd op een vrij klein perceel aan de Putstraat – Linderweg in Eckelrade, lijkt zo op het oog een redelijk standaard onderzoek. Gedurende twee weken veldwerk is 6.100 m² onderzocht. Er zijn 125 archeologische sporen in kaart gebracht en er is een bescheiden hoeveelheid vondstmateriaal aan het licht gekomen. Een bronzen biconische haarnaald uit de Romeinse tijd is de meest bijzondere vondst. Al met al zijn het niet bepaald resultaten waarmee je de krant haalt. Toch heeft deze opgraving een voor Zuid-Limburg vrij unieke site blootgelegd, namelijk een inheems-Romeinse houtbouwnederzetting in het Nederlandse deel van de *civitas Tungrorum*.

De Romeinse tijd in Zuid-Limburg wordt altijd geassocieerd met villa's: herenboerderijen met als kenmerkend element een woonhuis van natuursteen, mortel en een dak

Afb. 8. Eckelrade. Coupetekeningen van twee van de middenstaanders van het woonstalhuis. De paalgaten hadden gemiddeld een diameter van 65 cm en een diepte van 35-62 cm. Hieruit leidt men af dat de palen een dragende functie hadden (Hensen 2013, fig. 6.7). Foto © RAAP.

van gebakken kleipannen. Inmiddels is wel duidelijk dat de villa's in deze regio een stuk bescheidener waren dan elders in het Romeinse rijk en dat een villa een complex was dat bestond uit een hoofdgebouw van steen met meerdere (bedrijfs)gebouwen opgetrokken uit hout, leem en riet. Romeinse nederzettingen zonder gebouwen van steen kenden we tot voor kort niet in Zuid-Limburg, terwijl in de aangrenzende regio's op Belgisch en Duits grondgebied zulke nederzettingen in de laatste 20 jaar wél aan het licht waren gekomen. Hier gaat het om nederzettingen met een sterk inheems karakter door de typerende architectuur van zogenaamde Alphen-Ekeren boerderijen: tweebeukige huizen van zo'n 10 tot 15 meter lang en 6 tot 8 meter breed, herkenbaar aan een rij van meestal 4 of 5 zware middenstaanders. Het ontbreken van steenbouw maakt het lastig om zulke nederzettingen te ontdekken, want de sporen van deze huizen zijn alleen in een archeologisch aangelegd vlak zichtbaar als verkleuringen in de grond. Bovendien is de materiële cultuur van dergelijke nederzettingen meestal een stuk soberder dan die van een nederzetting met steenbouw.

Recent zijn in Zuid-Limburg voor het eerst twee van zulke nederzettingen ont-

Afb 9. Eckelrade. De greppel (erfafscheiding) met haakse hoek gezien in het vlak. De bewaarde lengte van de greppel is ruim 45 m (Hensen 2013, fig. 6.20). Foto © RAAP.

dekt, in Heerlen-Trilandis en Kerkrade-Winckelen in de oostelijke mijnstreek. Beide nederzettingen lagen in de *civitas Traianensis*: het gebied dat bestuurd werd vanuit de hoofdstad Colonia Ulpia Traiana (het huidige Xanten). De grens tussen deze *civitas* en de *civitas Tungrorum* (met als hoofdstad Atuatuca Tungrorum, het huidige Tongeren) werd gevormd door de Geul. Op het grondgebied van de *Tungri* waren, binnen de Nederlandse grenzen, tot nu toe alleen nederzettingen met steenbouw bekend. Het op zich bescheiden onderzoek in Eckelrade heeft hierin verandering in gebracht.

Het archeologisch onderzoek heeft een woonstalhuis van het Alphen-Ekerentype (afb. 8), twee bijgebouwen, een spieker (voorraadschuur op hoge poten), een palenrij, een grote greppel (mogelijke erfafscheidingen) (afb. 9) en een met grind verhard pad aan het licht gebracht. Daarnaast waren er diverse afvalkuilen, waarvan sommige veel aardewerkfragmenten bevatten. Het vondstmateriaal bestond met name uit gladwandig en ruwwandig aardewerk. Ook trof men een aantal fragmenten van wrijfschalen, dolia en amforen aan. Op een van de wrijfschaalfragmenten was nog een stempel te zien van de maker: NAEVIO / MEVIO (afb. 10). Materiaal van deze pottenbakker is bekend uit Tongeren. Ook zijn fragmenten van dakpannen gevonden. Naast de al genoemde bronzen haarnaald is er ook nog een mes en een schaar van ijzer gevonden en vier beslagstukjes van brons, waaronder een eikeltje.

Ook een fragment van een donkerblauwe La Tène armband werd gevonden. Deze vondst kan wijzen op een mogelijke continuïteit van bewoning van deze plek van de Late IJzertijd tot in de Romeinse tijd.

Naast de dateringen van het vondstmateriaal hebben de archeologen dateringen laten uitvoeren met behulp van C14 en OSL (Optically Stimulated Luminescence). Het gaat hier om ouderdomsbepalingen respectievelijk aan de hand van koolstof en mineralen en zand. Beide onderzoeksmethoden gaven een datering van de nederzetting in de Late IJzertijd tot en met de Romeinse tijd. Dit maakt het onderzoek in Eckelrade extra interessant omdat we relatief nog weinig weten van de overgangperiode Late IJzertijd – Romeinse tijd. Hoe beperkt het onderzoek ook was, het verkleint de kennislacune op dit vlak in Zuid-Limburg.

Afb 10. Wrijfschaalfragment met pottenbakkersstempel NAEVIO of MEVIO. De wrijfschaal wordt gedateerd tussen 150 en 250 na Chr. (Hensen 2013, fig. 7.7). Foto © RAAP.

Het is te hopen dat de resultaten van de opgraving in Eckelrade aanleiding zijn om ook elders op het plateau van Margraten, dat overigens een overwegend leeg gebied op de archeologische kaart is, te blijven zoeken naar nederzettingen uit deze periode. Mogelijk liggen er nog veel meer van dit soort houtbouwsites verborgen onder het maaiveld. (KJ)

Literatuur

Hensen, G., 2013: *Resten van landelijke nederzettingen uit de Midden IJzertijd tot en met de Romeinse tijd in Eckelrade. Gemeente Eijsden-Margraten. Archeologisch onderzoek: een opgraving*. Weesp (RAAP-rapport 2713).

Horst aan de Maas, Horst, Hoofdstraat 9-15 (M, NT)

Oud(st)e bewoning aan de Hoofdstraat

In april en mei 2011 heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau een proefsleuven-onderzoek en een opgraving uitgevoerd aan de Hoofdstraat 9-15 in Horst, aan weerszijden van het Cuppenpedje (voorheen Cuppenstraatje). De Hoofdstraat ligt in de historische kern van Horst, aan de doorgaande weg die Keulen en Den Bosch met elkaar verbindt. De kerk waarvan de vroegste vermelding uit 1230 stamt, ligt aan deze straat en men mag ervan uitgaan dat ook deze weg teruggaat tot de vroege 13^e eeuw en vermoedelijk nog eerder, aangezien de opgraving van de kerk in 1947 tot de ontdekking van een in de 11^e eeuw gedateerd kerkgebouw leidde. Geplande woningbouw was de aanleiding voor het archeologisch onderzoek. Het totale plangebied besloeg 900 m².

Volgens de geomorfologische kaart ligt oostelijk van het plangebied een beekdal, waar het plangebied vermoedelijk ook in ligt. De archeologische sporen bestaan uit bewoningsporen (sporen van palen, kuilen, funderings sleuven, opvullingslagen, potstallen, muren en kelders) en bijbehorende structuren zoals waterputten.

De sporen wijzen op bewoning in het plangebied vanaf de 12e eeuw. Aanvankelijk bevond zich één (mogelijke) boerderij op de zuidelijke helft van het plangebied. Tot de vondsten hiervan behoort een spinsteentje van aardewerk (afb. 11), hetgeen een indicatie is van het spinnen van wol. Van deze bewoning, waarvan de sporen tot de oudste bekende middeleeuwse sporen in Horst horen, kon de omvang en oriëntatie niet worden vastgesteld.

Vanaf de Late Middeleeuwen lag aan weerszijden van het Cuppenpedje een boerderij. De boerderij zuidelijk van het Cuppenpedje is drie fasen bewoond geweest, vanaf de 14^e-15^e eeuw tot heden. De noordelijke bewoning is ook in drie fasen gedateerd, vanaf de late de 15^e of vroege 16^e eeuw tot nu. De boerderijen bevonden zich direct aan de Hoofdstraat. De boerderijplattengronden waren groter dan de opgravingsputten, zodat ze niet helemaal konden worden blootgelegd. Toch kon worden bepaald dat zij ongeveer 27 x 13 meter en 27 x 9 meter groot waren. Ook de inrichting van de boerderijen kon worden gereconstrueerd. De woonruimtes lagen tegen de straat aan en de stal lag op het achterterrein. In de loop van de 16^e-17^e eeuw

werden er kelders gebouwd waarvan de onderste bouwlagen van mergelsteen waren. De waterputten lagen aan de rand van de onderzochte delen of daarbuiten.

Het vondstmateriaal is in te delen in aardewerk, keramisch bouw materiaal, natuursteen, metaal, bot, schelp en glas. Het aardewerk bestaat uit gebruiksaardewerk. Vondsten die wijzen op een zekere mate van welstand ontbreken. Het overgrote deel van het aangetroffen materiaal bestaat vooral uit het goedkope roodbakend aardewerk dat lokaal of in de regio is vervaardigd. Het

steengoed is voornamelijk uit kannen en is nauwelijks versierd. Het keramisch bouw materiaal bestaat uit bakstenen, dakpannen en tegels, de natuursteen uit mergelsteen, tefriet, zandsteen en leisteen. Het metaal bestaat alleen uit ijzer. Het weinige glas betreft flessenglas en vensterglas. Het vondstmateriaal is erg gefragmenteerd en heeft een datering vanaf de 12^e eeuw tot in de 20^e eeuw. Als bijzondere vondsten worden het spinsteentje van (vermoedelijk Pingsdorf) aardewerk uit de 12^e eeuw en een maalsteenfragment van tefriet aangemerkt.

Er is weinig organisch materiaal geconserveerd. Alleen mosselschelpen en botten en kiezen van rund zijn gevonden, met een datering in de Nieuwe Tijd, vanaf de 16-17^e eeuw. De runderbotten in combinatie met de melkteilen in het aardewerk wijzen op melk-rundveebedrijven in de 16^e-17^e eeuw. Anders dan de titel van het rapport doet vermoeden, zijn geen resten van schapen aangetroffen. De enige archeologische verwijzing naar schapenteelt is de spintol.

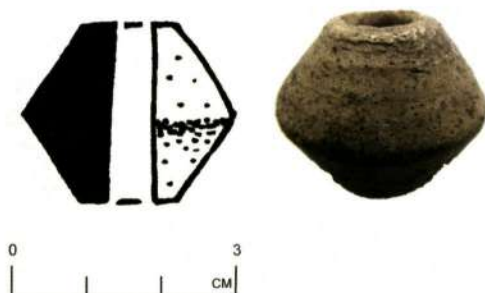
Dit onderzoek, de uitwerking en de rapportage ervan maken duidelijk wat de potentie is van dorpskernonderzoek. Van een klein, intensief gebruikt terrein wordt de geschiedenis mooi geschetst.

De vondsten worden in verband gebracht met de bekende historische gegevens van Horst en met de archeologische gegevens van stad Venlo als breder referentiekader.

De resultaten wijzen op bewoning in de 12^e eeuw en twee boerderij-erven uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd. In combinatie met andere onderzoeken van de laatste jaren is de kennis over de middeleeuwse bewoning van Horst toegenomen. Het is nu duidelijk dat straten als de Hoofdstraat en het Cuppenpedje, hoewel vermoedelijk ouder, aantoonbaar teruggaan tot de 14-15^e eeuw. (MA)

Literatuur

Dijk, X.C.C. van, 2013: *Over schapenteelt en boerderijen. Een archeologisch onderzoek (proefsleuven en opgraving) aan de Hoofdstraat 9-15 te Horst, Gemeente Horst aan de Maas*. Weesp (RAAP-rapport 2437).

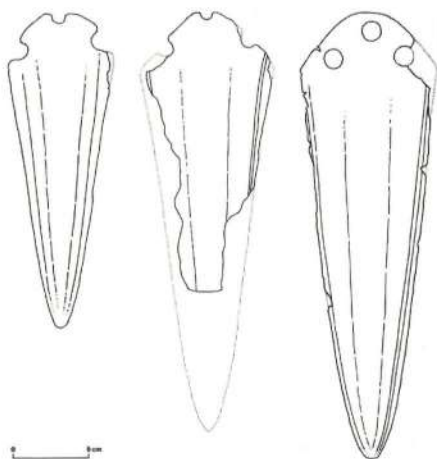

Afb. 11. Horst aan de Maas. Spinsteentje, 12e eeuw (Van Dijk 2011, afb. 55). Foto/tekening © RAAP.

Afb. 12a-e. Maasgouw, Ohé en Laak. De vijf bronzen vondsten: een lanspunt, drie kokerbijlen en een hellebaard (Foto: Restauratie, Haelen).

Afb. 13. Maasgouw, Ohé en Laak. De drie hellebaarden uit Nederland. Van links naar rechts: Wageningen, Ohé en Laak en Roermond (Tekening Leo Verhart).

Maasgouw, Ohé en Laak (P)

Derde Bronstijd-hellebaard van Nederland

Tijdens baggeractiviteiten in de omgeving van Ohé en Laak komen regelmatig bronzen voorwerpen boven water. De heer H.J. Louman uit Maasbracht, voormalig bedrijfsleider van steenbrekerij NSI-Wessem, verzamelde tussen 2008 en 2011 vijf bronzen objecten (afb. 12a-e). Ze zijn afkomstig uit de Molenplas tussen Stevensweert en Ohé en Laak en dateren alle uit de Bronstijd.

Het gaat om een lanspunt, drie kokerbijlen en een zeer bijzonder, weliswaar beschadigd, object: een hellebaard. Deze laatste is de tweede die in Limburg gevonden is en de derde die bekend is uit Nederland (afb. 13a-c). Alle voorwerpen zijn geschonken aan het Roerstreekmuseum in Sint Odiliënberg.

De lanspunt (lengte 161 mm; breedte blad 47 mm) heeft een groene patina. De onderzijde van de schachthouder ontbreekt. Op een van de vleugels zijn beschadigingen zichtbaar, mogelijk ontstaan door gebruik. Ze kunnen echter ook door het baggeren en transport zijn veroorzaakt. Op de middennaad is een kleine barst aanwezig die het gevolg is van een gietfout.

Van de drie kokerbijlen zijn er twee min of meer gaaf en de derde is zwaar gehavend. Het betreft een oudtijdse beschadiging. De eerste twee bijlen zijn respectievelijk van het type Helmeroth (lengte 140 mm; breedte snede 42 mm) en Plainseau (lengte 135 mm; breedte snede 45 mm); van de laatste was het type niet meer te achterhalen.

De zwaarbeschadigde hellebaard is de

meest opmerkelijke vondst. De beschadigingen zijn meest oudtijds en het stuk heeft nog een lengte van 18,5 cm en een breedte van 8,2 cm. De oorspronkelijke lengte kan geschat worden op 27,5 cm.

Hellebaarden waren slagwapens die horizontaal gemonteerd zaten op een steel. Ze zijn zeer zeldzaam in Nederland. De twee eerder gevonden hellebaarden komen uit Wageningen en Hatzenbosch, ten zuidwesten van Roermond. De laatste is ook een baggervondst. Deze drie wapens zijn gemaakt van een metaalvariant met koper als hoofdbestanddeel en een natuurlijke bijmenging van onder andere arseen, antimoon, zilver en nikkel. Door het relatief hoog percentage arseen wordt het ook wel arseenkoper genoemd. Door deze natuurlijke bijmenging - in feite een verontreiniging - wordt het materiaal harder en minder poreus. Bovendien kan het verwerkt worden bij een lagere temperatuur en is het ook beter te gieten. Formeel zouden we bij dit type brons eigenlijk nog van koper moeten spreken. Brons, gemaakt van koper met een bijmenging van tin, verschijnt pas later, rond 1700 v. Chr.

Op grond van typologische overeenkomsten met Zuid-Duitse en andere Europese hellebaarden en het gebruik van arseenkoper wordt het oorsprongsgebied in Zuid-Duitsland verondersteld. De hellebaarden uit dit gebied worden gedateerd tussen 2300-2100 v. Chr. Een vergelijkbare of iets jongere ouderdom heeft de hellebaard van Ohé en Laak. (LV)

Literatuur

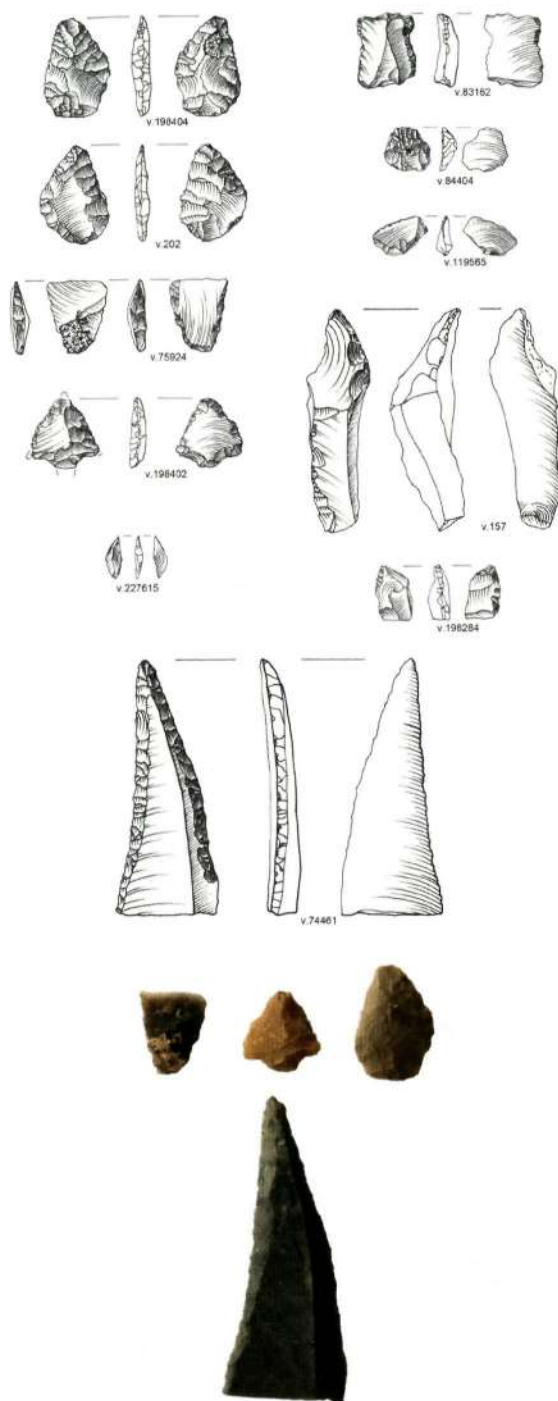
Verhart, L., 2014: Opgebaggerd brons. Een lanspunt, bijlen en een hellebaard uit Ohé en Laak. *Roerstreek* 2014, 46, 115-121.

Maasgouw, Thorn, Schoolstraat (P, M)

Steentijdvondsten op een terrasrand

De bouw van een twaalfstal woningen en de aanleg van een maatschappelijk centrum waren de aanleiding voor een archeologisch onderzoek waarin behalve professionals ook amateurs en scholieren participeerden. Bij het vooronderzoek waren sporen uit de Steentijd en Late Prehistorie ontdekt. Ook kwamen enkele vondsten uit jongere perioden aan het licht: Romeinse Tijd, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. De potentie van het gebied werd hoog geacht, mede door de ligging op een wat hogere terrasrand, juist op de overgang naar het lager gelegen Maasdal.

Hoewel de verwachtingen hoog waren, bleken de grondsporen uit de Steentijd mini-

Afb. 14a en b. Thorn. Vuurstenen werktuigen. Van Links naar rechts: een transversale pijlspits, een gesteelde spits en een bladspits. Onder een spitskling (Knippenberg & Goddijn 2013, afb. 7.22a en b). Foto en tekening © Archol.

maal te zijn. Er kon slechts één kuil worden geïdentificeerd. Dit had te maken met een sterke verkleuring van de bodem door bodemprocessen (verbruining) waardoor de sporen niet meer leesbaar waren, en door een omvangrijke verstoring van de bodem in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied. De aangetroffen artefacten wijzen op activiteiten in het Mesolithicum, Midden-Neolithicum (Michelsbergcultuur) en Laat-Neolithicum (Steingroep en bekercultuur). Het betrof voornamelijk vuursteen (afb. 14a-b). Aardewerk was zeldzaam. Slechts enkele scherven van de Steingroep konden herkend worden.

In het noordoosten van het onderzoeksgebied werden resten uit de Middeleeuwen ontdekt die wezen op de aanwezigheid van een nederzetting. Er werden waterkuilen, een waterput, paalsporen en een greppel blootgelegd. De paalsporen waren mogelijk onderdeel van een plattegrond van een gebouw dat gedeeltelijk buiten het onderzoeksgebied lag en daardoor niet in zijn geheel onderzocht kon worden. Het aangetroffen aardewerk is afkomstig uit Limburg en aangrenzende gebieden en dateert uit de 9^e tot 12^e eeuw, met als zwaartepunt de 11^e-12^e eeuw.

Met dit onderzoek zijn de oudste bewoningssporen in Thorn aan het licht gekomen. (LV)

Literatuur

Knippenberg S., & M.A. Goddijn 2013: *Prehistorische resten en middeleeuwse bewoning in het Witte Stadje. Een Inventariserend en een Definitief Archeologisch Onderzoek aan de Schoolstraat/Molenweg te Thorn, gemeente Maasgouw*. Leiden (Archol Rapport 203).

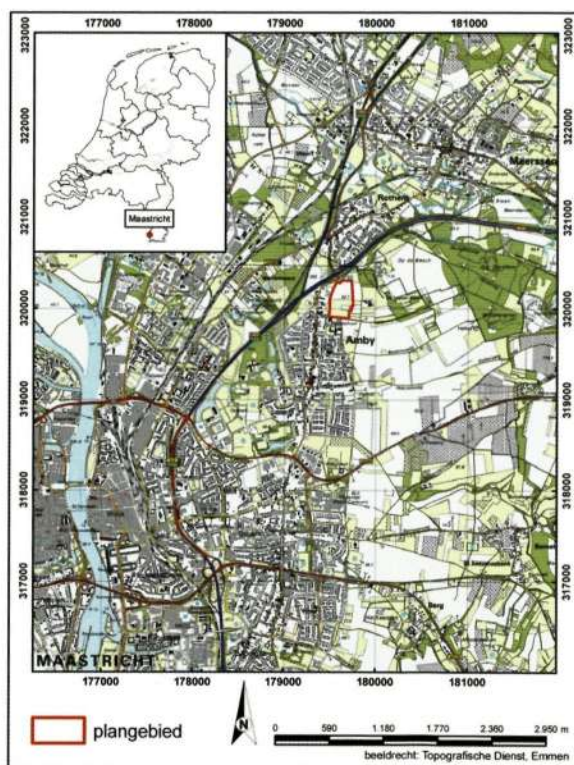
Maastricht, Ambyerveld (R)

De laatste rustplaats van 89 Bronstijd boeren op de flanken van de Maasvallei in Amby

Archeologisch onderzoeksbureau BAAC uit Den Bosch publiceerde in 2013 de resultaten van een opmerkelijke opgraving. Het is een prachtig voorbeeld van modern archeologisch onderzoek naar een grafveld uit de Late Bronstijd – Vroege IJzertijd.

In en om Maastricht waren al vijf andere prehistorische urnenvelden bekend: vier aan de oostzijde van de Maas in Maastricht en een ten westen van de Maas, in Lanaken. In tegenstelling tot deze vijf reeds bekende urnenvelden ging het in Amby om een compleet urnenveld dat in zijn geheel werd opgegraven. Dit is hoogst uitzonderlijk, want vaak vormt de grens van het plangebied de grens van het onderzoeksgebied, waardoor bijvoorbeeld grafvelden slechts ten dele worden opgegraven. Nu was het plangebied dermate groot dat het hele grafveld erin lag.

Toen in 2001 nieuwbouw langs het Ambyerveld in Amby (afb. 15) werd voorbereid, startten de eerste vooronderzoeken. In 2007 vond men tijdens het proefsleuvenonderzoek sporen uit de Late Bronstijd – Vroege IJzertijd. De eerste urnengraven werden toen aangetroffen. Bij aanvang was bekend dat niet hele plangebied vlakdekend zou kunnen worden opgegraven. Er

Afb. 15. Maastricht-Amby. Locatie van het onderzoeksgebied (Dyselinck 2013, afb. 1.01). Afbeelding © BAAC.

Afb. 16. Maastricht-Amby. Opgraving van een urnengraf (Dyselinck 2013, afb. 2.08.4). Foto © BAAC.

Afb. 17. Maastricht-Amby. Graf zonder urn. Het beenderpakket is in de coup (in het profiel) zichtbaar (Dyselinck 2013, afb. 3.14). Foto © BAAC.

zouden op grond van de resultaten van de vooronderzoeken keuzes gemaakt moeten worden. Omdat het vooronderzoek aantoonde dat er een grafveld binnen de grenzen van het plangebied gelegen was, werd besloten om het onderzoek te concentreren tot het volledig opgraven van het grafveld. Dit werd in 2009 en 2010 uitgevoerd. Het complete plangebied voor nieuwbouw was 93.250 m². Hiervan is 7.435 m² archeologisch onderzocht, dit is nog geen 10% van het complete plangebied. Het grafveld besloeg 4.600 m².

In het rapport wordt na de beschrijving van de onderzoeksgeschiedenis en de landschappelijke context nauwkeurig verslag gedaan van de opgraving van de 89 graven en de omliggende sporen in het veld. Per vondstcategorie, zoals verbrand botmateriaal (menselijk en dierlijk), aardewerk, metaal en natuursteen, komt de methodiek aan bod die in de uitwerkingsfase door de desbetreffende specialist is gehanteerd. Waar mogelijk worden de onderzoeksvragen uit het Programma van Eisen beantwoord. In de synthese worden alle onderzoeksresultaten samengebracht en vergeleken met soortgelijke sites in de regio. Het resultaat is een gedetailleerd beeld van de begrafenisrituelen van de mensen die ruim 3000 jaar geleden leef-

den op de flanken van de Maasvallei.

Het vondstmateriaal werd met de nieuwste onderzoekstechnieken uitgewerkt. Zo werden C14-analyses gedaan met het materiaal uit de individuele graven, liet men alle crematieresten door fysisch antropologen onderzoeken en werden enkele graven door een CT-scanner gehaald. Er kon worden vastgesteld dat het botmateriaal, van alle 89 graven die zijn aangetroffen, de hoogste verbrandingsgraad hadden. Dit wil zeggen dat bij de crematie temperaturen van boven de 800 graden zijn bereikt. Gedurende de gehele periode waarin de lijkverbrandingen hebben plaatsgevonden (van 1200-750 v. Chr.), had men dus grote

Afb. 18. Maastricht-Amby. Tekeningen van het aardewerk uit crematies met urn en bijpotje, schaal 1:3. (Dyselinck 2013, afb. 3.17).

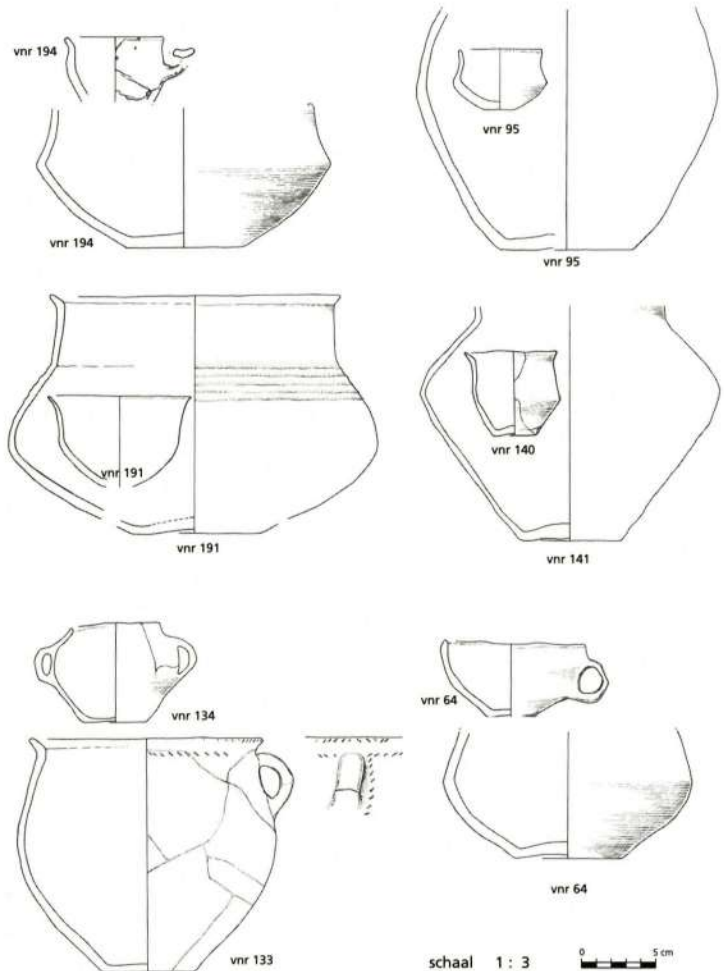
Tekening: P. Dijkstra, BAAC.

expertise in de techniek van het crematieproces.

Na de verbranding werd het botmateriaal zorgvuldig uit de ashoop gehaald en in een container geplaatst. Dit kon ofwel een urn van handgemaakt aardewerk zijn (afb. 16 en afb. 18) ofwel een container van organisch materiaal (een lap leer, een wollen doek). In het laatste geval bestaat het graf bij blootlegging uit een zogenaamd 'beenderpakket' (zie afb. 17). Deze pakketten zijn in het veld als blok geborgen en daarna verder onderzocht. In Amby waren 58 graven van het 'urnentype' en 31 van het 'beenderpakket' type. Uit veel graven kwamen bijgiften, zoals potjes, objecten van brons (armbanden, haarspelden), en verschillende typen natuursteen zoals vuur-

steen en barnsteen (kralen) (afb. 19). Van 17 graven was het mogelijk het geslacht van het individu vast te stellen: 5 waren vrouw en 12 waren man. Elk graf bevatte een individu. Slechts een graf bevatte 2 individuen: een nog jonge vrouw en haar ongeborn kind.

Interessant is dat grafheuvels, de grafmonumenten die in deze tijd gewoonlijk voorkwamen, in Amby geheel ontbreken. Nu kan het zijn dat de heuveltjes en de bijbehorende kringgreppels in Amby door bodemerisatie geheel zijn verdwenen. Toch denken de onderzoekers dat het hier gaat om een andere vorm van begraven, zonder grafheuvels, zonder monumentaliteit. In elk geval kon aan de verspreiding van de graven op basis van geslacht, leeftijd en bijgiften worden vastgesteld dat in het grafveld geen sprake was van een hiërarchie.

Afb. 19. Maastricht-Amby. Kraaltjes van barnsteen die als bijgift in een van de graven zijn gevonden (Dyselinck 2013, afb. 3.22). Foto © BAAC.

In enkele graven is dierlijk botmateriaal gevonden. Het onderzoek van dit materiaal toonde aan dat het niet om complete dieren ging, maar om stukken. Vermoedelijk ging het om een soort offer van geslachte dieren dat naast de overledene op de brandstapel werd gelegd. Saillant detail: naast schaap/geit is ook botmateriaal van hond gevonden. Dit sluit aan bij wat elders is aangetoond, dat de mens in de Bronstijd hondenvlees at.

Het Late Bronstijd – Vroege IJzertijd grafveld van Amby is tussen de 400 en 500 jaar in gebruik geweest. De bijbehorende gemeenschap heeft men kunnen berekenen op een groep van tussen de zes en tien mensen. Deze groep heeft contacten gehad met onder andere het Rijnland en zelfs Drenthe. Dit valt af te leiden aan bepaalde objecten die als bijgiften in de graven waren meegegeven. Helaas

zijn er slechts enkele sporen van mogelijke huizen teruggevonden.

Het rapport over de opgraving van het urnenveld in het Ambyerveld laat zien hoe met moderne onderzoekstechnieken, in het veld en tijdens de uitwerkingsfase, een gedetailleerd beeld kan worden gereconstrueerd over de prehistorische bewoners van de Maasvallei. Het is een aanrader voor eenieder die meer wil weten over deze periode uit de Limburgse geschiedenis. (KJ)

Literatuur

Dyselinck, T., 2013: *Het urnenveld van Maastricht Ambyerveld-Hagerhof*. Met bijdragen van E. Coppens, P. Dijkstra, J. van Horssen, S. Lemmers, D. Voeten, E. Warmenbol en J.T. Zeiler. 's Hertogenbosch (BAAC-rapport A-08.0487).

Maastricht-De Heeg (P)

Een Keltische munt in een boomgaard

In 2013 zocht de heer R.M.A. Coenen uit Eijsden met zijn metaaldetector op een zojuist gerooide hoogstamboomgaard in het Vroendal ten zuiden van de Maastrichtse woonwijk De Heeg. Daar vond hij op een diepte van 10 cm in de gewoelde grond een gouden Keltische munt. Hij meldde zijn vondst aan de stadsarcheoloog Wim Dijkman die het Limburgs Museum op de hoogte bracht. Vervolgens kocht het museum de munt aan.

Afb. 20. Maastricht-de Heeg. De gouden Eburonenstater met op de holle voorzijde een paard. Foto: L. Verhart.

Afb. 21. Maastricht-de Heeg. De gouden Eburonenstater met op de bolle achterzijde een driebeen. Foto: L. Verhart.

Op de munt staat op de holle voorzijde een paard met vier benen afgebeeld (afb. 20). De voorbenen zitten los van de romp; de achterbenen zitten vast aan het achterlijf.

Op de bolle achterzijde, die licht gesleten is, zijn een driebeen en een serie kleine bolletjes zichtbaar (afb. 21). De asymmetrische positie van de afbeeldingen is mogelijk een aanwijzing dat er materiaal van de munt is afgesneden. De rand is wat rafelig met kleine scheuren en haarscheurtjes.

De munt is een gouden stater die toegeschreven wordt aan de Eburonen. Meer specifiek kan de munt tot een type gerekend worden, dat Scheers 31-II genoemd wordt. Dergelijke munten zijn niet in de grote goudschatten van Heers en Amby aangetroffen. Ze zijn wel als losse vondsten bekend uit Zuid-Nederland. Vanwege de wat ruwere afwerking, het lagere gewicht en het hogere kopergehalte (ca. 30% en meer) worden ze als de jongste gouden munten van de Eburonen opgevat. Een ouderdom van rond 50 v. Chr. is waarschijnlijk. (LV)

Literatuur

Roymans, N., G. Creemers & S. Scheers 2012: *Late Iron Age Hoards from the Low Countries and the Caesarian Conquest of Northern Gaul*. Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 18).

Maastricht, Onze Lieve Vrouweplein 21 (M, NT)

Middeleeuwse sporen op oude Jekerafzettingen

Op de binnenplaats aan de achterzijde van het pand aan het Onze Lieve Vrouweplein 21 heeft ADC ArcheoProjecten in juli 2010 een archeologische begeleiding uitgevoerd. De planlocatie ligt in het historisch stadscentrum van Maastricht tegenover de Onze Lieve Vrouwebasiliek, waarvan bekend is dat deze binnen het laat-Romeinse *castellum* gelegen heeft.

Voor een renovatie en uitbreiding van de bestaande bebouwing zou de bodem tot 3,5 meter onder maaiveld worden verstoord. De archeologische begeleiding diende zich met name te richten op documentatie en analyse van de stratigrafie van de bodemopbouw. Een oppervlakte van 75 m² is in twee vlakken onderzocht, waarbij 20 sporen zijn opgetekend en 26 lagen zijn onderscheiden.

Tijdens het onderzoek zijn afzettingen van Jeker aangetroffen (afb. 22). De oudste (onderste) afzetting is een moeraskalk, die is gevormd tijdens het Vroeg/Midden Atlanticum (7300-4500 v. Chr.) binnen een voormalige loop van de Jeker. Hierop ligt een dik pakket kalktuf van meer dan een halve meter. Kalktuf wordt gevormd in een oeverzone. De dikte van het pakket geeft aan dat het plangebied gedurende een zeer lange periode in een oeverzone heeft gelegen. De vorming van de kalktuf is te dateren vanaf het Midden Atlanticum (4500 v. Chr.). De top van de kalktuf is verstoord door een middeleeuws ophogingspakket waardoor er geen einddatering aan deze afzetting is te geven.

Afb. 22. Maastricht-Onze Lieve Vrouweplein. Bodemopbouw: onderop ligt een dikke kalktuf, een afzetting ontstaan in ondiep stromend water, direct naast de loop van de Jeker in de begroeide overstromingsvlakte. Daarboven ligt een ophogingspakket, de verlanding van de oude Jekerarm (Hazen 2013, afb. 5). Foto © ADC.

Boven deze twee natuurlijke lagen bevonden zich meerdere ophogingspakketten. In het onderste ophogingspakket dat vermoedelijk uit het midden van de 12^e eeuw dateert, is een kuil aangetroffen met aardewerk uit de late 12^e - vroege 13^e eeuw. Het vondstmateriaal en de analyse van boten en plantenmateriaal laten de resten van een 'gemiddeld' huishouden zien, waarbij gevarieerd voedsel aanwezig was, maar waar geen sprake was van zeer uitzonderlijke, dure of geïmporteerde levensmiddelen. De bewoners hebben niet tot de elite behoord, maar vermoedelijk tot de middenklasse.

De ophogingslagen boven de middeleeuwse laag zijn niet precies te dateren. In ver-

schillende lagen is wel aardewerk aangetroffen, maar de datering van deze scherven is zeer divers en komt niet overeen met de stratigrafie. Vermoedelijk is dit aardewerk opspit uit oudere ophogingspakketten: ouder materiaal dat door latere verstoring van de bodem in jongere lagen of sporen terecht komt.

Boven de ophogingspakketten wordt het profiel gedomineerd door muurwerk. Het betreft hier met name muurwerk van mergelsteen van enkele kelders. Daarnaast is ook muurwerk van baksteen aangetroffen, dat vermoedelijk uit de 15^e eeuw dateert. Het muurwerk is niet te relateren aan bebouwing op bestaand kaartmateriaal.

De conclusie van het onderzoek is dat het gebied eerst binnen een loop van de Jeker heeft gelegen en daarna op een oeverzone van de Jeker. Er is geen gebruik vastgesteld in de tijd van het Romeinse *castellum* en de vroegmiddeleeuwse periode. Het gebied is op basis van de bevindingen van dit onderzoek pas in de vroege 13^e eeuw in gebruik genomen. Het onderzoek toont aan dat de mensen die er toen woonden of het gebied in gebruik hadden, niet rijk maar ook niet arm waren. (MA)

Literatuur

Hazen, P.L.M., 2013: *Maastricht Onze Lieve Vrouweplein 21, Een archeologische begeleiding*. Amersfoort (ADC Rapport 2505).

Maastricht, Wolder, Hoeves Castermans I en II (M, NT)

Onderzoek naar de oudste kern van Wolder

In maart 2011 heeft ADC ArcheoProjecten een opgraving uitgevoerd in Wolder, gemeente Maastricht, op de locatie van de hoeves Castermans I en II. De aanleiding voor het onderzoek was de gedeeltelijke sloop van de hoeves en voorgenomen nieuwbouw ter plaatse.

Op basis van een vooronderzoek (Wermersmans 2009) moest hier rekening gehouden worden met de mogelijke aanwezigheid van bewoningssporen uit het Neolithicum, Late Bronstijd en/of Vroege IJzertijd, de Romeinse Tijd en met bebouwingssporen uit de 12^e tot 14^e eeuw. Deze laatste sporen zouden als mogelijke voorgangers van de huidige hoeves tot een oude fase van het dorp Wolder kunnen behoren. Uit historische bronnen is bekend dat de oorsprong van het huidige Wolder zeker teruggaat tot de vroege 11^e eeuw n. Chr. Toponymisch gezien zou Wolder (een 'villa'-naam) tot de Vroege Middeleeuwen kunnen terug gaan. Naar het ontstaan van middeleeuwse dorpskernen in Zuid-Limburg is nog weinig onderzoek verricht. Om deze restanten beter te duiden werd een vlakdekkende opgraving uitgevoerd.

Deelgebied Castermans I, op de hoek van de Pletzersstraat, de Winterslag en de Medoclaan, heeft een oppervlakte van ca. 1800 m². Deelgebied Castermans II, op de hoek van de

Pletzersstraat en de Heukelommerweg, heeft een omvang van ca. 1554 m². De vlakdekken- de opgraving vond plaats op beide locaties, in zes werkputten met een totale oppervlakte van 2151 m². Bij de sloop van de bestaande bebouwing en tijdens de opgraving is ca 340 m² ook bouwhistorisch onderzocht.

Geomorfologisch gezien ligt Castermans I op de rand van een droogdal dat zich uitstrekt vanaf een hooggelegen Maasterras (Rothem 2) naar het dieper gelegen Jekerdal.

Door deze ligging heeft het terrein sterk blootgestaan aan hellingerosie, wat de oorspronkelijke bodemopbouw heeft verstoord. Het onderzoek heeft uitgewezen dat de erosie waarschijnlijk plaats heeft gevonden vanaf de Romeinse tijd of de Middeleeuwen, waardoor eventuele sporen uit deze perioden zijn vernietigd. Na het eroderen van deze bodem heeft colluviumvorming plaatsgevonden, dat wil zeggen dat vanaf de hogere delen van het terras het bodemmateriaal naar de rand is gezakt. De sporen uit de periode vóór deze erosie zijn niet meer aanwezig. Castermans II ligt hoger op het terras en verder weg van het droogdal. Hier is het lösspakket niet geërodeerd. De bodemhorizont waarin sporen van vóór de erosie aanwezig kunnen zijn, is nog intact.

De aangetroffen sporen in het deelgebied Castermans I bestaan voornamelijk uit (post) middeleeuwse mergelstenen funderingen, zes kelders (afb. 23), een waterput en (afval)kuilen. Twee kuilen uit de periode 1250 - 1500 n. Chr. behoren tot de oudste op deze deellocatie aangetroffen sporen. Verschillende kuilen kunnen gedateerd worden in de periode van 1500 tot 1650 n. Chr. Het zijn veelal grote kuilen met een grillige vorm waaruit een variëteit aan materiaal is verzameld. Vermoedelijk hangen deze sporen samen met de voorbereidingen voor de latere mergelstenen bebouwing. De kelders kunnen tussen de 15^e eeuw en ca. 1700 gedateerd worden. De oudste kelders zijn ouder dan de gebouwen die bekend zijn uit de historische kaarten.

In deelgebied Castermans II bevonden zich de oudste vondsten en sporen van het onderzoek. Vijf vuurstenen artefacten in secundaire context hebben een brede datering in de prehistorie. Drie scherven uit de IJzertijd zijn gevonden in een kuil. Dit kleine aantal vondsten betekent niet dat het plangebied bewoond was in deze perioden. Het wordt beschouwd als een indicatie van menselijke aanwezigheid in de omgeving. In de oostelijke hoek van de locatie zijn enkele kuilen aangetroffen die vanaf de late 11^e eeuw dateren en daarmee uit de oudste – tot nu toe bekende - fase van het dorp Wolder zijn. De aanwezigheid van deze kuilen wijst wel op (bewonings)activiteiten ter plaatse, maar sporen van een hierbij behorende bebouwing zijn niet aangetroffen.

Een twintigtal sporen kan in de periode 1250 - 1500 n. Chr. gedateerd worden. Eén daarvan is een greppelstructuur, die mogelijk geïnterpreteerd kan worden als een afwateringssysteem voor een bijgebouw. De overige sporen zijn verspreid liggende kuilen of paalkuilen zonder herkenbare structuur. Het is duidelijk dat het terrein in deze periode intensiever wordt gebruikt. Er wordt van uitgegaan dat de kern van de bebouwing die bij deze sporen hoorde, buiten het onderzochte plangebied lag. In een volgende bewoningsfase verscheen

Afb. 23. Maastricht, Wolder. Deelgebied Castermans I. Overzicht grote kamer van kelder 5. Datering 17^e eeuw, na 1650 (Van Campenhout 2013, afb. 28). Foto © ADC.

op deze locatie een in mergelsteen uitgevoerde bebouwing. Kelders, funderingen en een waterput getuigen van een aantal bewonings- en ontwikkelingsfasen leidend tot de huidige bebouwing.

De dateringen zijn gedaan met behulp van het aardewerk. De analyse van het aardewerk van beide deelgebieden, met een herkomst van productiecentra die maximaal 50 km van Wolder verwijderd liggen, zou duiden op een agrarische context en zou in overeenstemming zijn met de opgegraven structuren en de historische informatie. Deze conclusie wordt echter in de aardewerkanalyse onvoldoende uitgewerkt en onderbouwd. Het natuursteen en het bouw materiaal lijken vooral laatmiddeleeuws. Twee brokken leemsteen vormen een opmerkelijke vondst. Dit ongebakken materiaal is mogelijk afkomstig van een binnenmuur. Over het gebruik van ongebakken leemsteen in Nederland is vrijwel niets gepubliceerd.

De weinige botfragmenten wijzen uitsluitend op de aanwezigheid van rund, schaap/geit en varken als voedsel. Het dierlijk botmateriaal is te beperkt in omvang om aanvullende gegevens over de voedsleconomie of de sociale status van de bewoners op te leveren.

De conclusie van het onderzoek is dat de aanwezige hoeves op Castermans I en II oudere voorgangers kenden waarvan de bebouwingsfasen kunnen worden gereconstrueerd aan de hand van kelders en funderingen. De archeologische gegevens hebben de historisch

bekende gegevens aangevuld. Het is niet mogelijk gebleken om nadere uitspraken te doen over de ontwikkeling van het dorp Wolder. Wel is tijdens dit onderzoek aangetoond, zij het met een beperkt aantal sporen, dat er vanaf het midden van de 11^e eeuw bewoning was rond de kerk van Wolder. Aannemelijk is, dat deze sporen zich tot buiten het onderzoekgebied uitstrekken. Wanneer de bodemkundige situatie dit toestaat zijn ze ook duidelijk te herkennen. Dit biedt kansen voor toekomstig onderzoek in de kern van Wolder. (MA)

Literatuur

- Campenhout, K. Van (red.), 2013: *De carréhoeves van Wolder, Maastricht. Een archeologische opgraving*. Amersfoort (ADC Rapport 3375).
- Wemerman, P.J.L., E.A. Schorn & I. Hesseling, 2009: *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven: Castermans I en II te Maastricht*, Gemeente Maastricht. Doetinchem (Synthegra rapport).

Peel en Maas, Helden, Keup (P)

Spiekers, spiekers, spiekers. Een nederzetting uit de Midden-IJzertijd

Onderzoeksbureau BAAC heeft in 2013 de resultaten gepubliceerd van een opgraving op een dekzandkop ten zuiden van Helden. De archeologische onderzoekscyclus bestond uit een bureauonderzoek, boringen, proefsleuven en uiteindelijk een opgraving. Aanleiding voor het onderzoek was geplande nieuwbouw op een terrein van 4 hectare. Uiteindelijk is 6.500 m² van dit plangebied vlakdekkend opgegraven.

Helden ligt in het Zuid-Nederlandse dekzandgebied. Dit is een gebied waar in de laatste ijstijd door de wind een laag zand over een groot oppervlakte is afgezet. Bekend is dat in de prehistorie juist de hoger gelegen delen van het landschap werden gebruikt voor bewoning. Tijdens het vooronderzoek (bureauonderzoek en boringen) bleek bovendien dat een nog vrijwel intact esdek op de dekzandkop aanwezig was. Een esdek is een bodempakket ontstaan door ophoging van het oorspronkelijke terrein door plaggenbemesting. Archeologisch is een esdek interessant omdat de oudere archeologische vondsten en sporen vaak onder deze bemestingslaag *in situ* bewaard zijn gebleven. Toch was het bodemarchief op sommige plaatsen flink verstoord doordat de grond tot op een diepte van 80 tot 100 cm voor aspergeteelt was omgeploegd.

In 2009 werd tijdens het proefsleuvenonderzoek de verwachting van de aanwezigheid van een vindplaats bevestigd. Een week veldwerk (afb. 24) resulteerde in 270 sporen en flink wat vondstmateriaal met als datering Midden tot begin Late IJzertijd. Deze resultaten leidden tot de opgraving die in de eerste drie weken van november 2010 plaatsvond.

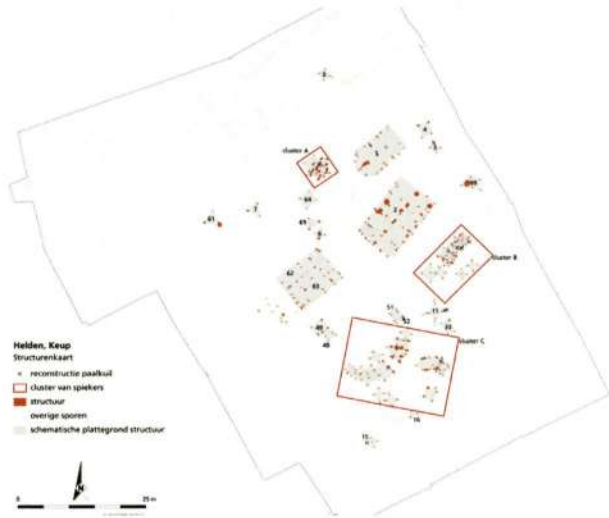
Het veldteam legde in totaal vier huisplattegronden en maar liefst 61 spiekers (voorraadschuurtjes op hoge poten) bloot. De huizen zijn allemaal van het zogenaamde Oss-

Afb. 24. Helden-Keup. Het veldteam van BAAC aan het werk (De Winter 2013, afb. 4.2). Foto © BAAC.

type, zij het van verschillende subtypen. Het zijn tweebeukige boerderijen met zware middenstaanders en een dubbele rij wandpalen. De huizen zijn zo'n 10 meter lang en tussen de 5 en 6 meter breed. De 61 spiekers konden worden gereconstrueerd uit de paalkuilclusters, waarvan er drie zijn aangetroffen (afb. 25). Een cluster leverde 8 spiekers op, de andere 18 en de derde maar liefst 23. Er zijn 3-palige en 4-palige spiekers, met een gemiddeld oppervlak van 4 m². Er waren ook 9 grotere spiekers, van 6 tot 10 m². Bovendien werd er nog een ovaal gebouwtje blootgelegd, van 2,45 x 5,20 m, waarvan men aanneemt dat het ook een spieker was.

Opvallend is dat rond elk huis een 'lege' zone van 4 tot 5 meter breedte is aangetroffen. De spiekers werden dus blijkbaar bewust op bepaalde afstand van de boerderijen gebouwd.

Afb. 25. Helden-Keup. Alle-sporenkaart met daarop de huisplattegronden en in de rode vierkanten de clusters van sporen van de spiekers (De Winter 2013, afb. 6.2). Foto © BAAC.

Afb. 26. Helden-Keup. Weefgewicht van aardewerk, uit de Midden-IJzertijd (De Winter 2013, afb. 7.5). Foto © BAAC.

Bij de spiekers bevonden zich ook enkele afvalkuilen vol met materiaal. Zo kwamen uit een kuil 275 fragmenten handgevormd aardewerk, natuursteen, huttenleem, vuursteen, dierlijk bot en opvallend veel houtskool. Met de houtskool kon een C14-analyse worden uitgevoerd, op grond waarvan de kuil in het begin van de Midden-IJzertijd werd gedateerd. Twee vondsten wijzen op textielnijverheid: een weefgewicht (secundair verbrand) (afb. 26) en een spinklosje.

Het onderzoek naar de macroresten en het pollen resulteerde in een vrij gangbaar beeld van gewasteelt van de Midden-IJzertijd, met gewassen als spelt, emmer, haver, tros- en pluimgierst, bonen (erwt/duivenboon), gerst, vlas en huttentut.

Opvallend blijft de grote hoeveelheid spiekers. De 61 spiekers zijn niet allemaal gelijktijdig in gebruik geweest. Waarschijnlijk waren het gammele constructies die na verloop van een paar jaar vervangen moesten worden. Door het herhaaldelijk herbouwen van de voorraadschuurtjes ontstond de cluster van sporen. De huizen, de spiekers en het vondstmateriaal maken dat duidelijk dat in de Midden-IJzertijd een nagenoeg zelfvoorzienende boerennederzetting in het huidige Helden aanwezig was. (KJ)

Literatuur

De Winter, J., 2013: *Helden, plangebied Keup. Bewoning op een dekzandkop: een nederzetting uit de midden-IJzertijd*. 's Hertogenbosch (BAAC rapport A-10.0319).

Roermond, Swalmen, Nieuwenhof (P, M)

Een kundig smid in dienst van een adellijk heer

De vindplaats Swalmen-Nieuwenhof ligt aan de westzijde van het dorp Swalmen, aan weerszijden van de spoorlijn Venlo-Roermond. Het terrein wordt doorsneden door de Schroefstraat. Het beekdal van het riviertje de Swalm ligt direct ten noorden van het terrein. Aan de oostkant van het terrein ligt het dal van de Eppenbeek. Historisch gezien is het gebied om Swalmen van hoge ouderdom: in negende-eeuwse bronnen wordt er al over bericht.

In 1997 werden in opdracht van Rijkswaterstaat de eerste bureaustudies en veldverkenningen verricht voor het project Maaswerken en de Rijksweg 73-Zuid. Dit project had

tot doel bij te dragen aan de verbreding en verdieping van de kennis van bewoning en landschapsgebruik van het Maasdal vanaf de eerste mensen tot nu. De onderzoeken die zijn uitgevoerd voor dit project, kenmerken zich door de grote aandacht voor de fysieke omgeving van de onderzochte vindplaatsen.

In het kader van de aanleg van de A73 Zuid is voor het totale tracé hiervan bureauonderzoek uitgevoerd met aansluitend op een aantal plaatsen vooronderzoeken. Na een selectieprocedure bleven vijf vindplaatsen over voor een opgraving. Swalmen-Nieuwenhof was een van deze vindplaatsen. Het in 2013 verschenen rapport kan worden beschouwd als een synthese waarin alle gegevens over de vindplaats zijn samengebracht, vanaf de eerste verkenningen in 1997 tot en met de opgraving in 2002.

Het opgravingsterrein bevindt zich in een tektonisch actief gebied, net ten zuiden van de Peelrandbreuk in de Roerdalslenk. Dit is een dalingsgebied, terwijl de Peelhorst een stijgingsgebied is. Het terrein ligt op een terras van de Maas dat is ontstaan in het Allerød (11.000 v. Chr.). Het heeft een meanderend oppervlaktepatroon. De grote meanders zijn duidelijk terug te vinden in boogvormige terrasranden die een twee meter hoge steilrand vormen. Dit terras wordt daarom ook wel het ‘meanderbogenterras’ genoemd. De oudste vondsten op dit terras dateren uit het Paleolithicum. Zulke oude vondsten komen echter niet van het opgravingsterrein.

In totaal werd een oppervlakte van 14.325 m² opgegraven. In de meeste putten werd in twee vlakken gewerkt. Tijdens het veldwerk zijn 328 dateerbare bewoningssporen aangetroffen.

De sporen en vondsten op het terrein dateren vanaf het Mesolithicum tot het heden. Al tijdens het proefsleufonderzoek (Lohof 2001) werd een concentratie vuursteen van 20 x 30 meter onderzocht. Deze concentratie dateert uit een periode die zich uitstrekt van het Mesolithicum tot en met het Midden-Neolithicum. Andere vondsten uit de prehistorie zijn een concentratie grote keien zonder ander materiaal in een kuil of depressie (afb. 27), scherven en vuursteen. Een pot is afkomstig uit de Midden-Bronstijd. Een grote concentratie sterk verweerde scherven die waarschijnlijk samen een grote pot vormen, dateert uit de IJzertijd. De sporen die uit de Bronstijd, IJzertijd en de Romeinse tijd dateren, zijn te gering in aantal om met zekerheid aan een structuur (plattegrond van een gebouw) toe te wijzen.

Uit de vierde tot en met de zesde eeuw n. Chr. ontbreken sporen en vondsten. Dit is een periode waarin in grote delen van Noordwest-Europa sprake is van een

Afb. 27. Swalmen. Prehistorische ‘stenenkring’, concentratie van grote keien in opgravingsput 6 (Vreene-
goor & van Doesburg 2013, afb. 14). Foto © RCE.

Afb. 28. Swalmen. Overzicht van alle sporen en structuren (Vreenegoor & van Doesburg 2013, kaartbijlage 1).
 Afbeelding © RCE.

sterke demografische teruggang. Vondstmateriaal uit die periode is in Nederland schaars. Materiaal uit de zevende eeuw is onder andere afkomstig uit twee gesloten vondstcontexten die de nabijheid van een nederzetting doen vermoeden. De 74 sporen met een datering in de vroege middeleeuwen waren niet te herleiden tot structuren.

Wel zijn er enkele greppeltjes die richtinggevend zouden kunnen zijn voor de oriëntatie van een percelering of een erfindeling uit die tijd.

De meeste sporen zijn afkomstig uit de Volle Middeleeuwen. Het doel van het definitief onderzoek was in de eerste plaats de vindplaats uit de Volle Middeleeuwen verder in kaart te brengen.

De structuren (afb. 28) uit de Volle Middeleeuwen bestaan uit twee hoofdgebouwen, drie bijgebouwen en zeven spiekers (voorraadschuurtjes). Op grond van de oriëntatie, de grootte van de verschillende gebouwen en de geringe afstand tussen de gebouwen onderling hebben ze mogelijk een erf gevormd, die in twee fasen bewoond werd met steeds één hoofdgebouw en enkele bijgebouwen. Aan de hand van het aardewerk zijn deze twee bewoningsfasen te dateren.

In de eerste fase (950-1100) stonden op het erf een groot rechthoekig gebouw, een bootvormig bijgebouw en enkele spiekers voor de opslag van graan. Het grote rechthoekige gebouw zou een *horreum* (graan)schuur of tiendschuur kunnen zijn. De grootte van het gebouw is bijzonder en kan duiden op de aanwezigheid van een heer of grootgrondbezitter. Deze interpretatie wordt ondersteund door vondsten als een *potquern* (maalsteen), die in Engeland alleen werd gebruikt op hoeven van adellijke en/of kerkelijke heren (vanaf de twaalfde eeuw), en een toetssteen van lydiet die werd gebruikt voor het toetsen van edelmetaal.

In de daarop volgende fase (1100-1225) was het erf bebouwd met een bootvormig hoofdgebouw, twee bijgebouwen (mogelijk schuren of stallen) en een aantal spiekers. Verder waren er in fase 2 een waterput en twee oventjes (afb. 29) aanwezig. De oventjes lagen aan de westelijke kant van het erf en hebben waarschijnlijk gediend voor de bereiding van voedsel. Opvallend is dat de grotere gebouwen een verschil in oriëntatie en in vorm laten zien. Dit zou op een verschil in functie kunnen wijzen.

Na 1225 is het terrein niet meer in gebruik als woon- en activiteitenlocatie, maar als akkerland. De datering van het aardewerk doet vermoeden dat de nederzetting op zijn laatst rond 1225 is verplaatst naar een locatie buiten het onderzochte gebied. Ook het geringe aantal oversnijdingen van grondsporen zou erop kunnen wijzen dat er na 1225 in het gebied geen bewoning meer is geweest. Een deel van de nederzetting kan verder westwaarts onder de spoorweg hebben gelegen (de sporen hier zijn vermoedelijk verloren gegaan bij de aanleg van de spoorbaan).

Het lijkt erop dat het opgegraven terrein zich in de periferie van een grotere nederzetting bevond en mogelijk deel uitmaakte van een *curtis* (adellijk hoevecomplex).

Het onderzoek naar plantaardig materiaal, zoals in verkoolde vorm aangetroffen za-

Afb. 29. Swalmen. Koepel van een oven zichtbaar in coup en vlak (Vreenegoor & van Doesburg 2013, afb. 35). Foto © RCE.

moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan een eerdere bewoningsfase. De akkeronkruiden tonen aan dat wintergraanverbouw heeft plaatsgevonden. De resultaten sluiten niet uit dat een drieslagstelsel werd toegepast, zoals uit historische bronnen bekend is voor een aantal gebieden in Noord- en Midden- Limburg.

De akkers waren gelegen op de voedselrijke, kalkarme leemgronden in de omgeving van de nederzetting. De akkers, of in ieder geval delen daarvan, hebben te maken gehad met wateroverlast.

Over de vegetatie en het landgebruik in het Maas- en Swalmdal geeft het onderzoek geen duidelijke aanwijzingen.

Onderzoek van het houtskool maakt duidelijk dat in Swalmen-Nieuwenhoven de eik, berk, beuk, els, esdoorn, haagbeuk, hulst, hazelaar en mogelijk wegedoorn en wilg tot de vegetatie behoorden. Eik is verreweg de meest voorkomende soort. De staanders van de huizen in Swalmen zijn van eikenhout gemaakt. Als brandhout voldoet de eik ook uitstekend, evenals de meeste andere in Swalmen aangetroffen soorten. De gevonden soorten wijzen op de aanwezigheid van een loofbos in de nabijheid van de nederzetting.

Er zijn ongeveer 350 stuks botresten geanalyseerd. Van de aanwezige soorten (rund, paard, schaap/geit en varken) bleek dat rund de belangrijkste vleesleverancier is geweest. Consumptie van paardenvlees was niet gebruikelijk. Het botmateriaal geeft geen nadere informatie over het karakter van de nederzetting.

Vergeleken met gelijktijdige vindplaatsen elders in Nederland zijn er weinig metaalvondsten gedaan. Mogelijk komt dit door de slechte conserverings-omstandigheden voor metaal, maar het kan ook zijn dat metaal omgesmolten en hergebruikt werd. De voorkomende categorieën metaal zijn huishoudelijk gerei en kledingaccessoires. Er is slechts één munt gevonden die van net na de bewoning dateert. Opvallend zijn twee ijzeren voorwerpen die lijken op (ijzer)baren.

Uit de aanwezigheid van hoefijzers, een gesp van een paardentuig, botten van paard en haver als dominant gewas kan worden afgeleid dat men hier paarden hield. Het zou kunnen dat deze dieren eigendom waren van een ridder of ruiter (*miles of nobilis*) die vanwege zijn stand verplicht was over een paard te beschikken.

De vondst van metaalslakken werpt een ander licht op deze nederzetting. De grote hoeveelheid metaalslakken en het voorkomen van smeedafval wijzen zowel op het produceren van ijzer als het smeden hiervan. Op deze locatie is moerasijzererts in een aftapoven gesmolten. Dit is bijzonder: er zijn maar een paar plaatsen bekend waar moerasijzererts in aftapovens is verwerkt. Ook het vóórkomen van een of twee kleine ijzerbaren is opmerkelijk, het is niet duidelijk of ze aanwezig zijn om bewerkt te worden, of dat ze het eindproduct van bewerking ter plaatse zijn. Het slakmateriaal is als afval in de kuilen verspreid over de nederzetting terechtgekomen en verschaft daarom weinig informatie over de plaats en omvang van de activiteiten. In een paar kuilen is het complete scala aan slakken (productieslak, herverhittings- of smeedslak en delen van de ovenwand) aangetroffen. Het is materiaal dat verwacht kan worden als een smidse wordt leeggeruimd. Het zou er dus op kunnen wijzen dat hier een smid actief is geweest. Het is niet duidelijk in welke periode van de middeleeuwen deze smid heeft gewerkt. De tijdsperiode is op grond van het aardewerk te dateren tussen 500 en 1200. Op grond van het aardewerk ligt de nadruk op de elfde en twaalfde eeuw. De smid had mogelijk het hele proces van ijzerproductie tot het smeden in eigen hand. Als de opgegraven nederzetting in de nabijheid van een adellijke *curtis* lag, dan zal de smid in dienst hebben gestaan van een adellijke heer. Waar de smid precies heeft gesmeed, kan niet worden vastgesteld. Wel zijn in de nabijheid van structuur 1 en de bijgebouwen twee aambeelden gevonden. In totaal is ongeveer 8 kg productieslak aangetroffen. Uit onderzoek blijkt dat dit uiteindelijk 4 kg ruw ijzer kan opleveren. Een aardig gegeven is dat de smeedhaardslakken, vergeleken met vondsten uit andere opgravingen, relatief licht zijn. Dit geeft aan dat de smid in Swalmen weinig ijzer in de haard verloor en een kundig ambachtsman was. (MA)

Literatuur

- Vreenegoor, E. & J. van Doesburg (red), 2013: *Een middeleeuwse hoeve in Swalmen-Nieuwenhof Archeologie in de A73-Zuid*. Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 204).
- Lohof, E., 2001: *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in het tracé van Rijksweg A73-Zuid, Swalmen-Nieuwenhof (AAO E14)*. Bunschoten (conceptrapport ADC).

Sittard-Geleen, Born, Graetheide (P)

Een speerpunt in een landweg

De heer Paul Banziger uit Reuver ontdekte in 2013 op een akker ten zuiden van Graetheide met zijn metaaldetector een beschadigde bronzen speerpunt (afb. 30). Over de akker liep een langwerpig grindspoor waarin hij zijn vondst op 10 cm diepte deed. Vermoedelijk is het grindspoor een verploegde (land)weg.

De speerpunt kan gedateerd worden in het tweede deel van de Bronstijd. De vinder heeft zijn vondst laten conserveren om verdere achteruitgang teniet te doen. (LV)

Afb. 30. Sittard-Geleen, Graetheide. Beschadigde speerpunt uit Graetheide (foto: Restaura Haelen).

Sittard-Geleen, Geleen, Hof van Limburg (P, R, M, N)

Afvalscheiden in de IJzertijd

Al een tiental jaren heeft er met tussenpozen onderzoek plaatsgevonden in het gebied Hof van Limburg, beter bekend als de tuinboulevard van Sittard-Geleen. In 2013 verscheen een omvangrijk en gedetailleerd rapport. Hierin worden de resultaten gepresenteerd van het eerste onderzoek uit 2003 tot de afsluitende opgravingen uit 2010. Er werden sporen van de Steingroep (Laat-Neolithicum) en een nederzetting uit de Vroege IJzertijd ontdekt. Daarnaast zijn er ook enkele resten uit de Romeinse tijd, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd aangetroffen.

De vindplaats bevindt zich op een lössterras (Graetheideplateau). Op het moment van onderzoek waren de nederzettingssporen uit de IJzertijd niet erg talrijk op deze grondsoort. Dit maakte deze opgraving op zich al bijzonder.

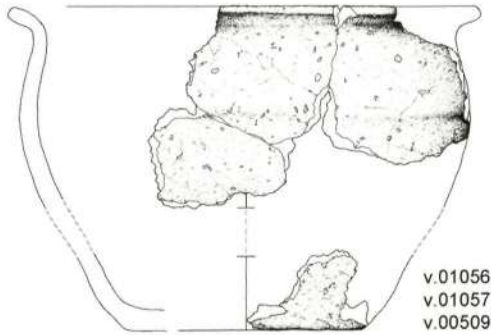
Uit het Neolithicum stammen verschillende sporen die evenwel lastig te dateren zijn vanwege het ontbreken van kenmerkend vondstmateriaal. Enkele sporen hebben mogelijk een bandkeramische ouderdom. Een schachtvormige kuil kon door de vondst van een verkoalde hazelnootdop in de periode van de Michelsbergcultuur gedateerd worden. Door middel van C14 onderzoek werd de hazelnootdop tussen 4230-3970 v. Chr. gedateerd.

Beter te plaatsen was een grote kuil of aaneengesloten kuilencomplex van verschillende kuilen, waarin wat aardewerk van de Steingroep werd aangetroffen. Een C14-datering van houtskool uit de kuil met als uitkomst 2870-2490 v. Chr. sloot op deze interpretatie aan.

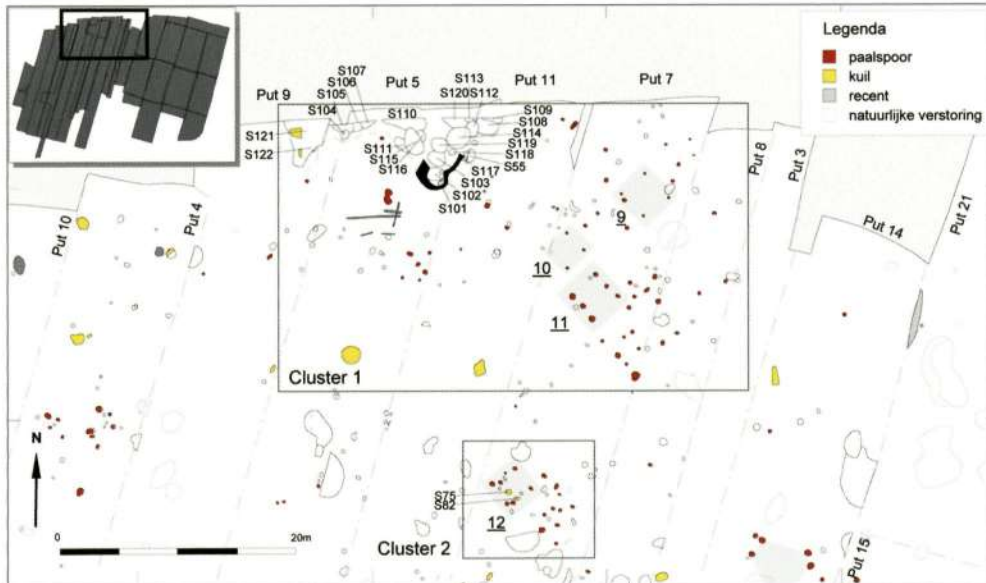
Het aardewerk uit de kuil (afb. 31) en uit enkele andere sporen is met kwarts gemagerd.

Versiering in de vorm van knobbeloren en gaatjes onder de rand ontbrak. Het allerbelangrijkste van deze vondst was dat uit de scherven enkele potten en potvormen gereconstrueerd konden worden. Een belangrijke kenniswinst omdat dit nog niet eerder mogelijk was. Kenmerkend vuursteen van de Steingroep, bijvoorbeeld in de vorm van transversale spitsen, ontbreekt. Wel zijn er vier spitsen gevonden die aan de Michelsbergcultuur kunnen worden toegeschreven.

Het meest talrijk waren echter de vondsten en sporen uit de IJzertijd, waarbij door de onderzoekers een viertal clusters werd onderscheiden. In vrijwel iedere cluster werden zes- en vierpalige structuren herkend die als spiekers (voorraadschuurtjes) zijn geïnterpreteerd (afb. 32). Ook kwamen veelvuldig over het gehele terrein leemextractiekuilen voor. Deze kuilen werden later voor het deponeren

Afb. 31. Sittard, Hof van Limburg. Aardewerk van de Steingroep uit kuil S.2.64/S10.30. Hoogte ca. 21 cm. (Van Hoof, van Wijk & van der Linde 2013, fig. 7.15). Tekening: Archol.

Afb. 32. Sittard, Hof van Limburg. De grondsporen in cluster 1 en 2 waarin de kleine vierkante spiekers zijn te herkennen (Van Hoof, van Wijk & van der Linde 2013, fig. 8.2). Tekening: Archol.

van afval gebruikt. Sommige kuilen waren zo vol met aardewerk, dat de opgravers suggereren dat er vanwege dit verhoudingsgewijs grote aandeel aardewerk mogelijk sprake was van afvalscheiding in de IJzertijd. Verder konden waterkuilen en een kuil met ovenafval herkend worden. Sporen van grotere gebouwen zijn niet aangetroffen.

Het aardewerk is meestal besmeten (opzettelijk ruw gemaakt door er een kleipapje tegen aan te smijten), maar ook versieringen in de vorm van kamstreken komen voor. Het gaat om voorraadpotten en gebruiksaardewerk die gedateerd kunnen worden aan het eind van de Vroege IJzertijd en het begin van de Midden-IJzertijd (ca. 700-450 v. Chr.). Tussen het aardewerk bevinden zich ook enkele fragmenten van zogenaamde zoutgootjes die afkomstig zijn uit het Belgisch-Nederlandse kustgebied.

Hoewel er geen gebouwsporen zijn ontdekt, gaat het hier toch om een nederzettingsterrein, maar dan om de randzone. De opgravers vermoeden dat de huizen in het niet opgegraven deel van het terrein liggen en baseren die veronderstelling op onderzoek van nederzettingen in het buitenland. (LV)

Literatuur

Hoof, L.G.L. van, I.M. van Wijk & C.M. van der Linde 2013: *Zwervende erven op de löss? Onderzoek van een nederzetting uit de vroege ijzertijd en van sporen uit de Stein-groep te Hof van Limburg (gemeente Sittard-Geleen)*. Leiden (Archol Rapport 33).

Sittard-Geleen, Hoogenberg; Stein, Bramert (P, R)

Potentie en beperking van prospectie in het Provinciaal Aandachtsgebied Graetheide

De Provincie Limburg heeft de Graetheide aangewezen als Provinciaal Archeologisch Aandachtsgebied. Om bij toekomstige ontwikkelingen beter voorbereid te zijn op de omgang met de archeologische waarden is bij wijze van *pilot* voor dit gebied een driejarig onderzoeksprogramma voor veldkartering opgestart. Het doel van de kartering was om nog onbekende archeologische vindplaatsen op te sporen en om al bekende archeologische vindplaatsen nader in kaart te brengen. Op basis van de resultaten zou vervolgens een advies worden opgesteld voor een verdere omgang met archeologische waarden in het plangebied.

In samenwerking met de rijksuniversiteit Leiden is in het kader van een masterprogramma *Prospective Field Archaeology* het onderzoek uitgevoerd. In drie campagnes (januari 2010, december 2010 en december 2011) is een oppervlaktekartering uitgevoerd in twee gebieden aan de westkant van de Graetheide: in de gemeente Stein ten noorden van de Louisegroe-

veweg, ook wel bekend als Stein-Bramert; in de gemeente Sittard-Geleen op en rond het archeologisch monument Hoogenberg.

In een bureauonderzoek werd eerst alle informatie, o.a. eerder verricht onderzoek, over de beide onderzoeksgebieden verzameld. Daarna is circa 23 ha gekarteerd verdeeld over de twee onderzoeksgebieden (Louisegroeveweg 4,4 ha; Hoogenberg 18,2 ha).

Bij de Louisegroeveweg zijn twee vindplaatsen aangetroffen. Een Romeinse vindplaats bevindt zich vermoedelijk in een hoger deel van het terrein. De aard van de vindplaats kan niet nader bepaald worden, maar een hoeveelheid dakpanfragmenten suggereert dat er structuren (gebouwen) hebben gestaan. De vuursteenvondsten aan de Louisegroeveweg wijzen op activiteiten uit vermoedelijk het Neolithicum, maar kunnen niet nader geduid worden. Er lijkt geen sprake te zijn van een nederzettingsterrein.

Op de Hoogenberg zijn gelijktijdig met de karteringen enkele boringen gezet om een eerste indruk te krijgen van de genese van het landschap en om natuurlijke processen zoals erosie te bepalen. Afsluitend werd hier een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd om de resultaten van de karteringen te toetsen met een gravend onderzoek.

De Hoogenberg staat al langer bekend als een archeologisch rijke vindplaats uit het Neolithicum en de IJzertijd. Tijdens de kartering zijn vooral (vuursteen)vondsten gedaan uit het Neolithicum. Het lijkt aannemelijk dat het archeologische monument zich verder naar het zuiden uitstrekt en deel uitmaakt van een landschap dat gedurende de prehistorie intensief werd gebruikt. Specifieke vindplaatsen konden niet nader gelokaliseerd worden. De meeste vondsten werden gedaan aan de randen van de verhogingen in het landschap en in de droogdalen. Deze waarnemingen werden onderbouwd door het proefsleuvenonderzoek (afb. 33). De verhogingen in het landschap waren erosieresten van de Maas, waarop later löss is afgezet. Door erosie van deze löss vond afspoeling plaats naar de droogdalen. Op de hogere delen zijn geen grondsporen aangetroffen. Aan de flanken zijn wel nog enkele sporen waargenomen. Hier en in het droogdal werden dus de meeste vondsten aangetroffen omdat daar het door erosie afgespoelde materiaal opdroogde. Duidelijk werd dat het colluvium in het droogdal gedurende een eeuwenlang proces het droogdal heeft opgevuld. Het lijkt er wel op dat de hogere delen

Afb. 33. Aanleg en inmeten van proefsleuf (Van Wijk 2012, fig. 7.1). Foto © Archol.

bewoond zijn geweest of dat daar activiteiten hebben plaatsgevonden. De erosie van de vindplaatsen en de nivellering van het reliëf hebben dus al plaatsgevonden vóór de intrede van de mechanische ploeg. De studie aan de Hoogenberg laat zien dat al sinds de vroege prehistorie mensen het gebied hebben bewoond en gebruikt. De resten daarvan zijn nu echter grotendeels in het colluvium en de bouwvoor opgenomen. Om vast te stellen of er meer prehistorische grondsporen over zijn, is meer gravend onderzoek nodig. Het proefsleuvenonderzoek was hiervoor te beperkt.

De *pilot* bevestigt dat door middel van oppervlaktekarteringen vindplaatsen kunnen worden opgespoord, zoals in Nederland al decennia gangbaar is, maar maakt duidelijk dat deze methode ook een aantal beperkingen heeft. Om de betekenis van de vondsten aan het oppervlak te kunnen begrijpen, zal altijd zorgvuldig gekeken moeten worden naar het landschap, de bodem en de bodemprocessen die ertoe hebben geleid dat de vondsten aan de oppervlakte gekomen zijn.

Karterend onderzoek moet dan ook altijd in combinatie met andere onderzoeksmethoden, zoals een bureauonderzoek en booronderzoek of gravend onderzoek, toegepast te worden. Alleen dan kunnen de opgeraapte vondsten in de juiste context geplaatst worden en van een waarde worden voorzien. De vondsten aan de oppervlakte kunnen een indicatie geven van de periode en complextype van de archeologische waarden in de bodem. Maar over het vóórkomen van eventuele sporen en de gaafheid van de sporen in de bodem kan oppervlaktekartering geen uitspraken doen. Hiervoor is ook de methode van verkennend booronderzoek in de Graetheide niet geschikt. Bij boren in de löss is het moeilijk om de verschillende lagen in de bodemopbouw goed van elkaar te onderscheiden. Boren is dus niet geschikt om vindplaatsen te vinden en te waarderen. Boren kan wel worden toegepast om een indicatie te krijgen van de bodemopbouw en om vast te stellen of de bodemopbouw intact of verstoord is. Voor het toetsen van een archeologische verwachting moet op de Graetheide (en in lössgebieden in het algemeen) altijd gezocht worden naar een combinatie van bureauonderzoek aangevuld met een veldtoets. Deze bestaat uit verkennend booronderzoek en oppervlaktekartering. Idealiter wordt dit aangevuld met gebruikersonderzoek om recente informatie over het gebruik van een plangebied te krijgen en het afsteken of zetten van een bodemprofiel. De aanwezigheid van een vindplaats kan door oppervlaktekartering worden vastgesteld. Met verkennende boringen kan gekeken worden naar de opbouw van het landschap en de bodem. De aard en gaafheid van een vindplaats kunnen echter alleen met proefsleuvenonderzoek worden vastgesteld. (MA)

Literatuur

Wijk, I.M. van, 2012: *Schijn Bedreigt? Een evaluatie van toegepaste prospectiemethoden aan de westzijde van het Provinciaal Aandachtsgebied Graetheide*. Leiden (Archol rapport 178).

Stein, Heidekampweg en Chemelot (P)

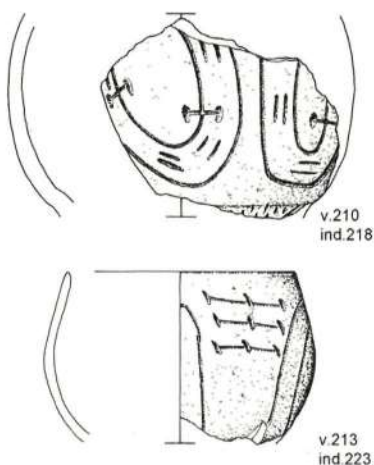
Kleine sleuven, grote resultaten. Het onderzoek langs de A2 in Stein en Geleen

Van grootschalig vlakdekkend onderzoek wordt een archeoloog blij. Complete nederzettingen en/of begraafplaatsen blootleggen is immers de manier om zoveel mogelijk archeologische informatie over het verleden te genereren. Echter, de grenzen van een site vallen zelden samen met de grenzen van een te onderzoeken plangebied. Dit leidt ertoe dat doorgaans slechts een klein deel van een nederzetting of grafveld kan worden blootgelegd. Je kunt je natuurlijk afvragen of het dan wel zin heeft überhaupt nog zulke ‘postzegels’ op te graven in het buitengebied. De resultaten van het onderzoek dat Archol uit Leiden heeft uitgevoerd in Stein en Geleen in 2011 laten overtuigend zien dat met kleine sleuven bijzonder veel archeologische data te genereren zijn, waarmee de kennis over het onderzoeksgebied, alsook over de aangetroffen periode vergroot kan worden.

Door de veranderingen aan de A2 even ten noorden van het kruispunt met de A76 zou aan weerszijden van de A2 een smalle maar uitgestrekte strook grond volledig op de schop gaan. Bureauonderzoek, boringen en een paar kleine proefsleuven toonden aan dat de

Afb. 34. Stein. Een van de werkputten tussen de A2 en de basins van Chemelot, met in het vlak de sporen van (LBK) huis 10 (Van Wijk, Meurkens & Porreij-Lyklema 2013, fig. 7.8). Foto © Archol.

Afb. 35. Stein. Versierd LBK-aardewerk afkomstig uit sporen geassocieerd met huis 1. (inv.nr.218 en 223) (Van Wijk, Meurkens & Porreij-Lyklema 2013, fig. 8.5). Foto © Archol.

Afb. 36. Stein. Fragment van een zadelvormige maalsteen. Dit type, kenmerkend voor de LBK-tijd, bestaat uit een langwerpige platte ligger en een langwerpige platte loper die in een haakse oriëntatie van de ligger werd gewreven (Van Wijk, Meurkens & Porreij-Lyklema 2013, fig. 10.1). Foto © Archol.

Afb. 37. Stein. LBK dissels (kapwerktuig) aangetroffen in sporen van de LBK-nederzetting (Van Wijk, Meurkens & Porreij-Lyklema 2013, fig. 10.3). Foto © Archol.

bermstroken tussen de snelweg, een randweg aan de westkant en de waterbassins van Chemelot aan de oostkant een flinke hoeveelheid archeologische sporen bevatten, voornamelijk uit het Neolithicum (LBK, Lineair Band Keramiek, “de eerste boeren”) en de Late IJzertijd. Door de aanleg van de nieuwe fly-over zou het aanwezige bodemarchief volledig verloren gaan. Daarom werd besloten tot een opgraving.

Het onderzoeksgebied bestond uit drie terreinen: de Heidekampweg ten westen van de snelweg, (1039 m²), Chemelot ten oosten ervan (1081 m²) en het Steinerbos. Twee proefsleuven in het Steinerbos toonden aan dat hier voornamelijk moderne verstoringen waren. Om die reden werd afgezien van verder onderzoek. De onderzoeksgebieden aan de Heidekampweg en Chemelot strekten zich uit over een lange strook (zo’n 500 m) van 10 meter breed, waarbij op meerdere plekken de strook verbreed werd tot 20 a 25 m. Afbeelding 34 laat zien hoe de werkputten tussen snelweg en omliggende structuren lagen ingeklemd.

Het rapport presenteert de onderzoeksresultaten per periode en hierbij zijn de resultaten van het proefsleuvenonderzoek en de opgraving samengenomen.

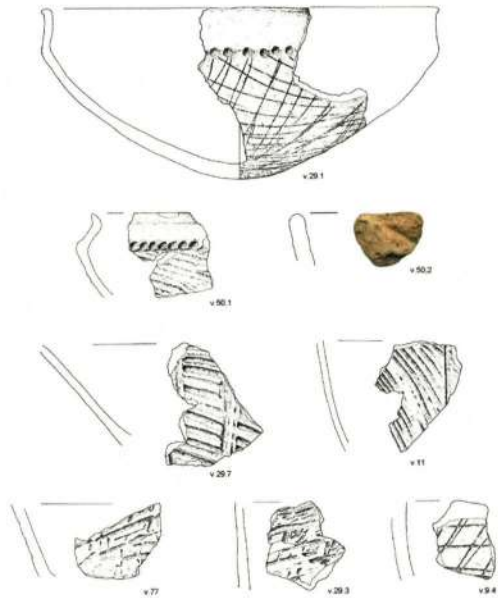
Uit het Neolithicum - LBK zijn in totaal 14 huisplattengronden aangetroffen: 5 in het Chemelot-deel en 9 in het Heidekampdeel. Slechts een enkel huis is compleet blootgelegd. Naast de paalkuilen van de huizen vond men de bekende langskuilen (langgerekte kuilen aan weerszijden van de huizen) en meerdere silokuilen.

De ontdekte huizen vormden twee clusters van bewoning op een glooiing in het landschap. Duidelijk is dat de A2 hier dwars over de LBK-nederzetting loopt. Het vondstmateriaal bestaat uit 3013 fragmenten aardewerk (afb. 35) (waarvan 2704 uit een spoorcontext), 1011 stuks vuursteen en natuursteen

in allerlei soorten en maten. Zij vertellen over de bewoningsgeschiedenis op deze plek. Duidelijk is dat er meerdere fasen van bewoning waren. Het eerste cluster huizen, in het noordelijkste deel van het onderzoeksgebied, is het oudst; het tweede cluster werd pas bewoond nadat het eerste cluster werd verlaten. Het vuursteen is afkomstig uit Banholt. Stukken steen werden naar de nederzetting gehaald en daar omgewerkt tot werktuigen. Uit de directe omgeving werden stenen uit de Maasbedding en uit de terrassen verzameld, waarvan men slijpstenen, polijststenen, wrijfstenen en klopstenen maakte (afb. 36). Naast lokale natuursteen werd op de site steen aangetroffen die van elders moet zijn aangevoerd, amfiboliet en basalt (afb. 37) en rode oker.

Aan de botanische resten kon worden afgelezen dat hier emmertarwe en erwten werden verbouwd. Interessant is een enkele korrel pluimgierst: dit zou de eerste keer zijn dat pluimgierst in de LBK-periode zou zijn aangetoond in Nederland.

Het onderzoek in Stein heeft ook bewoningsresten uit de Late IJzertijd aangetoond. Dit is een belangrijke vondst, want over deze periode is in Zuid-Limburg nog altijd veel onbekend. Er zijn drie huisplattegronden en drie spiekers (voorraadschuurtjes) ontdekt. Slechts een van de drie huizen had middenstaanders en wandpalen, de andere twee hadden alleen wandpalen. De afmetingen van de huisplattegronden waren 11 x 4,5 m. Van de drie spiekers waren er twee zespalig en een vierpalig. De sporen waren slecht geconserveerd en slechts enkele konden worden gecoupeerd (couperen is het doorsnijden van een spoor en een deel ervan weggraven zodat je een dwarsdoorsnede (profiel) ziet). De in totaal 71 scherven aardewerk konden goed worden gedateerd: 7 in de Vroege IJzertijd en 64 in de Late IJzertijd (afb. 38). Van de in totaal 135 stenen vertoonden slechts 7 sporen van gebruik. Mogelijk waren de meeste in gebruik als kooksteen (in een vuur verhitte steen die in de te verwarmen vloeistof werd gedaan). De botanische analyse toonde aan dat de bewoners van de Late IJzertijd nederzetting emmertarwe, gerst en pluimgierst hebben verbouwd, met mogelijk nog spelttarwe en voederwikke. Er is ook een flink assortiment aan zaden van wilde veldplanten gevonden.

Afb. 38. Stein. Fragmenten aardewerk uit de Late IJzertijd vindplaats (Van Wijk, Meurkens & Porreij-Lyklema 2013, fig. 12.9). Foto © Archol.

Het eindrapport dat in 2013 is verschenen bevat een schat aan informatie en laat zien hoe met een opgraving in een gebied dat ruimtelijk sterk beperkt is, toch nog bijzonder veel onderzoeksvragen beantwoord kunnen worden. In zulke omstandigheden is het natuurlijk wel een vereiste dat de archeologen in kwestie de nodige ervaring en expertise hebben. (KJ)

Literatuur

Van Wijk, I.M., L. Meurkens & A. Porreij-Lyklema, 2013: *Opgraven langs de Rijksweg A2 te Stein-Heidekampweg, Stein-Steinerbos en Geleen-Chemelot. Een archeologisch onderzoek naar een bandkeramische nederzetting en erven uit de (late) ijzertijd*. Leiden (Archol Rapport 150).

Venlo, Freshpark (P, M)

Houtskool van 100% eikenhout, houtskoolmeilers uit de middeleeuwen

In het ontwikkelingsgebied Freshpark op de grens van Venlo en Grubbenvorst werd in 2010 archeologisch onderzoek in de vorm van proefsleuven uitgevoerd. De resultaten van dit onderzoek leidden tot een opgraving in 2012.

Het onderzoeksgebied is op te delen in een noordelijk- en zuidelijk gebied. In het noorden waren de sporen gering in aantal. Er konden in chronologische ordening verschillende verschijnselen worden gedocumenteerd. Het oudste spoor van gebruik van het gebied was een kuil waarin aardewerk werd aangetroffen dat niet nader te dateren was dan de periode van Midden-Neolithicum tot Midden-Bronstijd. De sporadische vuursteenvondsten maakten het niet mogelijk de ouderdom te preciseren. Daarna lijkt het gebied niet gebruikt te zijn geweest.

In het zuidelijk deel zijn verspreid over het terrein de sporen van negen houtskoolmeilers aangetroffen (afb. 39). Het ging daarbij om ronde kuilen met een doorsnede van circa één meter. In doorsnede hebben de kuilen een ronde vorm en een diepte die varieert van 40 tot 70 cm onder het tegenwoordige maaiveld. Op de bodem van de kuil ligt een dikke laag houtskool. Houtskoolmeilers zijn compacte stapels hout, afgedekt met bijvoorbeeld plaggen, die werden gebouwd om houtskool te produceren. De stapel hout (meiler) werd op een gecontroleerde manier in brand gestoken, want het hout mocht niet volledig verbranden. Dit vereiste een grote deskundigheid van de kolenbrander. Houtskool werd gebruikt wanneer men hoge temperaturen nodig had, bijvoorbeeld bij de productie van ijzer.

Houtskoolmeilers kwamen voor in bosrijke gebieden. Vanaf de Late IJzertijd tot in de 19^e eeuw zijn houtskoolmeilers in gebruik geweest. Houtskoolmeilers werden tot voor kort

Afb. 39. Venlo, Freshpark. Houtskoolmeiler, in het vlak en profiel. Een duidelijk rond spoor is zichtbaar en in de doorsnede een vlakke houtskoolrijke bodem (Van der Veken 2010, afb. 4.15a en b). Foto © ADC.

nauwelijks (archeologisch) onderzocht, maar daar komt nu verandering in. Analyse van het houtskool in de houtmeilers in Venlo leert ons dat het om 100% eikenhout gaat en dat het hout gedateerd wordt op 1160-1225 n. Chr. Het lijkt erop dat de houtskoolmeilers enkele tientallen jaren op deze plaats in productie zijn geweest.

Het merendeel van de overige sporen is te dateren in de Nieuwe Tijd. Het gaat om greppels, een houtwal en paalgaten die opgevat kunnen worden als perceelbegrenzingsen. In het zuidelijke deel werden alleen proefsleuven aangelegd die nauwelijks vondsten en sporen opleverden, met uitzondering van enkele houtskoolmeilers. (LV)

Literatuur

- Van der Veken, B., 2010: Venlo, Fresh Park Venlo. Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven (fase 1 en 2). Amersfoort (ADC Rapport 2452).
- Van der Veken, B. (red), 2013: Venlo, Fresh Park Venlo. Een Inventariserend Veld Onderzoek in de vorm van Proefsleuven (fase 3) en een Archeologische Opgraving. Amersfoort (ADC Rapport 3362).

Afb. 40. Venlo, Keizerstraat 11-13. Bodemopbouw in lagen, profiel. S90 en S91: de twee opeenvolgende fasen van de scheidingsmuur tussen perceel 66 en 68. 1. Ophogingslaag tweede helft 17^e eeuw. 2. Ophogingslaag laatste kwart 14, of 15^e eeuw. 3. Akkerlaag 12^e-13^e eeuw. 4. Natuurlijke ondergrond hoogvoedleem. 5. Natuurlijke ondergrond stuifduin (Van Horssen 2013, afb. 5.1). Foto © BAAC.

Venlo, Keizerstraat 11-13 (M, NT)

Stedelijke ontwikkeling in een notendop

In mei en juni 2012 heeft BAAC bv een opgraving en een archeologische begeleiding uitgevoerd aan de Keizerstraat 11-13 in de binnenstad van Venlo. De aanleiding voor het onderzoek was de geplande bouw van een café annex brouwerij, waarbij een deel van de nieuwbouw werd onderkelderd. Het plangebied maakte oorspronkelijk deel uit van de percelen Parade 68ab en 68cd. Aan de zuidkant sloot het plangebied, vóór de aanleg van de Keizerstraat, aan op het terrein van het klooster Maria-weide. De oppervlakte van het plangebied was 250 m², waarvan 132 m² in twee vlakken is opgegraven..

De natuurlijke ondergrond van het plangebied bestaat uit een stuifduin, afgedekt door een laag hoogvoedleem met keien.

In het onderzoek zijn sporen van houtbouw, steenbouw, beerputten en afvalkuilen gevonden. De sporen waren te verde-

len in zes 'gebruiksfasen' van het terrein, die te relateren zijn aan drie periodes van stedelijke ontwikkeling.

In de eerste periode (fase I, II, III, afb. 40) lag het terrein buiten het intensief bewoonde stadsgebied. In fase I, de 12^e en 13^e eeuw, was het plangebied in gebruik als akker.

Aan het begin van de 14^e eeuw raakte de akker buiten gebruik en fase II kenmerkte zich door de eerste bebouwing. Uit deze periode zijn perceelsscheidingen, structuren en leemwinningsputten aangetroffen.

Fase III dateert uit het laatste kwart van de 14^e eeuw of uit de 15^e eeuw. De gebouwen waren afgebroken en de leemwinningsputten gedempt. Het terrein werd opgehoogd met grond. De herinrichting van het terrein hield mogelijk verband met de stichting van klooster Mariaweide in 1416. Uit de 15^e eeuw zijn geen andere sporen gevonden. Het terrein werd in deze periode niet of weinig intensief gebruikt.

Afb. 41. Venlo, Keizerstraat 11-13. Tafelaardewerk en glas uit een beerput. 1700-1750 AD. (Van Horssen 2013, afb. 6.4). Foto © BAAC.

In de tweede periode (fase IV en V) kon het plangebied beschouwd worden als een binnenstedelijk achterterrein. Fase IV, vanaf het begin van de 16^e eeuw, werd gekenmerkt door de bouw van een groot 'handelshuis' aan de Parade op perceel 68cd. Na de bouw werd op het achterterrein een beerput gemaakt van een ingegraven ton. In de loop van de 17^e eeuw (fase V) werd het pand aan Parade (perceel 68cd) aan de achterzijde uitgebreid met een of meerdere aanbouwen; op de grens met perceel 66 werd een muur gebouwd. In de 17e eeuw werden in het plangebied meerdere tonnen ingegraven als beerput. Uit de ligging van de beerputten kan worden geconcludeerd dat de percelen Parade 68ab, 68cd en 70 één geheel vormden.

In de derde periode (fase VI), in de tweede helft van de 17e eeuw, werd de Keizerstraat aangelegd. De tonputten werden gedempt en het terrein werd opnieuw opgehoogd. Korte tijd na de ophoging werd op de percelen Parade 68cd en 70, nu het perceel Keizerstraat 13, een gebouw tegen de achtermuur aangebouwd. Door de ophoging heen werd slechts één nieuwe beerput aangelegd, een bakstenen put. Daarnaast werden in het laatste kwart van de 17e en de 18e eeuw op het terrein vijf afvalkuilen gegraven. De vondsten uit de beerput en een van de afvalkuilen zijn geanalyseerd. Zowel de afvalkuil als de beerput vallen op door de oververtegenwoordiging van tafelwaar, waaronder drinkglazen, theeservies en borden (afb. 41). Het glaswerk en het porselein wijzen op een welvarende status van de

Afb. 42. Venlo, Keizerstraat 11-13. Zoutvaatje, massief glas. Zoutvaatjes komen vrij zeldzaam voor en werden vooral door de rijkere bevolking gebruikt. Glazen zoutvaatjes zijn niet nauwkeuriger te dateren dan in de 17^e of 18^e eeuw. (Van Horssen 2013, afb. 5.13). Foto © BAAC.

gebruikers. Een zoutvaatje van glas is een zeldzame vondst (afb. 42). Deze welvaart wordt niet weerspiegeld in de analyse van de dierlijke resten. Er zijn met uitzondering van het aantreffen van krab, weinig aanwijzingen voor luxe.

In de tweede helft van de 18^e eeuw werd de bebouwing aan de Keizerstraat uitgebreid over perceel 68ab, nu Keizerstraat 11. Zo ontstond de situatie zoals die is afgebeeld op de kadasterkaart van 1832, met achter de gesloten bebouwing aan de Keizerstraat een grote binnenplaats die via een steeg vanaf de Parade toegankelijk was. In de eerste helft van de 20e eeuw werden de gebouwen aan de Keizerstraat gesloopt voor nieuwbouw, die op hun beurt aan het begin van de 21e eeuw plaats moest maken voor het huidige café annex brouwerij De Klep.

Het onderzoek toont aan dat kleine plangebieden in binnensteden een grote bijdrage kunnen leveren aan de kennis van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. De aangetroffen sporen zijn van het prestigieuze gebruik van het stadsgebied, de eerste parcellering, de eerste losstaande bebouwing en het ontstaan van één gesloten huizenblok. De vondstcomplexen uit de afvalkuilen en de beerput dragen bij aan de kennis van de materiële cultuur van de bewoning en de bewoners. (MA)

Literatuur

Horssen, J. van, 2013: *Venlo Keizerstraat. Archeologisch onderzoek van twee middeleeuwse achtererven in de binnenstad*. Deventer (BAAC rapport A-11.0171).

Weert, Laarveld (P, R)

Een nieuw puzzelstuk uit de microregio Weert: een Midden-IJzertijd grafveld

De zandgronden rond Weert zijn al sinds de jaren '90 focus van archeologisch onderzoek. Met name de archeologen van de Vrije Universiteit van Amsterdam hebben in deze regio verschillende grote opgravingscampagnes uitgevoerd. Weert is dan ook een van de beter archeologisch onderzochte gebieden in Limburg. Archeologen spreken in dit verband over een microregio: een gebied rondom een hedendaagse stad (bijv. Weert) of een regio (bijv. de zandgronden in Zuid-Nederland), waar gedurende een langere periode meerdere onderzoeken hebben plaatsgevonden.

De meerwaarde van de microregionale insteek ligt in de structurele kennisopbouw door de onderlinge vergelijking van nabijgelegen vindplaatsen. Door het onderzoeken van nederzettingsspatronen, landgebruik, rituelen en gebruiken, vanaf de vroegste bewoning tot aan de Nieuwe Tijd, kunnen we ons een steeds beter beeld vormen van de verschillende samenlevingen door de eeuwen heen.

Omdat in 2007 in het Laarveld, een voormalig akkergebied ten noordwesten van Weert, een nieuwe woonwijk was gepland, werd een nieuw gebied in deze microregio onderzocht. Vooronderzoek in de vorm van proefsleuven toonde eerder al aan dat in het te ontwikkelen gebied maar liefst tien archeologische vindplaatsen waren. Het bedrijf Archol heeft in tien dagen tijd drie van deze vindplaatsen opgegraven, met een totaal oppervlak van zo'n 6000 m². Als belangrijkste resultaat gold de ontdekking van een grafveld uit de Midden - Late IJzertijd, een spieker (opslagschuurtje) uit de Late Bronstijd en een gebouw uit de Volle Middeleeuwen.

Rond Weert was al een grafveld uit de Vroege IJzertijd bekend (het urnenveld van Weert-Raak) en twee grafvelden uit de Late IJzertijd met doorloop naar de Romeinse tijd (Molenakkerdreef en Rosveld). Dit grafveld van het Laarveld, gedateerd vanaf het begin van de Midden-IJzertijd tot aan de overgang van de Midden naar de Late IJzertijd, is als het ware het tot nu toe ontbrekende puzzelstuk van de microregio Weert. Ook in de rest van Limburg is de Midden-IJzertijd een vrij onbekende periode.

Het team van Archol heeft in totaal 23 graven blootgelegd. Acht hiervan bestonden uit een organische container (een omhulsel van leer of textiel dat inmiddels vergaan was) met crematieresten. Daarnaast waren er zes graven met crematieresten én verbrand materiaal in een organische container. Drie graven bevatten een urn met crematieresten en verbrand materiaal (afb. 43). Vijf graven bevatten enkel verbrande resten en van een graf was het type niet nader te bepalen. In 11 graven werden meeverbrande objecten aangetroffen, waaronder aardewerk, metaal (gordelhaak, mantelspeld) en dierlijk botmateriaal (varken en schaap/geit).

Opvallend was dat er in het grafveld een duidelijke ruimtelijke verspreiding was tussen graven met een monumentaal karakter en graven zonder monument. Drie van de 23 graven hadden een kringgreppel: twee ronde (doorsnede 11 meter) (afb. 44) en een vierkante (9 x 9

Afb. 43. Weert, Laarveld. Vindplaats 1, graf 8. Een met een deksel afgedekte urn met crematieresten (Tol 2009, afb. 4.10b). Foto © Archol.

Afb. 44. Weert, Laarveld. Een van de twee kringgreppels (graf 9) van het grafveld (Tol 2009, afb. 4.11b). Foto © Archol.

meter). Er was geen verschil in rijkdom van de bijgiften. Opvallend was dat deze monumentale graven meer in het noordoosten van het grafveld gesitueerd lagen en de vroegste datering hadden: het begin van de Midden-IJzertijd. Mogelijk waren dit 'stichtersgraven'. In het centrale en westelijke deel van het onderzochte terrein lagen de overige graven, die van de Midden-IJzertijd tot aan de overgang van de Midden naar de Late IJzertijd dateren. Een van deze graven had een vorm van monumentaliteit, in de vorm van een smalle rechthoekige greppel van 2,5 x 1,9 meter rond het graf, waarin paalkuilen zijn aangetroffen. Waarschijnlijk was dit graf met een rechthoekig hekwerk of met rechte houten wanden omgeven. Dit type graf is ook in Mierlo-Hout aangetroffen, daar werd het echter als Romeins gedateerd.

Helaas was een demografische analyse niet mogelijk door de relatief slechte staat waarin het botmateriaal verkeerde. Wel kon worden vastgesteld dat een kwart van de begraven mensen vrouw was en driekwart man.

Het grafveld is overigens hoogstwaarschijnlijk niet compleet opgegraven, de onderzoekers vermoeden dat er naar het oosten nog meer graven liggen, maar dit lag buiten het onderzoeksgebied.

Het onderzoek van Weert-Laarveld laat goed zien hoe, met een lange-termijn onderzoeksstrategie, zelfs de kleinste opgraving een bijdrage kan leveren aan de kennisontwikkeling van een regio. Het is dan ook te hopen dat de regionale insteek niet alleen in dit deel van Limburg, maar ook elders doorgezet kan worden. (KJ)

Literatuur

Tol, A.J., 2009, *Graven en nederzettingen uit de late Prehistorie en volle Middeleeuwen. Een archeologisch onderzoek te Weert-Laarveld*. Leiden (Archol-rapport 127).

graf 5 (V267)

graf 17 (V88)

graf 17 (V261)

graf 17 (V261 bovenaanzicht)

graf 2 (V128)

Afb. 45. Weert, Laarveld. Gerestaureerd aardewerk uit grafveld Laarveld-vindplaats 1. Schaal 1:2 (Tol 2009, afb. 7.4). Foto © Archol.

Limburg moet ook in de toekomst geschiedenis schrijven!

Nico Nelissen

De historische kracht van ruimtelijke kwaliteit¹

Toen Jozef Habets in 1893 overleed, stond Limburg, meer in het bijzonder Zuid-Limburg, aan de vooravond van een enorme transformatie. In tijd van enkele decennia zou een gebied dat eertijds door landbouw en veeteelt, door een glooiend landschap en kleine steden en dorpen werd beheerst, veranderen in een industriële regio als gevolg van een explosief expanderende mijnindustrie. Limburg was nu ingetreden in het tijdperk van industrialisatie, nadat Maastricht als industriestad al zijn sporen op dit gebied had verdiend. Grote delen van de provincie zouden compleet van gedaante veranderen: mijnschachten, mijnbergen, mijnkoloniën, opslagplaatsen, spoorrails en dergelijke gingen het aanzien van de regio bepalen. Met de sluiting van de mijnen is een nieuwe fase ingetreden waarbij veel van dat mijnverleden weer werd uitgewist en daarvoor in de plaats nieuwe vormen van bedrijvigheid en huisvesting werden gerealiseerd. Jozef Habets zou vandaag de dag Limburg op veel plaatsen niet meer herkennen. Hij zou niet weten dat Limburg twee universiteiten kreeg, een expanderende *Greenport*, een mondiaal opererend Chemelot, een heuse *Health Campus* en een provinciedoorkruisend geheel van autosnelwegen. Hij zou de overgang naar een postindustriële maatschappij en een kenniseconomie waarschijnlijk niet hebben voorzien. Hij zou, zo denk ik, verbaasd zijn over wat er allemaal in Limburg verloren is gegaan, maar ook aangenaam verrast zijn door het vele mooie dat in de twintigste eeuw in onze provincie tot stand is gekomen.

Centrale these

Wat wil ik aan u overbrengen? De centrale these van mijn verhaal is dat het gebied dat wij nu Limburg noemen 1. in het verleden geschiedenis heeft geschreven op het gebied van aandacht voor de ruimtelijke kwaliteit; 2. ook vandaag de dag bezig is op dit gebied geschiedenis te schrijven en 3. dat de toekomst van onze provincie in sterke mate moet worden bepaald door

1 Deze tekst is de bewerkte versie van de Habetslezing, uitgesproken door prof. dr. Nico Nelissen op 26 juni 2014 te Sittard.

Afb. 1. Interieur Glaspaleis Heerlen uit 1934-35, architect Frits Peutz, restauratie door architecten Wiel Arets en Jo Coenen (1999-2004) – een voorbeeld van het Nieuwe Bouwen.

een permanente en intensieve zorg voor ruimtelijke kwaliteit. Het is mijns inziens *une affaire d'honneur* om een traditie van eeuwen op dit gebied voort te zetten en zelfs uit te bouwen. Verwaarlozing van de aandacht voor ruimtelijke kwaliteit van deze mooie provincie zou niet alleen een historische schande, maar ook een zeer onwijze zaak zijn, omdat de toekomst van de provincie in alle opzichten gebaat is bij de instandhouding en bevordering van ruimtelijke kwaliteit. Dit geluid is niet nieuw. Het is in feite de nagalm van wat gekwalificeerde mensen uit onze provincie steeds voor ogen hebben gehad, of het nu gaat om de historicus Habets, de monumentenzorger Victor de Stuers, de architect Pierre Cuypers of andere kwalitatief hoogwaardige architecten uit Limburg. Allemaal passen zij binnen een bewonderenswaardige traditie waarin ruimtelijke kwaliteit wordt gezien als een kernwaarde voor Limburg, in het verleden, nu en in de toekomst. Deze *cri du coeur* vindt gelukkig bij velen steun, maar moet wel weer iedere keer in alle situaties opnieuw worden uitgesproken door eenieder die deze waarde aanhangt. In dat opzicht zijn organisaties als het Koninklijke LGOG, de heemkundekringen, de cultuurhistorische verenigingen en stichtingen die zich voor monumenten, landschappen en stads- en dorpschoon inzetten, als ook de lokale architectuurcentra, de welstands- en

monumentencommissies, de politici en bestuurders op plaatselijk en provinciaal niveau van eminent belang. Dat geldt ook voor betrokken lokale architecten, archeologen, historici en stedenbouwkundigen die vaak een wezenlijk onderdeel van het collectieve Limburgse geheugen vormen en beschikken over veel historische informatie en het esthetisch hart op de goede plaats hebben. Het is in de lijn van deze voorvechters dat ik een steentje wil bijdragen aan dit macro-narratief over de ruimtelijke kwaliteit van Limburg.

Ondanks deze mooie tradities is er evenwel reden tot zorg als het gaat om de toekomst van de ruimtelijke kwaliteit. Evidenties van vroeger worden vandaag de dag ter discussie gesteld, scherper gesteld: geleidelijk en systematisch naar de achtergrond verschoven. Indicatief daarvoor zijn het zelfs door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten ingenomen standpunt dat welstandsbeoordeling best op ambtelijk niveau kan worden afgewikkeld en dat vraagtekens worden gezet bij het veronderstelde grote aantal rijks- en gemeentelijke monumenten. Een nieuwe tijdgeest met een nieuw denken dreigt de ruimtelijke kwaliteitszorg als luxe te zien en niet als noodzaak. Mijn stelling is juist dat – zeker voor Limburg – ruimtelijke kwaliteit de historische kracht bij uitstek is, die in staat is om Limburg ook in de toekomst geschiedenis te laten schrijven!

Wat is ruimtelijke kwaliteit?

Ik heb het begrip ruimtelijke kwaliteit nu al meerdere keren gebruikt en natuurlijk rijst de vraag wat ik daar precies onder versta. Het begrip ruimtelijke kwaliteit wordt tegenwoordig veelvuldig gebruikt. Het wordt soms afgedaan als een container- of een hoera-begrip. Het begrip wordt inderdaad afhankelijk van de context verschillend geïnterpreteerd en de inhoud van het begrip is in de tijd ook aan evolutie (en erosie) onderhevig. Ruimtelijke kwaliteit heeft betrekking op de gebruikswaarde, de toekomstwaarde en de belevingswaarde van de ruimte. Het heeft dus betrekking op drie elementen die destijds door Vitruvius al werden benoemd in zijn *De Architectura Libri Decem*, te weten: *utilitas* (gebruikswaarde), *firmitas* (toekomstwaarde) en *venustas* (belevingswaarde). Ik wil het accent leggen op de belevingswaarde, op schoonheid, die naar mijn mening in sterke mate ook de gebruiks- en toekomstwaarde positief beïnvloedt. Uniforme criteria om ruimtelijke kwaliteit, om belevingswaarde, schoonheid dus, vast te stellen zijn er niet. Daartoe worden wel pogingen ondernomen en er bestaan ook lijstjes met criteria, maar deze zijn mijns inziens vooral dienstig voor een afvinkcultuur en kunnen leiden tot een vals operationalisme. Naar mijn stellige overtuiging is ruimtelijke kwaliteit voor de huidige en toekomstige samenleving van eminent belang. Ruimtelijke kwaliteit staat namelijk niet op zich, maar is bij uitstek een uiting van cultuur, van beschaving van een samenleving. Behoud en ontwikkeling ervan zijn overigens niet statisch, maar dynamisch en contingent. Ruimtelijke kwaliteit versterkt

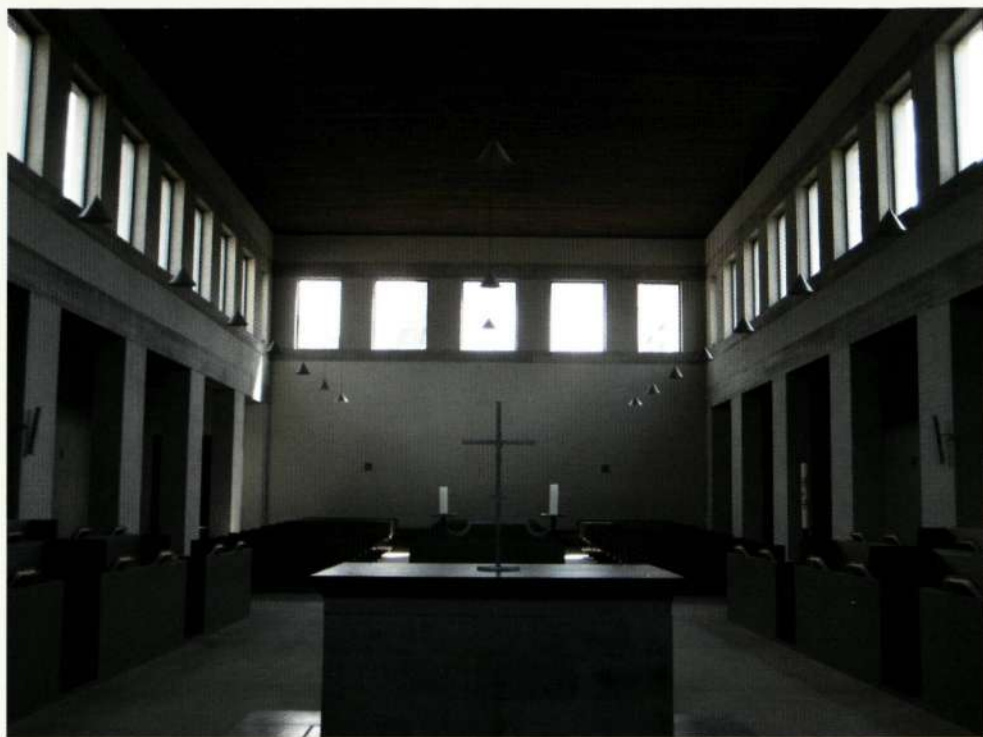
de identiteit en ook de beleefbaarheid van een samenleving. Dat wordt men zich tegenwoordig steeds meer bewust als gesproken wordt over actuele politieke thema's zoals veiligheid, respect, tolerantie en werkgelegenheid. Deze thema's zijn minstens indirect, maar zelfs vaak direct verbonden met ruimtelijke kwaliteit. De conclusie die ik daaraan verbind, is dat ruimtelijke kwaliteit moet: elke dag en overall! En zeker in Limburg, maar daarover zo meteen meer.

Wat zijn de ruimtelijke kwaliteiten van Limburg?

Limburg is een provincie met veel ruimtelijke kwaliteiten. De provincie kent zeer gevarieerde landschappen, prachtige steden en kenmerkende dorpen. Het is een regio - het klinkt paradoxaal - met een zeer korte staatsrechtelijke geschiedenis, maar wel een heel lange culturele geschiedenis. Elke periode uit die geschiedenis heeft een eigen stempel op haar verschijningsvorm gedrukt. Toch is het lastig om over Limburg als één ongedeelde entiteit te spreken. Daarvoor zijn de verschillen tussen de deelgebieden te groot. Tussen, maar ook binnen de afzonderlijke deelgebieden is sprake van grote variëteit.

Veelheid, dichtheid, variëteit en importantie

Een terugblik in de recente geschiedenis van Limburg maakt duidelijk dat in iedere tijdsperiode activiteiten hebben plaatsgevonden die hebben geresulteerd in een grote veelheid aan gebouwen, gebouwenensembles en stads- en dorpsstructuren. Er is niet alleen sprake van een grote hoeveelheid ruimtelijke kwaliteiten, maar ook van een hoge dichtheid. Waar, in welk gebied in Nederland, of waar ook ter wereld, is de cultuurdichtheid zo groot als in Limburg? Zelfs gerenommeerde cultuurstreken als Toscane en Andalusië, zou men provocerend kunnen zeggen, leggen het qua ruimtelijke kwaliteitsdichtheid af tegen Limburg. Behalve veelheid en dichtheid is misschien wel het meest kenmerkende van de Limburgse ruimtelijke kwaliteit de grote variëteit: variëteit in landschappen, variëteit in het cultureel erfgoed, variëteit in gebouwtypen, stijlkenmerken, gebruikte bouwmaterialen, constructieprincipes, vormdetails en bijvoorbeeld ook in het kleurgebruik. Dat geldt ook voor de verscheidenheid in de aanleg van de openbare ruimte zoals plantsoenen, lanen en parken. Dit betekent de facto dat de ruimtelijke kwaliteit van de Mijnstreek verschilt van die van Noord-Limburg, die van Maastricht van die van Roermond, die van Weert van die van Geleen/Sittard. Elk gebiedsdeel, elke stad, elk dorp in Limburg kent zijn eigen karakteristieke site, zijn eigen natuur- en landschapkenmerken, zijn eigen geschiedenis, zijn eigen morfologische ontwikkeling, zijn eigen typologie van gebouwen, zijn eigen historiciteit en zijn eigen ruimtelijke verschijningsvorm. Elk deelgebied, elke plek heeft een door de jaren

Afb. 2. Abdijkerk Klooster Benedictusberg in Mamelis nabij Lemiers, architect Dom Hans van der Laan (1967/68) – een voorbeeld van de Bossche School.

heen opgebouwde specifieke ruimtelijke identiteit gekregen. Die wordt bepaald door vaak unieke elementen, zoals de Maas, de Roer, stromen en beken, aanwezige dalen en plateaus, karakteristiek landschap, resten van het Romeinse verleden, kathedralen, kerken en kloosters die onder invloed van het Christendom tot stand zijn gekomen, stadsmuren, stadspoorten, stadhuizen en dinghuizen opgericht door een zelfbewuste burgerij, kastelen en buitenplaatsen van de adel en rijke families, industriegebouwen en arbeiderswoningen uit het vroege industriële tijdperk, stationsgebouwen, postkantoren, energiecentrales, kantoren, handelsgebouwen, bankgebouwen, winkels, warenhuizen, hotels, restaurants, drukkerijen van de moderne maatschappij enzovoort, enzovoort. Het gevolg is dat elke stad en elk dorp, maar zeker elk gebiedsdeel van Limburg, gekenmerkt wordt door een eigen gezicht, een eigen karakter, een eigen ruimtelijke kwaliteit met een eigen belevingswaarde, met andere woorden een eigen *spatial personality*. Die veelheid, dichtheid en variëteit van ruimtelijke kwaliteiten impliceert dat er sprake is van een meer dan belangrijke contributie aan de identiteit en kwaliteit van Limburg.

Ruimtelijke kwaliteit bevordert de (goede) regionale economie

De ruimtelijke kwaliteiten van Limburg vormen een belangrijke bron voor het (cultuur)toerisme dat jaarlijks miljoenen mensen naar Limburg trekt. Die kwaliteiten zijn tevens een bron voor de vestiging van bedrijven, instellingen en mensen. Zeker de historische steden en dorpen, als ook de natuur en het landschap genieten een grote aantrekkingskracht. Zo is een stad als Maastricht zeer populair als (dag)toeristische bestemming en brengen veel mensen een bezoek aan het witte stadje Thorn of aan het kloosterdorp Steyl. Datzelfde geldt voor de prachtige landschappelijke gebieden als Het Heuvelland, de zandophogingen langs de Maas, de stroomgebieden van rivieren en beekjes, de heidevelden en de bossen. Wie Limburg bezoekt, is verbaasd over de grote variëteit aan natuur- en cultuuruitingen, wat reden is om te spreken van het meest on-Nederlandse deel van ons land. Men heeft het gevoel dat men in het buitenland vertoeft. Dat ligt niet alleen aan de streekeigen taal en de lokale tradities, maar ook aan de grote gevarieerdheid van natuur, landschap, cultureel erfgoed, infrastructuur en stedenbouwkundige invullingen. Let wel: al die ruimtelijke kwaliteiten vormen een eminente voedingsbodem voor de regionale economie. Daarbij wil ik wel de kanttekening plaatsen dat deze ruimtelijke kwaliteiten vooral kunnen en moeten bijdragen aan wat ik een goede regionale economie zou willen noemen, dat wil zeggen een regionale economie die ruimtelijk kwaliteitsbewust is, die zich in deze regio wil ontplooiën met respect voor de aanwezige natuur- en cultuurwaarden en ook bereid is om aan deze waarden nieuwe impulsen te geven.

De Limburgse identiteit

Bij de discussie over ruimtelijke kwaliteit, belevingswaarde en schoonheid mag niet voorbij worden gegaan aan het verschijnsel identiteit, meer in het bijzonder de Limburgse identiteit. Door processen van globalisering wordt wel gesteld dat de eigenheid van een gebied, de ruimtelijke identiteit verloren dreigt te gaan. Maar wat is die ruimtelijke identiteit? Is die benoembaar? Is die aantoonbaar? Is die constant? Is die aan evolutie onderhevig? Alle pogingen om de ware identiteit van een gebied te benoemen, zijn gestrand op het feit dat niet iedereen dezelfde zaken tot die ware identiteit rekent. Er wordt wel beweerd dat daar waar sprake is van échte identiteit, het niet nodig is om die te benoemen en daar waar sprake is van een gebrekkige identiteit, er verwoede pogingen worden gedaan om die identiteit geforceerd (via *branding* en *city-marketing*) te produceren. Hoe dit ook zij, in Limburg is zeker geen sprake van één enkele ruimtelijke identiteit, maar van multiple ruimtelijke identiteiten. Ruimtelijke elementen en structuren dragen in onderlinge combinatie bij aan het eigen gezicht van de streek. Dat zijn niet alleen

Afb. 3. Pand in verwaarloosde toestand Thorn.

de oude elementen, zoals holle wegen en wegkruisen, gesloten hoeves en vakwerkhuisen, kerken en kloosters, burchten en kastelen, stadspoorten en stadhuizen, maar ook de 'nieuwe' elementen, zoals steenfabrieken, aardewerkfabrieken, spoorlijnen, stations, seinhuizen, postkantoren, sluiscomplexen, viaducten, sociale woningbouw, mijnschachten, mijnbergen, mijnkoloniën, parochiewijken enzovoort. De ruimtelijke kwaliteit van de verschillende gebiedsdelen van Limburg ontleent juist zijn kracht aan de bijzondere combinatie van oude en nieuwe elementen, aan de intense verwevenheid van al deze elementen met elkaar.

Ruimtelijke kwaliteit in veelvoud

Ik zal wat concreter aangeven welke elementen bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit, aan de belevingswaarde, aan de esthetische kwaliteiten van Limburg. Ik hanteer daarvoor het concept kwaliteitspentagoon, dat wil zeggen een vijftal elementen die ik in onderlinge combinatie essentieel acht voor de bepaling van de ruimtelijke kwaliteit. Dat zijn:

1. *Landschap*: geologische pluriformiteit, bijzondere flora en fauna, ecologische variëteit,

rivieren, beken, beekdalen, uiterwaarden, fraaie landschappelijke elementen (holle wegen, coulissen, hoogstam), enzovoort. Niet zonder reden zijn belangrijke delen van de provincie door het Rijk aangewezen tot een beschermd gebied, zoals het Nationaal Landschap Zuid-Limburg en de Nationale Parken De Maasduinen en De Meinweg (ten oosten van Roermond).

2. *Cultuurhistorie*: archeologische restanten (monumenten onder de grond) uit alle perioden van de cultuurgeschiedenis (prehistorie, Romeinse tijd, Middeleeuwen, Nieuwe Tijd). In Limburg zijn ongeveer 1.000 terreinen met belangrijke archeologische vondsten (zie Archeologische Monumentenkaart van Limburg) en een zestal archeologische aandachtsgebieden (delen van het Maasdal, delen van de beekdalen van Midden- en Noord-Limburg, Eiland van Weert, Vlootbeekdal, Graetheide en Via Belgica). Verder monumenten boven de grond: kerken, kloosters, kapellen, pastorieën, synagogen, burchten, kastelen, historische buitenplaatsen, landgoederen, stadsmuren, stadspoorten, bastions, ravelijnen, bedekte wegen, vakwerkboerderijen, schuren, stadhuizen, woonhuizen, steenfabrieken, handelsgebouwen, mijnschachten, scholen, postkantoren, stationsgebouwen, seinhuizen, beursgebouwen, gemalen, watertorens, sociale woningbouwcomplexen, villawijken, enzovoort. In totaal gaat het om ongeveer 5.400 rijksmonumenten en circa 4.000 gemeentelijke monumenten. Daarmee is Limburg de derde provincie in Nederland qua aantallen monumenten (zie Statistieken Rijksdienst Cultureel Erfgoed)
3. *Stedenbouw*: stadsaanleggen uit de Romeinse periode en de Middeleeuwen, nieuwe vestingsteden en vooral ook stadsuitleggen van na de ontmanteling van de vestingwerken, waaronder singelstructuren, villawijken, tuindorpen, mijnkoloniën, veenontginningsnederzettingen, fabrieksbuurten, parochiewijken, naoorlogse woonwijken, geherstructureerde voormalige fabrieksterreinen, en een compleet geherstructureerde regio, namelijk die van het mijngebied in oostelijk Zuid-Limburg, enzovoort. Limburg telt ongeveer 50 door het Rijk beschermde stads- en dorpsgezichten (zie Statistieken Rijksdienst Cultureel Erfgoed)
4. *Architectuur*: naast bijzondere iconen van hoge architectonische kwaliteit uit het verleden, ook die uit recente tijd, zoals bijvoorbeeld de watertoren te Schimmert, het Glaspaleis te Heerlen (afb. 1), het hoofdkantoor van de Oranje Nassau mijnen te Heerlen, het kloostercomplex te Mamelis (afb. 2), het Bonnefantien-museum te Maastricht, het Centre Céramique te Maastricht, het missiehuis in Cadier en Keer, de Sint Josephkerk in Heerlen, de Lichtenberg te Weert, het Limburgs Museum te Venlo, de voormalige instrumentenfabriek Nedinsco te Venlo, enzovoort.
5. *Infrastructuur*: kanalen, binnenhavens, bruggen, viaducten, spoorlijnen en ook aansprekende snelwegen door het Limburgse (heuvel)landschap (zoals de A79 tussen Maastricht via Valkenburg naar Heerlen, en het deel van de A2 tussen Eijsden en Maastricht) en door het landschap meanderende provinciale wegen.

Maakt Limburg elke dag geschiedenis?

Men moet zich goed realiseren dat iedere dag nieuwe geschiedenis wordt gemaakt, maar tegelijkertijd moet men beseffen dat er de noodzaak is om iedere dag heel bewust nieuwe geschiedenis te maken die getuigt van smaak en van beschaving. Limburg moet ook elke dag aan nieuwe ruimtelijke kwaliteiten werken, dat is voor de toekomst van de provincie van eminent belang. Veel dagelijks handelen gebeurt echter zonder een dieper besef van wat men doet. Routine en kritiekloze clichéoplossingen zijn aan de orde van de dag met als gevolg dat afbreuk wordt gedaan aan bestaande kwaliteiten en nieuwe kwaliteiten geen vanzelfsprekende ambitie meer zijn. Zonder dat men zich dit voldoende realiseert, wordt de attractiviteit voor nieuwe bedrijven en instellingen, alsmede de voor Limburgers zo belangrijke trots op de eigen woon- en leefomgeving om zeep geholpen. Het zou wenselijk zijn dat elke dag wordt gewerkt aan de articulatie van de eigen identiteit en aan nieuwe (gebouwde) bijdragen aan de geschiedenis. Toch is hier een positief resultaat niet vanzelfsprekend, want korte termijn denken, de zucht naar kortstondig gewin en een beperkt besef van de betekenis van ruimtelijke kwaliteit kunnen leiden tot twijfelachtige interventies, armzalige nieuwbouwplannen en een onzorgvuldige omgang met het natuurlijke en culturele patrimonium. Om een paar voorbeelden te noemen: de onooglijke bedrijventerreinen langs de A2 ter hoogte van Echt, de hoogbouw in Limbrichterveld te Sittard/Geleen en de verpesting van het monumentale Vrijthof te Maastricht door niet-passende grootschalige evenementen. Met andere woorden: ruimtelijke kwaliteitszorg is zowel werkelijkheid als fictie. Limburg is rijk aan natuur- en cultuurschatten, aan uniek landschap, aan prachtige steden en dorpen en aan een fascinerende culturele diversiteit. Geen wonder dat ruimtelijke zorgsystemen in Limburg rijkelijk floreren. Maar tegelijkertijd vormen zogeheten moderniserings- en aanpassingsprocessen een (permanente) bedreiging. Het heeft er alle schijn van dat juist in tijden dat ruimtelijke kwaliteitszorg het meest nodig is, de zin en de werking ervan ter discussie worden gesteld. Financiële crises, dereguleringsafspraken, dominantie van marktprincipes, onbegrensd winstbejag, misplaatste nonchalance en politiek populisme blijken niet zelden vijanden van ruimtelijke kwaliteitsambities.

Aantastingen in veelvoud

In Limburg zijn nog veel situaties die getuigen van het feit dat mensen zich al generaties lang op een positieve manier inzetten voor landschap, cultuurhistorie, stedenbouw, architectuur en infrastructuur. Limburg is nog altijd op veel plaatsen heel mooi. Dit neemt niet weg dat tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat de provincie op allerlei plekken en op allerlei manieren wordt aangetast. Het gaat om talrijke kleine interventies die samen

Afb. 4. Massacrering van Vrijthof Maastricht.

tot een aantasting van ruimtelijke kwaliteiten leiden. Niemand mag en kan onverschillig blijven voor al die talrijke kleine (en ook grotere) aantastingen van de ruimtelijke kwaliteit in Limburg.

- *Landschap*: de dominantie van solitaire agrarische bebouwing en glastuinbouwlocaties op landschappelijk kwetsbare locaties; versnippering van het landschap; het slechten van natuurlijke erfafscheidingen, plastic sheets op akkers en bij bedrijfsgebouwen, romneyloodsen en metalen bogen op akkers, het verdwijnen van hoogstamfruitbomen en hun vervanging door plantages van laagstamfruitbomen in gelid en slecht in het landschap ingepaste waterzuiveringsinstallaties.
- *Cultuurhistorie*: weinig respect voor gevoelige archeologische vindplaatsen, het samen-trekken van panden, het herinrichtingen van monumentale binnenruimten, het doorbreken van historisch waardevolle perceelscheidende wanden, de verkantoring van herenhuizen en villa's, de beperkte aandacht voor Wederopbouwarchitectuur van na 1945, het weinig oog hebben voor recente historische relictten, de sloop van monumentale panden, de sloop van sacraal erfgoed, niet-passende herbestemmingen van monumenten en de toepassing van kunststofkozijnen in monumenten.

- *Stedenbouw*: het opofferen van restanten van aarden verdedigingswerken, het beroven van de kenmerkende structuur van stadsuitleggen, de onzorgvuldige herstructurering van tuindorpen, mijnkoloniën en parochie-wijken en het tolereren van vervallen en onbenutte terreinen binnen de historische binnensteden (afb. 3 en 4).
- *Architectuur*: grootschalige en niet goed ingepaste nieuwbouw, brutale bouwsels, detonerende aan- en uitbouwen, oneigenlijk materiaalgebruik, disproportionele aanbouwen. Illustratief is de omgeving rondom het Rodastadion in Kerkrade. Dit is een van de lelijkste plekken van Parkstad Limburg en lijkt al jarenlang een ruimtelijke vooraankondiging van de onvermijdelijke degradatie van de voetbalclub.
- *Infrastructuur*: door functionele eisen ingegeven herstructureringen van wegen, het dicht-slibben van de A2 zone tussen Roermond en Maastricht met bedrijfsmatige bebouwing, ongelukkige aanpassingen van straten met verkeersdrempels, slecht gesitueerde verkeers- en verwijzingsborden, geluidschermen die als een Berlijnse muur werken, overdaad aan (informatie)borden, onzorgvuldige aangelegde parkeerterreinen, detonerende en al te grootschalige parkeerplaatsen, sociaal onveilige fiets- en voetgangerstunnels, grootschalige milieuparken.

Oorzaken aantasting ruimtelijke kwaliteit

Hoe komt het dat er zo veel aantastingen van de ruimtelijke kwaliteit, van de belevingswaarde, van de schoonheid van Limburg hebben plaatsgevonden en nog steeds plaatsvinden? Welke factoren liggen eraan ten grondslag? Wie zijn de boosdoeners op dit gebied? Kortom, wat zijn de oorzaken van al die aantastingen? In brede zin kan men zeggen dat de aantastingen samenhangen met fundamentele krachten in de samenleving: de markteconomie, de rol van de overheid, het handelen van particulieren, de werking van de financiële sector, onze normen en waarden enzovoort. Dat ergens onder deze factoren de verklaring gevonden kan worden is evident. Maar specifiek kan de gebrekkige aandacht voor ruimtelijke kwaliteit en schoonheid teruggebracht worden tot wat hier de vermaledijde O's genoemd worden.

De vermaledijde O's

Gebrekkige aandacht voor ruimtelijke kwaliteit is in de praktijk veelal te herleiden tot drie O's, te weten:

- *Onwetendheid* (cognitief aspect). Er zijn opdrachtgevers en ontwerpers die absoluut geen weet hebben van wat ruimtelijke kwaliteit is en daar in hun plannen dan ook op geen enkele manier mee rekening kunnen houden. Soms berust een opvatting, zoals bijvoor-

beeld dat kwaliteit geld kost, op een mythe die jarenlang kritiekloos wordt doorverteld en nauwelijks op waarheid wordt getoetst.

- *Onverschilligheid* (emotioneel aspect). Er zijn opdrachtgevers en ontwerpers (en ook wel lokale overheden) die niet warm of koud worden van de gedachte dat ruimtelijke kwaliteit een waarde is waarmee bij plannen rekening moet worden gehouden.
- *Onwilligheid* (voluntaristisch aspect). Opdrachtgevers, en in hun kielzog ontwerpers streven het eigen belangen na en zijn niet bereid om aandacht te besteden aan iets wat in hun ogen geld en tijd kost. Soms vinden ze steun daarvoor bij overheden, waarbij de verantwoordelijke gedeputeerden of wethouders dan wel de dominante ambtelijke afdeling aan andere waarden dan ruimtelijke kwaliteit prioriteit geven.

Deze drie O's vormen in onderlinge combinatie een nefaste ijzeren driehoek die alleen door grote inspanning van velen in bedwang gehouden kan worden.

De reddende O's

Maar er zijn ook remedies tegen deze vermaledijde O's. Dat zijn vier andere O's, die als een massief offensief vierkant tegenwicht kunnen bieden. Ik bedoel de kracht van de volgende partijen:

- *Opdrachtgever*. Een opdrachtgever met ambities, met de bereidheid om voor ruimtelijke kwaliteit te gaan, met een attitude die op instandhouding en bevordering van schoonheid is gericht, is een zeer bepalende factor bij het realiseren van ruimtelijke kwaliteit.
- *Ontwerper*. Een ontwerper die gekwalificeerd is, die serieuze studie maakt van de plek, die niet slechts de (commerciële) belangen van zijn opdrachtgever nastreeft, die bereid op kwaliteit in te zetten, die de openheid heeft om naar het commentaar van anderen (onder andere een welstands- en monumentencommissie) te luisteren, die de opgave problematiseert en die intelligente ontwerpen maakt.
- *Overheid*. Een overheid die ruimtelijke kwaliteit als een centrale doelstelling heeft, die niet kritiekloos particuliere initiatieven faciliteert, die weet heeft van de geest van de plek, die de historische context kent, die plannen niet alleen formeel, maar ook inhoudelijk wil ontwikkelen en begeleiden, die een eigen verantwoordelijkheid op dit gebied wil nemen en die bereid is om in dialoog met opdrachtgever en ontwerper te werken aan kwalitatieve verbetering van de plannen.
- *Organisaties*. Particuliere organisaties die lokale en regionale situaties door en door kennen, die de vinger aan de pols houden, die bezorgdheid uitspreken, die alert reageren op bedreigingen van ruimtelijke kwaliteit, die actie ondernemen, die suggesties aandragen en die met een niet nalatende ijver steeds weer opnieuw hun vrije tijd aan deze zaak wijden.

Neuzen in dezelfde richting

Wanneer de neuzen van opdrachtgever, ontwerper, overheid en particuliere organisaties in de richting van instandhouding en bevordering van ruimtelijke kwaliteit staan, dan is een gunstige conditie gecreëerd om dreigende aantastingen tegen te gaan, de invloed van aantastingen te beteugelen, maar ook om op de bres te staan voor de creatie van nieuwe ruimtelijke kwaliteiten. Dat klinkt simpel, maar is in de praktijk nog niet zo eenvoudig. Ruimtelijke kwaliteit moet vaak worden bevochten tegen de waan van de dag, tegen korte termijn belangen en tegen gedane toezeggingen. Er moet voorkomen worden dat plannen worden opgesteld die alleen maar ten dienste van de grondeigenaar, belegger of ontwikkelaar staan en niet van een samenhangende stads- of dorpsstructuur. Het mag niet ontbreken aan onafhankelijke expertise waarbij algemene belangen, zoals de kwaliteit van de stad en het buitengebied, het behoud van cultureel erfgoed en de bescherming van natuur en landschap, evenwichtig en onkreukbaar worden onderzocht. Marktconforme aanpak, werkgelegenheid en deregulering krijgen vaak prioriteit. Er is behoefte aan een zorgvuldige en onbaatzuchtige afweging waarbij het algemene belang van alle burgers, omwonenden en gebruikers een minstens even grote rol van betekenis zou moeten spelen als het belang van de vaak bankafhankelijke vragers.

Wet van de transformatie

Kijk naar een stoel die in een hoek van uw kamer staat. Iedere dag is er een onzichtbare hand die deze stoel enkele millimeters opschuift. De eerste dagen heeft u niets in de gaten, maar na verloop van tijd begint u zich af te vragen: stond die stoel niet in die hoek? Aan het einde van het jaar staat de stoel in de tegenovergelegen hoek van de kamer. Dit is de wet van de transformatie: kleine veranderingen leiden op termijn tot een complete transformatie. Ieder jaar worden in Limburg tienduizenden kleine beslissingen genomen die allemaal rechtstreeks of indirect hun invloed op de ruimtelijke kwaliteit hebben. Ieder van die afzonderlijke beslissingen lijken geen groot effect te hebben, maar na verloop van tijd constateert men dat er sprake is van een complete structuur- en gedaanteverandering van het gebied. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de inrichting van de openbare ruimte. Geleidelijk aan veroorzaken betonnen obstakels, de vele aanduidings- en verkeerstekens, drempels, wegversmallingen en reclames zoveel achtergrondruis dat de schoonheid van de omgeving aan het oog wordt onttrokken. Ik noem dat de 1.000x problematiek, de vele kleintjes die een groot geheel maken, de vele particuliere dromen die tot een collectieve nachtmerrie leiden.

Ruimtelijke kwaliteit een luxe vraagstuk?

In de ogen van sommigen is ruimtelijke kwaliteitszorg een luxe vraagstuk. In streken, zo wordt beweerd, waar het primair gaat om een dak boven het hoofd, zouden esthetische aspecten geen of een uiterst bescheiden rol spelen. Uiteraard zit in deze stelling een kern van waarheid, maar van de andere kant kan iedere keer weer opnieuw worden geconstateerd dat zelfs in gebieden waar de economische omstandigheden ongunstig zijn ook nog een natuurlijke belangstelling voor esthetische aspecten bestaat. Zelfs aan eenvoudige huizen, opgetrokken uit materiaal als leem en hout worden door de makers van deze optrekjes esthetische eisen gesteld. Het heeft er alle schijn van dat ruimtelijke kwaliteit een soort tweede, en misschien wel de eerste natuur van de mens is. Ruimtelijke interventies moeten niet alleen aan gebruiks- en duurzaamheidsstandaarden, maar ook aan schoonheidsidealen voldoen. De stelling dat in tijden van financiële nood niet in ruimtelijke kwaliteit geïnvesteerd moet worden, is *penny wise and pound foolish*. Onzorgvuldige, liefdeloze omgevingen verloederen snel, leiden tot sociaaleconomische problemen en tot misinvesteringen, en zijn daardoor onrendabeler dan robuuste, duurzame en aangename omgevingen. Die laatste omgevingen vormen zelfs een aantrekkelijk vestigingsklimaat dat nieuwe investeringen uitlokt.

Ruimtelijke kwaliteit in een globaliserende wereld

Limburg verandert snel en diepgaand. Nieuwe vraagstukken vragen om een nieuwe visie en een nieuw beleid. Bestaande ruimtelijke kwaliteiten staan onder druk, maar nieuwe omstandigheden bieden kansen. Bestaande ruimtelijke kwaliteiten blijken goudgeld te zijn en passende antwoorden op gewijzigde omstandigheden kunnen nieuwe ruimtelijke kwaliteiten stimuleren. Limburg in een globaliserende wereld is een perspectief dat zeker ook van de Provincie vraagt om bijstelling van het belang en de inhoud van het ruimtelijk kwaliteitsbeleid. Ruimtelijke kwaliteit is niet alleen een doel op zich; het is ook een belangrijk middel voor de economische, sociale en culturele ontwikkeling van Limburg. Dit betekent dat ruimtelijke kwaliteit vanuit dit bredere perspectief moet worden bekeken en vorm en inhoud moet worden gegeven. Hoewel er over het belang van ruimtelijke kwaliteit door burgers en bestuurders soms verschillend wordt gedacht, is voor iedereen duidelijk dat ruimtelijke kwaliteit in de zin van schoonheid een belangrijke zaak is voor Limburgs toekomst. Het gaat om het borgen en verbeteren van de *quality of life*. Daarbij zijn duurzaamheid en schoonheid facetten die bij de beoordeling van alle beleid als criteria moeten worden gehanteerd.

Wie zet zich in Limburg in voor ruimtelijke kwaliteit?

Limburg is rijk aan personen en organisaties die zich inzetten voor ruimtelijke kwaliteit. Het gaat om private en publieke partijen. Bij de private partijen spelen projectontwikkelaars, bouwbedrijven, toeleveringsbedrijven, woning-corporaties, architectenbureaus, stedenbouwbureaus, landschapsbureaus en dergelijke een grote rol. Al deze partijen werken dagelijks actief aan de ruimte en hebben via hun initiatieven en acties een grote invloed op de ruimtelijke kwaliteit van de provincie. Niet alle private partijen worden primair aangestuurd door de gedachte dat schoonheid een belangrijke waarde is. Dit neemt niet weg dat het besef bij een aantal private partijen groeiende is dat schoonheid voor de toekomst van Limburg van nog grotere betekenis is, dan sommigen al beweerden.

Een specifieke rol spelen de historische verenigingen en stichtingen, de plaatselijke heemkundekringen en de vele particuliere organisaties die zich inzetten voor monumenten, landschap en natuur in het algemeen en voor specifieke categorieën monumenten (molens, kastelen, verdedigingswerken, veldkruisen en wegkapellen), speciale objecten van het cultureel erfgoed of voor bepaalde waardevolle landschappen en natuurgebieden in het bijzonder.

Ook de overheid in al haar geledingen is actief op het gebied van de ruimtelijke kwaliteitszorg. In Limburg speelt het provinciaal bestuur een rol, maar vooral ook de gemeenten. Dit gebeurt door het opstellen van ruimtelijke en omgevingsplannen, maar ook door middel van vergunningverlening en subsidieverstrekking. Van bijzondere betekenis zijn de plaatselijke en regionale adviescommissies voor ruimtelijke kwaliteit, die onder de noemer van welstands- en monumentencommissie, commissies voor beeldkwaliteit of ruimtelijke kwaliteitscommissie opereren, als ook de door gemeenten aangewezen stads- en dorpsbouwmeesters. En niet te vergeten het Huis voor de Kunsten met alle erbij aangesloten organisaties zoals het Steunpunt Archeologie en Monumentenzorg.

Tussen de overheden onderling en ook binnen de overheden zelf wordt verschillend gedacht over de rol en betekenis van ruimtelijke kwaliteit. Maar ook hier kan in het algemeen worden geconstateerd dat schoonheid als een belangrijke waarde in het beleid is opgenomen.

Dat klinkt allemaal mooi en optimistisch, maar toch heb ik de indruk dat als gevolg van de economische crisis, de decentralisatie van taken naar de lagere overheden, de besparingen op de overheidsuitgaven en de deregulering het krachtenveld aan het verschuiven is. Is het nog wel zo dat gemeenten en de Provincie Limburg ruimtelijke kwaliteitszorg als een belangrijke waarde en als een belangrijk doel zien? Er zijn aanwijzingen dat er sprake is van een erosie op dit gebied. Gemeenten gaan ertoe over om gebieden welstandsvrij te

verklaren, om welstandscommissies af te schaffen, om wat men noemt de regeldruk op dit gebied te verminderen en veel meer over te laten aan de vrije maatschappelijke krachten. De Provincie Limburg is druk doende om allerlei projecten te stimuleren, te faciliteren en te financieren. Welke aandacht is er daarbij voor ruimtelijke kwaliteit. Enkele jaren geleden was ik voorzitter van een Denktank die in opdracht van de Provincie de nota heeft uitgebracht: *Limburg: te mooi om waar te zijn?!* Na een toelichting in de Statencommissie en een brede steun van alle politieke partijen is het stil geworden rondom deze nota. Op ambtelijk niveau wordt gesproken van een strategie van stille diplomatie, maar het lijkt wel of het omarmde onderwerp gekelderd is op de politieke en bestuurlijke agenda en vandaag de dag nog slechts als een reminiscentie fungeert. Laten we hopen dat de onlangs uit de Essent-gelden gereserveerde 100 miljoen euro voor vijf structuurversterkende projecten mede worden getoetst op de mate waarin ze bestaande ruimtelijke kwaliteiten sauveren en nieuwe ruimtelijke kwaliteiten genereren. Particuliere organisaties als het Koninklijke LGOG, heemkunde-kringen en cultuurhistorische verenigingen, als ook de welstands- en monumentencommissies en dorps- en stadsbouwmeesters moeten weer op de bres gaan staan. Uiteindelijk vormen zij in onderlinge samenhang een potentieel krachtige culturele beweging, een beschavingsoffensief. De vraag is echter hoe effectief deze culturele beweging is, of de partijen die hiertoe gerekend kunnen worden zich niet te zeer richten op één enkel onderwerp en of ze wel voldoende samenwerken om daadwerkelijk bij te dragen aan het behoud en de bevordering van schoonheid in Limburg. Dat is een bezinningsvraag die ik u graag zou willen meegeven, immers *l'union fait la force*, eenheid maakt macht.

Aandacht voor architectuur in Limburg

Ik zal nu wat nader ingaan op een belangrijk element van de ruimtelijke kwaliteit, namelijk de architectuur. Hoe staat het met de architectuur in Limburg? Om te beginnen een kanttekening bij de Nederlandse overzichtswerken op het gebied van de architectuur. Wat mij daarin opvalt, is dat er uiteraard wel aandacht wordt besteed aan gebouwen en ensembles uit Limburg, maar dan wel op een heel bescheiden manier. Neem bijvoorbeeld het boek *Bouwen in Nederland; 600-2000*, dat onder redactie van Koos Bosma is verschenen, of neem het overzichtswerk van Koen Kleijn e.a. *Nederlandse bouwkunst; een geschiedenis van tien eeuwen architectuur*. In die boeken komt Limburg er nogal bekaaid af. Er wordt weliswaar aandacht besteed aan het Romeinse verleden, aan specimen van de Romaanse en Gotische architectuur, aan de Neogotiek van Cuypers, maar wat betreft de twintigste eeuw blijft de aandacht vrijwel beperkt tot de architectuur van Frits Peutz. Dat is vreemd en ook onterecht, want de architectuur in Limburg is veel rijker, gevarieerder en importanter dan in die overzichtswerken wordt gesuggereerd. De architectuur uit Limburg zou een veel prominente plaats in die handboeken moeten krijgen!

Onze kennis over de architectuur in Limburg

Er zijn de nodige bronnen en geschriften die aantonen dat Limburg rijk is aan betekenisvolle architectuur. Wij zijn over de architectuur in Limburg in principe goed geïnformeerd, dankzij onder andere de volgende bronnen:

- De geïllustreerde beschrijving: 'Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Limburg' met aandacht voor de monumenten van vóór 1850.
- Het MIP (Monumenten Inventarisatie Project) met de erbij horende publicaties, waarin aandacht voor de 'jonge monumenten' uit de periode 1850-1940.
- De lijsten en beschrijvingen van gemeentelijke monumenten.
- De talrijke monografieën over architecten, gebouwen, steden en dorpen in Limburg.
- De inventarisaties en beschrijvingen van allerlei typen gebouwen: kerken, kloosters, kapellen (Bisdom Roermond, Stichting Databank Kerk-gebouwen in Limburg), kastelen, buitenplaatsen, landgoederen (Stichting Limburgse Kastelen), verdedigingswerken (Menno van Coehoorn: Atlas van verdedigingswerken in Limburg), molens (Molenstichting Limburg), boerderijen (Boerderijstichting Limburg), veldkruisen en veldkapellen (Stichting Kruisen en Kapellen in Limburg), monumenten van bedrijf en techniek (Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg).
- De kennis van allerlei instituten, zoals het Regionaal Historisch Centrum Limburg, het Huis voor de Kunsten te Roermond, het Steunpunt Archeologie en Monumentenzorg Limburg, de Monumentenwacht Limburg, het Koninklijke LGOG (Maasgouw, Jaarboeken), Heemkunde-kringen en plaatselijke historische verenigingen, de Universiteit Maastricht, et cetera.

Aan kennis is dus geen gebrek, hoewel het altijd meer en beter kan. Misschien moeten we in den lande onze bescheidenheid een beetje aan de kant zetten en wat fierder en indringender de Limburgse architectuur onder de aandacht brengen.

Is er sprake van Limburgse architectuur?

Daarbij komt echter de vraag naar voren of we wel kunnen spreken van een Limburgse architectuur. Immers, Limburg in de huidige zin van het woord is niet meer dan 150 jaar oud. Of is het niet zo zinvol om de huidige staatsgrenzen, als criterium te hanteren bij de afbakening van wat Limburgse architectuur is? Kunnen we überhaupt wel spreken van zo iets als een 'Limburgse architectuur', of is het beter om maar gewoon te spreken van architectuur in Limburg. Want wat zou je precies onder Limburgse architectuur moeten verstaan? Is dat:

- Alles wat in Limburg is gebouwd?
- Alles wat in Limburg is gebouwd door Limburgse architecten?

- Alles wat in Limburg is gebouwd door Limburgse architecten die ook in Limburg wonen of daar hun bureau hebben?
- Alles wat ontworpen is door architecten die aan de Academie van Bouwkunst Maastricht (ABM) hebben gestudeerd?
- Alles wat ontworpen is door Limburgse architecten die aan die ABM hebben gestudeerd?
- Alles wat ontworpen is door Limburgse architecten die buiten Limburg hebben gestudeerd?

Wie het weet, mag het zeggen. Maar stel dat er inderdaad iets zou zijn dat als typische Limburgse architectuur zou kunnen worden gezien, waaruit zou dat dan verklaard kunnen worden?

- Heeft het te maken met het Limburgse landschap?
- Heeft het iets van doen met Limburgse opdrachtgevers?
- Is er sprake van een Limburgse ontwerpcultuur?
- Is het de grote invloed van het katholicisme?
- Is er invloed van de 'Kulturkampf' van Bismarck?
- Speelt de opkomst en verval van de mijnindustrie een rol?
- Heeft het te maken met de Euregio?

Architectuur van de twintigste eeuw in Limburg

De vraag of er een typische Limburgse architectuur is, valt niet gemakkelijk te beantwoorden. Niet zonder reden dat in een overzichtswerk dat de architectuur van de twintigste eeuw in onze provincie in beeld brengt, wordt gesproken van *Architectuur uit de 20^e eeuw in Limburg*. Deze publicatie, die in 1985 is verschenen en ook als tentoonstelling en diaklankbeeld door Limburg heeft gereisd, is een buitengewoon boeiende compilatie van de waardevolle architectuur in Limburg van de twintigste eeuw. Waardevol door de wijze waarop deze publicatie tot stand is gekomen, maar ook vanwege het prachtige overzicht dat daardoor is geresulteerd. Onder voorzitterschap van André Peters, destijds directeur hoofdgroep Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting van de Provincie Limburg, is door een groep deskundigen, waaronder Piet Mertens en Nic Tummers, op 32 panelen de architectuur van de twintigste eeuw in Limburg in woord en beeld getoond. In het boek is ook een overzicht opgenomen van 137 makante architectuurprojecten die geselecteerd werden uit een groslijst van 700 objecten. De gebouwen worden chronologisch gepresenteerd en het boek vervult nog altijd de functie van catalogus van de waardevolle architectuur in Limburg uit de twintigste eeuw. Nu, 30 jaar na publicatie, denk ik dat het zinvol is om tot een aanvulling hierop te komen, vooral omdat in de laatste 30 jaar nogal wat op het gebied van de architectuur in Limburg is gebeurd. Zou het Koninklijke LGOG in deze een rol kunnen en willen spelen?

Generaties Limburgse architecten

Welke bouwmeesters hebben gedurende de afgelopen eeuw het architectuurklimaat in en het gezicht van Limburg bepaald? Ik maak een onderscheid tussen drie generaties architecten, te weten:

- De *founding fathers*: Pierre en zijn zoon Jos Cuypers, Frits Peutz (afb. 5), Jan Stuyt, Alphons Boosten (afb. 6), Johannes en Jules Kayser, Jos Wielders en bijvoorbeeld Henri Seelen. De meesten kwamen uit andere delen van Nederland en hebben zich met hun bureau in Limburg gevestigd. Zij hebben markante gebouwen ontworpen die alom tot de verbeelding spreken. Overal in Limburg komt men hun werk tegen.
- De *vroeg-naoorlogse generatie*: Frans Dingemans, Laurens Bisscheroux, Pierre Weegels, Gerard Snelder, Theo Boosten, Teun Swinkels, Piet Mertens (afb. 7), Jean Huysmans en Peter Sigmond. Zij hebben in de naoorlogse periode prominent bijgedragen aan het aanzien van steden en dorpen in Limburg. Zij opereerden in een omgeving waarin de lokale overheid beslissende invloed had op de ruimtelijke ontwikkeling van stad en dorp. Zij behoorden tot de generatie architecten die belangrijke opdrachten kregen en hun bureaus zagen uitgroeien tot invloedrijke gestaltegevers van Limburg.
- De *Limbo-starchitecten*: Theo Teeken, Arno Meys, Maarten Engelman, Jo Coenen (afb. 8), Wiel Arets, Wim van den Bergh, Jo Janssen, Jeanne Dekkers, Rob Brouwers, Fred Humblé en bijvoorbeeld Hari Gulikers. Zij hebben in de afgelopen drie decennia kans gezien om een nationale en internationale reputatie op te bouwen. Zij zijn ware ambassadeurs geworden van een doorleefde en gepassioneerde architectuur die ook buiten de provincie niet onopgemerkt is gebleven. Ook aan deze categorie architecten zijn wij in Limburg schatplichtig, vanwege het feit dat ze niet alleen Limburg, maar ook andere plekken in Nederland en daarbuiten substantieel mooier hebben gemaakt.

Afb. 5. Architect Frits Peutz (1896-1974) – architect van onder meer het Stadhuis, de Stadsschouwburg, bioscoop Royal en het Glaspaleis, alle te Heerlen.

Afb. 6. Architect Alphons Boosten (1893-1951) – architect van onder meer de Koepelkerk en de Ursulinen-school in Maastricht en de Sint Jozefkerk in Stein.

Afb. 7. Architect Piet Mertens (geboren 1932) – onderscheiden restauratiearchitect, veelal van kerkelijke bouwwerken.

Afb. 8. Architect Jo Coenen (geboren 1949) – rijksbouwmeester en architect van onder meer de Céramiquewijk en Mosae Forum in Maastricht en de Innovatoren te Venlo.

Door een toenemende internationalisering, die ook in onze streek merkbaar is, hebben eveneens de nodige buitenlandse architecten hun bijdrage aan de ruimtelijke kwaliteit van Limburg geleverd: Charles Vandenhove, Bruno Albert, Aldo Rossi, Luigi Snozzi, Bob van Reeth, Mario Botta en bijvoorbeeld Alvaro Siza.

Toch een beetje Limburgse architectuur?

Het werk van al deze generaties architecten is buitengewoon divers en niet direct onder één enkele noemer te brengen. Er is geen Limburgse School, zoals er bijvoorbeeld een Amsterdamse, Delftse of Bossche School was. Maar als we op een abstract niveau naar de architectuur van de genoemde generaties Limburgse architecten kijken, dan kunnen en mogen we misschien toch wel stellen dat er aan die architectuur een duidelijk Limburgs tintje zit. Daarbij kan men denken aan de volgende elementen:

1. In de eerste plaats aan bepaalde gebouwentypen die relatief veel voorkomen in onze provincie, zoals kastelen, buitenplaatsen, kerken, kloosters, vakwerkboerderijen, gesloten hoeves en bijvoorbeeld veldkapellen. Limburgse architecten hebben zich naar verhouding veel beziggehouden met restauratiearchitectuur.
2. In de tweede plaats bepaalde bebouwingsstructuren of structuurelementen, zoals de toepassing van patio's, relatief lage bebouwing, kleinschaligheid en additie op menselijke maat.
3. In de derde plaats aan het gebruik van streekeigen bouwmaterialen, zoals bijvoorbeeld mergel en Kunrader steen.
4. In de vierde plaats aan de in het algemeen zorgvuldige inpassing van gebouwen in het landschap, het rekening houden met het reliëf, met waterlopen en met bestaande nederzettingsspatronen.
5. In de vijfde plaats dat in veel gevallen toch bewust gekozen wordt voor architectonische kwaliteit. Limburg kent in het algemeen goed opgeleide architecten, die elkaar expliciet of impliciet de maat nemen. Er is sprake van een hoge mate van zelfcensuur, wetende dat de vakgemeenschap over de schouders meekijkt.
6. In de zesde plaats dat we in Limburg een prominente culturele beweging hebben van organisaties die zich voor ruimtelijke kwaliteit in het algemeen en voor architectonische

kwaliteit in het bijzonder inzet en die steeds weer kans ziet om invloed op de architectuur uit te oefenen door middel van commentaar, suggesties en protest. Daartoe behoort uiteraard het Koninklijke LGOG, dat al meer dan 150 jaar zich voor behoud en creatie van ruimtelijke kwaliteit in Limburg inzet.

Euregionaal tintje?

Hoewel er dus een zeker Limburgs tintje in de architectuur van Limburg te ontdekken valt, is het misschien beter om de vraag te stellen of er van een Euregionaal tintje kan worden gesproken. Zeker in het verleden was deze vraag positief te beantwoorden, bijvoorbeeld in de vorm van een Maas- en Rijnlandse architectuur. Ook zijn er wel architecten geweest, bijvoorbeeld Johann Joseph Couven, die op de hele Euregio hun stempel hebben gedrukt. Maar, paradoxaal genoeg, is de architectuur in de Euregio door de Europeanisering eerder nationaler geworden, dat wil zeggen: is zich steeds meer op het regime van de nationale staat gaan richten. In die oriëntatie is trouwens een internationale architectuurbenadering ontstaan die het stellen naar de vraag of er sprake is van Limburgse architectuur tot een bijna retorische vraag heeft gemaakt. De internationalisering waaraan ook Limburg onderhevig is, zal ongetwijfeld druk uitoefenen op dit Limburgs tintje in de architectuur. Waar dit alles uiteindelijk toe zal leiden, laat zich slechts raden. Toch heb ik de indruk dat de componenten van het Limburgse tintje in de architectuur voldoende robuust zijn om platte internationale tendensen in de architectuur tegen te gaan.

Limburg schrijft ook in de toekomst geschiedenis!

De centrale these van mijn betoog was dat ruimtelijke kwaliteit voor Limburg gezien moet worden als de kip met de gouden eieren. Eenieder die de fabel van Jean de la Fontaine kent weet dat je die kip niet moet slachten. Ik stelde de vraag of Limburg niet te mooi is om waar te zijn. Aan de hand van een kwaliteitspentagoon heb ik aangegeven welke ruimtelijke kwaliteiten Limburg bezit op het gebied van natuur en landschap, cultuurhistorie boven en onder de grond, stedenbouw, architectuur en infrastructuur. Ik heb betoogd dat al vele decennia lang in Limburg de gedachte wordt uitgedragen dat schoonheid en beleevingswaarde een hoeksteen, of beter nog een toetssteen dient te zijn voor elke interventie op het grondgebied van Limburg. Dat deden voorvechters als Jozef Habets, Victor de Stuers, Pierre Cuypers, maar ook vele natuurliefhebbers, landschappers, archeologen, monumentenzorgers, architecten, stedenbouwers en ingenieurs die de schoonheid van Limburg op waarde wisten te schatten en zich daar ook voor verantwoordelijk voelden. Maar schoonheid wordt in stand gehouden, geproduceerd, maar ook aangetast in het alledaagse leven als gevolg van

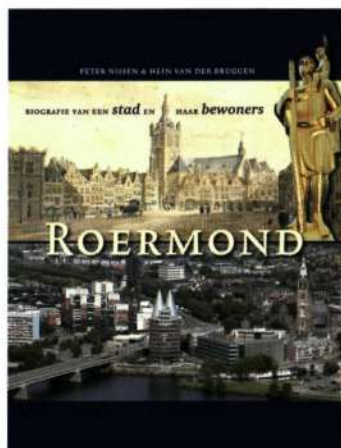
allerlei kleine en grote beslissingen. Vandaar een oproep aan opdrachtgevers, ondernemers, overheden, particuliere organisaties, verenigingen, welstands- en monumentencommissies, stads- en dorps-bouwmeesters, als ook individuele burgers om hun taak en verantwoordelijkheid voor de ruimtelijke kwaliteit van Limburg meer dan serieus te nemen. Allemaal dienen zij borg te staan voor en mee te werken aan ruimtelijke kwaliteitssystemen die een garantie inhouden voor behoud van bestaande en de productie van nieuwe kwaliteiten in Limburg. Dat klinkt eenvoudig, maar wordt dagelijks op de proef gesteld door de eerder door mij genoemde nefaste ijzeren driehoek van de drie O's (onwetendheid, onverschilligheid en onwilligheid). Het nastreven van ruimtelijke kwaliteit, een massief vierkant beschavingsbolwerk moet mijns inziens dan ook als een historische kracht worden gezien, die ertoe zal leiden dat Limburg ook in de toekomst geschiedenis schrijft. Als dat gebeurt, dan kunnen we het vraagteken achter 'Limburg: te mooi om waar te zijn?' vervangen door een uitroepteken en kunnen we daadwerkelijk zeggen Limburg: te mooi om waar te zijn!

Literatuur

- Architectural theory; from the Renaissance to the present*, Köln, 2003.
- Architectuur uit de 20^e eeuw in Limburg: 1900-1985*, Maastricht, 1985.
- Barbieri, S.U. & L. van Duin (red.), *Honderd jaar Nederlandse architectuur, 1901-2000; tendenzen, hoogtepunten*, Nijmegen, 1999.
- Bosma, K., e.a. (red.), *Bouwen in Nederland; 600-2000*, Zwolle, 2007.
- Botton, de, A., *De architectuur van het geluk*, Amsterdam, 2006.
- Buch, J., *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990*, Rotterdam, 1993.
- Camp, P., *Gebouwen met een ziel; het belang van gebouwen voor organisaties en mensen*, Amsterdam, 2003.
- Frampton, K., *Moderne architectuur; een kritische geschiedenis*, Nijmegen, 1988.
- Glancey, J., *De architectuur van de 20ste eeuw*, Bussum, 2000.
- Havik, P.W. en H. Meindersma, *Kwaliteit met beleid*, Utrecht, 1990.
- Havik, W. en H. Meindersma, *Geen top zonder berg*, Arnhem, 1997.
- Hooimeijer, P., Kroon, H. & J. Luttik, *Kwaliteit in meervoud; conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik*, Gouda, 2001.
- Ibelings, H., *Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw*, Rotterdam, 1995.
- Ibelings, H., *Onmoderne architectuur; hedendaags traditionalisme in Nederland*, Rotterdam, 2004.
- Kleijn, K. e.a., *Nederlandse bouwkunst; een geschiedenis van tien eeuwen architectuur*, Alphen aan den Rijn, 2004.
- Lefavre, L. & A. Tzonis, *De oorsprong van de moderne architectuur; een geschiedenis in documenten*, Nijmegen, 1984.
- Meurs, P., *De moderne historische stad*, Rotterdam, 2000.
- Nelissen, N.J.M., *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie*, Deventer, 1974.
- Nelissen, N.J.M., *Monument en samenleving*, Maastricht, 1974.
- Nelissen, N.J.M. & C.L.F.M. de Vocht, *Monument en binnenstad*, Maastricht, 1976.
- Nelissen, N.J.M. & C.L.F.M. de Vocht, *Monument en landelijk gebied*, Maastricht, 1978.

- Nelissen, N.J.M. (red.), *De stad van de toekomst; tussen crisis en renaissance*, Zeist, 1988.
- Nelissen, N.J.M. (red.), *Stedenstrijd; beschouwingen over inter- en intra-urbane rivaliteit*, Zeist, 1989.
- Nelissen, N.J.M. e.a., *Herbestemming van grote monumenten*, 's-Hertogenbosch, 1999.
- Nelissen, N.J.M., *Oog voor architectuur in Europa; een 'petit tour' door de geschiedenis*, Nijmegen, 2001.
- Nelissen, N.J.M., *Strijd om architectuur in Europa; een 'kleine mars' door de geschiedenis*, Nijmegen, 2003.
- Nelissen, N.J.M., *Hart voor architectuur in Europa; een 'kleine tocht' door de geschiedenis*, Nijmegen, 2006.
- Nelissen, N.J.M. en Fl. ten Cate, *Mooi Europa; ruimtelijke kwaliteitszorg in Europa*, Amsterdam, 2009.
- Nelissen, N.J.M., *Op zoek naar de hemel op aarde: stadsidealen door de eeuwen heen*, Lanaken, 2013.
- OCW e.a., *Ruimte voor Architectuur 1991-1996*, Den Haag, 1991.
- OCW e.a., *De architectuur van de ruimte 1997-2000*, Den Haag, 1996.
- OCW e.a., *Ontwerpen aan Nederland, 2001-2004*, Den Haag, 2000.
- OCW e.a., *Actieprogramma Ruimte en Cultuur*, Den Haag, 2005.
- OCW e.a., *Een cultuur van Ontwerpen 2009-2012*, Den Haag, 2009.
- OCW, *Kiezen voor karakter; visie erfgoed en ruimte*, De Haag, 2011.
- Pevsner, N., *Europese architectuur*, Rotterdam, 1975.
- Risebero, B., *Architectuur; vijftien eeuwen bouwkunst van de westerse beschaving*, Amsterdam, 1981.
- SATIJNPlus, *Limburg: te mooi om waar te zijn!*, Born, 2010.
- Vitruvius, *Handboek bouwkunde*, Amsterdam, 1999.
- Watkin, D., *De westerse architectuur; een geschiedenis*, Nijmegen, 1994.

BOEKBESPREKING

Roermond

Biografie van een stad en haar bewoners

*Peter Nissen &
Hein van der Bruggen*

Verloren. 662 p.

ISBN/ISSN: 978-90-8704-192.2. € 35

Met de ondertitel *Biografie van een stad en haar bewoners* zet Peter Nissen de lezers van de vuistdikke geschiedenis van Roermond meteen op het goede been. De Nijmeegse hoogleraar kerkgeschiedenis is de hoofdauteur van het boek, waaraan de Roermondse jurist en lokaalhistoricus Hein van der Bruggen inhoudelijk veel heeft bijgedragen. Samen met Gerard van der Garde en Luc Wolters heeft Van der Bruggen het boek bovendien voorzien van functionele en vaak verrassende illustraties met uitgebreide bijschriften, die maken dat het ook een historisch beeldverhaal is.

Peter Nissen heeft gekozen voor een biografische aanpak. Een stad kent immers, net als de mens, verschillende fasen in haar bestaan en beleeft van alles, wat dankzij het onderzoek en de analyse van de historicus veel of juist helemaal geen invloed op haar geschiedenis blijkt te hebben gehad. Nissens ambitie is vanaf het begin duidelijk: de rode draden vinden in de geschiedenis van Roermond, en daarmee inzicht krijgen in de identiteit die in acht eeuwen de hare is geworden. Dat bereikt een biograaf door zich te verdiepen in zijn hoofdpersoon in alle fasen van diens bestaan. Dat is solistisch werk, waarbij hij uiteraard ook te rade gaat bij mensen die de hoofdpersoon van nabij kennen, zoals in het geval van Roermond bij Hein van der Bruggen.

Roermond lag en ligt economisch en bestuurlijk op het snijvlak van noord en zuid en oost en west. Om zo'n stad te kunnen begrijpen onderzocht Nissen de wisselwerking tussen Roermond en haar wat minder directe omgeving. Hij concludeert dat Roermond acht eeuwen een centrum van handel, bestuur en rechtspraak was en bleef, maar wel met hoge toppen en diepe dalen. Hij stelt ook vast dat de Roer en later ook de Maas hoofdrollen speelden in de economische geschiedenis van de stad. Een andere boeiende rode draad is de relatie van Roermond met Noord- en Zuid-Nederland, in de bestuurlijke en culturele

betekenis van dat begrip. Zo had Roermond verschillende landsheren. Dat geldt voor veel steden, maar in het geval van Roermond vertegenwoordigden die verschillende culturen en behoorden ze tot politiek en cultureel tegengestelde en zelfs vijandelijke kampen.

Nissen schrijft de geschiedenis chronologisch, maar niet met de gebruikelijke vaste thema's per periode, zoals kerk, armenzorg, nijverheid, cultuur of bestuur. Hij schrijft integrale geschiedenis en verdeelt die over hoofdstukken met haast literaire titels als *Prinselijke Hoofdstad van een Krimpand Gewest* en *Een Roomse Eeuw*, om twee voorbeelden te noemen die duidelijk maken dat de biograaf de levensfasen van zijn hoofdpersoon heeft onderzocht, doorgrond en benoemd.

Roermond ontstond op een plek die in de vroege middeleeuwen logisch was: aan een rivier. Het verkeer ging langs of over het water, en dan waren doorwaadbare plekken of plekken waar rivieren samen kwamen, geschikt voor een nederzetting. In het geval van Roermond zijn dat de Roer en de Maas. De Romeinen kwamen in de laatste eeuw voor Christus, en vervolgens lieten in de 9de eeuw de Vikingen sporen achter in het Maasdal. Nissen noemt nederzettingen uit die tijd, waaronder de abdij van St. Odiliënberg, maar vertelt niet dat daar in de 9de eeuw de Utrechtse bisschoppen Hunger en Odilbald een toevlucht zochten, nadat de Vikingen ze uit Utrecht hadden verdreven en voordat ze vanwege de komst van de Vikingen in het Maasdal enkele decennia later, Deventer als tijdelijke zetel kozen, wat de levensloop van die laatste stad mede heeft bepaald. Ondanks de vondst van een Merovingische begraafplaats op de plaats van Roermond, wat op bewoning wijst, mist Nissen tot de 12de eeuw een herkenbaar beeld van een nederzetting die als de voorloper van de stad kan gelden.

Bij de beschrijving van de ontstaansgeschiedenis in de 12de eeuw komen, zoals bij de geschiedenis van iedere stad, ook de oorsprong en betekenis van de naam aan de beurt. Wie denkt dat het vanzelf spreekt dat Roermond verwijst naar de uitmonding van de Roer in de Maas kan zich vergissen. Nissen vermoedt dat 'mond' is afgeleid het Latijnse mundium dat afkomstig is van mons of berg en zoveel betekent als 'versterkte heuvel' of vesting, bestemd voor de heffing van tol. Dat wordt ondersteund door het gegeven dat in de 12de eeuw ter hoogte van de Swalmerstraat zo'n versterkte heuvel lag.

En ook bij Roermond is de eerste persoon die in verband met de stad wordt genoemd een mogelijk begin van haar geschiedenis. Vaak verwijst de naam van die persoon naar de stad, en gaat het om een prediker, weldoener, of edelman. Was de eerste bewoner van Roermond de weldoener Thiderikus de *Ruremonde* omstreeks 1150 of Folmerus *Roremont* enkele decennia later? Beider namen verwijzen naar Roermond. Bij die eerste bewoners was ook de adellijke kluizenares Reinwildis die tussen 1170 en 1180 in de annalen van de abdij van Rolduc als 'matrona nobilis de *Ruregemunde*' voorkomt, een van de twee keer dat het achtervoegsel -gemunde wordt gebruikt, wat kan verwijzen naar Gmünd dat is afgeleid van het Germaanse gimundi en monding van een rivier betekent....

De nederzetting krijgt vorm aan het eind van de 12de eeuw, als een mirakelboek van de

abdij van Siegburg Roermond als versterkte nederzetting noemt in een verhaal over een rijke gevangene in een versterking die Rurimundum heette. Over de reden juist hier een zo'n nederzetting te stichten kan Nissen slechts melden dat het kerkje was gewijd aan Sint Christoffel, de patroon van de reizigers. Hij denkt daarom dat de nederzetting een veerplaats over de Roer beschermd heeft. Het is ook mogelijk dat de hertog van Limburg vóór de Gelderse periode op de plek waar de Roer in de Maas komt, tol hief van schepen en daarvoor een versterking nodig had. Er is meer onduidelijk over de nederzetting waaruit Roermond is ontstaan, want volgens archeologische bronnen lag in de 12de eeuw naast deze versterking een voorstedelijke kern, die de voorganger van de stad Roermond kan zijn. Nissen vertelt het met verwijzingen naar de topografie van het huidige Roermond, en veronderstelt voorzichtig dat de stad in de 13de eeuw is ontstaan uit twee versterkte kernen.

Logischer zijn de redenen waarom graaf Gerard IV van Gelre juist deze nederzetting als hoofdstad wilde van dit kwartier van zijn graafschap, dat zijn vader omstreeks 1190 in leen had gekregen. Gerard maakte in de vroege 13de eeuw van de nederzetting(en) een stad. Hij wilde een militair-strategische plek voor de verdediging van zijn gebied tegen Brabant, een bestuurscentrum voor het Overkwartier, zoals Midden-Limburg heette, en een handelsplaats aan de belangrijkste handelsweg van de regio. Aan die voorwaarden voldeed de nederzetting. Roermond werd een stad, maar naar de Stadsbrief met de datum en de stadsrechten zijn alleen indirecte verwijzingen. 1232 gold als datum, maar Nissen maakt aannemelijk dat Roermond zijn stadsrechten vóór of in 1224 kreeg, waarmee de stad 'min of meer' de 'moeder' van alle Gelderse steden is. Nissen vertelt keurig dat de stadsrechten van Zutphen ouder zijn, maar meent dat dat niet telt, omdat Zutphen geen Gelderse stad was, maar in het graafschap Zutphen lag. Daarover valt te twisten, want het stadsrecht van Zutphen is in 1191/1196 wel door de graaf van Gelre verleend en was het moederrecht van de Gelderse steden. Vandaar de hofvaart naar Zutphen die tot in de 18de eeuw plaats vond. Overigens heeft het oude stadhuis van Zutphen een 'Romundtse' (Roermondse) kamer voor de vergaderingen van de Staten van Gelre en Zutphen, wanneer die in Zutphen plaats vonden. Het veronderstelde moederschap van Roermond zou dus wel eens met een licht chauvinistische sausje overgoten kunnen zijn.

Nissen besteedt veel aandacht aan de ontwikkeling van het bestuur. Roermond had in 1234 acht schepenen, die de graaf voor het leven benoemde uit de aanzienlijkste families, net als de raadsleden die een eeuw later ten tonele komen. Daarnaast kozen de bestuurders zelf twee burgemeesters met een eigen taak: de 'peyburgemeester' beheerde de stadsfinanciën en de 'raadsburgemeester' zat het stadsbestuur voor. Onder druk van de gilden kwamen daar zes gekozen 'volksvertegenwoordigers' bij, die de magistraat bij belangrijke beslissingen moest horen en die toezicht hielden op het financiële beheer. Hoe lang deze burgemeesters bestonden, vermeldt de biografie niet.

Uit de wijding van de kerken, de contacten met andere steden en de beveiliging van de stad leidt Nissen af dat Roermond een handelsstad was. De stadskapel kreeg Sint Nicolaas

uit Myra als beschermheilige, en Christoffel was dat van de parochiekerk. Nicolaas als beschermheilige wijst op het handelskarakter van de stad, en Christoffel als patroon van de reizigers versterkt dat beeld. Omdat een handelsstad extra kwetsbaar was, kreeg Roermond in de 13de eeuw een begin van verdedigingswerken die werden voltooid, toen in de 14de eeuw de eerste bloeiperiode begon. Dankzij de vestiging van begijnen in 1279 staat vast dat de stad ommuurd was, want de plek waar zij gingen wonen was 'buiten de muren'. Nissen relateert de voltooiing van de verdedigingswerken aan het begin van de eerste bloeiperiode in de 14de eeuw.

De eerste bloeitijd was economisch en bestuurlijk, en daardoor ook cultureel en kerkelijk, wat het karakter van Roermond gebleven is. De bloei begon in de vroege 14de eeuw en duurde tot het begin van de 16de. De noordelijke buurstad Venlo verloor de concurrentiestrijd en liet haar afgunst blijken. Roermond was na Nijmegen de tweede stad van het graafschap en vanaf 1399 hertogdom Gelre, en vond aansluiting bij de Hanze, het meest beschreven en geromantiseerde samenwerkingsverband van steden uit de geschiedenis. Roermond werd een stad met een levendige en naar buiten gerichte nijverheid. Dankzij de watermolens langs de rivier en de Molenbeek, een daarvoor uitgegraven Roerarm, bloeiden de lakennijverheid vanaf de late 13de eeuw en de papierindustrie in de 19de. Het Roermondse laken was ver buiten de stad een begrip en de lakennijverheid was een belangrijke werkgever. Voor het papier en de papierindustrie gold hetzelfde, maar dan in de vroege 19de eeuw, toen Roermond een nieuwe bloeitijd beleefde. Nissen trekt die lijnen door, omdat de verklaring voor de bloei van de lakennijverheid dezelfde was als die voor de opkomst van de papierindustrie: de ligging aan de Roer, die de benodigde waterkracht leverde voor beide industrieën.

De biograaf verklaart de snelle opbloei van handel en nijverheid uit de ligging op een kruising van land- en waterwegen, maar ook uit de relatie met de bredere omgeving en de gevolgen daarvan in latere eeuwen. Hij relateert de handelswegen, zoals die van oost (Keulen) naar west (Antwerpen en Brugge) en van noord naar zuid, over land en water aan het huidige straten- en wegenpatroon. Zo kan de lezer zich een beeld vormen van de ruimtelijke gevolgen van de economische ontwikkeling voor de stad vanaf het prille begin.

Bij die economische ontwikkeling hoort de betrokkenheid bij de Hanze. Die krijgt van de biograaf een bescheiden rol. Roermond was Hanzegerechtigd - wat Hanzehistorici een betere term vinden dan lid van de Hanze - vanaf 1437, wat laat is. Roermond vertegenwoordigde wel - op hun verzoek - kleinere Gelderse steden op de Hanzedagen, en kon dankzij de Hanzegerechtigheid haar handel uitbreiden tot grote delen van het Duitse Rijk, Engeland en de Oostzeelanden. Toen de Gelderse Hanzesteden in de 16de eeuw ruzie kregen met collega- Hanzestad Keulen over het recht van Gelderse kooplieden daar handel te drijven, gingen Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem in 1562 demonstratief niet naar de Hanzedag in Lübeck. De laatste Hanzedag waarop Roermond wel aanwezig was, was die van 1557. De Hanze had toen al aan belang ingeboet door de concurrentie van de Hollandse

steden. Misschien een aardig gegeven dat Nissen niet vermeldt, maar dat wel onderstreept dat hij de Hanze terecht een bescheiden rol geeft in de geschiedenis van Roermond: op de Hanzedag van 1553 zat Roermond aan de vergadertafel op de 11de plaats rechts van voorzitter Lübeck. Nijmegen (Rijksstad) zat als eerste Nederlandse stad op de deftige vierde plaats, Deventer op de vijfde, Zutphen op de zesde en Arnhem op de negende. Alleen Bolsward zat een plaats lager.

Nissen doet zijn reputatie als kerkhistoricus eer aan door aandacht te besteden aan het kerkelijke leven. Roermond ressorteerde kerkelijk onder het bisdom Luik en dat onder het aartsbisdom Keulen. Christoffel bleef de patroon van de nieuwe parochiekerk, waarvan de bouw rond 1400 begon en ruim een eeuw duurde, en bleef dat toen de kerk in 1661 de bisschoppelijke kathedraal werd. Hij schrijft boeiend over de maatschappelijke en culturele rol van de kerk en de broederschappen die in de kerk altaren hadden. De deftigste was die van Onze Lieve Vrouwe op ter Poorten. Het lidmaatschap was erfelijk en de broederschap had maximaal dertien leden. Natuurlijk had Roermond in de 15de eeuw meer kloosters dan de door Gerard van Gelre gestichte Munsterabdij. Met de kerken waren die de opdrachtgevers aan verluchters van handschriften, snijders van beelden voor kerken, schilders en glazeniers, ambachten die in de 19de eeuw in Roermond een tweede bloei beleefden. Nissen noemt het belang van de kerk in het culturele en maatschappelijke leven van Roermond in de late middeleeuwen 'overweldigend en vanzelfsprekend'.

Na de bloei begon in de 16de eeuw een periode van economische en bestuurlijke neergang, die werd versneld door het verlies van het stapelrecht aan concurrent Venlo in 1523. Venlo overvleugelde Roermond als handelsstad in de Maasregio, en Roermond verloor veel – vooral jonge – inwoners. De economische neergang maakte ook een eind aan de kerkelijke hoogconjunctuur. Nissen verklaart wel waarom de economische neergang de relatie tussen de kloosters en de ambachtsgilden verslechtert, maar vraagt zich niet af of dat een vruchtbare voedingsbodem was of geweest kan zijn voor de Reformatie, die in Roermond omstreeks 1550 veel sympathie ontmoette.

De bestuurlijke neergang in de 16de eeuw was betrekkelijk en kortstondig, maar wel een cesuur in de geschiedenis. Gelre verloor in 1543 zijn zelfstandigheid. Op 7 september werd Karel V in Roermond bij het Verdrag van Venlo erkend als heer van Gelre, twee jaar later werd zijn zoon Filips in Roermond ingehuldigd als toekomstig 'heerser over het hertogdom' en in 1559 werd Roermond de zetel van een nieuw bisdom. Nissen kondigt het voorzichtig aan als 'een opsteker' voor de stad, maar vertelt vervolgens waarom de Roermondse inwoners toch niet enthousiast waren. Los van reformatorische sympathieën ervoeren die het als de zoveelste inmenging van de centrale regering in Brussel. De Habsburgers wilden de kerkelijke indeling aanpassen aan de nieuwe staatkundige eenheid en dachten met een fijnmaziger kerkelijke indeling de Reformatie beter te kunnen bestrijden. Roermond bleef een bisdom tot 1801, toen Napoleon en de Paus een concordaat sloten dat voorlopig een eind maakte aan het bisdom. In het hoofdstuk *Een Roomse Eeuw* verhaalt Nissen hoe Roermond

in 1853 roomser dan ooit aan haar tweede bisdom begon, maar zover was het nog niet in 1569, toen de magistraat vreesde dat de komst van de bisschop een eind zou maken aan de godsdienstvrijheid die in 1566 met de gilden was overeengekomen, en van Roermond een 'calvinistische stad' had gemaakt. De vrees van de magistraat bleek terecht.

Soms corrigeert de uitkomst van lokaalhistorisch onderzoek de gecanoniseerde nationale geschiedschrijving. Zo begint de Tachtigjarige Oorlog officieel op 23 mei 1568 met de overwinning van Willem van Oranje bij Heiligerlee. Nissen vervroegt het begin van die oorlog met een maand en laat hem ook elders beginnen: bij Roermond. Op 23 april stond het leger van Willem van Oranje voor Roermond. Het Spaanse garnizoen liet de opstandelingen niet binnen en versloeg dat leger een paar dagen later vernietigend, waarna de aanvoerder de invasieplannen van de prins aan Alva opbiechtte. Nissen stelt dus terecht dat de krijgshandelingen een maand eerder bij Roermond begonnen, maar zal niet verwachten dat alle schoolboeken nu worden bijgesteld..... Een tweede poging van Willem van Oranje om Roermond in te nemen slaagde in 1572 wel. Er vielen weinig burgerslachtoffers, maar in de kloosters en onder de geestelijken hielden prinselijk soldaten beestachtig huis, aldus biograaf Nissen. Hij veronderstelt dat het de huurlingen daarbij niet ging om het geloof van de geestelijken maar om hun bezittingen. De vergelijking met de 'Martelaren van Gorcum' dringt zich op!

Na enkele maanden kwam Roermond weer onder Spaans gezag, en na de opsplitsing van het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen in een Staatse en een Spaanse provincie in 1581, werd Roermond de hoofdstad van Spaans Gelre of het Overkwartier, een zelfstandig gewest in de Spaanse Zuidelijke Nederlanden. Venlo had zich in 1579 aangesloten bij de Unie van Utrecht en bevond zich daarmee in het andere kamp, wat vaker zou gebeuren. Ditmaal tijdelijk, want Venlo werd in 1586 weer Spaans, maar toen het Overkwartier – minus Roermond – in 1578 de kant van de Opstand koos, werd Venlo tijdelijk de hoofdstad. Nissen beschrijft dit allemaal in detail, maar over de waarschijnlijk moeizame verhouding tussen de twee steden wordt de lezer weinig wijzer. Roermond en Venlo waren burens aan dezelfde rivier en in hetzelfde gewest, maar hebben een zeer verschillende geschiedenis, waarin Venlo na een Spaanse periode die twee keer kort werd onderbroken, in 1713 bij de Republiek kwam en Roermond eerst Spaans, daarna Oostenrijks en tenslotte Frans en ook nog even Belgisch was. Zoals Kampen, Deventer, Zwolle en Zutphen een gezamenlijke geschiedenis lang rivalen waren, waren Roermond en Venlo dat ook. Het wordt gesuggereerd, maar niet geanalyseerd.

Omdat de Spaanse koning de vorst of 'prins' van het Spaanse Overkwartier was, werd Roermond een 'prinselijke hoofdstad', waar vanaf 1585 ook de stadhouder van de koning resideerde. De bestuurlijke oriëntatie was al in 1543 van Arnhem naar Brussel verschoven, en Roermond kreeg de chique status van bisschopsstad en hoofdstad van Spaans en later Oostenrijks Gelre. Dat bleef zo tot de Franse Revolutie, met enkele korte Staatse intermezzo's. De verovering door Frederik Hendrik onderbrak de Spaanse heerschappij van

1632 tot 1637, en de Spaanse Successieoorlog van 1702 bracht Roermond tot 1715 onder het gezag van de Republiek. Beide intermezzo's gaven de protestanten kort vrijheid van godsdienst. Roermond kwam definitief aan de andere kant van de politieke scheidslijn terecht en is 213 jaar geregeerd door Habsburgse vorsten, van wie de aartshertogen Isabella en Albert voor rust zorgden, maar ook voor de rooms-katholieke confessionalisering door jonge bisdommen te steunen, kloosters te stichten en een Jezuïetencollege in Roermond te vestigen.

Bij de vredesonderhandelingen in 1648 kwam het Overkwartier aan Spanje en bleef Roermond dus Spaans, rooms en de hoofdstad van het Overkwartier, maar ook Venlo bleef Spaans. Dat veranderde in 1715 na de Spaanse Successieoorlog, toen het Barrièretraktaat het Overkwartier opsplijste in een Staats, een Pruisisch, een Guliks en een Oostenrijks deel. Roermond werd de hoofdstad van het Oostenrijkse Overkwartier, waarvan Nissen aangeeft dat het territoire zo klein was geworden dat Roermond eigenlijk nog slechts de hoofdstad van zichzelf en de dorpen in de omgeving was, en dat 'het deftige bestuurscentrum met hoofdstedelijke allure werd geïsoleerd en uitgekleeft.' Venlo ging over naar het Staatse deel van het Overkwartier, dat een Generaliteitsland werd, zoals Brabant. Venlo keerde dus voor de rest van de 18de eeuw bestuurlijk terug in de Republiek. Na de inlijving bij Frankrijk van 1794 tot 1814 kwam Venlo weer bij Nederland maar na de Belgische afscheiding van 1830 koos Venlo, net als de rest van Limburg, voor België.

Roermond was sinds de komst van de stadhouder, de Rekenkamer, het Hof van Gelre, en daarmee veel juristen en ambtenaren, een bestuurlijk en administratief centrum en een deftig stadje. Nissen schetst de sfeer treffend. Roermond toonde zich betrokken bij het wel en wee van de leden van de Oostenrijkse Habsburgers. Van ieder lid van de familie schilderden Roermondse schilders portretten voor het stadhuis, en heugelijke gebeurtenissen werden groots gevierd. De stad had reden tot tevredenheid, want de verlichte Habsburgers verbeterden het bestuur, humaniseerden het strafrecht en honoreerden de wens om de invloed van de kerk te verminderen ten gunste van de burgerlijke overheid. Zoals steeds besteedt Nissen ruime aandacht aan de stedenbouwkundige ontwikkelingen waardoor de stad in de 18de eeuw niet alleen mooier maar ook toegankelijker werd. Bijvoorbeeld dankzij de Maria Theresiabrug over de Roer uit 1771, de eerste vaste oeververbinding van de stad.

Voor het voorzichtige economisch herstel in de 18de eeuw lijkt vernieuwing een beter woord. Ondernemers van elders vestigden zich in Roermond en legden de basis voor de industrialisatie in de vroege 19de eeuw. Waarom zij zich in Roermond en niet in Venlo vestigden, vertelt Nissen niet. Wellicht, omdat ze uit 'Oostenrijkse' steden kwamen en vestiging in Roermond daarom makkelijker was dan in Venlo. Bovendien maakte de verbetering van de organisatie én de reglementering van de arbeid vanaf het midden van de 18de eeuw het vestigingsklimaat aantrekkelijk, en bestreden stedelijke en kerkelijke instellingen van weladigheid de armoede en verpaupering effectief.

Voordat de Fransen een eind maakten aan de status van kleinstedse maar deftige regi-

onale en bisschoppelijke hoofdstad, had de verlichte keizer Jozef II voorwerk gedaan door in 1784 de middeleeuwse vestingwerken te laten afbreken en de grachten te laten dempen, het begraven in en rond kerken in de bebouwde kom te verbieden, en het kerkelijk leven te versoberen door 'nutteloze' kloosters op te heffen. Zijn staatkundige vernieuwingen riepen hevig verzet op wat in 1790 zelfs leidde tot afkondiging van de soevereiniteit door de Staten van Gelre die het gezag van deze keizer niet langer erkenden. Roermond was kort een ministaatje en draaide een deel van de maatregelen terug, maar bleef daarna Oostenrijks, totdat de Fransen in 1794 de macht overnamen en haar de status als hoofdstad en enkele jaren later ook die van bisschopszetel afnamen.

De Franse Tijd was een periode waarin veel veranderde, soms zo voorbarig dat modernisering en ongedaan gemaakt moesten worden, en maakte van Roermond een doorsnee provinciestad, en een garnizoensstad. De komst van een rechtbank in 1796 kon de pijn die vooral was veroorzaakt door de opheffing van het Hof hoogstens wat verzachten. Roermond was twintig jaar deel van Frankrijk met Parijs als hoofdstad, zodat na Brussel en Wenen, Parijs vanaf 1794 het bestuurlijk oriëntatiepunt was. Nissen geeft Roermond in de Franse Tijd de context die de lezer inzicht geeft in de geschiedenis van het huidige Limburg in die historisch gecompliceerde tijd. Hij besteedt als goede biograaf ook aandacht aan families die in Roermond een rol speelden, zoals de familie Michiels, die Michiels Van Kessenich werd, en aan de wieg stond van de industrialisatie van Roermond, maar ook tevergeefs pleitte voor de bevordering van Roermond tot hoofdstad van de nieuwe provincie Limburg in 1815.

Die nieuwe provincie ontstond uit het voormalige Franse departement van de Beneden-Maas en delen van het Roerdepartement, waarvan de rest naar Pruisen ging in - moeizame - ruil voor onder meer een smalle strook ten oosten van de Maas. Enkele dorpen in de omgeving kwamen daardoor pas in 1816 bij Nederland. De provincie Limburg was deel van het Koninkrijk der Nederlanden, en dankt haar naam aan koning Willem I die de naam van het vroegere hertogdom Limburg voor Nederland wilde bewaren. Na de afscheiding van België in 1830 koos Limburg, behalve Maastricht, dat een vesting van koning Willem I bleef, voor België. Dat betekende dat Roermond in 1831 als zoveelste staatshoofd een Duitse prins kreeg. In 1839 werd het bij het Verdrag van Londen opgesplitst in de Belgische provincie Limburg en een Nederlands hertogdom dat in 1866 de huidige provincie werd. Het is een ingewikkeld verhaal, waarin Nissen de lezer aan de hand neemt, maar niet vertelt waarom Limburg lid werd van de Duitse Bond. Limburg bleef in de Duitse Bond, totdat die in 1866 uiteen viel en in 1867 formeel werd opgeheven.

Roermond was in 1814 een stad van vergane glorie met nog maar 4037 inwoners, 1000 minder dan aan het eind van de middeleeuwse bloeitijd en 1500 minder dan Venlo. Dat Roermond in 1815 deel werd van het Koninkrijk der Nederlanden was het gevolg van de keuze van het Congres van Wenen voor een sterke staat ten noorden van Frankrijk. Voor Roermond was dat demografisch en economisch een goede afloop van 233 jaar af-

scheiding van Nederland, want dankzij de industriële politiek van koning Willem I en de komst van jonge Duitse ondernemers die meer verwachtten van het economisch liberale Nederland dan van het autoritaire Pruisen, herstelde de stad economisch snel en liet Venlo weer achter zich. Het verschil in de soort en het tempo van de economische ontwikkeling van Roermond en Venlo komen in de biografie regelmatig aan de orde, maar worden de lezer niet uitgelegd. Roermond krijgt van haar biograaf wel complimenten voor haar vermogen niet te blijven steken in droefenis over de vergane glorie, en voor het meewerken aan en gebruik maken van de infrastructuur die Willem I verbeterde. Nissen beschrijft de rol van Roermond in de proto-industrialisatie, die – zoals ook elders in het Zuiden – opviel door de combinatie van fabrieksmatige productie en huisnijverheid, en in Roermond bovendien door gebruik van de ‘waterkracht’ van de Roer. Hij besteedt veel terechte aandacht aan de nieuwkomers, jonge veelal Duitse ondernemers die afkwamen op het economisch klimaat dat de koninkkoopman in het Zuiden bevorderde. Zij maakten van Roermond, tot het midden van de eeuw, weer een voorname textielstad, vergelijkbaar met Tilburg maar ook met Leiden, en het zuidelijke centrum van de papierindustrie. Ook die dankte haar snelle opgang aan ondernemers van Duitse herkomst. Het is interessant in de integrale manier waarop Nissen geschiedenis schrijft, dat hij de rol van de industrie vertaalt naar de ontwikkeling van kerk, onderwijs, cultuur en politiek, waarvan hij het karakter tolerant en liberaal noemt. En zoals steeds ontbreekt een scherpe blik op de kerk niet. Het Franse en daarna het Hollandse bewind maakten een eind aan het levensbeschouwelijke alleenrecht van het katholicisme. De joden keerden terug en kregen volledig burgerrecht. Dankzij de vestiging van een Nederlands garnizoen in 1815 groeide ook de protestantse gemeenschap snel, en kon de bestaande loge van de vrijmetselaars groeien. Zoals steeds is de beschrijving van het culturele en kerkelijke leven een sterke kant van de biografie. Blijvend was deze godsdienstige pluriformiteit niet.

In de aanloop naar het boeiende hoofdstuk *Een roomse eeuw* vertelt Nissen indringend hoe Roermond zich na 1839 geleidelijk met het onbekende Nederlanderschap verzoende, en met Den Haag een nieuw politiek oriëntatiepunt kreeg. Dat het een moeizaam proces was blijkt uit de klachten die ondernemers naar Den Haag stuurden. Zij verweten de regering in het verre Holland dat die te weinig deed voor het Zuiden, en de notabelen klaagden dat de regering de katholieken, en daarmee hun eigen vrijheden, teveel beperkingen oplegde. Tientallen ondernemers vertrokken naar België. Daar was het belastingregime gunstiger en hadden ze minder last van tolmuren dan in het door België en Duitsland ingesloten Nederlandse Limburg, waar Roermond en Venlo vanuit de rest van Nederland moeilijk bereikbaar waren, door de grenzen ten oosten en ten westen van die steden. En zo vond de vroege economische bloei halverwege de eeuw een vroegtijdig einde. Nissen schrijft dat deels toe aan de wet van de remmende voorsprong, maar terecht ook aan het einde van de protectie, toen de buurlanden die juist invoerden. Dat de teruggang en stagnatie elders in Nederland minder hevig waren en korter duurden, had te maken met de moeilijker be-

reikbaarheid van Roermond. Het investeringsklimaat bleef tot halverwege de 20ste eeuw ongunstig.

In Roermond leefden ook na 1839 nog separatistische gevoelens. Geen wonder dus dat het er in het revolutiejaar 1848 weer onrustig was. Toch schreef de burgemeester in juni 1848 aan de koning dat Roermond tegen afscheiding van het hertogdom Limburg was, en zich erbij neerlegde met Limburg Nederlands te blijven. Wellicht hielp daarbij de opvolging in 1839 van de onbuigzaam protestantse koning Willem I door zijn katholiekvriendelijkere zoon Willem II. Hij had in 1830 begrip getoond voor de Belgen, en was graag in de zuidelijke en katholieke stad Tilburg, waar hij bevriend was met een katholieke geestelijke. Bovendien nam hij op de dag van zijn inhuldiging maatregelen die balsem waren voor de gekwelde katholieke ziel. Restte het herstel van het bisdom. Willem II tekende in 1848 de grondwet die dat mogelijk maakte, maar overleed voordat hij de wet kon tekenen die van Roermond weer een bisdom zou maken.

Peter Nissen beschrijft de zoveelste overgang naar een nieuw staatsverband in 1839 net zo makkelijk als hij dat met alle eerdere gevallen deed. Hij zegt het nergens expliciet, maar Roermond lijkt van alle Nederlandse steden het vaakst van staatsverband te zijn veranderd. Nissen zegt in de epiloog wel dat Roermond in 2014 pas 190 jaar tot het Koninkrijk onder de Oranjes behoorde. Dat is voor Groningen of Rotterdam niet anders. Het grote verschil zit in de periode ervoor, toen van een koninkrijk onder de Oranjes geen sprake was, maar Groningen en Rotterdam wel vanaf 1581 deel uitmaakten van de Republiek, terwijl Roermond van 1543 tot 1701 met twee korte Staatse uitzonderingen Spaans, daarna tot 1794 Oostenrijks, vervolgens tot 1814 Frans, dan groot-Nederlands, daarna van 1830 tot 1839 Belgisch en tenslotte Noord-Nederlands was. Dat heeft natuurlijk wel invloed op de biografie van een stad.

Vanaf 1848 verandert de toon van de biografie. Roermond is een 'gewone' Nederlandse stad, die ondanks de verstedelijking die onderdeel was van het wereldwijde proces van 'demografische transitie', wel groeit maar minder dan het landelijke gemiddelde en ook minder dan buurstad Venlo die Roermond rond 1890 definitief voorbijstreeft in inwoneraantal. Na de eerste helft van de eeuw, waarin Roermond industrieel voorop liep en in alle opzichten vrijzinnigheid vertoonde, werd de stad na 1853 – weer – rooms: het bisdom werd hersteld, Roermond werd een centrum van katholieke kunstnijverheid en onderwijs, een stad van paters, zusters en broeders maar ook van roomse architectuur, zoals die van Pierre Cuypers, en Roermond leverde haar nieuwe vaderland drie – spraakmakende – katholieke premiers: jhr. mr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, dr. L.J.M. Beel en mr. J.M.L.Th. Cals. Zelfs voor een zuidelijke ambtenarenstad of, in de woorden van Peter Nissen 'de juridische hoofdstad van Midden- en Noord-Limburg' was dat veel. De rol van juridische hoofdstad trok ook niet-roomsen, wat in de loop van de 20ste eeuw een eind maakte aan de Roomse eeuw. In de eerste zestig jaar daarvan miste Roermond de economische boot, omdat ze 'geen aantrekkelijke bestaansmogelijkheden' bood. Geen wonder dat de kerkelijke

kunstnijverheid weer opbloede, en de stad uiterlijk steeds meer een bisschopsstad werd. De paragrafen in *Een roomse eeuw...* hierover zijn smullen voor de liefhebber, en zelfs voor wie dat nog niet was...

Nissen behandelt nog een boeiend aspect van de geschiedenis: de gevoeligheid voor rechtsradicale politiek. Dat gold voor de NSB, die in Roermond een bovengemiddelde aanhang had, maar in de gemeentepolitiek geen rol speelde, en voor het rechtsautoritaire Verbond voor Nationaal Herstel dat minder invloed van het parlement en meer macht voor het koningshuis wilde, de koloniën wilde behouden en het socialisme en communisme als het ultieme kwaad zag. Een van de oprichters na de Muiterij op de Zeven Provinciën in 1933 (en niet in 1932) was de griffier van de rechtbank mr. P.P.J.M. Geradts. Het Verbond kreeg in 1933 een zetel in de Tweede Kamer en bij de verkiezingen voor de gemeenteraad in 1935 in Roermond vijf zetels, waarschijnlijk mede dankzij de NSB die niet meedeed en haar kiezers aanraade op het Verbond te stemmen. Geradts was voor de verlokkingen van de NSB overigens ongevoelig. Nissen verklaart het Roermondse rechtsradicalisme uit frustraties bij de middenstand en de antiklerikale liberale onderstroom, die Roermond in de jaren twintig en dertig typeerde. Antiklerikalen vonden ook hun weg naar de socialistische partijen die in Maastricht en Roermond al vroeg afdelingen hadden. In Roermond kwam in 1919 voor het eerst een socialist in de gemeenteraad. En dit hoofdstuk eindigt met een beschrijving van de wederwaardigheden van Roermond en haar inwoners in de Tweede Wereldoorlog en met zorgvuldige aandacht voor de letterlijke uitroeiing van de kleine joodse gemeenschap die in 1946 nog 24 leden telde.

Schrijvers van stadsgeschiedenissen zoeken naar een passende gebeurtenis in het niet al te verre verleden om de biografie van hun stad mee af te sluiten. Dat doet Peter Nissen niet. Van hem krijgt Roermond na 1960 nog een volwaardig hoofdstuk, waarin hij een affaire als die rond oud-wethouder Van Rey niet uit de weg gaat, en uit de *Sociaal Economische Verkenningen Roermond 2013* zelfs nog citeert dat het Roermond na de crisis van 2008 voor de wind was gegaan en de werkgelegenheid als geheel in 2012 was nog toegenomen, evenals de bevolking. Helemaal positief eindigt hij niet, want in 2013 werden de gevolgen van de economische neergang ook in Roermond zicht- en voelbaar.

Nissen constateert dat in 2013 de voortdurend afwisselende bestuurlijke oriëntatie van Roermond niet meer telt, dat de stad dankzij de Europese ontwikkelingen niet meer aan de laat 19de eeuwse periferie van Nederland ligt maar onderdeel is geworden van de economie van de Maas-Rijnregio, en daarmee feitelijk terug is bij de situatie waarin Roermond ontstond en haar eerste bloei beleefde. De Maas-Rijnregio bestaat bovendien uit de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen, de Nederlandse provincies Limburg en Noord-Brabant en een groot deel van België, precies het gebied waarvan de separatisten in Roermond in de vroege 19de eeuw droomden, en dat nu de toekomst van de stad is. De biograaf voorspelt zijn hoofdpersoon aan de hand van deze rode draad een mooie toekomst.

Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners is een rijk en leesbaar boek, waarin op-

valt dat de biograaf net zo boeiend en inzichtelijk schrijft over Roermond als textielstad in de middeleeuwen als over Roermond als ambtenarenstad onder de Habsburgers in de 18de eeuw, als industriestad in de vroege 19de en als roomse stad in de vroege 20ste eeuw. Volgens sommigen moet de biografie van een stad door één auteur geschreven worden en volgens anderen juist niet, omdat zulke generalisten niet bestaan. Peter Nissen bewijst dat ze bestaan. Hij is kerkhistoricus maar ook een goed voorbeeld van een generalistische historicus die iedere periode en ieder aspect van de geschiedenis van een stad doorgrondt en beschrijft. Natuurlijk is te merken dat de schrijver kerkhistoricus is. Hij besteedt veel gedetailleerde aandacht aan de kerkelijke ontwikkeling en weet die gespecialiseerde materie voor leken toegankelijk en boeiend te vertellen. En dat past natuurlijk uitstekend bij Roermond dat bij uitstek een kerkelijke stad is. Zijn specialisme heeft juist in dit boek meerwaarde, omdat hij de kerkelijke ontwikkeling relateert aan de economische en de bestuurlijke, zoals in de middeleeuwse bloeitijd van Roermond, in de eeuw van de Reformatie, in de 18de eeuw en bovenal in de Roomse eeuw. Bovendien is Peter Nissen er in geslaagd de complexe geschiedenis van Roermond scherp te analyseren en te doen wat van een stadsbiograaf wordt verwacht: de lezers van zijn boek duidelijk vertellen wat de identiteit is van zijn hoofdpersoon en hoe die identiteit zich heeft ontwikkeld. Het hoofdstuk met de rake titel *Een Roomse eeuw* is daarvan een mooi bewijs.

Valt op dit boek dan helemaal niets aan te merken? Natuurlijk wel. Het is jammer dat de epiloog de lezer soms moet uitleggen wat hem in de tekst is onthouden, en het is ook jammer dat Nissen soms heel veel, maar soms ook weinig context geeft, waarin de epiloog niet voorziet. Het grootste gemis is een analyse van de verhouding tussen Roermond en haar wat verdere omgeving, waarmee vooral Venlo wordt bedoeld. Nissen noemt Venlo geregeld als de noordelijke buurstad die wisselend groter of kleiner is, die het stapelrecht van Roermond krijgt, die bij de Republiek hoort terwijl Roermond Oostenrijks is, en die in de late 19de eeuw Roermond tenminste demografisch voorbij schiet. Wat ontbreekt, is een analyse van de ingewikkelde relatie tussen deze twee Limburgse steden met hun geheel verschillende karakters.

Deze opmerkingen nemen niet weg dat Peter Nissen als eerste een schitterende en omvattende geschiedenis van Roermond heeft geschreven, waarmee Roermond voorlopig vooruit kan. Zulke stadsgeschiedenissen of -biografieën zijn na verloop van tijd aan een opvolger toe. In het licht van de voortschrijdende geschiedenis en dankzij nieuw bronnenmateriaal dan wel een andere interpretatie van het bestaande, kan een volgende biograaf uit wellicht een andere hoek van de wetenschap die geschiedenis heet en gelukkig een discussie zonder eind is, tot een nieuwe visie op de hoofdpersoon komen. Peter Nissen eindigt zijn epiloog dan ook met die opdracht aan zijn opvolgers.

Henk Slechte

Personalia van de auteurs

Drs. Marion (M.E.N.) Aarts (1959) studeerde kunstgeschiedenis, mediterrane archeologie en prehistorie aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Van 1990 tot 2002 werkzaam als Conservator Stedelijke Historie en Archeologie in Museum Het Domein in Sittard en diens voorgangers. Thans werkzaam als gemeentelijk archeoloog van de gemeente Sittard-Geleen en als archeologisch adviseur. E-mail: schuring.aarts@wxs.nl

Drs. Béatrice de Fraiture (1961) studeerde klassieke taal- en letterkunde, hoofdvak klassieke archeologie (1988) aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1988 tot 1996 medewerker educatie en publicaties van het Allard Pierson Museum, Archeologisch Museum der Universiteit van Amsterdam. Van 2002 tot 2006 beleidsmedewerker archeologie bij de Provincie Limburg. Sedert 2006 is zij als zelfstandig cultureel ondernemer (zzp, Bdfproducties) werkzaam op het gebied van publieksarcheologie. Zo produceerde zij diverse films voor musea en tentoonstellingen. En zij verzorgde onder meer de historische content van de website ViaBelgicaDigitalis. Adres: Breemakkergraad 41, 6227 HR Maastricht, b.fraiture@wxs.nl

Dr. Hans van Hall (1949) studeerde Nederlands recht aan de Rijksuniversiteit Utrecht en de Katholieke Universiteit Nijmegen. Promoveerde in 2011 op het proefschrift getiteld *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*. Van 1976 tot 2014 als archivaris verbonden aan het Rijksarchief in Limburg / Regionaal Historisch Centrum Limburg / Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Adres: Bergstraat 16, 6262 NT Banholt, vanhallhans@gmail.com

Prof. dr. Paul Janssenswillen (1964) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Promoveerde in 2007 op het proefschrift getiteld *Bezielde vorming. Pedagogische praktijken in het middelbaar onderwijs van jongens in de provincie Limburg, 1878-1970*. Thans werkzaam als lerarenopleider en vakdidacticus geschiedenis bij de Thomas More Hogeschool in Vorselaar en Specifieke Lerarenopleiding Antwerpen. Adres: Boomlaanstraat 58, 2500 Lier - België, paul.janssenswillen@uantwerpen.be

Dr. Karen (C.F.) Jeneson (1966) studeerde provinciaal-romeinse archeologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. In 2012 gepromoveerd op een proefschrift over het Romeinse villa-landschap tussen Tongeren en Keulen. Van 2004 tot 2009 werkzaam als veldarcheoloog, beleidsarcheoloog. Sedert december 2009 werkzaam als conservator bij het Thermenmuseum in Heerlen. Adres: Schweibergerweg 13-A, 6281 ND Mechelen, kjeneson@xs4all.nl

Prof.dr. N.J.M. (Nico) Nelissen (1942), studeerde sociale wetenschappen aan de Universiteit van Tilburg. Promoveerde in 1970 op het proefschrift getiteld *Sociale Ekologie*. Van 1966 tot 2004 werkzaam als hoogleraar aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Adres: De Blekerij 92 F, 6212 XZ MAASTRICHT, n.nelissen@xs4all.nl

Drs. Sebastiaan Ostkamp (1968) studeerde Europese Archeologie aan de Universiteit van

Amsterdam. Hij specialiseerde zich op de studie van de materiële cultuur uit de periode tussen 1000 en 1850. Hierbij gaat zijn aandacht vooral uit naar de typologische indeling van vormen en de iconografische duiding van voorstellingen op voorwerpen. Naast talloze rapporten over zowel grootschalige als kleinere archeologische opgravingen, publiceerde hij tal van artikelen over loodglazuur aardewerk, faience, Rijnlants steengoed en Chinees porselein. Door een koppeling van archeologische contexten aan iconografische en/of historische bronnen ligt de nadruk vooral op de cultuurhistorische inbedding van voorwerpen en de voorstellingen die daarop voorkomen. Als gastdocent verzorgt hij regelmatig colleges over deze onderwerpen, onder meer aan de Universiteit van Amsterdam. Sebastiaan is freelance werkzaam als senior archeoloog, onderzoeker van de materiële cultuur en publicist Adres: Zandstraat 11, 1011 HJ Amsterdam, s.ostkamp@upcmail.nl, www.sebastiaanostkamp.nl

Drs. C.H. (Henk) Slechte (1943) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Was onder meer werkzaam bij het Gemeentearchieven van Rotterdam en Den Haag, de Gemeentemusea Deventer en het Maritiem Museum Rotterdam. Sinds een aantal jaren free lance publicist en tentoonstellingsmaker. In die laatste hoedanigheid een van de samenstellers van de tentoonstelling en de catalogus *Willem II Kunstkoning* in het Dordrechts Museum, de komende jaren als gastconservator. Auteur van *Staken en Stempelen. Werken en Werkloosheid in Schiedam 1890-1940*. 2006, en van *De Geschiedenis van Deventer*, 2010. Adres: Havendijk 479, 3114 EJ Schiedam, c.h.slechte@kabelfoon.nl

Drs. Henk Stoepker (1947) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in de middeleeuwse archeologie. Hij werkte bij de gemeenten Amsterdam en Tilburg en van 1985 tot 2005 bij de (voormalige) Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek als senior-onderzoeker middeleeuwen, als provinciaal archeoloog voor Limburg en als projectleider archeologie Maaswerken/A73. Sinds 2006 werkt hij als zelfstandig archeologisch adviseur en onderzoeker. Adres: Tienbundersweg 8, 6321 CR Wijlre, hstoepker@hetnet.nl

Drs. Hilde (H.C.G.M.) Vanneste (1980), studeerde geschiedenis en archeologie aan de Rijksuniversiteit van Gent. Afstudeerscriptie: Vanneste, H., 2002: *Scheldevallei-amforen: typologie, inhoud, productie en verspreiding*, Rijksuniversiteit Gent. Van 2002 tot 2011 werkzaam als archeoloog en later senior archeoloog bij diverse archeologische bedrijven in Nederland. Sedert 2011 werkzaam als regioarcheoloog voor de acht Parkstadgemeenten (Brunssum, Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Nuth, Onderbanken, Simpelveld en Voerendaal). Adres: Stationsstraat 21, B - 4650 Elen, h.vanneste@heerlen.nl

Dr. Leo Verhart (1952) studeerde culturele prehistorie aan de Universiteit van Leiden. Promoveerde in 2000 op het proefschrift getiteld *Times fade away. The neolithization of the southern Netherlands in an anthropological and geographical perspective*. Van 1977 tot 2008 werkzaam als conservator Nederland-Prehistorie bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Thans werkzaam als conservator archeologie en oude geschiedenis bij het Limburgs Museum in Venlo. Adres: Postbus 1203, 5900 BE Venlo, l.verhart@limburgsmuseum.nl

Verslag over 2014 van het Koninklijk LGOG

Samengesteld door drs. Henk J.L.M. Boersma MBA
m.m.v. mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems onder verantwoordelijkheid van
mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, secretaris van het hoofdbestuur van het
LGOG

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden

Genootschapsbestuur

Bestuursmutaties

Gedurende het verslagjaar bleef de samenstelling van het genootschapsbestuur ongewijzigd.

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31 december 2014

Drs. C.J.J.S. Majoor, Geulle, voorzitter

Mr. E.L.M. Bouts, Roermond, vice-voorzitter.

Mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, Weert, secretaris

Drs. R.E.M.H. Imkamp, Roermond, penningmeester

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, Horst, lid

Dr. P. Caljé, Maastricht, lid

Mw. drs. B.M.P. de Fraiture, Maastricht, lid

P.L.J. Wolters, Gennep, lid

Drs. M.W.J. van der Weerden, Heerlen, lid.

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, Maastricht, voorzitter redactie Publications, adviseur

Drs. A.M.P.P. Janssen, Sittard, voorzitter redactie van de Maasgouw, adviseur

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, Maastricht, directeur LGOG, q.q. adviseur

In 2014 vergaderde het genootschapsbestuur op 13 februari, 8 mei, 26 juni, 21 augustus, 30 oktober en 11 december. De vergaderingen werden voorbereid door het dagelijks bestuur. Het dagelijks bestuur kwam in vergadering bijeen op 13 januari, 17 februari, 19 maart, 22 april, 28 mei, 11 augustus, 29 september, 3 november en 18 december.

Leden

Door de niet geringe inspanningen van de Kringbesturen, de Sectiebesturen en het Hoofdbestuur en niet in het minst vanwege de inspanningen van individuele leden en het Bureau van het LGOG bleef de omvang van het ledenbestand van het LGOG ook in 2014 redelijk op peil. De uitschrijvingen vanwege overlijden of opzegging konden gelukkig nagenoeg in zijn geheel worden opgevangen door de aanwas met nieuwe leden. Het beeld over meerdere jaren laat echter een lichte afkalving zien. Een actieve houding voor wat betreft het werven van nieuwe leden is dus noodzakelijk. Met name de jeugd, studenten en docenten geschiedenis zijn zwaar ondervertegenwoordigd op de ledenlijst. Dat geldt ook voor leden van lokale historische- en heemkundeverenigingen.

Het aantal leden per	31-12-2011	31-12-2012	31-12-2013	31-12-2014
Ereleden	15	16	14	14
Gewone leden	2.229	2.205	2.171	2.150
Gezinsleden	428	434	442	434
Junior leden	13	16	23	25
Gemeenten	15	14	14	13
Instellingen	126	120	124	120
	2.826	2.805	2.788	2.756
Ruilrelaties	92	91	87	86

Een lijst van personen en instellingen die in 2014 lid zijn geworden van het LGOG is achter dit verslag opgenomen.

Als blijk van erkentelijkheid voor langdurig lidmaatschap werd in 2011 de LGOG-verenigingsspeld geïntroduceerd. De spelden worden jaarlijks, bij voorkeur tijdens de jaarvergaderingen van de Kringen, uitgereikt aan leden die 25, 40 of 50 jaar lid zijn van het genootschap. In 2014 kregen 93 leden het kleinood uitgereikt, waarmee opnieuw is aangetoond dat leden van het LGOG het genootschap zeer trouw zijn. In het verslagjaar waren 59 personen 25 jaar lid, 26 personen 40 jaar lid en 8 leden liefst 50 jaar. Dit betreft de leden mr. H.J.M.E. Mathijssen (Venray), dr. L.J.A. Heijenrath (Kerkrade), mr. J.W.M. Wanders (Brunssum), dr. G.C.P. Linssen (Roermond), mw. C.A.M. Wever (Roermond), drs. E.P.H.P.T. Haanen (Swartbroek), J.A. van der Heijden (Geleen) en E.M.J. van der Steen (Panningen).

De belangstelling voor geschiedenis, genealogie en archeologie, en dan met name die van dicht bij huis en op provinciaal niveau blijft onverminderd groot.

Het LGOG probeert daarin jaar-in-jaar-uit een belangrijke rol te spelen door het organiseren van lezingen, dagtochten, meerdaagse excursies en studiereizen, maar ook door het bieden van publicatiemogelijkheden in het *Jaarboek (Publications)*, het kwartaalblad de *Maasgouw*, het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, in de reeks *Werken* en in de serie *Maaslandse Monografieën*. Er zijn daarenboven voldoende secties, commissies en werkgroepen die een bepaald onderdeel van de rijke historie van Limburg tot onderwerp hebben en waarin leden zitting kunnen nemen. Het aantal commissies is de afgelopen jaren aanzienlijk toegenomen om steeds weer nieuwe vraagstukken adequaat te kunnen aanpakken. Punt van aandacht is de intensivering van de samenwerking van het LGOG met lokale historische verenigingen en heemkundeverenigingen, anders dan door het gezamenlijk organiseren van activiteiten.

Ook de jeugd werd in 2014 niet vergeten. Om de belangstelling voor de geschiedenis van de directe omgeving onder de aandacht te brengen werden meerdere initiatieven ontplooid waaronder de jaarlijkse uitreiking van de Profielwerkstukprijs voor leerlingen van HAVO en VWO, de organisatie van familiedagen en (jeugd)wandelingen, de ontwikkeling van leskisten en het geven van lessen, de organisatie van opgraafmiddagen en het werken met de *Canon van Limburg*.

De organisatie van al deze activiteiten wordt in belangrijke mate gedragen door een vaste kern van ongeveer 150 enthousiaste en deskundige vrijwilligers die in de Kringen, Secties en Commissies of anderszins voor het LGOG in de weer zijn. Zij geven het LGOG al meer dan 150 jaar een gezicht en zorgen voor de continuïteit binnen het Limburgs historische werkveld in al zijn facetten.

Ereleden

Ereleden per 31 december 2014

- Dr. J. Kremers, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Bilthoven, 1978
- A.F. Henrar, oud-penningmeester van het LGOG, Eben-Emael (B), 1990
- Drs. J.H.M. Wieland, oud-voorzitter van het LGOG, Nebian (F), 1991
- Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Voorburg, 1994
- Mgr. E.J.M. Wiertz, bisschop van Roermond, Roermond, 1994
- Dr. H.J.C.G. Vandermeulen, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Hasselt (B), 1995
- J.M.H. Hoen, oud-voorzitter van de Sectie Genealogie van het LGOG, Sittard, 1997
- Prof. mr. A. Fl. Gehlen, emeritus bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria en oud-voorzitter van de redactie van de *Publications*, Heerlen, 1998
- Drs. B.G.J.C. Fasol, oud-voorzitter van het LGOG, Horst, 1999

Mw. H. Houben-Bertrand, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Genk (B), 2001
J.M. Prakken, oud-voorzitter Archeologische Vereniging Limburg (AVL), sectie Archeologie van LGOG, Heerlen, 2002
L.J.P.M. Frissen, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 2009
Drs. Th.J.F.M. Bovens, gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 2012
en
Commission Royale d'Histoire, Brussel (B), 1934

Eerbetoen

Habetspenning

De Habetspenning werd in 1998 geïntroduceerd als *Jaarprijs van het LGOG* om daarmee een persoon, vereniging, institutie, bedrijf of initiatief binnen of buiten het genootschap erkenning te tonen voor de afronding van een uitzonderlijke activiteit, waarmee de zorg voor het Limburgs erfgoed nieuw elan heeft gekregen. De prijs wordt slechts sporadisch toegekend.

Houders van de Habetspenning (leden van het LGOG)

Dr. J. Venner, Grathem, 2001
Drs. J.W.M. Schatorjé, Horst, 2004
Dr. G.H.A. Venner, Eijsden, 2010

LGOG-draagspeld

De LGOG-draagspeld werd in 1998 geïntroduceerd om met name leden van het LGOG te kunnen eren voor hun (bestuurlijke) inzet voor de vereniging.
In het verslagjaar 2014 werd de LGOG-draagspeld uitgereikt aan H. Huijs (Har) uit Tege-
len.

Dragers van de speld (leden van het LGOG)

Drs. B.G.J.C. Fasol, Horst, 1999
J.Ph.W. Huinen, Maastricht, 1999
G.F. Verheijen, Horst, 2000
J.A. van der Heijden, Geleen, 2002
W.S. van Dinter, Gennep, 2004
Drs. P.J.A. van Meegeren, Venray, 2004
Mw. G.J.H. Raaijmakers-Janssen, Tienray, 2005
Mw. drs. L. Wiggers, Sweikhuizen, 2008
M.P.J. van den Brand, Venray, 2009
Mr. Th. J. van Rensch, Gronsveld, 2009

M.J. Goedmakers, Venlo, 2010
 P.A. Linssen, Venlo, 2010
 Drs. W.J. Moorman, Horst, 2010
 Drs. A.A.J.J. van Pinxteren, Nijmegen, 2010
 J.H. Strijkers, Sittard, 2011
 Dr. A.P.J. Jacobs, Hoensbroek, 2013
 Drs. J.M.P. Ewalds, Venray, 2013
 H. Huijs, Tegelen, 2014

Bureau LGOG

Bezetting gedurende 2014

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, directeur (1 fte)
 Mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems, administratief medewerkster (0,75 fte)
 Drs. W.J. Moorman, beheerder van de website van LGOG (0,2 fte; vanaf 1 februari)

Het takenpakket van het Bureau is zeer divers: het onderhouden van de ledenadministratie, het voeren van de financiële administratie (inclusief het onderhouden van de subsidierelatie met de Provincie Limburg), archiefbeheer, de secretariële ondersteuning van het Genootschapsbestuur en van enkele commissies, de verzending van convocaten en publicaties van de verschillende gremia (*De Maasgouw, Publications, Limburgs Tijdschrift voor Genealogie, Werken LGOG*), het onderhouden van de website, PR-zaken, het onderhouden van de boeken- en tijdschriftenvoorraden en het verzorgen van bestellingen. Naar buiten toe is het Bureau het eerste aanspreekpunt van het LGOG en vraagbaak op historisch, archeologisch en genealogisch gebied. Voorts is het Bureau intensief betrokken bij de organisatie van de KSC-vergaderingen en de Voor- en Najaarsvergadering (Algemene Ledenvergaderingen). Voor de Commissie Studiereizen verzorgt het Bureau de reisadministratie, de kamerindeling en de financiële afwikkeling van de studiereizen. Daarnaast verleent het Bureau hand-en-spandiensten bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij de organisatie van symposia. In het verslagjaar werd veel tijd besteed aan de (financiële) administratie rondom de uitgave van *Limburg. Een geschiedenis*, de nieuwe wetenschappelijk geschiedenis van Limburg in drie delen.

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder andere *De Maasgouw, Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, en het *Jaarboek* (Publications) en de gedrukte convocaten, kon weer een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Het betreft: J.M.G. Narinx (1990), N.J.G. Bollen (2001), mw. A.C. Stallinga (2001), H.M.Th. Provas (2009), A.M.J. Brorens (2013), W.L.H. Philip-pens (2013), L. Vonhögen (Maastricht) en A.L.M.J. Daniëls (2001).

Algemene Ledenvergaderingen en vergaderingen met besturen van Kringen, Secties en Commissies

Algemene Ledenvergaderingen

Voorjaarsvergadering

De Voorjaarsvergadering vond plaats op 29 maart in het gemeentehuis van Horst aan de Maas. Het bestuur van Kring Ter Horst trad op als gastheer en verzorgde het educatief deel van het programma. De vergadering werd bijgewoond door bijna 80 leden. Na vriendelijke welkomstwoorden van de voorzitter van de kring, Marcel van den Munckhof, en van de burgemeester van Horst aan de Maas, Kees van Rooij, werd door de voorzitter van het LGOG, Karel Majoor, in een gemoedelijke en constructieve sfeer de agenda afgehandeld. Een belangrijke mededeling behelsde het schrijven van het Koninklijk Huis van 27 januari waarin aan LGOG werd kenbaar gemaakt dat H.K.H. Prinses Beatrix ook in de nieuwe monarchale constellatie het beschermvrouwschap van het LGOG blijft vervullen. Met een hartelijk applaus nam de vergadering daar kennis van. Na het vaststellen van de notulen van de Najaarsvergadering van 12 oktober 2013 (Maastricht) werd door de secretaris het jaarverslag van het bestuur over het Jubeljaar 2013 voorgelezen. Het algemeen gevoelen was dat 2013 een geweldig jaar is geweest voor het genootschap. Het verslag van alle activiteiten van het genootschap is in het Jaarboek 2013 opgenomen.

De jaarrekening over 2013, zoals opgesteld door de accountant en door deze van een goedgekeurde verklaring voorzien, werd door de vergadering aangenomen. Het verslag van de kascontrolecommissie oordeelde positief over de wijze waarop door het Bureau administratie werd gevoerd en door de penningmeester en bestuur aan het financieel beleid invulling werd gegeven. De heer H. Brueren nam afscheid van de kascontrolecommissie. Tot nieuw lid werd gekozen P. Jakobs (Horst).

Har Huijs werd aangenaam verrast met de uitreiking van de LGOG-draagspeld. Deze werd aan hem toegekend mede vanwege zijn verdiensten voor het LGOG en voor de Kring Venlo in het bijzonder.

Vervolgens was het aan Paul Tummers, voorzitter van de redactiecommissie van de Publications, om het Jaarboek 2013 te presenteren. Na een korte toelichting werd het eerste exemplaar aangeboden aan de voorzitter van het LGOG.

De rest van de vergadering stond in het teken van het onderling informeren over de laatste ontwikkelingen binnen het genootschap met als belangrijke aandachtspunten de werkzaamheden van de werkgroep Beleidsplan LGOG 2014/15-2018 en de laatste ontwikkelingen met betrekking tot *Limburg. Een geschiedenis*.

De gezamenlijke lunch werd genoten in Museum De Locht, waar ook het middagprogramma invulling kreeg. Dit bestond uit een lezing over het museum en een geleide rondgang met deskundige en enthousiaste gidsen. De goed georganiseerde en prima verlopen dag werd besloten met een borrel.

Najaarsvergadering

Op 11 oktober vond te Weert de Algemene Ledenvergadering (Najaarsvergadering) plaats in de commissiekamer van het sinds kort in gebruik genomen nieuwe stadhuis. Bijna zeventig leden waren daarbij aanwezig. Na vriendelijke welkomstwoorden van de voorzitter van Kring Weert, Peter Korten en van Harrie Litjens, loco-burgemeester van Weert, werd de vergadering geopend door Karel Majoor, voorzitter van het LGOG. De notulen van de Voorjaarsvergadering die gehouden werd te Horst aan de Maas op 29 maart 2014 werden conform concept vastgesteld. De begroting voor 2015 werd bij acclamatie goedgekeurd. Vooralsnog zijn inkomsten en uitgaven in evenwicht en kon een sluitende begroting worden gepresenteerd. De penningmeester wees erop dat vanwege de almaar toenemende kosten bij gelijkblijvende inkomsten en het hoge ambitieniveau van LGOG een contributieverhoging in 2016 evenwel in de rede ligt. De laatste contributieverhoging dateert van 2010. Een belangrijk agendapunt werd toegelicht door Béatrice de Fraiture. Zij is voorzitter van de Werkgroep Beleidsplan LGOG 2014/15-2018, die in nauw overleg met Kringen, Secties en Commissies, aan dit plan invulling heeft gegeven. Het plan gaat uit van vijf thema's (imago; kennis delen en professionaliseren; communicatie; samenwerking intern; samenwerking extern) met vooralsnog drie actielijnen (modernisering website; verbetering in- en externe samenwerking; meer structurele ondersteuning van het Bureau). De eindversie zal in de ALV van 18 april 2015 ter goedkeuring worden voorgelegd. De vergadering stond verder mede in het teken van het informeren van de leden over de ontwikkelingen binnen de vereniging (de voortgang van de jubileumuitgave *Limburg. Een geschiedenis*, de PWS-prijs, meerdaagse studiereizen, werkzaamheden diverse commissies, etc.). Constant De Maeijer, voorzitter van Kring Valkenburg en Heuvelland, greep de gelegenheid te baat om Karel Majoor de verenigingsspeld vanwege diens 25-jarig lidmaatschap aan te bieden. Na een korte toespraak werd hij voorzien van het kleinood. Als extra geste overhandigde Constant hem een speciaal voor deze gelegenheid door het Bureau samengesteld fotoboek van de Jubileumviering 150 jaar (Koninklijk) LGOG die op 28 juni 2013 ten provinciehuize heeft plaats gevonden. Een ander geschenk was van Xavier van Dijk. Hij is de auteur van het boek *Huys de Hildert (te Well)*. In dit boek het uitgebreide verslag van het (archeologisch) onderzoek dat door hem in de voorbije jaren werd verricht toen Karel Majoor burgemeester was van de gemeente Bergen waaronder Well ressorteert.

Na een eenvoudige edoch voedzame lunch werd onder leiding van enige enthousiaste stadsgidsen een wandeling gemaakt door de onlangs gerenoveerde wijk Fatima. Aansluitend volgde een lezing door Joke Jongeling in de Fatimakerk over onder meer het herbestemmen van kerken. De dag werd besloten met een gezamenlijke borrel.

Vergaderingen van Kringen, Secties en Commissies

De gezamenlijke vergaderingen van het Hoofdbestuur met afgevaardigden van de besturen van Kringen, Secties en Commissies (KSC) vonden plaats op 20 maart en op 11 september, beide keren in Wijkgebouw Keenter Hart te Weert. Tijdens deze vergaderingen werden de ontwikkelingen binnen de vereniging bediscussieerd (jaarrekening, begroting, terugblik op de jubileumactiviteiten, het (nieuwe) beleids- en activiteitenplan, de profielwerkstukprijs, bestuursbenoemingen, website, de jubileumuitgave *Limburg. Een geschiedenis*, diverse historische herdenkingen, de Habetslezing, ledenwerving, kringindeling, subsidiebeschikking etc.) en werd voorwerk gedaan voor de algemene ledenvergaderingen. Een belangrijk agendapunt betreft de terugkoppeling van de leden KSC over hun bevindingen in het werkveld en datgene wat leeft onder de leden.

Van de ontwikkelingen binnen de vereniging is meer in detail vastgelegd in de onderscheiden paragrafen in dit jaarverslag. Ook in *De Maasgouw* wordt regelmatig verslag gedaan van de actuele zaken die binnen de vereniging spelen. De veelal korte berichten zijn opgenomen in de rubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken*.

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (Jaarboek van het LGOG)

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

Per 1 juli 2014 beëindigde drs. E.P. (Emile) Ramakers, na de gebruikelijke twee termijnen, zijn werkzaamheden voor de redactie van de Publications, en trad dr. E.W.G. (Eric) Lemmens toe tot de redactie.

Samenstelling redactie per 31 december 2014

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, voorzitter, dr. R.M. de la Haye, secretaris, en de leden dr. P.A.J. Caljé, drs. R.A.M.J. Dückers, dr. E.W.G. Lemmens, dr. D. Lyna, mr. Th.J. van Rensch, dr. E.D. Steegen en drs. H. Stoepker.

De redactie vergaderde vijf keer. Hiertoe werd gastvrijheid geboden door het Regionaal Historisch Centrum (Limburgs Archief) in Maastricht.

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 29 maart 2014 in Horst werd het jaarboek 2013, deel 149, een rijk geïllustreerd boek, gepresenteerd.

Ook dit jaar werd meer dan de helft van de oplage van de Publications door leden van Kringbesturen en vrijwilligers bij de leden thuisbezorgd. De daarmee bespaarde portokosten kwamen zodoende ten goede aan de Kringen.

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

In het verslagjaar werd afscheid genomen van drs. R.H.M. Denessen en mw. drs. K. Janssen-Rompen. Drs. S.C. van Daal en ing. P.G.H. Vullings traden toe tot de redactie.

Samenstelling redactie per 31 december 2014

Drs. A.M.P.P. Janssen, voorzitter, drs. F.J. Hermans, secretaris, en de leden mw. drs. L. Mostert, drs. F.E.R. Hovens, ir. A.W.J. Bruekers, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont, mw. drs. M.E.N. Aarts, drs. G.A. van de Garde, drs. S.C. van Daal en ing. P.G.H. Vullings.

In 2014 verschenen de gebruikelijke 4 nummers van de kwartaaluitgave *De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie* (Jaargang 133) en de Index op de nummers van de jaargang van het jaar daarvoor (Jaargang 132). De rubriek *Limburgs Historisch Aktueel* en de subrubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken* werden verzorgd door de directeur van het LGOG. In *Limburgs Historisch Aktueel* wordt aandacht geschonken aan recent verschenen boeken, tentoonstellingen en varia uit onder meer de wereld van de Limburgse geschiedenis, heemkunde, archeologie en genealogie. In *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken* komen actuele zaken die binnen het LGOG spelen aan de orde. Ook fungeert deze rubriek als kroniek van het LGOG en als contemporaine bron voor de (latere) geschiedschrijving over het LGOG. De rubriek blijkt in een duidelijke behoefte te voorzien en geniet veel aandacht van de leden van het LGOG.

De Activiteitenagenda van het LGOG completeert iedere *Maasgouw*. De agenda wordt verzorgd door het Bureau van het LGOG met medewerking van de secretarissen en voorzitters van de Kringen, Secties en Commissies.

Commissie Collecties LGOG

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

In het verslagjaar werd het voorzitterschap overgedragen aan prof. dr. P.M.J.E. Tummers, die daarvoor als waarnemend voorzitter fungeerde.

Samenstelling per 31 december 2014

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, voorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA, secretaris q.q., en de leden prof. dr. A.M.J.A. Berkvens, drs. R. Paulussen, drs. J. van de Walle en drs. R.A.M.J. Dückers.

De commissie collecties is in 2014 eenmaal, in januari, bijeen geweest en heeft als belangrijkste activiteit gesprekken gevoerd met en bezoeken gebracht aan de drie grote bruikleenemers van de LGOG-collecties. Deze bezoeken zijn steeds gedaan door de voorzitter van de commissie en de directeur, soms vergezeld van een of meer andere leden van de commis-

sie. Zo is gesproken met het Bonnefantenmuseum op 21 februari, met Centre Ceramique op 14 maart, met het Limburgs Museum op 29 april en met het Regionaal Historisch Centrum Limburg op 2 mei. Van de gesprekken zijn verslagen gemaakt.

Steeds waren de onderwerpen: nadere inventarisatie van de aanwezige collectie LGOG en het opstellen van een nieuwe bruikleen-overeenkomst, in plaats van de oude (onder) bruikleen-overeenkomsten. Met alle vier de instellingen is een vervolgspraak gemaakt voor december 2014 of snel daarna.

Aan de collectie Limburgensia konden omvangrijke toevoegingen worden gedaan. Het betrof voornamelijk boeken en tijdschriften die door uitgevers, auteurs en verenigingen aan het LGOG werden geschonken. De collectie nam ook in omvang toe vanwege de vele ruilabonnementen die het LGOG onderhoudt met zusterverenigingen. Voor zover de beschikbare plaats dat toeliet werden de uitgaven in de rubriek *Limburgs Historisch Aktueel* van *De Maasgouw* onder de aandacht van de leden van LGOG gebracht. Van de aanvullingen op de collectie werd registratie gevoerd in overdrachtsprotocollen tussen Bureau LGOG en de Stadsbibliotheek (Centre Céramique) te Maastricht, waar de collectie Limburgensia van LGOG wordt bewaard.

De commissie stelt het zeer op prijs wanneer LGOG-leden publicaties van hun hand of uitgaven van verenigingen waarvan zij lid zijn aan LGOG ter beschikking stellen voor opname in de collectie Limburgensia, zodat deze unieke collectie op peil blijft en onderzoekers makkelijk toegang houden tot de meest recent verschenen publicaties.

Aan meerdere musea werden stukken uit de LGOG-collecties in bruikleen gegeven voor tijdelijke exposities, steeds onder de nadrukkelijk voorwaarde dat ter plaatse een vermelding moest worden gedaan dat de stukken onderdeel uitmaken van de LGOG-collectie.

Zoals bekend verondersteld mag worden, hebben de leden van het LGOG op vertoon van hun lidmaatschapspas gratis toegang tot het Bonnefantenmuseum (Maastricht) en wordt korting verleend op de toegangsprijs van het Museum de Kantfabriek in Horst. Verder kunnen leden van het LGOG tegen kostprijs een leenpas krijgen van de Stadsbibliotheek te Maastricht waarmee materialen uit de informatieve collecties geleend kunnen worden.

In het volgende overzicht is weergegeven waar de collecties van LGOG in (langdurige) bruikleen zijn ondergebracht:

Kunsthistorische collectie (Bonnefantenmuseum, Maastricht)

Historische collectie (Limburgs Museum, Venlo)

Topografisch Historische Atlas (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)

Archeologische voorwerpen (Centre Céramique, Maastricht)

Munten en penningen (Centre Céramique, Maastricht)
 Incunabelen en handschriften (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Limburgse Iconografie (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Statisch archief LGOG (1863-1965)(Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Bronnenmateriaal (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Limburgensia I (Centre Céramique, Maastricht)
 Collectie Limburgensia II (Gemeentearchief Roermond)(schenking van LGOG aan de gemeente Roermond)
 Bibliotheek sectie archeologie (Gemeentearchief Roermond)
 Bibliotheek sectie genealogie/Limburgs Genealogisch Archief (Euregionaal Historisch Centrum, Born)

Verder zijn aan een aantal particuliere partijen stukken uit de LGOG-collecties in bruikleen gegeven. De precieze omvang daarvan is nog in onderzoek.

Commissie Educatie

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2014 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2014

Gedurende 2014 bestond de Commissie Educatie uit Zorynda Janssen, voorzitter, Paul Backus, secretaris, Peer Boselie, Marie-Jes Boonekamp, Liesbeth Dirks-Jessen, Jack Claessen, Frank Bouts, Kitty Jansen-Rompen en Harrie Schlechtriem en de adviseurs Marian Janssen, Jos Erdkamp en Kris Förster.

Gedurende het jaar heeft de commissie vijf reguliere en één buitengewone vergadering belegd.

Nieuwe beleidsplan LGOG

Mede namens de Commissie Educatie heeft Zorynda Janssen zitting genomen in de werkgroep die het nieuwe beleidsplan moest voorbereiden.

De Commissie Educatie heeft een visie op haar eigen functioneren en werkzaamheden vastgelegd en aangeboden aan de bedoelde werkgroep.

PWS-prijs

De Profielwerkstukprijs (PWS-prijs) werd in 2009 geïntroduceerd en is bedoeld om leerlingen van HAVO en VWO enthousiast te maken voor het schrijven van een Profielwerkstuk met een onderwerp uit de geschiedenis van Limburg en de belangstelling voor de geschiedenis van Limburg te vergroten. Uiteraard heeft de Commissie Educatie ook in 2014 weer zorg gedragen voor de uitreiking van de PWS-prijs. Dit jaar is er alleen een PWS-prijs uitge-

reikt voor inzendingen van leerlingen van het VWO. Namens de commissie heeft Marie-Jes Boonekamp deze werkzaamheden voor haar rekening genomen samen met Simon Wolfs en voorzitter Pieter Caljé. De winnaars van de PWS-prijs 2014 waren Justine Camps en Fleur Habets van SG Sophianum te Gulpen. Zij schreven een gezamenlijk stuk over *Het Verbond; Joodse kinderen gered en ondergebracht vanuit Tienray*. De winnaars kregen beiden € 150,- en gedurende twee jaar een gratis jeugdlidmaatschap van het LGOG.

Werkgroep MOOC

In 2014 is gestart met het Project MOOC (massive open online course). Een werkgroepje bestaande uit Jos Erdkamp, Harrie Schlechtriem, Zorynda Janssen en Paul Backus zal in 2015 een MOOC ontwikkelen over 200 jaar Koninkrijk en de rol die Limburg daarin heeft gehad. Dit project is een nadere uitwerking van een verzoek van de gouverneur van de Provincie Limburg om tot een educatief project te komen rondom de viering van 200 jaar Koninkrijk. Het eerder gestarte verhalenvertellersproject zal hierin worden geïntegreerd.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2014 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2014

Dr. A.P.J. Jacobs, voorzitter, dr. R.M. de La Haye, secretaris, en de leden drs. M.M.M. Bohnen, drs. A.M.P.P. Janssen, drs. P.J.A. van Meegeren en drs. C.H.G. Schutgens.

De commissie vergaderde in 2014 eenmaal.

De leden Mart Bohnen, Guus Janssen en Kees Schutgens hielden voor de LGOG-kringen De Westelijke Mijnstreek, Valkenburg en Venray lezingen over het project van digitalisering, transcriptie en vertaling van de visitatieverslagen van het oude bisdom Roermond en hoe deze verslagen door onderzoekers te raadplegen zijn op het internet. Op 31 oktober vond in Erkelenz een studiedag plaats over *Visitationsprotokolle der Frühen Neuzeit als Historische Quelle*. Deze was georganiseerd door de Heimatverein Erkelenz en de Geschichtsverein für das Bistum Aachen. Mart Bohnen en Guus Janssen traden op als spreker.

Commissie (Limburgse) Literatuurgeschiedenis

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2014 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2014

Per 31 december 2014 bestaat de Commissie Literatuurgeschiedenis uit Adri Gorissen (Venlo), dr. Hannie van Horen-Verhoosel (Weert), drs. Herman van Horen (Weert),

drs. Harrie Leenders (Heerlen), drs. Ben van Melick (Hoensbroek), drs. Emile Ramakers (Maastricht), Ine Sijben (Heerlen), dr. Lou Spronck, voorzitter (Maastricht), drs. Peter Winkels (Reuver). Adviseurs zijn prof. dr. Wiel Kusters (Maastricht), prof. dr. Joep Leerssen (Amsterdam) en prof. dr. Peter Nissen (Nijmegen). Namens het Letterkundig Centrum Limburg (LCL) worden de vergaderingen bijgewoond door Pia Spaan, met Irene Borghans als vervangster. Met het Huis voor de Kunsten Limburg (Roermond) in de persoon van drs. Maaike Frencken worden frequente contacten onderhouden.

De activiteiten van de Commissie Literatuurgeschiedenis speelden zich af in diverse werkgroepen. Met één plenaire vergadering (op 12 september) kon worden volstaan.

De werkgroep die de uitgave van een Geschiedenis van de literatuur in Limburg (GLL) voorbereidt (Ludo Jongen, Hannie van Horen-Verhoosel, Herman van Horen, Lou Spronck, Peter Winkels, Wiel Kusters en Ben van Melick) vergaderde vier maal in het gastvrije Huis voor de Kunsten in Roermond. In kleiner verband waren er werkbijeenkomsten in Sittard (met classicus Guus Janssen), Amersfoort (met de mediëvist Ludo Jongen), Heerlen (met Peter Winkels, auteur van het hoofdstuk 1893-1914) en Maastricht (de eindredacteuren). Guus Janssen werkt mee voor de Neolatijnse literatuur vanaf ongeveer 1500. Jos Perry zal een bijdrage leveren over de letteren in Limburg in en rond de Tweede Wereldoorlog. Zoals bekend zal de GLL uit twee delen bestaan. De oorspronkelijke opzet is gewijzigd. Geschiedenis en Bloemlezing worden niet gescheiden gepresenteerd, maar geïntegreerd. Deel 1 zal de literatuurgeschiedenis en de illustrerende teksten tot circa 1900 bevatten; deel 2 de twintigste eeuw. De verschillende hoofdstukken worden niet uniform opgezet, maar de auteurs kiezen de opzet die het best bij hun periode past.

Op 1 februari 2015 hopen zij hun teksten in concept gereed te hebben. Na review door twee collega's wordt een meer definitieve versie opgemaakt, waarna vanaf Pasen 2015 de eindredactie aan het werk gaat. Vóór de zomervakantie hoopt de werkgroep het resultaat aan het hoofdbestuur te kunnen presenteren.

Een kleine werkgroep uit de Commissie (Wiel Kusters, Ben van Melick en Lou Spronck), versterkt met Pia Spaan (LCL) en Maaike Frencken (Huis voor de Kunsten), zorgde voor de begeleiding van het project Terreinverkenning voor een (digitaal) archief voor Limburgs literair erfgoed, waarvoor aan Sanne Thomas M.A. door het Provinciaal Bestuur in 2013 een voucher was toegekend. Geheel volgens plan kon Sanne haar rapport eind juli indienen. De begeleidingscommissie, die zeer ingenomen is met de resultaten van Sannes onderzoek, heeft het Provinciaal Bestuur verzocht om een bespreking van de uitkomsten. Daarop heeft noch Sanne Thomas noch de begeleidingscommissie een reactie van het Provinciaal Bestuur mogen ontvangen. In december is een poging gedaan de zaak weer vlot te trekken. De werkgroep die het project van Sanne Thomas begeleidde, heeft daarnaast een onder-

zoek gedaan naar de haalbaarheid van een plan voor de uitgave van een Serie Limburgse Schrijversportretten. In een tweetal vergaderingen werd dit plan uitgewerkt, maar in april is de verdere uitvoering opgeschort in afwachting van de verschijning van de GLL.

De werkgroep Limburgportaal, die adviezen verstrekt voor het digitaliseren van Limburgs literair erfgoed in de DBNL (Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren), vergaderde eenmaal. Na de (late) toekenning van het provinciaal subsidie 2014 voor het Limburgportaal heeft de werkgroep desgevraagd aan de Stuurgroep adviezen verstrekt. De werkgroep zal begin 2015 de definitieve versie van de Bronnenlijst Limburgse Letteren (zie: DBNL Limburgportaal) opmaken.

De voorzitter vertegenwoordigde de Commissie tijdens twee bijeenkomsten van het Letteren Overleg Limburg (LOL) in het Cubiss te Sittard. Tevens verzorgde hij op verzoek van de redactie van het Jaarboek Veldeke Limburg 2013 een kleine bijdrage getiteld *Werken aan een Geschiedenis van de literatuur in Limburg*.

Commissie Geschiedenis van de ondernemingen en het ondernemen in Limburg (COOL)

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2014 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2014

Mijke Harst-van den Berg MA (Continium), prof. Ernst Homburg (UM; voorzitter), prof. Ad Knotter (SHCL), ir. Joep Orbons (KIVI regio Maastricht en ArcheoPro), drs. Jos Peeters (LGOG kring Venlo), drs. Eric van Royen (HistoryWorks) en dr. Willibrord Rutten (SHCL).

De commissie kwam in 2014 vier maal bijeen, op 16 januari, 13 maart, 12 juni en 9 december. Daarnaast was er op 8 juli in Roermond een bijeenkomst met vrijwilligers.

Werkzaamheden

De commissie beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen aan te wakkeren door contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën op de website van het LGOG. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door gegevens verzameld door de vrijwilligers systematisch te ordenen in een database en door het systematisch invoeren van beschikbare gegevens uit de Staatscourant, de Kamers van Koophandel en de Limburgse Werkgevers Vereniging.

Gedurende haar eerste drie bijeenkomsten heeft de commissie zich beraden op de structuur van de database. Er werden formats opgesteld voor het invoeren van gegevens over (a) personen, (b) ondernemingen, en (c) fabrieken. Deze 'invoerlijsten' werden verspreid onder de vrijwilligers die zich hebben opgegeven (zie hierna).

Daarnaast heeft de commissie zich ook gebogen over de vraag hoe meer systematisch gegevens over ondernemers en ondernemingen zouden kunnen worden verzameld en ingevoerd. Er zijn contacten verkend met de (vroegere) Kamer van Koophandel en met de Limburgse Werkgevers Vereniging. De gesprekken met het LWV zijn nog niet afgerond. Daarnaast is er een handgeschreven collectie uittreksels uit de Staatscourant met gegevens over Limburgse naamloze vennootschappen opgedoken op het SHCL, die voor de Commissie van groot belang kan zijn.

Overleg met Continium, de Stichting Industrieel Erfgoed On Line (eigenaar van: www.demijnen.nl), de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg (WIEL), de afdeling Zuid van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) en het SHCL over het opzetten van een gemeenschappelijke website werd in 2014 voortgezet. Na gesprekken op het Bureau van het LGOG is besloten om de biografieën en later ook de database op de website van het LGOG te plaatsen. Daarnaast kan informatie over specifieke bedrijfstakken beter een plaats krijgen op de website van de Stichting Industrieel Erfgoed On Line. Die gaat nu alleen over de mijnen, maar het idee is om daar later, met hulp van Continium, de aardewerkindustrie aan toe te voegen. Vanwege de huidige nieuwbouw in Kerkrade heeft dit voorlopig echter een lage prioriteit.

Individuele leden van de Commissie werkten aan deelprojecten. Zo bouwde Willibrord Rutten verder aan zijn database *Wie is wie in de mijnindustrie*, over mijnindustrieleden en mijningenieurs. Hij zal daarvan in juni 2015 verslag doen tijdens een bijeenkomst met vrijwilligers (zie hierna).

Vrijwilligers

Begin 2014 verscheen een oproep in *De Maasgouw* waarin verzocht werd dat personen met belangstelling voor en kennis van Limburgse ondernemers zich zouden aanmelden bij de voorzitter van COOL. Eind 2014 is deze oproep herhaald in de vorm van een email aan de Kringen van het LGOG en aan Heemkunde Kringen. Het resultaat van deze oproepen was heel aardig, met een goede verspreiding over de provincie en over bedrijfstakken. Het gaat onder meer om personen uit onderstaande plaatsen, met als thema's, en/of suggesties: Gennep: industrie geschiedenis van Gennep; Weert: ijzergieterij en machine-industrie; Oisterwijk (N-B): Limburgse zuivelindustrie; Roermond: werkplaats van Pierre Cuypers; Mechelen: bierbrouwerij; Venray: mijnbouw; Geleen: transportbedrijf Langen; Geleen: optometrie en Landgraaf: steenfabriek Russel en kalkbranderijen.

Op 8 juli is met de eerste groep vrijwilligers in Roermond overleg gevoerd over de werkzaamheden. Het is de bedoeling hier een jaarlijks terugkerend gebeuren van te maken. De volgende bijeenkomst staat gepland voor 11 juni 2015 in Heerlen.

Commissie Meerdaagse Studiereizen

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

Mw. M. Majoor-van Eijndhoven beëindigde in 2014 haar werkzaamheden voor de commissie.

Samenstelling per 31 december 2014

Dr. A.P.J. Jacobs, voorzitter, mw. drs. L. Wiggers, mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth en drs. H.J.L.M. Boersma MBA q.q.

De vooralsnog driejaarlijkse studiereiscyclus -Frankrijk, Duitsland, Engeland- bracht dit jaar ruim 160 LGOG-leden naar Lotharingen (F). Er moesten vier reizen georganiseerd worden om alle belangstellenden een plaats in een van de touringcars van Touringcar-bedrijf Ghielen te kunnen aanbieden. In het najaar van 2013 werd de zesdaagse reis inhoudelijk voorbereid door Antoine Jacobs en Régis de la Haye, terwijl Henk Boersma de organisatorische aspecten voor zijn rekening nam. Eind december werden de convocatoren verstuurd, half januari waren de reizen al nagenoeg volgeboekt. Het lijkt erop dat de 'claim' op een plaats ieder jaar eerder wordt gelegd. Dat mag als een groot compliment voor de reisleiding worden beschouwd. De reisleiding van deze reis bestond uit de hiervoor genoemde personen en Joke Jongeling-Rooth, Lita Wiggers en Manna Majoor-van Eijndhoven.

Met Hotel La Bergerie in Rugey als uitvalsbasis werd een ruim aantal bezienswaardigheden en plaatsen bezocht die Lotharingen, gelegen op de grens van Frankrijk en het Duitse Rijk, kenmerken en hebben gevormd. Er was aandacht voor kunst, cultuur, industrieel erfgoed en de onvermijdelijke *lieux de mémoire* van het vele oorlogsgeweld waaronder Lotharingen heeft geleden. Het treinreisje in het steenkoude fort Hackenberg, dat deel uitmaakt van de voormalige Maginot-linie, zal wat dat betreft zeker niet licht vergeten worden. Maar het bezoek aan het geboortehuis van Jeanne d'Arc in Domrémy-la-Pucelle en de rondleiding op Place Stanislas in Nancy zullen ook zeker als hoogtepunten van deze studiereis worden beschouwd. De administratieve afhandeling, de reisindeling en de financiële afwikkeling van de volledig kostendekkende reizen werden door Bureau LGOG verzorgd (Gaby Verhulst en Henk Boersma).

Commissie Bronpublicaties

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2014 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2014

Dr. G.H.A. Venner, voorzitter, drs. F.J. Hermans, drs. E.J. Harenberg, drs. A.M.P.P. Janssen, prof. dr. C.J.H.M. Kneepkens, drs. C.J.J.S. Majoor, mw. dr. G. Van Syngel, prof. dr. L.H.M. Wessels.

Het bestuur van LGOG heeft op 7 oktober 2010 de Commissie Bronpublicaties opgericht met als taakomschrijving: het onderzoeken van de bronnen voor de Limburgse geschiedenis die, gezien de verhouding tijd/middelen en kwaliteit, in aanmerking komen om digitaal en/of analoog gepubliceerd te worden, evenals het begeleiden van het uitgeven van deze bronnen. Een project van lange adem is het uitgeven van oorkonden in origineel of afschrift aanwezig in de archieven van in het huidige Limburg gevestigde met name kerkelijke instellingen. Wanneer de einddatum op 1300 wordt gelegd, komen nog zo'n vijfhonderd oorkonden in aanmerking. Het verdient volgens de commissie de voorkeur om oorkonden per archief-fonds uit te geven, omdat dan de kosten en de tijdsduur te overzien zijn. Uitgangspunt is voorts dat de wetenschappelijke standaard wordt gehanteerd die voor andere recente Nederlandse oorkondenboeken (Noord-Brabant, Gelderland) geldt. Individuele leden van de commissie zijn voornamelijk doende subsidies te verwerven om de plannen te verwezenlijken.

Stichting Vrienden van het LGOG

De Stichting Vrienden van het LGOG is de rechtsopvolger van de opgeheven commissie Fondsenwerving 150-jarig jubileum LGOG.

Het bestuur van de Stichting Vrienden van het LGOG bestaat uit mr. H. van der Bruggen, voorzitter, drs. R.F.M.H. Imkamp, penningmeester, en de leden drs. C.J.J.S. Majoor, mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, prof. mr. A. Fl. Ghelen en drs. H.J.L.M. Boersma MBA.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2013)

De leden van de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2013 zijn H.H.J.H. Brueren (Le-veroy) en J. Trienekens (Venlo).

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria

De in 1989 door het LGOG ingestelde bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Lim-burgse territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sedert 1 juni 1998 bekleed door prof. dr. A.M.J.A. Berkvens. Per 1 juni 2013 werd hij herbenoemd in zijn functie. De aanstelling van 0,2 fte (een dag per week) eindigt 1 mei 2018.

In 2014 werd opnieuw veel tijd besteed aan werkzaamheden ten behoeve van de redactie van *Limburg. Een geschiedenis*. Twee omvangrijke bijdragen betreffende de staatkundige ge-schiedenis van de Limburgse territoria in de vroegmoderne periode en in de periode 1794-1867 zullen in de delen II en III worden opgenomen.

Daarnaast begeleidde de bijzonder hoogleraar enkele externe promovendi op het gebied van de Limburgse rechtsgeschiedenis en verzorgde hij het keuze vak *Comparative legal history of the Euregio* voor derdejaars studenten van de European Law school.

Een van deze dissertaties werd op 25 december 2014 afgerond. De openbare verdediging zal zo mogelijk in het najaar van 2015 plaats vinden.

Ten behoeve van de Albert Corten Stichting te Heerlen werd een onderzoeksplan opgesteld voor een rechtshistorisch onderzoek naar de Keurkeulse Mankamer aldaar.

De bijzonder hoogleraar maakte als buitenlandse deskundige deel uit van de leescommissie voor de dissertatie van mw. J. Verfaillie, *Au Coeur de la Cour, over de griffie van de Raad van Vlaanderen*, die op 4 juli aan de Universiteit Gent (UGent) met succes werd verdedigd.

Werken LGOG

In 1956 verscheen Nr. 1 in de reeks *Werken van LGOG*. De bedoeling van de reeks was/is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Inmiddels zijn 22 delen in de reeks verschenen. Op dit moment liggen geen manuscripten voor ter beoordeling voor publicatie.

Maaslandse Monografieën

Sedert 1964 wordt door het LGOG in samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), Maastricht, de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. De reeks is met name bedoeld voor het publiceren van proefschriften. De redactie ziet dan ook graag voorstellen daartoe tegemoet. In 2014 bestond de reeks Maaslandse Monografieën vijftig jaar.

Het bestuur van de stichting bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en van het SHCL. Namens het LGOG hebben thans prof. dr. P.M.J.E. Tummers (vice-voorzitter) en drs. H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester) zitting in het bestuur.

In het verslagjaar verscheen deel XII in de zogenaamde serie *groot formaat*. Het betreft *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners* geschreven door prof. Peter Nissen en mr. Hein van der Bruggen. Het is een wetenschappelijk verantwoorde synthese van de stadsgeschiedenis van Roermond.

In de reguliere reeks verscheen deel 77. Het betreft *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974* van Leen Roels.

Habetslezing

Op 8 juni 2011 werd de eerste Habetslezing gehouden. De Habetslezing is inmiddels uitgegroeid tot een jaarlijks weerkerend fenomeen waarin een vooraanstaande spreker een geheel nieuw licht werpt op een bepaald aspect van de Limburgse geschiedenis. De naamgever van de lezing is Joannes Josephus (Jos) Habets (Oirsbeek 1829-Maastricht 1893),

kapelaan, pastoor, medeoprichter van LGOG, langjarig voorzitter van het LGOG en redactievoorzitter van de *Publications*, eerste rijksarchivaris in de provincie Limburg, historicus, archeoloog en kerkgeschiedschrijver.

In weerwil van de wereldkampioenschappen voetballen en het goede weer wisten op 26 juni toch nog bijna 60 leden en andere belangstellenden de weg te vinden naar Oosj Zittejs Hoes aan de Odalaan te Sittard voor de 4de Habetslezing. Spreker was prof. dr. Nico Nelissen. Zijn onderwerp: *Limburg moet ook in de toekomst geschiedenis schrijven. De historische kracht van ruimtelijke kwaliteit*. Met veel ondersteunend en herkenbaar beeldmateriaal onderbouwde de spreker zijn betoog. Met een soms meer dan geanimeerde vragenronde werd de lezing afgesloten.

Kringen

Kring De Westelijke Mijnstreek

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering op 24 april werden Bas de Coninck en Paul Mennens als nieuwe bestuursleden verwelkomd.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

Dr. C.F.H.A. (Chris) Dols, drs. G.J. (Gert) Tempelman, secretaris, mr. F.J.C.M. (Frans) de Kok, penningmeester, en de leden Kees Schutgens, drs. J. (Jac) Lemmens, S.J.M. (Bas) de Coninck en P. (Paul) Mennens.

Het voltallige bestuur vergaderde in het verslagjaar tweemaal.

Bestuursleden namen deel aan de vergaderingen van de Federatie Historie Sittard-Geleen-Born en de Vereniging Heemkunde Zonder Grenzen. Binnen deze Federatie en Vereniging wordt nauw samengewerkt met de heemkunde- en geschiedkundige verenigingen en instellingen in de Westelijke Mijnstreek.

Leden

De kring telde 288 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 293).

Lezingen

30 januari	Guus Janssen en Kees Schutgens, <i>De geschiedenis van het eerste bisdom Roermond (1559-1801): de visitatieverslagen</i> (ca. 40 belangstellenden)
26 februari	Jacques van Rensch, <i>De gevolgen van Eerste Wereldoorlog voor het neutrale Zuid-Limburg</i> (ca. 50 belangstellenden)
27 maart	Frans de Kok, <i>Sint Salvius: van Sint-Saulve tot Limbricht</i> (in samenwerking met Vereniging Sittards Verleden)(ca. 125 belangstellenden)

- 24 april Jaarvergadering gevolgd door een lezing plus documentaire/film van Peter Crins, *De Meijssbergh: sporen door de tijd* (ca. 40 belangstellenden)
- 5 juni Chris Dols, *St. Rosa, stadspatrones van Sittard*, met vertoning van de gelijknamige film (ruim 50 belangstellenden)
- 4 september Jos Henckens, *De Eerste Wereldoorlog* (ca. 60 belangstellenden).
- 13 november Guido Corten, *Twintig jaar wegenbouwbeleid in het Département van de Nederlanden (1794-1814)* (ca. 60 belangstellenden)
- 27 november Peter Raedts, *Karel de Grote* (ca. 100 belangstellenden)
- 9 december Guus Janssen, Peter Vossen, René Lauwers en Frank Bessems, *Abshoven en zijn bewoners* (in samenwerking met de Heemkundevereniging Geleen) (ruim 80 belangstellenden)

Excursie

- 5 oktober Jaarexcursie, georganiseerd voor leden van de overkoepelende organisatie Heemkunde Zonder Grenzen (Westelijke Mijnstreek) door de Heemkundevereniging Born, naar Tongeren en Aldenbiesen (B) (ruim 50 deelnemers)

Overige activiteiten

- 20 juni Vierde Habetslezing van het LGOG met ondersteuning van het Kringbestuur (ca. 80 belangstellenden).
- 28 juni Herinneringswandeling in het kader van de Eerste Wereldoorlog, in samenwerking met de Heimatverein Selfkant en de Pater Sangerskring te Maaseik. Wandeling van Schalbruch (D) door Nederland naar Maaseik (B), waar de expositie over WOI werd bezocht (ca. 60 deelnemers)
- 4 oktober Jaarlijkse Euregionale contactdag in samenwerking met Heimatverein Selfkant en de Pater Sangerskring te Maaseik. Stadswandeling en bezichtiging tentoonstelling *Gebroeders Van Eyck* te Maaseik bij gelegenheid van de 150-jarige viering van de oprichting van hun standbeeld op de Markt aldaar. De contactdag werd afgesloten met de gebruikelijke gezamenlijke maaltijd (ruim 60 deelnemers)

Sponsoring

De kring ontving subsidie van de gemeente Sittard-Geleen en sponsorbijdragen van Laudy Bouw & Ontwikkeling en Rabobank De Westelijke Mijnstreek.

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuursmutaties

Medio 2014 heeft de heer M.M.H. Lemmens bedankt voor het bestuur.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

R.J.P.M. Vroomen, voorzitter, mw. mr. F.P. de Boer-Rennings, secretaris, drs. R.A.M.J. Dückers, penningmeester, en de leden, mw. M.J.F. Muller-Klaar, mr. M.M.G.M. Richter en dr. K. Pansters. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal.

Leden

De kring telde 217 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 224).

Lezingen

3 februari	dr. Joost Welten, <i>Soldaten voor Napoleon. Limburgse mannen die dienen in de Franse legers</i> (50 belangstellenden)
7 april	Jaarvergadering gevolgd door een lezing van Pierre Bakkes, <i>Emile Seipgens en de in het Roermondse dialect verlopende dialogen in zijn verhalen in het Nederlands</i> (32 belangstellenden)
1 september	Sander van Daal, <i>Kunstenarsgeslacht Windhausen</i> (40 belangstellenden).
6 oktober	Gerard Sonnemans, <i>Werken voor de Vijand</i> (40 belangstellenden)
7 november	Jaak Slangen, <i>Roermondse familie Gerardts</i> (40 belangstellenden)

Overige activiteit

18 mei	Heksenwandeling in het kader van het <i>Roermondse Heksenjaar</i> , ter herdenking van de grote heksenprocessen uit 1613-1614 (8 deelnemers)

Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2014 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

C.J.L. De Maeijer, voorzitter en secretaris, mw. R.M.W.G. Spits-Vossen, penningmeester, ir. G.S.J.A. Xhonneux, notulist, en de leden H. Kuijpers, S.H.J. Wolfs en drs. E.J.C.G. Thewissen. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar negenmaal.

Bestuur Kring Valkenburg.

V.l.n.r.: Constant De Maeijer, Roos Spits-Vossen, Giel Xhonneux, Simon Wolfs, Emil Thewissen en Herbert Kuijpers.

Leden

De kring telde 125 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 125). Twee oud-bestuursleden te weten Alfons Crolla (medeoprichter van onze kring) en Leon Willems zijn overleden in het verslagjaar.

Lezingen

23 januari	Henk Stoeper, <i>De archeologie van het Heuvelland</i> (in samenwerking met Heemkundekring Sankt Tolbert in lokaal Óp Sankt Tolbert in Vaals)(45 belangstellenden).
20 februari	Jaarvergadering gevolgd door een lezing van Guus Janssen en Mart Bohnen, <i>De visitatieverslagen van het bisdom Roermond</i> (in samenwerking met Heemkundevereniging Houthem-Sint Gerlach in De Holle Eik te Houthem-Sint Gerlach)(36 belangstellenden)
13 maart	Rombout Nijssen, <i>Kluizenaars</i> (35 belangstellenden)
10 april	Pastoor Frans Crutzen, <i>Brouwers in Zuid-Limburg in de 19^e eeuw</i> (in samenwerking met Heemkundevereniging Wijlre in het Wielderhoes te Wijlre (60 belangstellenden)
21 augustus	Hub Stohr, <i>Namen (B)</i> (in samenwerking met Heemkundevereniging Schin op Geul in 't Geboew te Schin op Geul (40 belangstellenden)
18 september	Peter Sparla, <i>WO I</i> (in samenwerking met Heemkundekring Sankt Tolbert in lokaal Óp Sankt Tolbert in Vaals (65 belangstellenden)
6 november	Pastoor Frans Crutzen, <i>Romeins Klimmen</i> (in samenwerking met Heemkundevereniging Klimmen in Zalencentrum Keulen te Klimmen (46 belangstellenden)

Excursies

21 juni	Excursie naar Fort Sint Pieter te Maasticht (19 deelnemers)
23 augustus	Excursie naar Namen (B) onder leiding van Hub Stohr (in samenwerking met heemkundevereniging Schin op Geul)(51 deelnemers)

Overige activiteiten

24 mei	Jaarlijkse contactdag voor heemkundeverenigingen (in samenwerking met Kring Parkstad). Heemkundevereniging De Veersjsprunk was gastheer en ontving de deelnemers in het Openluchtmuseum Noonke Buusjke.
18 november	Jaarlijkse gezamenlijke activiteit met IVN Valkenburg en Veldeke Krink Vallekeberg in Hotel Monopole te Valkenburg. Jan Nillesen heeft namens onze kring een presentatie gehouden over <i>Kalkovens in en om Valkenburg</i> .

Kring Maas en Niers

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering op 27 februari werd afscheid genomen van voorzitter drs. Huub Coopmans. Tot nieuwe bestuursleden werden gekozen Carina Gotink en Etienne Rijniers.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

Mw. mr. M.H.A. Lam-Jetten, secretaris, tevens (interim) voorzitter, P.L.J. Wolters, penningmeester, en de leden mw. G.P.J.M. Dinnessen-Wijers, mw. M.J.P.L. Simons-Martens, mw. C. Gotink en E. Rijniers.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar elfmaal.

Leden

De kring telde 113 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 89).

Lezingen

16 januari	Irma Lommen-Salden, <i>Limburgse landverhuizers</i> (52 belangstellenden)
27 februari	Joost van Hövell tot Westervlier, <i>Met paard en koets in het spoor van Napoleon</i> (48 belangstellenden)
10 april	Annie Schreuders-Derks, <i>Van Aswoensdag tot Pasen</i> (30 belangstellenden)
15 mei	Jan Nillessen, <i>Natuurhistorie van Maas en Niers</i> (57 belangstellenden)
23 oktober	Hans van den Broek, <i>Wonderen in bedevaartsoorden bekeken door de Medische bril</i> (37 belangstellenden)
11 december	Paul van der Steen. <i>Onzijdig, maar niet afzijdig: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog</i> (in samenwerking met BiblioPlus in de Bibliotheek van Bergen) (19 belangstellenden)

Excursies

28 juni	Excursie naar Kasteel Boxmeer onder leiding van Paula Cremers (29 deelnemers)
20 september	Excursie naar Schloss Moyland (D). Bezoek aan kasteel, tuinen en aan de expositie <i>Wege zu Gabriele Münter und Käthe Kollwitz</i>

Kring Maastricht

Bestuursmutaties

F.H.M. Roebroeks heeft tussentijds het bestuur verlaten vanwege andere verplichtingen. Hij werd per 6 oktober opgevolgd door A.P.M. Cammaert.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

Dr. T.A.S.M. (Titus) Panhuysen, voorzitter, prof. dr. E. (Ernst) Homburg, vice-voorzitter, dr.

E.W.G. (Eric) Lemmens, secretaris, J.M.E. (Joep) Mans, penningmeester, en de leden mw. drs. M.F.A. (Monique) Dickhaut, drs. K. (Kris) Förster en dr. A.P.M. (Fred) Cammaert. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijfmaal.

Bestuur Kring Maastricht. V.l.n.r.: Kris Förster, Frans Roebroeks, Joep Mans, Titus Panhuysen, Ernst Homburg, Monique Dickhaut en Eric Lemmens.

Leden

De kring telde 637 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 638).

Lezingen

6 januari	drs. Peter te Poel, <i>'Meester' van Elsloo onder de loep. Een interdisciplinair onderzoek naar laatgotische beeldsnijkunst in de Euregio</i> (165 belangstellenden)
3 februari	drs. Joosje van Geest, F.C.J. Dingemans, <i>stadsarchitect van Maastricht</i> (205 belangstellenden)
10 maart	prof. dr. Nico Roymans, <i>Keltische goudschatten uit het zuiden der Lage Landen en Caesars verovering van Noord-Gallië</i> (120 belangstellenden)
7 april	Jaarvergadering gevolgd door een lezing van Paul Tieman, <i>Als geest en hand samengaan ontstaat er kunst. Een onderbouwde beschouwing van de kunst-discipline die maquette heet, aan de hand van een diepgravende kijk op de stadsmaquette van Sigismund Tagage en andere onbekende kanten van Maastricht als maquettestad</i> (100 belangstellenden)
6 oktober	Extra jaarvergadering gevolgd door een lezing van drs. Evelyn de Roodt, <i>De prijs voor het neutraal blijven. Vluchtelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog</i> (85 belangstellenden)
3 november	prof. dr. Hans Renes, <i>Limburgse landschappen</i> (90 belangstellenden)
1 december	drs. Rob Dückers, <i>Miniaturen van meesterhand of toch monnikenwerk? Gedecoreerde middeleeuwse handschriften uit Maastricht en omgeving</i> (77 belangstellenden)

Stadhuislezingen

Deze lezingen werden in twee reeksen (voor- en najaar) georganiseerd in het kader van de viering van 350 jaar Stadhuis van Maastricht, in samenwerking met de gemeente Maastricht. Ze vonden plaats op de zondagmiddag in de voormalige raadzaal van het stadhuis.

- 4 mei prof. dr. Koen Ottenheym, *Het ontwerp van het stadhuis te Maastricht van Pieter Post* (90 belangstellenden)
- 11 mei Maarten Fritz, *De visie van de architect op het architecturale programma* (75 belangstellenden)
- 18 mei dr. Eloy Koldewij, *De interieurs van het stadhuis* (60 belangstellenden)
- 24 mei drs. Angélique Friedrichs, *De restauratie van de interieurs van het stadhuis* (40 belangstellenden)
- 19 oktober drs. Toon Jenniskens, *Magistraten en burgemeesters* (72 belangstellenden)
- 26 oktober Gérard Dielemans, *Bouwmeesters - Bouwvakkers - Bouwheren. Van een seer magnifiek stadthuys* (86 belangstellenden)
- 2 november dr. Paul Bronzwaer, *Het stadhuis in de Tweede Wereldoorlog* (72 belangstellenden)
- 9 november Frank Steijns, *350 jaar carillon in het stadhuis* (65 belangstellenden)

Excursies

- 22 maart Op bezoek bij de bureaus in Valkenburg aan de Geul (thematische wandelingen), met een inleidende lezing van lokaal historicus Henk Kwakernaat, een rondleiding door Valkenburg, een bezoek aan de kasteelruïne, een bezoek aan Oud-Valkenburg (en de kastelen Genhoes en Schaloen) en een bezoek aan de Kluis op de Sjaalsberg (57 deelnemers)
- 10,13,15 mei Lieux de Mémoire (avondexcursies): excursie naar de ENCI-groeve en groeve de Schark, excursie naar de grotten van het Noordelijk gangenstelsel en de Kluis, wandeling naar de resten van de voormalige Grande Entrée in het Jekerdal en de molen Lombok (84 deelnemers)
- 27 september Excursie naar de Roerstreek, met een bezoek aan de Romaanse basiliek van de HH. Wiro, Plechelmus en Otgerus te St.-Odiliënberg, een bezoek aan het Roerstreekmuseum aldaar en een bezoek aan Kasteel Montfort (50 deelnemers)

Familiedag

- 28 december Op de kerkelijke feestdag van de Onnozele Kinderen: rondleiding door de Kazematten in Maastricht (met een kindergroep en een volwassenengroep) (51 deelnemers)

Historisch Café

- 16 april Historisch Café in Grand Café Soiron (Museum aan het Vrijthof) met als thema *Dromen over een nieuw huis voor de mosasaurus*. Er waren korte inleidingen en stellingnames door verschillende betrokkenen, een boekbespreking door Jac van den Boogard en een column door Paul van der Steen (45 belangstellenden). Dit was de laatste sessie van de reeks Historisch Café, waarvan het eerste plaatsvond in november 2006.

Sponsoring

Er werd sponsoring genoten van ThissenGroutarsVrancken-Team Notarissen.

Dankzij de inzet van vrijwilligers bij het distribueren van de *Publications* en *Maaslandse Monografieën* en de opbrengst van de verkoop van het *Straatnamenboek van Maastricht* kon een kleine financiële buffer worden aangelegd voor de realisering van bijzondere activiteiten.

De verslagen van de diverse activiteiten zijn na te lezen op de website (rubrieken: Terugblik en Archief). Het jaarprogramma werd bij de leden en bij derden bekendgemaakt door middel van een poster, boekenlegger, website en persberichten.

Kring Parkstad Limburg

Bestuursmutaties

In verband met drukke werkzaamheden heeft M. Nijskens zijn bestuurslidmaatschap beëindigd.

Bestuursamenstelling per 31 december 2014

Drs. M.W. van der Weerden, voorzitter, mw. ing. E.T.A. Peerboom-van der Meer, secretaris, mw. M.J.H. van der Weerden, penningmeester, en de leden H. Beyer, drs. R.J. Herpers, R. Moermans, mr. ir. J.J.W.M. Smeets en mw. A. Wolters MA.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar driemaal.

Externe contacten/belangenbehartiging

Bestuursleden waren in het verslagjaar aanwezig bij een aantal studie- en contactdagen, bij de organisatie van de Open Monumentendag Heerlen, symposia en openingen van tentoonstellingen.

Leden

De kring telde 263 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 272).

Lezingen

Het jaarprogramma werd bij leden en derden bekendgemaakt door middel van de website, een boekenlegger en het gebruik van *social media*. De kringbijeenkomsten werden gehouden in het Bernardinuscollege te Heerlen.

27 januari	Jos Geilen, <i>Van "Aachen-Maastricht" tot ZLSM</i> (48 belangstellenden)
24 februari	Wiel Hoekstra, <i>MIJN verleden, ons verleden</i> (135 belangstellenden)
11 maart	Arthur Prakken, <i>Middeleeuwse klooster</i> (35 belangstellenden)
14 april	Jaarvergadering met aansluitend lezing door Lei Heijenrath over <i>Franz Corneli</i> (41 belangstellenden)

12 mei	Gabrielle Dorren, <i>De kleine Zusters van de H. Joseph</i> (45 belangstellenden)
8 september	Jos Henckens, <i>De Grote Oorlog</i> (55 belangstellenden)
6 oktober	Roelof Braad, <i>Parkstad Limburg: kastelenland</i> (45 belangstellenden)
17 november	Tom Hos, <i>Bronstijd in Limburg</i> (50 belangstellenden)

Excursies

22 maart	Excursie Grosse Krieg im Grenzland (in samenwerking met DNG (62 deelnemers)
26 april	Excursie naar Noorbeek en Gronsvelt
7 juni	Excursie naar het Neanderthalmuseum en Düsseldorf (D)(29 deelnemers)
6 september	Excursie naar Kessel en Neer (30 deelnemers)
4 oktober	Excursie naar Sint Truiden (B)(30 deelnemers)

Kring Ter Horst

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2014 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, voorzitter, P.J.T. Vissers, secretaris, P. Jakobs, penningmeester, en de leden ing. P.J.M. Jakobs, mw. W.J.G. Seuren-Keijzers, A.H. Snellen en drs. X.C.C. van Dijk.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zesmaal. In 2014 bestond de Kring 40 jaar.

Bestuur Kring Ter Horst. Zittend v.l.n.r. Mien Seuren-Keijzers, Marcel van den Munckhof en Arie Snellen; staand v.l.n.r. Jan Vissers, Peter Jakobs, Xavier van Dijk en Pieter Jacobs.

Leden

De kring telde 155 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 164).

Lezingen

29 januari	Vincent Hermans en Marja Grim, <i>Bisschop Frans Schraven</i> (55 belangstellenden)
12 maart	Jaarvergadering en na de pauze vertoning van een film gemaakt in opdracht van Jong Nederland en de Scouting over <i>Horst in 1961</i> (60 belangstellenden). Tegelijkertijd werden oude Horster versnaperingen gepresenteerd zoals de Camps Moppen.
9 april	Hein van der Bruggen, <i>De Joden in Midden-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog</i> (49 belangstellenden)
17 september	Jan Strijbos, <i>Het boerenleven in Noord-Limburg</i> (60 belangstellenden)
5 november	Willibrord Rutten, <i>De mijnbouw in Limburg</i> (55 belangstellenden)
17 december	Ton Spamer, <i>Van Sint Maarten tot Maria Lichtmis</i> (42 belangstellenden)

Excursies

8 januari	Excursie naar de Hubertuskerk in Hegelsom met een inleiding door Jan Kurver (51 deelnemers)
5 april	Eendaagse excursie naar de basiliek en de synagoge in Meerssen en het NAVO-complex in de Cannerberg (54 deelnemers)
27-28 september	Tweedaagse excursie naar Wallonië (B) met een bezoek aan Mons, Le Grand Hornu, Louvre-Lens, Doornik en Scherpenheuvel (50 deelnemers)

Overige activiteiten

2 juli	Avondwandeling in de kern van Meterik onder leiding van Jeu Tacken (56 deelnemers)
--------	--

Cursus

Zoals ieder jaar werd in het winterseizoen een cursus georganiseerd. Dit jaar werd gekozen voor drie cursusavonden over *Veranderend landschap in Horst en omgeving*. De lezingen werden verzorgd door een viertal inleiders. Dit waren Benoît Locht over *Dynamiek in het landschap vanaf de middeleeuwen tot ± 1900/1950*; Kees-Jan van den Herik over *De gebiedsontwikkeling van Ooijen-Wanssum krijgt een extra impuls*; René Isarin begeleidde een excursie naar Meerlo en omgeving *Gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum* en Hans Heijnen sprak over *Veranderend landschap door de eeuwen heen*. De cursus werd gehouden in de instructieruimte van museum De Kantfabriek in Horst (25 deelnemers).

INFO LGOG Kring Ter Horst

In 2014 verschenen onder redactie van de heren J.H. Jenniskens en J.T.L. Duijf de nummers 50 (februari) en 51 (september) van *INFO*. In de *INFO* zijn onder meer opgenomen de verslagen van de jaarvergadering, de wintercursus, lezingen en andere activiteiten. Verder

verzorgden Wim Moorman, Xavier van Dijk, Hans Steenmetz, Hay Mulders en Harrie Raaymakers regelmatig een vaste rubriek. De redactie verzorgde in ieder nummer een interview met een bekende streekgenoot. Verder waren er losse artikelen en interviews die inhaakten op de actualiteit. Het blad verschijnt in een oplage van 200 exemplaren en wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors. In 2014 werd de opmaak gemoderniseerd en alle illustraties in kleur afgedrukt.

TerHorstNet

Mede op initiatief van het bestuur van LGOG kring Ter Horst heeft de gemeente een werkgroep ingesteld om tot een digitale database te komen van archieven, oude foto's en ander beeldmateriaal dat te maken heeft met het verleden van de gemeente Horst aan de Maas. Als voorbeeld is genomen het Venrayse RooyNet. Het bestuur van het LGOG kring Ter Horst is vertegenwoordigd in de werkgroep. Gedurende het jaar 2011 is TerHorstNet gestart en draait nu op verschillende plaatsen. In 2013 is het project ondergebracht bij de bibliotheek in Horst.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van Het Historisch Educatief Platform wordt nog steeds veelvuldig geraadpleegd. Deze site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord.

Overleg Heemkundeverenigingen

Jaarlijks wordt een bijeenkomst georganiseerd van het Regionaal Overleg met de Heemkundeverenigingen. Aanwezig zijn vertegenwoordigers van America, Broekhuizen, Grubbenvorst, Meerlo-Wanssum, Melderslo, Merselo, Sevenum, Venray, Castenray, Helden en Horst. Er wordt uitgebreid van gedachten gewisseld over elkaars activiteiten. Afgelopen najaar werd in Venray vergaderd.

Kring Venlo

Bestuursmutaties

Tijdens de Jaarvergadering op 17 maart werd afscheid genomen van Har Huijs na de maximale zittingstermijn van 12 jaar. Hij werd opgevolgd door Gerard Driessen. Per 1 juli is Willem Vroom op eigen verzoek afgetreden.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

J. Peeters, voorzitter, G. Driessen, penningmeester, F. van Wijlick, secretaris, en de leden (tevens Activiteitencommissie) mw. L. van Hees, M. Walter en mw. I. Metzmaekers-Douma. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar achtmaal.

Leden

De kring telde 277 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 290).

Tijdens de Algemene Ledenvergadering op 29 maart in Horst aan de Maas ontving Har Huijs uit handen van de voorzitter van LGOG de LGOG-draagspeld vanwege zijn verdiensten voor het LGOG en voor de Kring Venlo in het bijzonder.

Lezingen en excursies

De convocatoren voor de lezingen en de excursies werden ook naar persdiensten en naar andere bevriende verenigingen gezonden.

De lezingen werden gehouden in gemeenschapshuis De Bantuin. Niet-leden betaalden voor het bijwonen van een lezing € 5,-.

Lezingen

20 januari	Frans Hermans, <i>Stadsarchitect Venlo Jules Kayser</i> (109 belangstellenden)
17 maart	Dr. Ronald van Kesteren, <i>Karel de Grote: Tussen verbeelding en werkelijkheid</i> (51 belangstellenden)
14 april	Sander Wassing, <i>Zestiende-eeuwse oproerkraaiers uit Venlo veroordeeld: De Raad van Beroerten in Venlo (1568)</i> (60 belangstellenden)
26 mei	Twan Ernst, <i>Romeinse pannenbakkers langs de Maas</i> (49 belangstellenden)
15 september	Roy Denessen, <i>De ontwikkeling bouwgeschiedenis en restauratie van de Grote Kerkstraat (voormalig weeshuis, 't Kerkepäärtje en De Weem)</i> (80 belangstellenden)
17 november	Peter Geuskens, <i>Bendevorming rondom de Peel in de achttiende eeuw</i> (77 belangstellenden)
15 december	Harry Knipschild, <i>De Steyler missionarissen in China</i> (54 belangstellenden)

Excursies

22 maart	Middagexcursie met 2 lezingen door Ton Hendricks en Henk van Dijk, <i>Kasteel De Keverberg in Kessel</i> (25 deelnemers)
27 september	Lezing en rondleiding in Arcen door Henri Smeets, <i>De Fossa Eugenia - een nooit voltooid kanaal tussen Rijn en Maas</i> - (40 deelnemers)

Overige activiteiten

Project Venlo in kaart

Einde 2011 is op initiatief van het LGOG Kring Venlo in samenwerking met het Gemeentearchief van Venlo een werkgroep gestart met als doel historische kadastrale kaarten en andere gegevens uit het archief van de Gemeente Venlo voor een ieder digitaal te ontsluiten met behulp van een geografisch informatiesysteem. In andere gemeenten in Limburg wor-

den ondertussen soortgelijke projecten uitgevoerd, alle geïnspireerd door het *Aezel-project* in Sittard-Geleen. De Kring Venlo is lid van de Stuurgroep.

Inmiddels zijn de percelen van de binnenstad getekend. De kwaliteit van de overige historische kadastrale kaarten van de Gemeente Venlo is zo slecht dat een andere tekenmethode gevonden moest worden om deze te kunnen digitaliseren. Het inbrengen van de bijbehorende administratieve gegevens door drie vrijwilligers is doorgegaan, maar zal nog lange tijd vergen. Ook voor Tegelen is men ondertussen daarmee begonnen. Gepland is dat in februari 2015 een demonstratie kan worden gegeven.

Symposium 1815-2015. Het noordelijke Maas-Rijn gebied na het Congres van Wenen/ (1815-2015 Der nördliche Maas-Rhein-Raum nach dem Wiener Kongress)

Net als in 2013 zal Kring Venlo in het herdenkingsjaar 2015 in samenwerking met de Historischer Verein für Geldern und Umgegend een symposium organiseren. Deze keer naar aanleiding van het einde van het congres van Wenen 200 jaar geleden. Het symposium zal plaats vinden in Geldern op 12 september 2015. De voorbereidingen zijn reeds begonnen.

Cultuurpad

Er is contact gelegd met Cultuurpad, de organisatie die in het basisonderwijs in de regio het cultuuronderwijs ondersteunt. Kring Venlo heeft aangeboden om bij daarvoor geschikte lessen, ondersteuning te verlenen ten aanzien van de streekgeschiedenis. De Kring hoopt daar in 2015 praktische invulling aan te kunnen geven.

Kring Venray en omgeving

Bestuursmutaties

J.E.G. (Sjeng) Smits heeft in het verslagjaar afscheid genomen van het bestuur. Hij was sedert 2006 lid van het bestuur. Als nieuw bestuurslid werd gekozen Frans Vogelzangs.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

J.M. (Jan) Min, voorzitter, G.L.A. (Geert) Nelissen, secretaris, E.L. (Frans) Vogelzangs, penningmeester, en de leden mw. C.M.G.I. (Carla) Smits, mw. M.P.G. (Mia) Storms, F.M.J. (Frans) Wilms en mw. M. (Rita) van Gestel.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar achtmaal.

Leden

De kring telde 158 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 158). Lid van verdienste: J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

Externe contacten en belangenbehartiging

De Kring is aangesloten bij en neemt deel aan de activiteiten van het Historisch Platform

Venray (HPV), een samenwerkingsverband van meer dan 40 verenigingen, organisaties en instellingen op het gebied van geschiedenis en volkscultuur in Venray.

Lezingen

20 januari	Jos Engelen, <i>De Zouavenoorlog 1860 – 1870</i> (75 belangstellenden)
17 februari	Marcel Dings, <i>De steenfabricage in de regio Venray</i> (81 belangstellenden)
17 maart	Jan Strijbos, <i>Castenray in woord en beeld</i> (75 belangstellenden)
14 april	Joost Geurts, <i>De Boogaard, van hoeve tot restaurant</i> (100 belangstellenden)
15 september	John Jagt, <i>Limburg 66 miljoen jaar geleden</i> (70 belangstellenden)
20 oktober	Henk van Straten, <i>Mijn verhaal over de jaren 1940-1945</i> (60 belangstellenden)
17 november	Mart Bohnen/Guus Jansen/Kees Schutgens, <i>Kerkvisitaties in Venray en omgeving</i> (52 belangstellenden)
15 december	Hans Steenmetz, <i>Verhalen rond de gevechten bij Overloon en Venray</i> . Bij deze lezing zijn de door de Provincie Limburg beschikbaar gestelde 15 banners over de bevrijding van Limburg tentoongesteld (105 belangstellenden)

De lezingen werden georganiseerd door Sjeng Ewalds in samenwerking met het bestuur.

Excursies

15 februari	Excursie naar Oudenbosch, met een bezoek aan het Zouavenmuseum en de Basiliek (10 deelnemers)
4 oktober	Excursie naar Castenray, met een wandeling langs diverse monumenten die herinneren aan een persoon of gebeurtenis uit het Castenrays verleden en een bezoek aan de historische boerderij Landschrijvershof (17 deelnemers)

Overige activiteiten

Vak-O

Gemeente Venray heeft, naast andere historische verenigingen, ook LGOG verzocht om zitting te nemen in een klankbordgroep met als taak de maatschappelijke waarde van graven in het zogeheten Vak-O van de algemene begraafplaats Boschhuizen te bepalen. Voor LGOG is het van belang dat de historische waarde van dit deel van de begraafplaats, ontstaan door overplaatsing in 1972 van bestaande kerkhoven in het centrum van Venray, behouden blijft.

Maquette

De maquette van het centrum van Venray van vóór 1940 is destijds door het LGOG geschonken aan de Gemeente Venray en gefinancierd door de uitgifte van stukken die inwo-

ners van Venray konden adopteren. De maquette heeft geruime tijd in het Gemeentehuis gestaan, is vervolgens gaan zwerven op verschillende plekken in Venray en daarna ergens opgeslagen. LGOG heeft zich jarenlang ingespannen om de maquette op de vertrouwde plek in het Gemeentehuis terug te krijgen waar hij sinds enkele maanden weer is te bewonderen.

Rooyonet

Op de site van LGOG binnen Rooyonet, het digitale geheugen van Venray, is de opschoningsactie van al het aanwezige materiaal voortgezet. Maandelijks worden door LGOG en Rooyonet in samenwerking met verpleeghuizen bijeenkomsten georganiseerd voor het beschrijven van oude foto's. Deze bijeenkomsten zijn een doorslaand succes en worden druk bezocht.

Zorgboerderijen

Ook in 2014 heeft LGOG een aantal bijeenkomsten in zorgboerderijen georganiseerd. Met behulp van Power Point-presentaties over diverse volksgebruiken door de jaren heen wordt bij deelnemers het lange termijn geheugen geactiveerd.

Basicursus streekgeschiedenis Venray

De door LGOG opgezette cursus streekgeschiedenis voorziet in een grote behoefte. In 2013 werd met de cursus gestart en was met 25 deelnemers geheel bezet. Gelet op de vraag en het succes zijn ook reeds voor 2015 cursussen voorzien.

Kring Weert

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2014 geen wijzigingen

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

P.J.M. Korten, voorzitter, J.H.P. Lammeretz, secretaris, mw. A.M.G.C. van Wegberg-Veugen, penningmeester, en de leden G.J.F. Weerts, M. Bukkems, J.H.B. Kremers en M.J.J. van Hoef. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijfmaal.

Leden

De kring telde 254 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 261).

75 Jaar Geschied- en Oudheidkundige Kring De Aldenborgh

In het verslagjaar werd uitgebreid stilgestaan bij het 75-jarig jubileum van de Geschied- en Oudheidkundige Kring De Aldenborgh. Op 20 januari werd het jubileumjaar geopend met een feestdis en heildronk in Café-Zaal Dennenoord. Enige jubilarissen, waaronder drs.

Emile Haanen (50 jaar lid), kregen ter plaatse de verenigingsspeld uitgereikt. Op 15 en 16 maart 2014 was er een feestelijke avondvoorstelling en een prachtige middag in het Munttheater van Weert met als onderwerp *Gaoj je mej nao den Merrentj*. Het programma bestond uit een aantal korte films van cineast Peter Crins uit Leveroy, afgewisseld met muziek van ensembles van de Kerkelijke Harmonie St.-Joseph 1880, het fluit- en tambourkorps St. Job en het mannenkoor Manoeuvre uit Weert. In samenspraak met het Erfgoedcluster Weert en het Gemeentemuseum De Tiendschuur, werd een tentoonstelling ingericht over *Weerter tin* en een kleine tentoonstelling over 75 jaar De Aldenborgh. Tijdens de opening op 6 april werd het eerste exemplaar van het boek *Weerter tin* gepresenteerd van J.F.H.H. Beekhuizen. Het jubileumjaar werd op 19 december 2014 feestelijk afgesloten met een heildronk van Tengelroyse Tripel door gardiaan G. Heesterbeek ofm samen met (oud) voorzitters van De Aldenborgh, pater G. Reintjes ofm, G. Weerts en P. Korten, tijdens een bijeenkomst met als onderwerp *Weerter Franciscanen in Vlaanderen, pater Rutten in het bijzonder*.

Lezingen

25 februari	Jaarvergadering gevolgd door lezingen van Jules Henkens en Bert Lenaer (50 belangstellenden)
10 april	Joost Welten, Geschiedenis van het kerkelijk leven in het dekenaat Weert (60 belangstellenden)
11 oktober	Algemene Ledenvergadering LGOG gevolgd door een bezoek aan de Fatimakerk (50 belangstellenden)
17 oktober	Joost Welten, Soldaten van Napoleon (51 belangstellenden)
31 oktober	prof. Vanneste, De dodendraad in de Eerste Wereldoorlog (43 belangstellenden)
12 november	Brussel en de Weertenaren Filips van Horne, Hiëronymus en Antonius (125 belangstellenden)

Excursies

24 mei	Excursie naar Zoutleeuw (B) (50 deelnemers)
11 augustus	Excursie naar Aken (D) met bezoek aan de tentoonstellingstrilogie Karel de Grote (50 deelnemers)
17 november	Dagexcursie naar Brussel (B) en het Europees Parlement (148 deelnemers).

10de editie van de *Cultuurhistorisch Zomer* (in samenwerking met de Geschied- en heemkundige Kring Het Land van Thorn)

19 juni	Gluren bij de bureu: Luik (B) (350 deelnemers)
24 juni	Gluren bij de bureu: Kaulille (B) (180 deelnemers)
8 juli	Gluren bij de bureu: Maarheeze (100 deelnemers)

22 juli	Gluren bij de burens: Panningen (210 deelnemers)
5 augustus	Gluren bij de burens: Eisdén (B) (190 deelnemers)
19 augustus	Gluren bij de burens: Heel (350 deelnemers)

Andere activiteiten

20 juli	Bal Champêtre (830 deelnemers)
17 mei	Zonen van het Limburgse Leveroy (350 deelnemers)
13 september	Open Monumentendag
14 september	Opening Fatimahuis te Weert
21 september	Herdenking WO I en WO II te Stramproy

Samenwerking

In 2014 werden de bestaande contacten met collega-verenigingen verder aangehaald. Het betreft de Pater Sangerskring Maaseik, Heemkundekring De Baronie van Cranendonck, Veldeke Wieërt, het Dekenat Weert, de Oud Limburgse Schuttersfederatie, de Stichting Cultuur en Historie uit Leveroy en Bibliocenter Weert.

J.H.B. Kremers en P.J.M. Korten hadden zitting in de adviescommissie *Roerend Erfgoed en Beeldende Kunst* van de gemeente Weert; J.H.P. Lammeretz (namens De Aldenborgh) en J.H.B. Kremers (namens LGOG) in de adviescommissie *Cultuurhistorie* van de gemeente Weert en P.J.M. Korten in de Adviescommissie Straatnaamgeving aldaar.

Moesel

Op 1 november 2014 werd het boek *Moesel, namen en bijnamen* gepresenteerd door de vijf-koppige werkgroep, die daarmee in 2012 was gestart. Bisschop Wiertz van Roermond en gedeputeerde van Cultuur van de provincie Limburg, de heer Ger Koopmans, waren naar Moesel gekomen om de eerste exemplaren in ontvangst te nemen.

Secties

Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg)

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2014 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

Drs. R. Paulussen, voorzitter, mw. drs. B. de Fraiture, secretaris, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont, penningmeester, en de leden J. van den Boorn (tevens voorzitter werkgroep Educatie), drs. W.H.M.N. Dijkman (tevens hoofdredacteur werkgroep Maasgouw) en H. Sizoo (tevens beheerder website).

Het bestuur wordt ondersteund door de regiovertegenwoordigers R. Bloemen (regio Venray), drs. X.C.G. van Dijk (regio Horst), mw. D. Habets (regio Kerkrade), J. Wijnen (regio Weert), A.J.M. Lupak (regio Roermond), W. Luys (regio Reuver/Swalmen/Roermond), B. Puts (regio Simpelveld) en W. Vroom (regio Venlo) en adviserend lid L. Verhart.

Mw. K. Winthagen en B. Moonen, beleidsmedewerkers archeologie van de Provincie Limburg, en Sjeng Kusters, depotbeheerder, zijn agendaleden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar driemaal.

De goedgekeurde notulen staan op <http://www.lgog.nl/lgogAVL.htm> en zijn alleen voor leden van de sectie via de login (lidnummer en paswoord) beschikbaar.

Leden

De sectie telde 331 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2013 waren dat er 324).

Henk Plettenberg is benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau vanwege zijn verdienste op het gebied van archeologie en zijn kennis over het archeologisch erfgoed van Kerkrade. Als amateurarcheoloog is hij sinds 1992 lid van de gemeentelijke werkgroep archeologie.

Activiteiten

8 maart	Eerste Vrouwen-in-de-archeologie Dag (in samenwerking met het Thermenmuseum). Acht vrouwen spraken over hun werk in de archeologie (50 belangstellenden).
19 april	Vuursteenwandeling in samenwerking met de Geologische vereniging Limburg (15 deelnemers)
25 april	Excursie Neanderthalsite buitenring Parkstad (35 deelnemers)
26 april	Busexcursie naar Thuin (Oppidum Aduatuci), Aulne (abdijruïne) en Spy (Neanderthaler site) (35 deelnemers)
24 mei	Jaarvergadering te Sittard (Het Domein) met aansluitend een regioday met als onderwerp Archeologie in het Maasdal (in samenwerking met Museum Het Domein) (30 belangstellenden)
21 juni	Zesde Limburgse Archeologiedag (LAD). In samenwerking met het Limburgs Museum, Steunpunt Archeologie en Monumentenzorg en archeologisch adviesbureau RAAP. Béatrice de Fraiture gaf een lezing over <i>Het haantje van Buchten</i> (70 belangstellenden)
6 november	Openingslezingen LBK conferentie over <i>Het gebruik van vuur in de prehistorische & veranderend voedselpatroon met de opkomst landbouw</i> (110 belangstellenden)

- 7-8 november LBK 2014 (Lineair Bandkeramiek-congres). In samenwerking met Universiteit van Leiden, het Rijksmuseum voor Oudheden, Universiteit Keulen, het Frans Nationaal Centrum voor wetenschappelijk onderzoek, KU Leuven, Universiteit Luik, LVR Amt für Bodendenkmahlplege im Rheinland, gemeente Sittard-Geleen en het museum Het Domein (congresdeel: 202 belangstellenden uit negen landen)
- 9 november Busexcursie in het kader van het LBK-congres: landschap en vuursteenmijnen te Banholt en Rijckholt, lössgroeves te Veldwezelt-Hezerwater en Belvédère en de LBK sites Cannerberg en Caberg (85 deelnemers)
- 29 november Regiodag te Ospel over de archeologie van de Peel (in samenwerking met de Archeologische Vereniging Kempen en Peel)(85 belangstellenden)

Overige activiteiten

LAD 2014

Op zaterdag 21 juni werd in het Limburgs Museum te Venlo de Limburgse Archeologie Dag (LAD) gehouden. De LAD stond in het teken van de opening van de nieuwe vaste opstelling archeologie in Limburg (Van neanderthaler tot stedeling) in het museum. Tijdens de LAD werd aan Lieke van Diepen de aanmoedigingsprijs voor archeologie toegekend vanwege haar verdiensten voor de Limburgse archeologie, en dan met name vanwege haar inzet voor de amateur-archeologie. Op 21 juni verscheen over haar een uitgebreid artikel in Dagblad De Limburger.

Werkgroep Romeinse dakpannen

Wiel Luys is met negen mensen een werkgroep gestart die Romeinse dakpannen en dakpan-ovens tussen Roermond en Venlo bestuderen. De werkgroep probeert aan de hand van de chemische analyse van het bouw materiaal een relatie te ontdekken tussen de pan-nenovens en de vindplaatsen van pannen.

Glasvondst Roermond

Ton Lupak heeft met de Werkgroep Archeologie Roermond (WAR) en een aantal vrijwilligers een team geformeerd dat de zogenaamde tweede glasvondst (5 vrachtwagens vol) van Roermond gaat wassen en selecteren. Het materiaal bestaat voor het overgrote deel uit neogotisch glas, waarschijnlijk afkomstig uit het atelier van de firma Nicolaas, een van de drie grootste glasfirma's uit het Nederland van de 19e eeuw.

Adviezen en archeologische ondersteuning door leden van de sectie aan gemeenten

Meerdere leden van de sectie zijn betrokken bij de ondersteuning en advisering van gemeenten voor wat betreft archeologisch onderzoek ter plaatse (Jean Pierre de Warrimont

naar aanleiding van vondstmelding te Itteren; Wiel Luys ter zake Roermond en Beesel; Jean Pierre de Warrimont verschaft de gemeente Eijsden-Margraten en Voeren inhoudelijke informatie ten behoeve van de 27,3 km lange wandeling langs vuursteenmijnen; Ivo van Wijk (Archol) deed archeologisch onderzoek in de gemeente Elsloo; Jim Pepels droeg bij aan de kennis over bandkeramiekers in Meerssen en Ulestraten etc.).

Kennisoverdracht

Op 14 mei verscheen in NRC Handelsblad een artikel over het Haantje van Buchten, een van de topstukken van het Limburgs Museum. Leden van de sectie waren in 1976 betrokken bij de opgraving ervan. Rob Paulussen vertelde op locatie aan schoolklassen dat daar waar straks de buitenring in Brunssum ligt, tienduizenden jaren geleden de neanderthalers liepen (3 juli).

Leo Verhart trad zes keer op in L1 Avondgasten. Hij vertelde daar over archeologische vondsten in Limburg. In de reeks Natuurlijk Limburg vertelde hij in drie afleveringen over het archeologisch verleden van het Limburgse landschap.

Jean Pierre de Warrimont gaf twee lezingen in het Natuurhistorisch Museum. Op 17 augustus sprak hij over *De oudste bewoning rond Maastricht* en op 6 december over *Belvédère en Hezerwater van heel dichtbij*.

Publicaties (Website, Kroniek, Nieuwsflits)

Website

De lay-out van de website www.lgog.nl/archeologie.htm werd opnieuw aangepast. Hans Sizoo stak veel energie in het up to date houden van de site. Intranet, het besloten gedeelte van de site dat alleen toegankelijk is voor leden, krijgt steeds meer vorm. Veel extra informatie (archeologische rapporten, beleidsstukken, artikelen) wordt als service aan de leden aangeboden.

Nieuwsflits

In het verslagjaar werden vier *Nieuwsflitsen* gepubliceerd. Het betreft in totaal 26 A4-tjes met korte actuele berichtjes over archeologie in Limburg en andere archeologische wetenswaardigheden. De *Nieuwsflitsen* worden per e-mail aan de leden verstuurd.

De redactie bestaat uit Anneleen Van de Water (eindredactie), Jean-Pierre de Warrimont, Béatrice de Fraiture en Hans Sizoo.

Index Archeologie in Limburg

Door Wim Moorman en Wim Dijkman werd een index vervaardigd op de 116 nummers van *Archeologie in Limburg*. Leo Verhart schreef een korte geschiedenis van de Archeologische Vereniging tot 2011. Het in druk uitgegeven boekje werd aan alle leden van LGOG gratis ter beschikking gesteld.

Werkgroep Ruimtelijke Ordening (RO)

De werkgroep RO heeft in 2013 zijn bezorgdheid met betrekking tot twee dossiers laten horen: Raaieind en het BP Buitengebied Peel en Maas. De gegevens werden ter beschikking gesteld aan de Stichting SAAL (Stichting Archeologie Actueel Limburg).

De werkgroep heeft laten weten dat de dubbelbestemming voor een bepaald gebied in het kader van de werkzaamheden Hoogwatergeul Lomm was komen te vervallen. Dit is door toedoen van de werkgroep hersteld.

De werkgroep houdt samen met Stichting Erfgoed Venlo een vinger aan de pols waar het de archeologische waarden betreft. In dit geval het Kazernekwartier en het voorgenomen plan voor de uitbreiding van de haven van Venlo.

Sectie Genealogie

Bestuursmutaties

In het verslagjaar werd afscheid genomen van M.M.H. (Marc) Lemmens.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

H.J. (Bert) van Laer, voorzitter en penningmeester (a.i.), ing. E.C.A.J. (Fred) Baltus, secretaris en webbeheerder, A.J. (Arno) Coopmans, vice-voorzitter, en de leden mw. E.P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen, R.J.P.M. (René) Vroomen (tevens voorzitter Commissie Heraldiek & Banistiek) en M.M.J.A. (Thieu) Wieërs.

Het bestuur had in het verslagjaar vijf reguliere vergaderingen.

Bestuur Sectie Genealogie. Zittend: Fred Baltus en Liesbeth Dirks-Jessen. Staand v.l.n.r. Bert van Laer en Arno Coopmans.

Bestuursactiviteiten

Het bestuur vertegenwoordigde de sectie bij diverse bijeenkomsten en onderhield contacten met zusterverenigingen. Sinds 25 oktober heeft Arno Coopmans zitting in het voorzittersoverleg van enkele grote Nederlandse genealogische organisaties/verenigingen. Overige deelnemers zijn: Branchevereniging Archiefinstellingen Nederland (BRAIN), NGV, Koninklijk Genootschap, Hollandse Vereniging voor Genealogie Ons Voorgeslacht, Veluwe Geslachten, Centraal Bureau voor Genealogie, HCC!genealogie.

Gedurende het verslagjaar werd uitvoering gegeven aan het Werkplan 2013-2015. De redactie van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG) besteedde veel aandacht aan de kwaliteitsverbetering van het blad. In 2014 verschenen vijf nieuwsbrieven, waar- van twee niet-reguliere nieuwsbrieven met aandacht voor speciale activiteiten. De leden van de sectie kunnen nu ook gebruik maken van het intranet. Hierop staan onder meer de nieuwsbrieven, kwartierstaten, maar ook aanvullende informatie over de lezingen.

De werkzaamheden voor het samenstellen van het *Derde Limburgs Kwartierstatenboek* werden in 2014 voortgezet. Het project wordt mede gedragen door de NGV afdeling Zuid-Limburg.

Leden

De Sectie telde 444 leden per 31 december 2014 (op 31 december 2012 waren dat er 449). Er werden 11 (2013: 10) ruilabonnementen onderhouden en 17 personen (2013: 10) hadden alleen een abonnement op het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*.

Activiteiten

15 april	Lezing te Roermond door John Vaessen, <i>Roermondse adel en kermisadel op den Aje Kirkhaof</i> (in samenwerking met NGV afdeling Zuid Limburg)(ca. 22 belangstellenden)
17 mei	Jaarvergadering te Valkenburg met aansluitend lezing door Lou Heynens, <i>Dubbel verwant door ontvijanding</i> (ca. 16 belangstellenden)
18 oktober	Excursie naar Tegelen en Steyl en een lezing over de bewoners van het Kranenbreukershuis (in samenwerking met Sectie Monumenten)(ca. 55 belangstellenden)
3 december	Lezing te Maaseik door Bert van Laer, <i>DNA en Genealogie</i> (in samenwerking met Familiekunde Vlaanderen afd. Limburg)(ca. 25 aanwezigen)
20 december	Opening van het Karel de Grote paviljoen in het Internationaal Fami- liemuseum te Eijsden met presentatie van het speciale Karel de Grote- nummer van het LTG (ruim 100 belangstellenden)

Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG)

In het verslagjaar trad ing. A.P.J.H. (Ton) van den Berg toe tot de redactie. Op 31 december 2014 bestond de redactie uit A.S.M. (Funs) Patelski (hoofd- en eindredacteur), ing. H.J. (Bert) van Laer, redactiesecretaris, en de leden J.H. (Jan) Hanssen en A.P.J.H. (Ton) van den Berg.

De 42e jaargang (2014) van het LTG werd wederom geheel in kleur uitgevoerd. Ter ver- betering van de kwaliteit werd enigszins geëxperimenteerd met de lay-out. Hierbij is de herkenbaarheid van het LTG als onderdeel van het LGOG niet uit het oog verloren.

In december 2014 werd een speciaal nummer van het LTG uitgegeven. Het zogenaamde Karel de Grote-nummer. In samenwerking met het Internationaal Familiemuseum te Eijsden vond op 20 december de presentatie plaats, gelijktijdig met de opening van het Karel de Grote-paviljoen in het museum. Het eerste nummer werd aangeboden aan hotelier en restaurateur Camille Oostwegel.

Drukkerij De Econoom uit Beek sponsorde een op speciaal papier vervaardigde overdruk. Hier was ruime belangstelling voor. De extra opbrengst komt ten goede aan de sectie.

Commissie Heraldiek & Banistiek

In 2014 is voor de gemeente Bergen een nieuw gemeentewapen ontworpen en beschreven. De commissie is verder om advies en medewerking gevraagd voor familiewapens, publicaties (met name voor het Derde Limburgs Kwartierstatenboek) en heraldiek in het algemeen.

Sectie Monumenten

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2014 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2014

Ing. P.H.M.J. (Peter) Lambriex, voorzitter, mr. F.L.M. (Frank) Bouts, vicevoorzitter, W.G.F.M. (Wiel) Jenniskens, penningmeester, J.S.M. (Hans) Pijpers, secretaris, mw. drs. B.A.J.T. (Birgit) Dukers, A.J.G. (Ton) Hendricks, M.M.G.L. (Marieke) Gerrits, leden, mr. M.M.G.M. Richter, adviseur.

Het bestuur vergaderde in 2014 zesmaal.

Bestuur Sectie Monumenten. Zittend Peter Lambriex en Marieke Gerrits; staand v.l.n.r.: Birgit Dukers, Frank Bouts, Ton Hendriks, Wiel Jenniskens en Hans Pijpers.

Bestuursactiviteiten

Tijdens de bestuursvergaderingen werd veel aandacht besteed aan de organisatie en evaluatie van de excursies in 2014, de promotie van de sectie op de website van LGOG, de orga-

nisatie van een symposium in de winter van 2015, de samenwerking met andere geledingen binnen de vereniging, alsmede de gebruikelijke overige bestuurlijke besognes. Verder was de sectie vertegenwoordigd op de Algemene Ledenvergaderingen van het LGOG en de KSC-vergaderingen.

Leden

De sectie telde per 31 december 2014 304 leden (op 31 december 2013 waren dat er 302).

Activiteiten

22 februari	Jaarvergadering in het vestingstadje Stevensweert. Na de middag was er een inleiding over Stevensweert, gevolgd door een rondleiding (54 deelnemers)
26 april	Dagexcursie naar Asselt en kasteel Hillenraad. 's Ochtends bezoek aan de Sint Dionysiuskerk, het Oudheidkundig Museum en de Asselterhof in Asselt. Na de lunch inleiding door Loe Giesen over Swalmen. Vervolgens rondleiding in kasteel en tuinen van Hillenraad (52 deelnemers)
28 juni	Dagexcursie naar Maastricht/familie Absil/Namen-Thon (B). Presentatie over <i>De steenhoudersfamilie Absil</i> door dr. Régis de la Haye en een korte rondleiding in de Maastrichtse binnenstad. 's Middags busreis naar de steengroeve nabij Thon (Namen) met uitleg door Francis Tourneur en een demonstratie steenhouwen (48 deelnemers)
23 augustus	Dagexcursie naar Aldeneik en Maaseik. 's Ochtends was er een presentatie door archeologe mevr. Anja Neskens in de Sint Annakerk over <i>De recente archeologische opgravingen in de kerk van Aldeneik</i> , waarna rondleiding. 's Middags was er een rondleiding door het centrum van Maaseik en werd de Van Eyck tentoonstelling bezocht (39 deelnemers)
18 oktober	Dagexcursie naar Tegelen en Steyl in samenwerking met de Sectie Genealogie. 's Ochtends waren er drie presentaties. Door Roy Denessen over <i>De ontwikkeling van Tegelen in de late 18^e en vroege 19^e eeuw</i> , door Arno Coopmans van de Sectie Genealogie over <i>De families Houba, Krambrucher en Beurskens</i> en door architect Joep Selen over <i>De restauratie van het Kranenbreukershuis en huis De Gouden berg</i> . De ochtend werd afgesloten met een bezoek aan beide panden. 's Middags, na de lunch in de Jochemhof, was er een inleiding door Roy Denessen over <i>De historische ontwikkeling van Steyl</i> . Daarna waren er rondleidingen door Steyl met bezichtiging van de Boven- en Onderkerk van Sint Michaël, het ketelhuis, het pas geopende Wereldpaviljoen en de kloostertuinen (40 deelnemers)

Koninklijk
Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Bureau van LGOG, Brusselsestraat 10 D
Postbus 83, 6200 AB Maastricht
Tel. 0031 (0)43-321 25 86

E-mail: info@lgog.nl – Website: www.lgog.nl

Publications de la Société Royale Historique et Archéologique dans le Limbourg,
Jaarboek 2014, deel 150

Redactie per 31 december 2014

prof. dr. P.M.J.E. Tummers, voorzitter

dr. R.M. de la Haye, secretaris

dr. P.A.J. Caljé, drs. R.A.M.J. Dückers, dr. E.W.G. Lemmens, drs. E.P.M. Ramakers, mr. Th.J. van Rensch,

dr. E.D. Steegen en drs. H. Stoeper

Redactieadres

Bureau LGOG, Postbus 83, 6200 AB Maastricht
(t.a.v. dr. Régis de la Haye, redactiesecretaris)

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op enigerlei wijze in betrekking staan tot de geschiedenis of archeologie van Limburg. Artikelen in elektronische vorm zenden naar de redactiesecretaris (zie ook redactieadres). Bijdragen dienen conform de huisregels te worden aangeleverd. Richtlijnen voor auteurs zijn via de redactiesecretaris te verkrijgen, of op de website van het Genootschap: www.lgog.nl.

Diverse rechten

Illustraties dienen vrij van rechten te worden aangeleverd. Bij plaatsing van een bijdrage wordt de auteursrechtelijke economische exploitatiebevoegdheid geacht in zijn geheel aan LGOG te zijn overgedragen. Het LGOG kiest ervoor om het auteursdeel (50%) van de ontvangen reproductievergodingen, mede vanwege de relatief bescheiden omvang van deze gelden, niet door te betalen aan de desbetreffende freelance auteurs. LGOG maakt gebruik van de mogelijkheid geboden door Stichting Reprorecht om deze gelden te besteden aan een collectief auteursdoel: de gelden worden toegevoegd aan het redactiebudget, ter verdere verbetering van de uitgaven van LGOG.

© Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2015
issn 0167-6652

Vormgeving en druk

5nul8 Grafische Producties, Valkenburg a/d Geul, www.5nul8.nl

provincie limburg

Het werk van Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap wordt in belangrijke mate financieel ondersteund door de Provincie Limburg